PRINTED BY-Ramchandra Yesu Shedge, at the "Nirnaya Sagar" Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay

PUBLISHED BY-J vanchand Sakerchand Javeri, for Shree Agamoday Samiti at the office of Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakoddhara Fund No 114-116, Javeri Bazar, Bombay

Śrı Agamodaya Samıti Series, No 56

Śrî ÂVAŚYAKA SÛTRA

Part I

WITH

NIRYUKTI (gloss) by ŚRUTAKEVALIN Śrî BHADRABAHUSVAMIN

ALONG WITH

The Commentary by Śrı *Malayagırısuri*

Copies 1250] Price Rs 5-0-0 [A D 1928

अर्हं

श्रीमन्मलयगिर्याचार्यविरचित

श्रुतकेवलिश्रीमद्भद्रबाहुस्वामिसूत्रितनिर्युक्तियुत-

श्रीमदावश्यकसूत्रविवरणं

पान्तु वः पार्श्वनाथस्य, पादपद्मनखांशवः । अशेषविघ्नसङ्घाततमोभेदैकहेतवः ॥ १ ॥
जयति जगदेकदीपः, प्रकटितनिःशेषभावसद्भावः । कुमतपतङ्गविनाशी श्रीवीरजिनेश्वरो भगवान् ॥ २ ॥
नत्वा गुरुपदकमलं प्रभावतस्तस्य मन्दशक्तिरपि । आवश्यकनिर्युक्तिं विवृणोमि यथाऽऽगमं स्पष्टम् ॥ ३ ॥
यद्यपि च विवृतयोऽस्याः सन्ति विचित्रास्तथापि विषमास्ताः । सम्प्रति जनो हि जडधीर्भूयानितिविवृतिसंरम्भः

तत्र प्रेक्षावता प्रवृत्त्यर्थमादौ प्रयोजनादिकमुपन्यसनीयं, अन्यथा न युक्तोऽयमावश्यकप्रारम्भप्रयासः निष्प्रयोजनत्वात् कण्टकशाखामर्दनवत्, निरभिधेयत्वात् काकदन्तपरीक्षावत्, असम्बद्धत्वाद्दश दाडिमानि षडपूपा इत्यादिवाक्यवत्

स्वेच्छाविरचितशास्त्रवद्व्याशङ्कातः प्रेक्षावन्तो न प्रवर्त्तेरन्, तथा मङ्गलमप्यादौ वक्तव्य, अन्यथा, कर्तृणा श्रोतृणा चानिघ्नेनेष्टफलसिद्ध्ययोगात्, उक्तं च–"प्रेक्षावता प्रवृत्त्यर्थं, फलादित्रितयं स्फुटम्। मङ्गल चैव शास्त्रादौ, वाच्यमिष्टार्थसिद्धये ॥१॥" तत्र प्रयोजन द्विधा–पर अपर च, पुनरेकैक द्विधा–कर्तृगत श्रोतृगतं च, तत्र द्रव्यास्तिकनयमतपर्यालोचनायामागमस्य नित्यत्वात् कर्त्तुरभाव एव, तथा चोक्तम्–"एषा द्वादशाङ्गी न कदाचिन्नासीन्न कदाचिन्न भवति न कदाचिन्न भविष्यति ध्रुवा नित्या शाश्वती" इत्यादि, पर्यायास्तिकनयमतपर्यालोचनाया चानित्यत्वादवश्यभावी तत्सद्भाव, तत्त्वपर्यालोचनाया तु सूत्रार्थोभयरूपत्वात् सूत्रापेक्षया त्वनित्यत्वात् कथञ्चित्कर्तृसिद्धि:, तत्र च सूत्रकर्त्तुरनन्तर प्रयोजन सत्त्वानुग्रह, परम्पर त्वपवर्गप्राप्ति, उक्तं च–"सर्वज्ञोक्तोपदेशेन,य सत्त्वानामनुग्रहम्। करोति दु खतप्ताना,स प्राप्नोत्यचिराच्छिवम्॥१॥" तदर्थप्रतिपादकस्य भगवतोऽर्हत कि प्रयोजनमिति चेत्, उच्यते, न किञ्चित्, कृतकृत्यत्वात्, प्रयोजनमन्तरेणार्थप्रतिपादनप्रयासो न समीचीन इति चेत्, न, तस्य तीर्थकरनामकर्मविपाकोदयप्रभवत्वात्, वक्ष्यति च–"त च कहं वेइज्जइ?, अगिलाए धम्मदेसणाए उ" (तच्च कथ वेद्यते?, अग्लान्या धर्मदेशनयैव) इति। श्रोतृणामनन्तरं प्रयोजनमावश्यकश्रुतस्कन्धार्थपरिज्ञान, परम्पर नि श्रेयसावाप्ति, कथमिति चेत्, उच्यते, इह ज्ञानक्रियाभ्या मोक्ष:, सम्यगवबोधपुरस्सरं सावद्यानवद्ययोगनिवृत्तिप्रवृत्तिभ्या सवितु खरकिरणैर्जलार्द्रशाटिकाया सलिलकणानामिव कर्म्मपरमाणूनामवयवशोऽपगमसम्भवात्, ज्ञानक्रियात्मक चावश्यकं, उभयस्वभावत्वात्, तयोश्च ज्ञानक्रिययोरवाप्तिर्विवक्षिताऽऽवश्यकश्रुतस्कन्धश्रवणतो जायते, नान्यथा, तत्कारणत्वात तदवाप्ते . अत एव भगवंतो [illegible] परमकरुणापरीतचेतस पेई-

युगीनसाधूनामुपकाराय आवश्यकस्य व्याख्यानरूपामिमा निर्युक्तिं कृतवन्त, अन्यथा सम्यक्परिज्ञानाभावत शिष्याणा मोक्षपथप्रवृत्त्युच्छेदप्रसक्तेः, कारणादेव कार्यसिद्धिभावात्, आह च भाष्यकृत्–"नाणकिरियाहि मोक्खो तम्मयमावस्सयं जओ तेण। तव्वक्खाणारंभो कारणओ कज्जसिद्धित्ति ॥१॥" [ज्ञानक्रियाभ्या मोक्षो यतस्तन्मयमावश्यक। तत तद्व्याख्यारम्भ, कारणत' कार्यसिद्धिरिति ॥१॥] (भा) तत• श्रोतॄणामपि परम्परया मुक्तिभावाद् भवति तेषा परं प्रयोजन नि श्रेयसावाप्तिरिति प्रयोजनवान् आवश्यकप्रारम्भप्रयास, अभिधेयं सामायिकादि, तेषामेवास्मिन् ग्रन्थे सविस्तरमभिधास्यमानत्वात्, सम्वन्धस्तु द्विधा–उपायोपेयभावलक्षणो गुरुपर्वक्रमलक्षणश्च, तत्राद्य तर्कानुसारिणः प्रति, तद्यथा–वचनरूपापन्नमावश्यकमुपाय उपेय सामायिकादिपरिज्ञान, मुक्तिपद वा, तस्याप्यत पारम्पर्येण भावात्, तथाहि–अस्मात् सम्यक्सामायिकाद्यर्थपरिज्ञान भवति, सति च तस्मिन् सम्यग्दर्शनादिवैमल्य क्रियाप्रयतश्च, ताभ्या प्रकर्षप्राप्ताभ्या मुक्तिपदप्राप्तिरिति, गुरुपर्वक्रमलक्षणस्तु सम्वन्ध उपोद्घातनिर्युक्तौ 'उद्देसे निद्देसे य निग्गमे' इत्यादिना ग्रन्थेन स्वयमेव निर्युक्तिकृता प्रपञ्चेन वक्ष्यते। अत्र कश्चिदाह ननु अधिगतशास्त्रार्थाना स्वयमेव प्रयोजनादिपरिज्ञानं भविष्यतीति निरर्थक एष शास्त्रादौ प्रयोजनाद्युपन्यास इति, न, अनधिगतशास्त्रार्थाना प्रवृत्तिहेतुतया सफलत्वात्, अथ प्रेक्षावता प्रवृत्तिर्निश्चयपूर्विका भवति, न च प्रयोजनादावुक्तेऽपि अनधिगतशास्त्रार्थाना तन्निश्चयोपपत्ति, वचनस्य वाह्यार्थं प्रति प्रामाण्याभावात्, न च सशयत प्रवृत्तिरुपपन्ना, प्रेक्षावत्ताक्षतिप्रसङ्गात्, तत• कथ सार्थकता अधिकृतप्रयोजनाद्युपन्यासस्य ?, तदेतदपरिभावितभाषित, वचनस्य वाह्यार्थं प्रति प्रामाण्यभावात्, अन्यथा सकलव्यवहारोच्छेदप्रसक्ते', विजृम्भितं चात्र

स्वेच्छाविरचितशास्त्रवद्वेत्याशङ्कातः प्रेक्षावन्तो न प्रवर्त्तेरन्, तथा मङ्गलमप्यादौ वक्तव्यं, अन्यथा कर्तृणा श्रोतृणा चाविघ्नेनेष्टफलसिद्ध्ययोगात्, उक्तं च-"प्रेक्षावता प्रवृत्त्यर्थ, फलादित्रितयं स्फुटम्। मङ्गल चैव शास्त्रादौ, वाच्यमिष्टार्थसिद्धये ॥१॥" तत्र प्रयोजन द्विधा-पर अपर च, पुनरेकैक द्विधा-कर्तृगतं श्रोतृगतं च, तत्र द्रव्यास्तिकनयमतपर्यालोचनायामागमस्य नित्यत्वात् कर्त्तुरभाव एव, तथा चोक्तम्-"एषा द्वादशाङ्गी न कदाचिन्नासीन्न कदाचिन्न भवति न कदाचिन्न भविष्यति ध्रुवा नित्या शाश्वती" इत्यादि, पर्यायास्तिकनयमतपर्यालोचनाया चानित्यत्वादवश्यभावी तत्सद्भाव, तत्त्वपर्यालोचनाया तु सूत्रार्थोभयरूपत्वात् सूत्रापेक्षया त्वनित्यत्वात् कथञ्चित्कर्तृसिद्धि, तत्र च सूत्रकर्त्तुरनन्तरं प्रयोजनं सत्त्वानुग्रह, परम्पर त्वपवर्गप्राप्ति, उक्त च-"सर्वज्ञोक्तोपदेशेन,य सत्त्वानामनुग्रहम्। करोति दु खतप्ताना,स प्राप्नोत्यचिराच्छिवम्॥१॥" तदर्थप्रतिपादकस्य भगवतोऽर्हत कि प्रयोजनमिति चेत्, उच्यते, न किञ्चित्, कृतकृत्यत्वात्, प्रयोजनमन्तरेणार्थप्रतिपादनप्रयासो न समीचीन इति चेत्, न, तस्य तीर्थकरनामकर्मविपाकोदयप्रभवत्वात्, वक्ष्यति च-"त च कहं वेइज्जइ ?, अगिलाए धम्मदेसणाए उ' (तच्च कथ वेद्यते ?, अग्लान्या धर्मदेशनयैव) इति। श्रोतृणामनन्तर प्रयोजनमावश्यकश्रुतस्कन्धार्थपरिज्ञानं, परम्पर नि श्रेयसावाप्ति, कथमिति चेत्, उच्यते, इह ज्ञानक्रियाभ्या मोक्षः, सम्यगवबोधपुरस्सरं सावद्यानवद्ययोगनिवृत्तिप्रवृत्तिभ्या सवितु खरकिरणैर्जलार्द्रशाटिकाया सलिलकणानामिव कर्मपरमाणूनामवयवशोऽपगमसम्भवात्, ज्ञानक्रियात्मकं चावश्यकं, उभयस्वभावत्वात्, तयोश्च ज्ञानक्रिययोरवाप्तिर्विवक्षिताऽऽवश्यकश्रुतस्कन्धश्रवणतो जायते, नान्यथा, तत्कारणत्वात् तदवाप्ते, अत एव भगवंतो भद्रबाहुस्वामिन. परमकरुणापरीतचेतस तेनं-

युगीनसाधूनामुपकाराय आवश्यकस्य व्याख्यानरूपामिमा निर्युक्ति कृतवन्त, अन्यथा सम्यकपरिज्ञानाभावत शिष्याणा मोक्षपथप्रवृत्त्युच्छेदप्रसक्ते, कारणादेव कार्यसिद्धिभावात्, आह च भाष्यकृत्–"नाणकिरियाहि मोक्खो तम्मयमावस्सय जओ तेण। तव्वक्खाणारभो कारणओ कज्जसिद्धित्ति ॥१॥" [ज्ञानक्रियाभ्या मोक्षो यतस्तन्मयमावश्यक। तत. तद्व्याख्यारम्भ, कारणत' कार्यसिद्धिरिति ॥१॥] (भा) तत श्रोतॄणामपि परम्परया मुक्तिभावाद् भवति तेषा परं प्रयोजन नि श्रेयसावाप्तिरिति प्रयोजनवान् आवश्यकप्रारम्भप्रयास., अभिधेयं सामायिकादि, तेषामेवास्मिन् ग्रन्थे सविस्तरमभिधास्यमानत्वात्, सम्बन्धस्तु द्विधा–उपायोपेयभावलक्षणो गुरुपर्वक्रमलक्षणश्च, तत्राद्य. तर्कानुसारिणः प्रति, तद्यथा–वचन रूपापन्नमावश्यकमुपाय. उपेयं सामायिकादिपरिज्ञानं, मुक्तिपदं वा, तस्याप्यत. पारम्पर्येण भावात्, तथाहि–अस्मात् सम्यक्सामायिकाद्यर्थपरिज्ञान भवति, सति च तस्मिन् सम्यग्दर्शनादिवैमल्य क्रियाप्रयत्नश्च, ताभ्या प्रकर्षप्राप्ताभ्या मुक्तिपदप्राप्तिरिति, गुरुपर्वक्रमलक्षणस्तु सम्बन्ध उपोद्घातनिर्युक्तौ 'उद्देसे निद्देसे य निग्गमे' इत्यादिना ग्रन्थेन स्वयमेव निर्युक्तिकृता प्रपञ्चेन वक्ष्यते। अत्र कश्चिदाह ननु अधिगतशास्त्रार्थाना स्वयमेव प्रयोजनादिपरिज्ञान भविष्यतीति निरर्थक एष शास्त्रादौ प्रयोजनाद्युपन्यास इति, न, अनधिगतशास्त्रार्थाना प्रवृत्तिहेतुतया सफलत्वात्, अथ प्रेक्षावता प्रवृत्तिर्निश्चयपूर्विका भवति, न च प्रयोजनादावुक्तेऽपि अनधिगतशास्त्रार्थाना तन्निश्चयोपपत्ति, वचनस्य बाह्यार्थ प्रति प्रामाण्याभावात्, न च सशयतः प्रवृत्तिरुपपन्ना, प्रेक्षावत्ताक्षतिप्रसङ्गात्, तत. कथ सार्थकता अधिकृतप्रयोजनाद्युपन्यासस्य ?, तदेतदपरिभावितभाषित, वचनस्य बाह्यार्थ प्रति प्रामाण्यभावात्, अन्यथा सकलव्यवहारोच्छेदप्रसक्ते', विजृम्भितं चात्र

प्रपथ्यतो धर्म्मसङ्ग्रहणिटीकादाविति तत॰ परिभावनीयं, अथ यदि वचनस्य बाह्यार्थं प्रति प्रामाण्यं तर्हि अत एव सम्यगभिधेयादिपरिज्ञानभावान्निरर्थिका शास्त्रे प्रेक्षावता प्रवृत्ति , फलाभावात्, प्रवृत्तौ हि फलमभिधेयादिपरिज्ञान, तच्चाधिकृतप्रयोजनाद्युपन्यासत एव सिद्धमिति, तदेतद्बालिशविजृम्भित, अधिकृतेन हि प्रयोजनाद्युपन्यासेन प्रयोजनादीनामधिगतिर्भवति सामान्येन, नाशेषविशेषपरिज्ञानपुरस्सरा, अधिकृतप्रयोजनाद्युपन्यासस्य सामान्येन प्रवृत्तत्वात्, 'सामान्यनिष्ठ हि यच सामान्य प्रतिपादयति, विशेषनिष्ठ विशेषम्'अतो वचनप्रामाण्यादधिकृतप्रयोजनाद्युपन्यासवाक्यत सामान्येन प्रयोजनादिकेऽधिगते कथं नु नाम अस्माक सविशेष सामायिकादिपरिज्ञान स्यादिति विशेषपरिज्ञानाय भवति प्रेक्षावता शास्त्रे प्रवृत्ति ,' अन्यच्च–यदि वचनस्याप्रामाण्यमभ्युपगम्यते तथापि न काचिद्विवक्षितार्थक्षतिः, संशयतोऽपि प्रवृत्तिभावात्, तथाहि–अनेनाधिकृतप्रयोजनाद्युपन्यासेन तद्विषयसशय उपजन्यते, सशयश्च द्विधा–अर्थसंशयोऽनर्थसशयश्च, तत्रार्थसशयो यथा–यदि वृष्ट्यादिसामग्री तत सम्भवति शस्यनिष्पत्ति॰, अनर्थसशयो यथा–(यदि) विषमिद यो भक्षयति स म्रियते, तत्रानर्थसशयात् न कस्यचित्सचेतस प्रवृत्ति , अनर्थत॰ सशयस्यापि बिभ्यत्त्वात्, अर्थसशयस्तु प्रेक्षावतोऽपि प्रवृत्त्यङ्ग, अनर्थकशङ्काया अभावात् फलस्य च केषाञ्चिद्दर्शनात्, न चायमधिकृतप्रयोजनाद्युपन्यासजनितः सशयोऽनर्थसंशय इति भवति प्रेक्षावता प्रवृत्तिरिति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ सम्प्रति मङ्गलमुच्यते, यत –श्रेयासि बहुविघ्नानि भवन्ति, उक्त च–"श्रेयासि बहुविघ्नानि, भवन्ति महतामपि। अश्रेयसि प्रवृत्ताना,क्वापि यान्ति विनायका॰॥१॥" अयमपि च आवश्यकानुयोगो निर्युक्तिरूप परमपदप्राप्तिबीजभूतत्वात् श्रेयोभूत ततो मा भूत्तत्र विघ्न इति तदारम्भे विघ्न-

विनायकोपशान्तये मङ्गलमुपन्यस्यते, तच्च शास्त्रस्यादौ मध्येऽवसाने च भवति, न युक्तो मङ्गलत्रयोपन्यास, आदिमङ्गलेनैवाभीष्टार्थस्य सिद्धत्वादिति चेत्, तदसम्यक्, आदिमङ्गलमात्रादभीष्टार्थसिद्ध्ययोगात्, तथाहि–आदिमङ्गल विवक्षितशास्त्रस्याविघ्नेन पारं गच्छेयुरित्येवमर्थं, मध्यमङ्गलमवगृहीतशास्त्रार्थस्थिरीकरणार्थं, अन्तमङ्गलं शिष्यप्रशिष्यपरम्परया शास्त्रस्याव्यवच्छेदार्थम्, उक्त च–"तं मगलमाईए मज्झे पज्जतए य सत्थस्स। पढमं सत्थस्थाऽविग्घपारगमणाय निद्दिट्ठ ॥ १ ॥ (भा १३) तस्सेव य थेज्जत्थं मज्झिमयं अंतिमपि तस्सेव। अवोच्छित्तिनिमित्तं सिस्सपसिस्साइवंसस्स ॥ २ ॥ (भा १४) अत्र 'सिस्सपसिस्साइवंसस्से"ति प्राकृतत्वात्तृतीयार्थे षष्ठी, ततोऽयमर्थः–तस्यैव शास्त्रार्थस्य शिष्यप्रशिष्यादिवंशेनाव्यवच्छित्तिर्भूयादित्येवमर्थमन्तमङ्गलमिति, तत्रादिमगलम् 'आभिणिवोहियनाणं सुयनाणं चेवे'त्यादि, ज्ञानपञ्चकस्य परमङ्गलत्वात्, मध्यमङ्गलं 'वंदण चिइ किइकम्म'मित्यादि, वन्दनस्य विनयरूपत्वात्तस्य चाभ्यन्तरतपोभेदत्वात् तपोभेदस्य च मङ्गलत्वात्, पर्यन्तमङ्गलं 'पच्चक्खाण'मित्यादि, प्रत्याख्यानस्याद्यतपोभेदत्वेन मङ्गलत्वात्। स्यादेतद्–इद मङ्गलत्रयं शास्त्राद्भिन्नमभिन्नं वा?, किञ्चातः?, उभयथाऽपि दोप., तथाहि–यदि भिन्नं तत. शास्त्रस्यामङ्गलत्वप्रसङ्गो, मङ्गलाद्भिन्नत्वात्, तदन्यवस्त्वन्तरवत्, यच्च स्वरूपेणामङ्गलं तदन्यमङ्गलोपन्यासेनापि मङ्गलीकर्त्तुमशक्य, स्वभावस्य च्यावयितुमशक्यत्वात्, न खलु काच. स्वरूपेणावैडूर्यमणि. सन् केनापि वैडूर्यमणीक्रियते, ततो निरर्थको मङ्गलोपन्यासो, मङ्गलत्वकार्याकरणात्, अथ मङ्गलीकर्त्तुमशक्यस्यापि मङ्गलमुपादीयते तथा लोकप्रवृत्ते. तर्ह्यनवस्थाप्रसङ्गः, तथाहि–यथा प्रागमङ्गलस्य सत. शास्त्र-

स्य मङ्गलमुच्यते एव मङ्गलान्तरमपि वक्तव्यम्, आद्यमङ्गलाभिधानेऽपि तस्य तथैवामङ्गलत्वात्, एव मङ्गलान्तराभिधानेऽप्यन्यन्मङ्गलान्तरमभिधातव्य, न्यायस्य समानत्वात्, तत्राप्यन्यदित्यनवस्था, अथाभिन्नमिति पक्ष' तर्हि शास्त्रमेव मङ्गलमित्यन्यमङ्गलोपादानमनर्थकं, अमङ्गले हि मङ्गलमुपादीयते, यस्तु स्वत एव मङ्गलं तत्र किं मङ्गलनिधानेन ?, नहि शुक्ल शुक्लीक्रियते, नापि स्निग्ध स्नेह्यते, अथ मङ्गलभूतस्याप्यन्यन्मङ्गलमुपादीयते तर्हि तेनापि मङ्गलीभूतस्यान्यन्मङ्गलमुपादातव्य, मङ्गलरूपत्वाविशेषात्, तत्राप्यन्यदित्यनवस्था, अथ मा भूत् प्रस्तुतार्थक्षितिरित्यनवस्था नेष्यते तर्हि शास्त्रस्यामङ्गलत्वप्रसङ्ग, कथमिति चेत्, उच्यते, इह यथा शास्त्रं स्वतो मङ्गलमपि अन्यमङ्गलनिरपेक्षममङ्गल, अन्यथा अन्यमङ्गलोपादाननैरर्थक्यप्रसक्ते, यदि हि अन्यमङ्गलनिरपेक्षमपि तन्मङ्गल भवेत् तर्हि नान्यमङ्गलमपेक्षेत, स्वत समर्थस्यान्यव्यपेक्षाया अयोगात्, अन्यमङ्गलव्यपेक्षा चेत् नूनममङ्गलता, तस्य स्वरूपत एव मङ्गलस्याप्यन्यमङ्गलशून्यस्यामङ्गलतेति, अनवस्थाऽनिष्टौ मङ्गलममङ्गल, तद्योगाच्छास्त्रमप्यमङ्गलमित्यमङ्गलता शास्त्रस्येति। अत्रोच्यते, इहाद्य. पक्षस्तावन्नाभ्युपगम्यते, ततोऽनभ्युपगमतिरस्कृतत्वादेव न न क्षितिमावहति, यद्विा सोऽप्यभ्युपगम्यते, न च प्रागुक्तदोषावकाशः, यतो द्विविधानि जगति वस्तूनि–भाव्यानि अभाव्यानि च, तत्र काचादीन्यभाव्यानीति न तानि वैडूर्यरूपतया कर्तुं शक्यन्ते, शास्त्राणि तु भाव्यानि, तत' स्वरूपेणामङ्गलान्यपि तानि मङ्गलरूपतया परिणम्यन्ते, मङ्गलस्य स्वपरतद्रूपताऽऽपादने समर्थत्वात्, लवणप्रदीपादिवत्, यथा हि प्रदीप स्वपरप्रकाशनसमर्थत्वात् स्व पर च प्रकाशयति, यथा वा लवण स्वपरलवणिमस्वभावापादने समर्थतया स्वं पर च लवणयति, एवं मङ्गलमपि स्वपर-

मङ्गलकरणसमर्थत्वात् स्व पर च मङ्गलयतीति न कश्चिद्दोष', द्वितीयपक्षेऽपि न मङ्गलोपादाननैरर्थक्य, शिष्यमतिमङ्गलपरिग्रहाय शास्त्रस्यैव मङ्गलत्वानुवादात्, तथाहि–कथ नु नाम विनेयो मङ्गलमिद शास्त्रमित्येव गृह्णीयादिति मङ्गलोपन्यासेन मङ्गलमिद शास्त्रमिति प्रबोध्यते, न चैवमनवस्था, प्रथममङ्गलोपन्यासे च शिष्यमतिमङ्गलपरिग्रहस्य कृतत्वात् अन्यमङ्गलाकाङ्क्षाया निवृत्ते॰, न च शास्त्रस्यामङ्गलत्वप्रसक्ति', अन्यमङ्गलनिरपेक्षस्य तस्य स्वतो मङ्गलत्वात्, मङ्गल ह्यन्यदुपादीयते न शास्त्रस्य मङ्गलत्वकरणाय, तस्य स्वत एव मङ्गलत्वात्, किन्तु ?, शिष्यमतिमङ्गलपरिग्रहाय, ततः कथमन्यमङ्गलोपादानेऽनवस्थानिष्टौ शास्त्रस्यामङ्गलत्वमिति, ननु यदि शास्त्रं स्वतो मङ्गल तर्हि यद्यपि मङ्गलमिदं शास्त्रमित्येव न गृह्णाति विनेयस्तथापि तत्स्वकार्यप्रसाधनसमर्थमेव, तस्य तथास्वभावत्वादिति कथमन्यमङ्गलोपादान न निरर्थकमिति ?, तदेतदसम्यक्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, इह विचित्रा भावाना शक्तय, किञ्चित्तथास्वरूपेण गृह्यमाणं स्वकार्यप्रसाधनसमर्थं यथा सुवर्णं, सुवर्णं हि सुवर्णरूपतया परिगृह्यमाणं स्वफलप्रदानसमर्थं न लोष्ठादिरूपतयेति, किञ्चित्तथास्वरूपेणागृह्यमाणमपि यथा किञ्चिदनिष्टमन्त॰समुत्थव्याध्यादिकं, तद्धि तथास्वरूपेणाविदितमपि स्वफलं तु समुत्पादयति, मङ्गलमपि मङ्गलबुद्ध्या परिगृह्यमाण मङ्गलफलसाधनायाल नान्यथा साधुवत्, तथाहि–साधुः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रपरिणामपरिणतो भावितात्मा क्षान्तिनिधानं 'समणं संजय दत' मिति वचनात् मङ्गलभूतोऽपि मङ्गलबुद्ध्यैव परिगृह्यमाण॰ सन् प्रशस्तचेतोवृत्तेर्भव्यस्य मङ्गलकार्यप्रसाधको भवति, यदि तु तथा न गृह्यते तर्हि तस्य कालुष्योपहतचेतस सत्त्वस्य न भवतीति, एवं शास्त्रमपि स्वतो मङ्गलमपि सत्

स्य मङ्गलमुच्यते एव मङ्गलान्तरमपि वक्तव्यम्, आद्यमङ्गलाभिधानेऽपि तस्य तथैवामङ्गलत्वात्, एव मङ्गलान्तराभिधानेऽप्यन्यन्मङ्गलान्तरमभिधातव्य, न्यायस्य समानत्वात्, तत्राप्यन्यदित्यनवस्था, अथाभिन्नमिति पक्ष॰ तर्हि शास्त्रमेव मङ्गलमित्यन्यमङ्गलोपादानमनर्थकं, अमङ्गले हि मङ्गलमुपादीयते, यस्तु स्वत एव मङ्गल तत्र कि मङ्गलविधानेन ?, नहि शुक्ल शुक्लीक्रियते, नापि स्निग्ध स्नेह्यते, अथ मङ्गलभूतस्याप्यन्यन्मङ्गलमुपादीयते तर्हि तेनापि मङ्गलीभूतस्यान्यन्मङ्गलमुपादातव्य, मङ्गलरूपतायाविशेषात्, तत्राप्यन्यदित्यनवस्था, अथ मा भूत् प्रस्तुतार्थक्षितिरित्यनवस्था नेष्यते तर्हि शास्त्रस्यामङ्गलत्वप्रसङ्ग, कथमिति चेत्, उच्यते, इह यथा शास्त्रं स्वतो मङ्गलमपि अन्यमङ्गलनिरपेक्षममङ्गल, अन्यथा अन्यमङ्गलोपादाननैरर्थक्यप्रसक्तेः, यदि हि अन्यमङ्गलनिरपेक्षमपि तन्मङ्गल भवेत् तर्हि नान्यमङ्गलमपेक्षेत, स्वत॰ समर्थस्यान्यव्यपेक्षाया अयोगात्, अन्यमङ्गलव्यपेक्षा चेत् नूनममङ्गलता, तस्य स्वरूपत एव मङ्गलस्याप्यन्यमङ्गलशून्यस्यामङ्गलतेति, अनवस्थाऽनिष्टौ मङ्गलममङ्गलं, तद्योगाच्छास्त्रमप्यमङ्गलमित्यमङ्गलता शास्त्रस्येति। अत्रोच्यते, इहाद्यः पक्षस्तावन्नाभ्युपगम्यते, ततोऽनभ्युपगमतिरस्कृतत्वादेव न न क्षितिमावहति, यदिवा सोऽप्यभ्युपगम्यते, न च प्रागुक्तदोषावकाशः, यतो द्विविधानि जगति वस्तूनि—भाव्यानि अभाव्यानि च, तत्र काचादीन्यभाव्यानीति न तानि वैडूर्यरूपतया कर्तुं शक्यन्ते, शास्त्राणि तु भाव्यानि, तत॰ स्वरूपेणामङ्गलान्यपि तानि मङ्गलरूपतया परिणम्यन्ते, मङ्गलस्य स्वपरतद्रूपताऽऽपादने समर्थत्वात्, लवणप्रदीपादिवत्, यथा हि प्रदीप॰ स्वपरप्रकाशनसमर्थत्वात् स्व पर च प्रकाशयति, यथा वा लवणं स्वपरलवणिमस्वभावापादने समर्थतया स्वं परं च लवणयति. एवं मङ्गलमपि स्वपर-

प्रभवति, अथ शास्त्रस्य कथ स्वतो मङ्गलता ?, उच्यते, निर्जरार्थत्वात्, तथा चात्र प्रयोग –अधिकृत शास्त्र सकलमपि मङ्गल निर्जरार्थत्वात् तपोवत्, अथ कथमस्य निर्जरार्थतेति चेत्, उच्यते, ज्ञानरूपत्वात्, ज्ञानस्य च कर्म्मनिर्जरणहेतुत्वात्, उक्त च–"ज अन्नाणी कम्म खवेइ बहुयाहि वासकोडीहि । तन्नाणी तिहिं गुत्तो खवेइ ऊसासमेत्तेणं ॥ १ ॥"
[यदज्ञानी कर्म क्षपयति बहुकाभिर्वर्षकोटीभि । तत् ज्ञानी त्रिभिर्गुप्त क्षपयत्युच्छ्वासमात्रेण ॥ १ ॥] तस्मात् स्थितमेतत्–शास्त्रस्यादौ मध्येऽवसाने च मङ्गलमुपादेयमिति ।

अथ मङ्गलमिति क. शब्दार्थ ?, उच्यते, 'अगु वगु मगु' इत्यादि दण्डकधातु, 'उदित' इति नम्, मङ्ग्यते अधिगम्यते प्राप्यते इतियावत् हितमनेनेति मङ्गलं "मृदिकन्दिकुण्डिपटिपाटिमङ्गिशकिमंडिकेवृयमिचञ्चिदेवृशलिकलिकमपलिगुध्नञ्चिचपिवहिदिहिकुहितृसृपिशितुसिकुस्यनिद्रमेरल' इत्यलप्रत्यय, अथवा मङ्ग्यते–प्राप्यते स्वर्गोऽपवर्गो वाऽनेनेति मङ्ग–'पुन्नाम्नी'ति करणे घप्रत्यय, मङ्गो नाम धर्म्मः, तथाऽत्र पूर्ववैयाकरणप्रसिद्धे', तं लाति–आदत्ते इति मङ्गल, 'आतोऽनुपसर्गा दह्वावाम' इति डप्रत्यय., मङ्गो नाम धर्म धर्म्मोपादानहेतुरिति भाव', उक्तं च–'मंगिज्जएऽधिगम्मइ जेण हियं तेण मंगलं होइ। अहवा मगो धम्मो त लाइ तयं समादत्ते ॥१॥" (भा०) अपरे पुनरेवं व्युत्पत्तिमाचक्षते–मडु भूषाया, मण्ड्यते–शास्त्रमलङ्क्रियतेऽनेनेति मङ्गल पूर्ववदलप्रत्यय', अथवा 'मन् ज्ञाने' मन्यते–ज्ञायते निश्चीयते विघ्नाभावोऽनेनेति मङ्गल, यदिवा 'मदै हर्षे' माद्यन्ति–विघ्नाभावेन हृष्यन्ति शिष्या अनेन 'मह पूजाया' वा मह्यते–पूज्यते शास्त्रमनेनेति मङ्गल, सर्वत्र "विरलोरलकपिंजलयुगलभगलकुन्तलोत्पलकोमलपिङ्गलकाहलादय" इत्यलप्रत्ययो निपातनाच्च विवक्षितरूपनिष्पत्ति., नैरुक्ता. पुनरेवं–

मङ्गलबुद्ध्या परिगृहीत मङ्गलफलसाधक, नान्यथा, उक्तं च–"इह मङ्गलमपि मगलबुद्धीए मंगल जहा साहू' (भा० २१) इति, ननु यदि मङ्गलमपि मङ्गलबुद्ध्या परिगृह्यमाणं मङ्गलं नेतरथा तर्हि भवन्मतेन मन प्रमाणं, यद् यथा मनः सङ्कल्पयते तत्तथोपजायते नेतरदिति, एवं तर्हि अमङ्गलमपि मङ्गलबुद्ध्या परिगृहीत मङ्गलकार्यकृत् प्राप्नोति, न्यायस्य समानत्वात्, न चैतद् दृष्टमिष्ट वेति, यत्किञ्चिदेतद्, वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्, मङ्गल हि स्वरूपेण मङ्गल ततस्तन्मङ्गलबुद्ध्या परिगृह्यमाण मङ्गलफलसाधनायाल, स्वतो मङ्गलस्य स्वबुद्धिसहितस्य परिपूर्णसामग्रीकतया स्वकार्याभिनिर्वर्तनसमर्थत्वात्, काञ्चनवत्, काञ्चन हि स्वत. काञ्चन सत् काञ्चनबुद्ध्या परिगृह्यमाणं भवति काञ्चनफलकृत्, नान्यथेति, प्रतीतमेतत्, यत्त्वमङ्गलं तत्स्वरूपतो मङ्गल न भवति, तत. कथं मङ्गलबुद्ध्याऽपि तत्परिगृह्यमाणं मङ्गलकार्यकृत्, नहि लेष्ट्वादि काञ्चनबुद्ध्या परिगृहीत काञ्चनफलमुपजनयतीति। ननु यदि शिष्यमतिमङ्गलपरिग्रहाय मङ्गलोपन्यासस्तत आदिमङ्गलमेवास्तु, शिष्यमतिमङ्गलपरिग्रहस्य तेनैव कृतत्वात्, किं मङ्गलत्रयोपन्यासेन ?, न, विहितोत्तरत्वात्, आदिमङ्गलेन ह्यादौ मङ्गलमतिपरिग्रह क्रियते, न मध्यमङ्गलमतिपरिग्रहो नाप्यवसानमङ्गलमतिपरिग्रह, ततस्तत्रापि विवक्षितफलसाधनाय शिष्याणा मङ्गलमतिपरिग्रहो भूयादिति मङ्गलत्रयोपन्यास., यद्येवं मङ्गलत्रयापान्तरालद्वयममङ्गलमापद्यते, तत्र मङ्गलमतिपरिग्रहाभावात्, नैष दोष, सम्पूर्णस्यैव शास्त्रस्य त्रिधाविभक्तत्वेनापान्तरालद्वयासम्भवात् मोदकवत्, यथा हि मोदके त्रिधाविभक्ते नापान्तरालद्वयसम्भवस्तथाऽधिकृतशास्त्रेऽपि, तत आदिम-

नामयरूपमपि प्रायेण यावद्द्रव्यभावि [illegible] देवदत्तादिनामवाच्याना विद्यमानानामपि अपरापरनामपरावर्त्तस्य लोके दर्शनात्, यदपि च सिद्धान्तेऽभिहितं 'नाम आवकहियं'ति तत् प्रतिनियता जनपदादिसञ्ज्ञामधिकृत्य, यथोत्तरा कुरव इत्यादि, नाम च तन्मङ्गल च नाममङ्गल, यदा तु वस्तु वाच्य विवक्ष्यते तदैव व्युत्पत्ति–नाम्ना मङ्गल नाममङ्गल, यद्वा नामनामवतोरभेदोपचारात् नाम च तत् मङ्गल च नाममङ्गल, तच्च नामरूप मङ्गल त्रिधा, तद्यथा–जीवविषयमजीवविषयमुभयविषयं च, तत्र जीवविषय यथा सिन्धुविषये अग्नेर्मङ्गलमिति नाम, अजीवविषय यथा लाटदेशे दवरकवलनकस्य मङ्गलमिति नाम, उभयविषय यथा वंदनमालाया मङ्गलमिति नाम, अत्र हि दवरकादीन्यचेतनानि पत्रादीनि तु सचेतनानीति जीवाजीवरूपता वन्दनमालायाः। तथा सद्भावमाश्रित्य लेप्यकर्मादिष्वसद्भावं चाश्रित्याक्षवराटादिषु या स्वस्तिकादीना स्थापना सा स्थापनामङ्गल, स्थापना चासौ मङ्गल च तत् स्थापनामङ्गलमिति व्युत्पत्तेः, स्थापनालक्षणं चेदं–'यत्तु तदर्थवियुक्त तदभिप्रायेण यच्च तत्करणि। लेप्यादि कर्म्म तत्स्थापनेति क्रियतेऽल्पकालं च ॥ १ ॥" अस्यायमर्थः–तत्स्थापनेत्यभिधीयते, यत्किमित्याह– 'यत्तु' यत्पुन, तुशब्दो नामलक्षणात् स्थापनालक्षणस्य भेदमाह, 'तुः स्याद्भेदेऽवधारणे' इति वचनात्, 'तदर्थवियुक्त'मिति स चासावर्थश्च तदर्थः–सद्भूतेन्द्रलक्षणः तेन वियुक्त–शून्य तदर्थवियुक्तं, अथ च 'तदभिप्रायेणे'ति यच्च तस्य–सद्भूतेन्द्रस्याभिप्रायो–बुद्धिरध्यवसायस्तदभिप्रायस्तेन तद्बुद्ध्येत्यर्थः, कृतमित्यादि गम्यते, कथंभूतमित्याह–'तत्करणि' तस्यैव–सद्भूतेन्द्रस्यैव करणिः–आकृतिराकारो यस्य तत् तत्करणि–सद्भूतेन्द्रसमानाकारं लेप्यादिकर्मेति भावार्थः, चशब्दात्तदाकृतिशून्यं वाऽक्षनिक्षेपादि तत्स्थापना, तच्चाल्पकालं–इत्वरं, चशब्दाद्यावद्द्रव्यभावि च, उक्तं

ा गालयति—अपनयति ससारादिति मङ्गलं, यदिवा मलं—पापं गालयति—स्फेटयतीति मङ्गल, मा भूत् गलो—विघ्नोऽस्मा-देति या मङ्गल, सर्वत्र पृषोदरादित्वादिष्टरूपनिष्पत्ति । तच्च नामादिभेदाच्चतुर्द्धा, तद्यथा—नाममङ्गल स्थापनामङ्गल द्रव्यमङ्गल भावमङ्गल च, तत्र यस्य कस्यचिज्जीवस्य अजीवस्य वा मङ्गलशब्दार्थरहितस्य मङ्गलमिति नाम क्रियते तन्ना-ममङ्गल, यत एव तल्लक्षणम्—"यद्वस्तुनोऽभिधान स्थितमन्यार्थे तदर्थनिरपेक्षम् । पर्यायानभिधेय च नाम यादृच्छिक च तथा ॥१॥" अस्यायमर्थः—'यद्वस्तुनो' जीवाजीवादेर्नाम, यथा गोपालदारकस्येन्द्र इति, 'स्थितमन्यार्थे' इति तस्माद्-गोपालदारकादन्यश्चासावर्थश्च अन्यार्थ तस्मिन् स्थित, परमार्थतस्त्रिदशाधिपे अवस्थानात्, 'तदर्थनिरपेक्ष' मिति तस्य-इन्द्रादिनाम्नोऽर्थस्तदर्थ —परमैश्वर्यादिरूपस्तस्य निरपेक्ष तदर्थनिरपेक्ष, तथाहि—इन्द्र इति किमुक्तं भवति?—'इदु परमैश्वर्ये' इन्दनादिन्द्र' परमैश्वर्ययुक्त इत्यर्थ ,एवंभूतेन चार्थेन युक्तमिदं नाम परमार्थतस्त्रिदशाधिपे एव वर्त्तते,तस्य तात्त्विकपरमैश्व र्ययुक्तत्वात्, गोपालके तु तदर्थशून्यमिति, तथा'पर्यायानभिधेय' मिति, इह नाम नामवतोरभेदोपचारात् इन्द्र इति गोपाल-दारकपरस्यैव गृह्यते तत्पर्यायै —शक्रपुरन्दरपाकशासनशतमखप्रभृतिभिरनभिधेयं पर्यायानभिधेय, न हि गोपालदारकव-स्त्विन्द्रशब्दवाच्यमपि तात्त्विकेन्द्रवत् शक्रपुरन्दरादिशब्दैरभिधेयमिति, प्रतीतमेतत् , एवभूतं नाम, प्रकारान्तरेण नाम्न' स्वरूपमाह—'यादृच्छिक च तथे'ति, यदृच्छया निर्वृत्त यादृच्छिकं, किमुक्तं भवति?—न केवलमनन्तरोक्तलक्षणं नाम, केन्तु अन्यत्रावर्त्तमानमपि यद् एवमेव यदृच्छया गोपालदारकादेर्नाम क्रियते यथा डित्थो डवित्थ इति तदपि नाम, इद ोभयरूपमपि प्रायेण यावद्द्रव्यभावि, मेरुद्वीपसमुद्रादिकं हि नाम प्रभूत यावद्द्रव्यभावि दृश्यते, किञ्चित्त्वन्यथाऽपि,

देवदत्तादिनामवाच्याना विद्यमानानामपि अपरापरनामपरावर्त्तस्य लोके दर्शनात्, यदपि च सिद्धान्तेऽभिहितं 'नाम आवकहिय'ति तत् प्रतिनियता जनपदादिसञ्ज्ञामधिकृत्य, यथोत्तरा' कुरव इत्यादि, नाम च तन्मङ्गल च नाममङ्गलं, यदा तु वस्तु वाच्य विवक्ष्यते तदैव व्युत्पत्ति –नाम्ना मङ्गलं नाममङ्गल, यद्वा नामनामवतोरभेदोपचारात् नाम च तत् मङ्गल च नाममङ्गल, तच्च नामरूप मङ्गल त्रिधा, तद्यथा–जीवविपयमजीवविपयमुभयविपय च, तत्र जीवविपयं यथा सिन्धुविपये अग्नेर्मङ्गलमिति नाम, अजीवविपयं यथा लाटदेशे दवरकवलनकस्य मङ्गलमिति नाम, उभयविपयं यथा वंदनमालाया मङ्गलमिति नाम, अत्र हि दवरकादीन्यचेतनानि पत्रादीनि तु सचेतनानीति जीवाजीवरूपता वन्दनमालायाः । तथा सद्भावमाश्रित्य लेप्यकर्मादिष्वसद्भावं चाश्रित्याक्षवराटादिषु या स्वस्तिकादीना स्थापना सा स्थापनामङ्गल, स्थापना चासौ मङ्गल च तत् स्थापनामङ्गलमिति व्युत्पत्ते', स्थापनालक्षणं चेद–'यत्तु तदर्थवियुक्तं तदभिप्रयेण यच्च तत्करणि । लेप्यादि कर्म्म तत्स्थापनेति क्रियतेऽल्पकाल च ॥ १ ॥" अस्यायमर्थ.–तत्स्थापनेत्यभिधीयते, यत्किमित्याह– 'यत्तु' यत्पुन', तुशब्दो नामलक्षणात् स्थापनालक्षणस्य भेदमाह, 'तुः स्याद्भेदेऽवधारणे' इति वचनात्, 'तदर्थवियुक्त'मिति स चासावर्थश्च तदर्थः–सद्भूतेन्द्रलक्षणः तेन वियुक्त–शून्य तदर्थवियुक्तं, अथ च 'तदभिप्रायेणे'ति तस्य–सद्भूतेन्द्रस्याभिप्रायो–बुद्धिरध्यवसायस्तदभिप्रायस्तेन तद्बुद्ध्येत्यर्थः, कृतमित्यादि गम्यते, कथंभूतमित्याह–यच्च 'तत्करणि' तस्यैव–सद्भूतेन्द्रस्यैव करणि –आकृतिराकारो यस्य तत् तत्करणि–सद्भूतेन्द्रसमानाकारं लेप्यादिकर्मेति भावार्थः, चशब्दात्तदाकृतिशून्यं वाऽक्षनिक्षेपादि तत्स्थापना, तच्चाल्पकालं–इत्वरं, चशब्दाद्यावद्द्रव्यभावि च, उक्तं

चानुयोगद्वारे–"नाम आवकहियं ठवणा इत्तरिया वा होज्जा आवकहिआ वा" भाष्यकारोऽप्याह–"ज पुण तयत्थसुन्नं तयभिप्पाएण तारिसागार। कीरइ व निरागार इत्तरमियर व सा ठवणा ॥१॥" (भा २५)। सम्प्रति द्रव्यमङ्गलभिधातव्यं, तत्र द्रव्यमिति–द्रवति गच्छति तास्तान् पर्यायानिति द्रव्यं, 'कृद्बहुल'मिति वचनात् कर्त्तरि य., द्रव्यं च तन्मङ्गल च द्रव्यमङ्गल, तल्लक्षणमिदम्–"भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारणं तु यल्लोके। तद् द्रव्य तत्त्वज्ञै. सचेतनाचेतनं कथितम् ॥१॥" अस्यायमर्थ.–भूतस्य–अतीतस्य भाविनो वा–एष्यत. भावस्य–पर्यायस्य कारण–निमित्त यदस्मिन् लोके तत् तत्त्वज्ञै–सर्वज्ञै. तीर्थकृद्भिरितियावत् द्रव्य कथित, द्रवति–गच्छति तास्तान् पर्यायान् अग्रेतनान् प्राचीनांश्च मुञ्चतीति द्रव्यमिति व्युत्पत्त्यर्थानुगमात्, तच्च द्विधा–सचेतनमचेतनं च, तत्र सचेतनं अनुपयुक्तपुरुषाख्य, अचेतनं ज्ञशरीरादीति, उक्त द्रव्यलक्षणम्, अधुना प्रकृतमुपयुज्यते, द्रव्यमङ्गलं द्विधा–आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आ–समन्तात् गम्यते परस्तुतत्त्वमनेनेत्यागम –श्रुतज्ञानं आगममधिकृत्यागमत, 'स्थानियप. कर्माधारे' इति कर्मणि पञ्चमी, यथा प्रासादमारुह्य प्रेक्षते इत्यर्थे प्रासादात् प्रेक्षते इत्यत्र, आगमापेक्षयेति भावार्थ, आगमस्याभाव आगमस्य एकदेशो वा आगमेन सह मिश्रण वा नोआगम, नोशब्दस्य त्रिष्वप्यर्थेषु वर्त्तमानत्वात्, नोआगममधिकृत्य नोआगमत, तत्र आगमतो मङ्गलशब्दार्थज्ञाता तत्र चानुपयुक्त, स हि मङ्गलशब्दार्थवासितान्त.करणतया तज्ज्ञानलब्धिसहितो नोपयुक्त इति 'अनुपयोगो द्रव्य'मिति वचनात् द्रव्यम्, आह च भाष्यकृत्–"आगमओऽणुवउत्तो मगलसद्दाणुवासिओ वत्ता। तन्नाणलद्धिसहिओऽवि नोवउत्तोत्ति तो दव ॥ १ ॥" (भा २९) नन्वागमो मङ्गलशब्दार्थपरिज्ञानमागमः

तो कह दवं दव्वमागमो कह णु ?।
धानात् ज्ञान च भाव इति कथमस्य द्रव्यता ?, उक्त च–"जइ नाणमागमो
(भा० ३० पू) इति, नैप दोप , ज्ञान ह्युपयोगात्मक भावो, न लब्धिरूप, 'उपयोगो भाव' इति वचनात्, अनुपयुक्तश्चात्मा
तल्लब्धिसहितत्वात् ज्ञानकारणम्, अतो भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारणमिति द्रव्यलक्षणसम्भवात् द्रव्यमिति, इद
चागमतो द्रव्यमङ्गल पूर्वसूरिभिर्नयैर्विचारित, नयाश्च सप्त, तद्यथा—नैगम सङ्ग्रह व्यवहार ऋजुसूत्र शब्द समभिरूढ
एवंभूतश्च, अमीपा शब्दार्थ भावार्थ च स्वस्थाने वक्ष्याम', तत्र नैगमनय' सामान्य विशेपाश्चाभ्युपगच्छति, विशेपाश्च पृथ-
ग्भिन्नस्वरूपा इति तन्मतेन एकोऽनुपयुक्त' एकं द्रव्यमङ्गलमनेकेऽनुपयुक्ता अनेकानि द्रव्यमङ्गलानि, आह च भाष्यकृत्—
"एगो मङ्गलमेग णेगा णेगाइ णेगमनयस्स" (भा. ३१ पू)। सङ्ग्रहनयस्तु सामान्यमेवैकं निरवयवमक्रियमभ्युपैति
नान्यत्, स हि विशेपवादिनः प्रत्याह–विशेप' सामान्याद्व्यतिरेकीद्वा न वा ?, आद्यपक्षे न विशेप', सामान्याद् व्यति-
रिक्तत्वात् खपुष्पवत्, सदिति हि तद्वक्तु शक्यते यत्सदिति प्रत्ययमुत्पादयति, सदिति प्रत्ययं चोत्पादयति सामान्यमेव तस्य
तथास्वभावत्वात् न विशेप इति विशेपस्य खरविपाणकल्पता, अथ द्वितीयः पक्षस्तर्हि सोऽपि सामान्यमेव तदव्यतिरिक्तत्वात्
तत्स्वरूपवत्, उक्तं च–"सामन्नाओ विसेसो अण्णोऽणण्णो व होज्ज जइ अण्णो। सो नत्थि खपुप्फंपिव नऽण्णो सामण्ण-
मेव तयं ॥ १ ॥" (भा ३४) तत इत्थं केवलसामान्यवादिनस्तस्य मतेन सर्वस्मिन्नपि जगत्येकमेव द्रव्यमङ्गल, सर्वेपा
द्रव्यमङ्गलसामान्यादव्यतिरिक्तत्वात्, सामान्यस्य च त्रिभुवनेऽप्येकत्वात्, आह च भाष्यकृत्–"संगहनयस्स एक्क सव्वं
चिय मङ्गल लोए (भा० ३१ उ०) इति, व्यवहारस्तु विशेपवादी, तथा च स सङ्ग्रहनय प्रत्याह–विशेपा एव तात्त्विका-

स्तेषामेव दोहवाहादिक्रियासूपयुज्यमानत्वात्, न सामान्यं तद्विपर्ययात्, न च तत् सदिति प्रत्येतुं शक्नुमः अनुपलम्भात्, नहि गवादीनिव विशेषान् श्रृङ्गग्राहिकया तेभ्यो व्यतिरिक्तं गोत्वादिसामान्य पश्यामो, न चापश्यन्त आत्मानं विप्रलभेमहि, तत कथ तदभ्युपगच्छाम• ?, उपलभव्यवहाराभावात्, उक्त च–'न विसेसत्थतरभूयं अत्थि सामन्नमाह वयहारो । उवलभवयहाराभावाओ खरविसाण व ॥ १ ॥" (भा० ३५) एवं चास्यापि मतेन नैगमनयस्येन एकोऽनुपयुक्त एक द्रव्यमङ्गल, भूयासोऽनुपयुक्ता भूयासि द्रव्यमङ्गलानि, ननु नैगमोऽपि विशेषानिच्छति व्यवहारोऽपि ततः कोऽनयोः प्रतिविशेष ?, उक्तमेतत् नैगम• सामान्यमिच्छति विशेषाश्च व्यवहारस्तु विशेषानेवेति, सिद्धसेनीया पुन षडेव नयानभ्युपगतवन्त, नैगमस्य सङ्ग्रहव्यवहारयोरन्तर्भावविवक्षणात्, तथाहि–यदा नैगम• सामान्यप्रतिपत्तिपरस्तदा स सङ्ग्रहेऽन्तर्भवति सामान्याभ्युपगमपरत्वात् विशेषाभ्युपगमनिष्ठस्तु व्यवहारे, आह च सिद्धसेनीयमतमुपसंजिघृक्षुर्भाष्यकृत्–"जो सामन्नग्गाही स नेगमो सगह गओ अहवा । इयरो ववहारमिओ जो तेण समाणनिद्देसो ॥ १ ॥" (भा० ३९) तत्र सिद्धसेनीयाभिप्रायेण षड्भिरेव नयैरागमतो द्रव्यमङ्गलविचार• कर्त्तव्य• न सप्तभिरिति, ऋजुसूत्रस्त्वभिधत्ते–यदतीत यच्चानागतं यच्च सदपि परकीयं तदवस्तु, अतीतस्य विनष्टत्वात् अनागतस्य स्वलब्धात्मलाभत्वात् परकीयस्य चार्थक्रियाकारित्वाभावात्, देवदत्तधनं हि यज्ञदत्तस्य परमार्थतोऽसत् तत्कार्याकरणादिति, प्रतिप्राणि प्रसिद्धमेतत्, किन्तु यत् सत् स्वकीयं तदेवैकं वस्तु, ततोऽस्य मतेनैकमेव द्रव्यमङ्गलं न भूयासीति, उक्त च–"ज सुयस्स सयं सपयं च जं मंगल तयं एक्कं । नातीतमणुप्पन्नं मंगलमिट्ठ परक्क वा ॥ १ ॥ (भा० ४०) ये स -

भूता नयाः ते अत्यन्तविशुद्धत्वादागमतो द्रव्यमङ्गलमित्येव नानुमन्यन्ते, तथा च ते आहु—आगमतो हि द्रव्यमङ्गलमिदमुच्यते मङ्गलशब्दार्थज्ञाता तत्र चानुपयुक्त इति, तदेतत्परस्परव्याहतं, यदि मङ्गलशब्दार्थज्ञाता तर्हि कथमनुपयुक्त ?, अनुपयुक्तश्चेत् कथं मङ्गलशब्दार्थज्ञाता, ज्ञानस्योपयोगात्मकत्वात् तदभावे तस्याप्यभावात्, न खलु जीवश्चेतनारहित इति शक्य प्रतिपत्तुं सचेतसेति, उक्तं च—"जाण नाणुवउत्तोऽणुवउत्तो वा न जाणई जम्हा। जाणतोऽणुवउत्तोत्ति त्तिति सद्दादओऽवत्थुं ॥१॥" (भा० ४२) इत्थं चागमतो द्रव्यमङ्गलस्य नयैर्विचारः सूत्रेऽपि साक्षात् सवादी, तथा चानुयोगद्वारेष्वागमतो द्रव्यावश्यकमधिकृत्य सूत्रं—"नेगमस्स णं एगो अणुवउत्तो आगमतो एगं दव्वावस्सयं दुन्नि अणुवउत्ता दोन्नि दव्वावस्सयाइं तिन्नि अणुवउत्ता आगमओ तिण्णि दव्वावस्सयाइं, एवं जावइया अणुवउत्ता आगमतो तावइयाइं नेगमस्स दव्वावस्सयाइं, एवमेव ववहारस्सवि, संगहस्स ण एगो वा अणेगो वा अणुवउत्तो वा अणुवउत्ता वा दव्वावस्सयं वा दव्वावस्सयाइं वा से एगं दव्वावस्सयं, उज्जुसुयस्स आगमतो एगं दव्वावस्सयं, पुहुत्तं नेच्छइ, तिण्हं सद्दनयाणं जाणए अणुवउत्ते अवत्थू, कम्हा ?, जइ जाणए अणुवउत्ते न भवइ" इति। उक्तमागमतो द्रव्यमङ्गलमधुना नोआगमतोऽभिधीयते, तच्च त्रिधा, तद्यथा—ज्ञशरीरद्रव्यमङ्गलं भव्यशरीरद्रव्यमङ्गलं ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्यमङ्गलं च, तत्र यन्मङ्गलपदार्थज्ञस्यापगतजीवितस्य शरीर सिद्धिशिलातलादिगतं तद्भूतभावनया घृतमस्मिन् कुम्भे प्रक्षिप्तमासीदित्येष घृतकुम्भ इत्यादिवदतीतनयानुवृत्त्या ज्ञशरीरद्रव्यमङ्गलं, यस्तु बालको नेदानीं मङ्गलशब्दार्थमवबुध्यते अथचावश्यमायत्या तेनैव शरीरसमुच्छ्रयेण भोत्स्यते स भाविभावनिबन्धनत्वाद् घृतमस्मिन् कुम्भे प्रक्षेप्स्यते इत्येष घृतकुम्भ इत्यादिवद् भविष्यन्नयानुस-

स्तेषामेव दोहवाहादिक्रियासूपयुज्यमानत्वात्, न सामान्यं तद्विपर्ययात्, न च तत् सदिति प्रत्येतु शक्नुम अनुपलम्भात्, नहि गवादीनिव विशेषान् श्रृङ्गग्राहिकया तेभ्यो व्यतिरिक्तं गोत्वादिसामान्य पश्यामो, न चापश्यन्त आत्मानं विप्रलभेमहि, तत. कथ तदभ्युपगच्छाम· ?, उपलंभव्यवहाराभावात्, उक्त च–'न विसेसत्थतरभूय अत्थि सामन्नमाह ववहारो । उवलभववहाराभावाओ खरविसाण व ॥ १ ॥" (भा० ३५) एवं चास्यापि मतेन नैगमनयस्येव एकोऽनुपयुक्त एक द्रव्यमङ्गल, भूयासोऽनुपयुक्ता भूयासि द्रव्यमङ्गलानि, ननु नैगमोऽपि विशेषानिच्छति व्यवहारोऽपि तत. कोऽनयोः प्रतिविशेष· ?, उक्तमेतत् नैगम· सामान्यमिच्छति विशेषांश्च व्यवहारस्तु विशेषानेवेति, सिद्धसेनीया पुन षडेव नयानभ्युपगतवन्त, नैगमस्य सङ्ग्रहव्यवहारयोरन्तर्भावविवक्षणात्, तथाहि–यदा नैगम सामान्यप्रतिपत्तिपरस्तदा स सङ्ग्रहेऽन्तर्भवति सामान्याभ्युपगमपरत्वात् विशेषाभ्युपगमनिष्ठस्तु व्यवहारे, आह च सिद्धसेनीयमतमुपसंजिघृक्षुर्भाष्यकृत्–"जो सामन्नग्गाही स नेगमो सगह गओ अहवा । इयरो ववहारमिओ जो तेण समाणनिद्देसो ॥ १ ॥" (भा० ३९) तत सिद्धसेनीयाभिप्रायेण षड्भिरेव नयैरागमतो द्रव्यमङ्गलविचार· कर्तव्य· न सप्तभिरिति, ऋजुसूत्रस्त्वभिधत्ते–यदतीतं यच्चानागतं यच्च सदपि परकीयं तदवस्तु, अतीतस्य विनष्टत्वात् अनागतस्य त्वलब्धात्मलाभत्वात् परकीयस्य चार्थक्रियाकारित्वाभावात्, देवदत्तधनं हि यज्ञदत्तस्य परमार्थतोऽसत् तत्कार्याकरणादिति, प्रतिप्राणि प्रसिद्धमेतत्, किन्तु यत् सत् स्वकीयं तदेवैकं वस्तु, ततोऽस्य मतेनैकमेव द्रव्यमङ्गलं न भूयासीति, उक्त च–"उज्जुसुयस्स सयं सपयं च ज मंगल तय एक्क । नातीतमणुप्पन्नं ...

'तस्स वा जयं जोग्ग'मिति तस्य वा–चरणकरणक्रियापरिणामस्य यद्योग्यं बालकादिशरीरं, शेषं सुगमम्। उक्त द्रव्यमङ्गल,
अधुना भावमङ्गलमभिधातव्य, भावस्य च लक्षणमिदं–'भावो विवक्षितक्रियानुभूतियुक्तो हि वै समाख्यात । सर्वज्ञैरि-
न्द्रादिवदिहेन्दनादिक्रियानुभवात् ॥ १ ॥" अस्यायमर्थ –भवन भाव', विवक्षितरूपेण परिणमनमित्यर्थ , यदिवा भव-
तीति भाव', 'सहादिदुनीभूग्रहो णो वे'ति कर्त्तरि णप्रत्यय', विवक्षितरूपेण परिणत इत्यर्थ', सर्वज्ञैः समाख्यात', कोऽसा-
वित्याह–'विवक्षितक्रियानुभूतियुक्तः' वक्तुर्या विवक्षिता इन्दनज्वलनजीवनादिका क्रिया तस्या अनुभूति'–अनुभवन तया
युक्तो विवक्षितक्रियानुभूतियुक्तः, क इवेत्याह–इन्दनादिक्रियानुभवात्, अत्रादिशब्दात् ज्वलनजीवनादिक्रियापरिग्रह',
इन्द्रादिवत्–शक्रादिवत्, आदिशब्दाज्ज्वलनजीवादिपरिग्रह', इन्दनादिक्रियानुभवयुक्तेन्द्रादिवदिति भाव', अत्र भावतो
मङ्गल भावमङ्गल यदिवा भावश्चासौ मङ्गलं च भावमङ्गल, तच्च द्विधा–आगमतो नोआगमतश्च, तत्रागमतो मङ्गलपदा-
र्थस्य ज्ञाता तत्र चोपयुक्तः, 'उपयोगो भावनिक्षेप' इति वचनात्, ननु मङ्गलपदार्थज्ञानोपयोगमात्रेण कथ पुरुषो भावमङ्गलं
भवति ?, न ह्यग्निज्ञानोपयुक्तो माणवकोऽग्निर्दहनपचनप्रकाशनाद्यर्थक्रियासाधकत्वाभावात्, तदेतदसम्यक्, अभिप्राया-
परिज्ञानात्, संवित् ज्ञानमवगमो भावोऽभिप्राय इत्यनर्थान्तरं, 'अर्थाभिधानप्रत्ययाश्च तुल्यनामधेयाः सर्वप्रवादिनाम-
विसंवादेन स्थिता.' तथाहि–बाह्य. पृथुबुध्नोदराकारोऽर्थोऽपि घट इति व्यपदिश्यते, तद्वाचकमभिधानं घट इति, तज्ज्ञा-
नरूप प्रत्ययोऽपि घट इति, तथा च लोके वक्तार'–किमिदं पुरो दृश्यते ?, घट', किमसौ वक्ति ?, घटं, किमस्य चेतसि
स्फुरति ?, घट', एवं च सति यदग्निरिति ज्ञान तदव्यतिरेकात् माणवकोऽप्यग्निः ज्ञानज्ञानिनोः कथंचिदव्यतिरेकात्,

रणेन भव्यशरीरद्रव्यमङ्गल, उभयमपि च नोआगमतो द्रव्यमङ्गलं सर्वथा आगमरहितत्वात्, अत एव सर्वनिषेधवाची नोशब्दोऽत्र प्रतिपत्तव्य, ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं तु द्रव्यमङ्गलं जिनप्रणीतप्रत्युपेक्षणादिक्रिया कुर्वन् अनुपयुक्त साध्वादि', क्रिया हि प्रत्युपेक्षणादिका हस्तपादादिव्यापारविशेषरूपा, ततोऽसावागमो न भवति, आगमस्य ज्ञानत्वात्, शरीरादिचेष्टायास्तु तद्विपरीतत्वात्, तामपि यद्युपयुक्त करोति ततोऽसौ भावमङ्गलं भवति, अनुपयुक्तस्य सा द्रव्यं 'अनुपयोगो द्रव्य'मिति वचनात्, तत. क्रियाया' द्रव्यत्वादनागमत्वाच्च ता कुर्वन् साध्वादिरभेदोपचारात् नोआगमतो ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्त द्रव्यमङ्गलं, अत्रापि सर्वनिषेधवाची नोशब्द, उक्त च–"जाणयभवसरीराइरित्तमिह दवमगल होइ। जा मङ्गला किरिआ तं कुणमाणो अणुवउत्तो ॥ १ ॥' (भा० ४६) अथवा यत् भूतचरणकरणपरिणामं तन्नोआगमतो ज्ञशरीरद्रव्यमङ्गलवत् भूतभावमङ्गलत्वात् ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यमङ्गल, यदपि बालकशरीरं चरणकरणक्रियापरिणामयोग्य तदपि प्रागुक्तभव्यशरीरद्रव्यमङ्गलवत् भाविभावमङ्गलत्वात् ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्त द्रव्यमङ्गलं, प्रागुक्ते हि नोआगमतो ज्ञशरीरभव्यशरीरे द्रव्यमङ्गले भूतभाविज्ञानपरिणामापेक्षे, चरणकरणक्रियापरिणामस्तु ज्ञानपरिणामाद्भिन्न इति ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तता, यदिवा स्वभावत एव शोभनवर्णादिगुण सुवर्णादि तत् ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्त द्रव्यमङ्गल, आह च भाष्यकृत्– " जं भूयभावमङ्गलपरिणाम तस्स वा जयं जोग्गं। ज्ज वा सहावसोहणवण्णाइगुणं सुवण्णाइ ॥ १ ॥ तंपि य हु भावमङ्गलकारणओ मङ्गलति निद्दिट्ठ। नोआगमओ दवं आगमरिहितोत्ति ज्ज भणिय ॥ २ ॥ (भा० ४७ ४८) अत्र जं भूयभावमङ्गलंति यत् भूतचरणकरणक्रियापरिणामं

'तस्स वा जय जोग्ग'मिति तस्य वा–चरणकरणक्रियापरिणामस्य यद्योग्यं बालकादिशरीरं, शेषं सुगमम् । उक्तं द्रव्यमङ्गल,
अधुना भावमङ्गलमभिधातव्यं, भावस्य च लक्षणमिदं–'भावो विवक्षितक्रियानुभूतियुक्तो हि वै समाख्यात. । सर्वज्ञैरि-
न्द्रादिवदिहेन्दनादिक्रियानुभवात् ॥ १ ॥" अस्यायमर्थः–भवन भाव', विवक्षितरूपेण परिणमनमित्यर्थ', यदिवा भव-
तीति भाव', 'सहादिदुनीभूग्रहो णो वे'ति कर्त्तरि णप्रत्ययः, विवक्षितरूपेण परिणत इत्यर्थ', सर्वज्ञैः समाख्यात', कोऽसा-
वित्याह–'विवक्षितक्रियानुभूतियुक्तः' वक्तुर्या विवक्षिता इन्दनज्वलनजीवनादिका क्रिया तस्या अनुभूति.–अनुभवनं तया
युक्तो विवक्षितक्रियानुभूतियुक्त', क इवेत्याह–इन्दनादिक्रियानुभवात्, अत्रादिशब्दात् ज्वलनजीवनादिक्रियापरिग्रह',
इन्द्रादिवत्–शक्रादिवत्, आदिशब्दाज्ज्वलनजीवादिपरिग्रह., इन्दनादिक्रियानुभवयुक्तेन्द्रादिवदिति भावः, अत्र भावतो
मङ्गल भावमङ्गल यदिवा भावश्चासौ मङ्गलं च भावमङ्गल, तच्च द्विधा–आगमतो नोआगमतश्च, तत्रागमतो मङ्गलपदा-
र्थस्य ज्ञाता तत्र चोपयुक्तः, 'उपयोगो भावनिक्षेप' इति वचनात्, ननु मङ्गलपदार्थज्ञानोपयोगमात्रेण कथं पुरुषो भावमङ्गलं
भवति ?, न ह्यग्निज्ञानोपयुक्तो माणवकोऽग्निर्दहनपचनप्रकाशनाद्यर्थक्रियासाधकत्वाभावात्, तदेतदसम्यक्, अभिप्राया-
परिज्ञानात्, सवित् ज्ञानमवगमो भावोऽभिप्राय इत्यनर्थान्तरं, 'अर्थाभिधानप्रत्ययाश्च तुल्यनामधेयाः सर्वप्रवादिनाम-
विसवादेन स्थिता ' तथाहि–बाह्य. पृथुबुध्नोदराकारोऽर्थोऽपि घट इति व्यपदिश्यते, तद्वाचकमभिधानं घट इति, तज्ज्ञा-
नरूप प्रत्ययोऽपि घट इति, तथा च लोके वक्तार'–किमिदं पुरो दृश्यते ?, घटः, किमसौ वक्ति ?, घटं, किमस्य चेतसि
स्फुरति ?, घट , एव च सति यदग्निरिति ज्ञान तदव्यतिरेकात् माणवकोऽप्यग्निः ज्ञानज्ञानिनो· कथंचिदव्यतिरेकात्,

अन्यथा तज्ज्ञाने सत्यप्यसौ नोपलभेव, अतन्मयत्वात्, प्रदीपहस्तान्धवत् पुरुपान्तरवद्वा, बन्धाद्यभावप्रसङ्गश्च, ज्ञानाज्ञानसुखदुःखपरिणामशून्यत्वात्, आकाशवत्, न खल्वाकाश ज्ञानाज्ञानसुखदुःखपरिणामरहितं बन्धमोक्षाभ्या युज्यते, तस्मात्कथञ्चिदव्यतिरेको ज्ञानज्ञानिनो', न च निराकारं ज्ञानं, अनाकारत्वे पदार्थान्तरवत् विवक्षितस्यापि पदार्थस्य परिच्छेदाप्रसक्तेः, तदाकारशून्यत्वाविशेपात्, ततो ज्ञानस्याग्न्याकारत्वात्तदव्यतिरिक्त आत्माऽप्यग्न्याकार इत्यभिर्माणवकः, न चैव दहनपचनप्रकाशनाद्यर्थक्रियाप्रसक्ति', सर्वस्याग्नेर्दहनाद्यर्थक्रियाप्रसाधकत्वायोगात् भस्मच्छन्नाग्निना व्यभिचारादिति, नोआगमतो भावमङ्गल 'सुविशुद्ध' क्षायिकादिको भावः', नोशब्दोऽत्र सर्वनिपेधवाची, उक्तं च–मङ्गलसुयउवउत्तो आगमओ भावमङ्गल होइ । नोआगमओ भावो सुविसुद्धो खाइयाईओ ॥ १ ॥" (भा० ४९) अथवा–नोआगमतो भावमङ्गलमागमवर्जं ज्ञानचतुष्टयं सर्वनिपेधवचनत्वान्नोशब्दस्य, यदिवा यः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रपरिणाम. स न आगम एव केवलो नाप्यनागम किन्त्वागमसम्मिश्र इति नोआगमतो भावमङ्गलं, नोशब्दोऽत्र मिश्रवचन', आह च–" (अहवा) सम्मद्दंसणनाणचरित्तोवयोगपरिणामो । नोआगमओ भावो नोसद्दो मीसभावमि ॥ १ ॥" (भा० ५०) यदिवा यो भगवदर्हन्नमस्काराद्युपयोगः स खल्वागमैकदेशो, विवक्षिताध्ययनाद्यपेक्षया तस्यैकदेशत्वात्, ततो नोशब्दस्य देशवाचित्वात् नोआगमत' [illegible] भावमङ्गलं । ननु नामस्थापनाद्रव्येषु मङ्गलाभिधान विवक्षितभावशून्यत्वात् द्रव्यत्वं च समानमतः क एषा प्रतिविशेषः ?, उच्यते, इह यथा स्थापनेन्द्रे लोचनसहस्रकुण्डलकिरीटकरकुलिशधारणशचीसन्निधानसिंहासनाध्यासनादिजनितातिशय. खल्विन्द्राकारो लक्ष्यते, कर्तुश्च सद्भूतेन्द्राभिप्रायो भवति यथाऽय मया स्वर्गाधि-

पतिः साक्षादालिखित इत्यादि, द्रष्टुश्च तदाकारदर्शनात् प्रत्ययो यथाऽयमिन्द्रो वर्त्तत इति, प्रणतिकृतश्च फलार्थिनः स्तोतु प्रवर्त्तते, फलं च किञ्चिदभीष्टं देवतानियोगात् प्राप्नुवन्ति, न तथा नामेन्द्रे नापि द्रव्येन्द्रे, ततो नामद्रव्याभ्यामित्थ स्थापनाया विशेषः, उक्तं च–"आगारोऽभिप्पाओ बुद्धी किरिया फलं च पाएणं। जह दीसइ ठवणिंदे न तहा नामे न दविंदे ॥ १ ॥" (भा० ५३) यथा स द्रव्येन्द्रो भावेन्द्रकारणता प्रतिपद्यते प्रतिपन्नवान् वा भावेन्द्रता उपयोगापेक्षायामपि तदुपयोगतामासादयिष्यति अवाप्तवान् वा न तथा नामेन्द्रो नापि स्थापनेन्द्र इति नामस्थापनाभ्या द्रव्यस्य विशेषः, स्थापनाद्रव्यलक्षणव्यतिरिक्तस्वरूपं तु नामेति द्रव्यस्थापनाभ्यां नाम्नो विभिन्नता, अपरस्त्वाह–भावमङ्गलमेवैकं भावानामेवार्थक्रियाकारित्वात् ये तु नामादयस्ते सङ्कल्पमात्रसम्पादितसत्ताका इति किं तेषामुपन्यासेन ?, तदेतदसम्यक्, नामादीनामपि भाववत्, तात्त्विकत्वात् तेषामपि भाववदविशेषेण शब्दतः प्रतीतेः, तथाहि—अविशिष्टे इन्द्रवस्तुन्युच्चरिते नामादिचतुष्टयमविशेषेण प्रतीतिमासादयति, किमनेन नामेन्द्रो विवक्षित आहोश्वित् स्थापनेन्द्रो द्रव्येन्द्रो भावेन्द्रो वा इति ?, ततो यथा घट इत्युक्ते कोऽनेन घटो विवक्षितो रक्तः कृष्णः शुक्लः नीलो वेति शब्दतः प्रतीयमानाः सर्वेऽपि तात्त्विकास्तथैते नामादयोऽपीति, तथा च एतदेव साक्षेपपरिहारं भाष्यकृदाह–"इह भावोच्चिय वत्थुं तदत्थसुन्नेहिं किं नु सेसेहि ?। नामादओऽवि भावा जं तेऽविहु वत्थुपज्जाया ॥१॥" (भा० ५५) अत्र 'वत्थुपज्जाया' इति इन्द्रादिरूपस्य सामान्यवस्तुनो विशेषा., इतश्च नामस्थापनाद्रव्याणि तात्त्विकानि भावमङ्गलाङ्गत्वात्, तदङ्गता च तत्परिणामकारणत्वात्, तथाहि–मङ्गलाभिधानं सिद्धाद्यभिधानं चोपश्रुत्य भगवदर्हत्प्रतिमां वा दृष्ट्वा भूतयतिभावं भव्य-

अन्यथा तज्ज्ञाने सत्यप्यसौ नोपलभेत, अतन्मयत्वात्, प्रदीपहस्तान्धवत् पुरुषान्तरवद्वा, बन्धाद्यभावप्रसङ्गश्च, ज्ञानाज्ञानसुखदुःखपरिणामशून्यत्वात्, आकाशवत्, न खल्वाकाशं ज्ञानाज्ञानसुखदुःखपरिणामरहितं बन्धमोक्षाभ्यां युज्यते, तस्मात्कथञ्चिदव्यतिरेको ज्ञानज्ञानिनो', न च निराकारं ज्ञानं, अनाकारत्वे पदार्थान्तरवत् विवक्षितस्यापि पदार्थस्य परिच्छेदाप्रसक्तेः, तदाकारशून्यत्वाविशेषात्, ततो ज्ञानस्याग्न्याकारत्वात्तदव्यतिरिक्त आत्माऽप्यग्न्याकार इत्यभिमाणवकः, न चैवं दहनपचनप्रकाशनाद्यर्थक्रियाप्रसक्ति, सर्वस्याग्नेर्दहनाद्यर्थक्रियाप्रसाधकत्वायोगात् भस्मच्छन्नाग्निना व्यभिचारादिति, नोआगमतो भावमङ्गल 'सुविशुद्धः क्षायिकादिको भावः', नोशब्दोऽत्र सर्वनिषेधवाची, उक्तं च–मङ्गलसुयउवउत्तो आगमओ भावमङ्गलं होइ । नोआगमओ भावो सुविसुद्धो खाइयाईओ ॥ १ ॥" (भा० ४९) अथवा–नोआगमतो भावमङ्गलमागमवर्जं ज्ञानचतुष्टयं सर्वनिषेधवचनत्वान्नोशब्दस्य, यदिवा य' सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रपरिणामः स न आगम एव केवलो नाप्यनागम किन्त्वागमसम्मिश्र इति नोआगमतो भावमङ्गलं, नोशब्दोऽत्र मिश्रवचनः, आह च–"(अहवा) सम्मद्दंसणनाणचरित्तोवयोगपरिणामो । नोआगमओ भावो नोसद्दो मीसभावमि ॥ १ ॥" (भा० ५०) यदिवा यो भगवदर्हन्नमस्काराद्युपयोगः स खल्वागमैकदेशो, विवक्षिताध्ययनाद्यपेक्षया तस्यैकदेशत्वात्, ततो नोशब्दस्य देशवाचित्वात् नोआगमतः स भावमङ्गलं । ननु नामस्थापनाद्रव्येषु मङ्गलाभिधान विवक्षितभावशून्यत्वात् द्रव्यत्वं च समानमत क एषा प्रतिविशेषः ?, उच्यते, इह यथा स्थापनेन्द्रे लोचनसहस्रकुण्डलकिरीटकरकुलिशधारणशचीसन्निधानसिंहासनाध्यासनादिजनितातिशय. खल्विन्द्राकारो लक्ष्यते, कर्तुश्च सद्भूतेन्द्राभिप्रायो भवति यथाऽयं मया स्वर्गाधि-

(अ) प्रतिवन्ध पर्यालोचयतः तद्दर्शनेनानध्यवसाय, यदिवा यदृच्छया भवेत् प्रतिपत्ति, आह च—"ससयविवज्जया वाऽण-
ज्झवसाओऽहवा जहिच्छाए। होज्जत्थे पडिवत्ती न वत्थुधम्मो जआ नामं ॥१॥ (भा० ६२) न चैतत् दृश्यते, तस्मात्
वस्तुधर्मो नाम, तदेव चैक तात्त्विकं, तद्वशादेव सकलव्यवहारप्रवृत्तेर्न स्थापनादय इत्येवमुक्ते स्थापनानय आह—आकार
एव वस्तु, तत्रैव बुद्ध्यभिधानप्रवृत्तिक्रियोपलम्भात्, तथाहि—प्रत्यक्षत आकारवदेव वस्तु परिगृह्यते, तदेव च शब्देनाप्य-
भिधीयते, तत्रैव च पुरुषस्य प्रवृत्तिः, अर्थक्रियामपि च तदेव करोतीत्याकार एव तात्त्विको न नामादयः, तथा च
प्रयोगः—यदाकाररहित न तद्वस्तु, यथा गगनेन्दीवर, आकाररहित च पराभिमतं नामादि, उक्त च—"न पराणुमयं वत्थुं
आगाराभावओ खपुप्फं व। उवलभववहाराऽऽभावाओ नाणगारं च ॥ १ ॥" (भा० ६५) अत्र पूर्वार्द्धं सुगमं,
उत्तरार्द्धस्य व्याख्यानमिद—न अनाकार वस्तु उपलम्भाभावात् व्यवहाराभावाच्च। एव स्थापनानयेनोक्ते द्रव्यनय आह—
तात्त्विकोत्पादव्ययरहितं यन्निर्विकारमाविर्भावतिरोभावमात्रपरिणामात्मकं द्रव्य तदेवैकं तात्त्विकं, तस्यैव प्रत्यक्षादिना
प्रमाणेनोपलभ्यमानत्वात्, यत्तु तदतिरिच्य स्थापनानयेन प्रोच्यते तदसद्, द्रव्यातिरेकेणान्यस्याकारस्योपलम्भाभावात्,
उक्तं च—"दव्वपरिणाममेत्तं मोत्तूणागारदरिसणं किं त?। उप्पायवयरहियं दव्व च्चिय निव्वियार तं ॥ १ ॥ आविब्भावतिरो-
भावमेत्तपरिणामकारणमचितं। निच्च वहुरूवंपिव नडोव्व वेसतरावन्नो ॥ २ ॥" (भा० ६६–६७) इति, इतश्च द्रव्य
तात्त्विकं कारणत्वात् मृत्पिण्डपय.प्रभृतिवत्, यच्चाकारण न तद् वस्तु, यथा गगनकुसुमं, अकारणं च पराभिमतमाका-
रादीति। एवं द्रव्यनयेनाभिहिते भावनयः प्राह—भाव एव पारमार्थिको न द्रव्यं, तस्यानुपलम्भात्, न हि मृत्पिण्ड-

यतिभाव वा शरीर चोपलभ्योपजायते प्राय॰ कस्याप्यासन्नमुक्तिगामिन॰ सम्यग्दर्शनादिरूपभावमङ्गलपरिणाम॰, उक्तं च–"अहवा नामठवणादव्वाइ भावमङ्गलंगाइं । पाएण भावमङ्गलपरिणामनिमित्तभावाओ ॥ १ ॥ जह मङ्गलाभिहाणं सिद्ध विजय जिणिंदनाम च । सोऊण पेच्छिऊण य जिणपडिमालक्खणाइं च ॥ २ ॥ परिनिव्वुयमुणिदेहं भव जइजण सुवण्णमल्लाइ । दट्ठूण भावमङ्गलपरिणामो होइ पाएण ॥ ३ ॥" (भा॰ ५६–५७–५८) अन्यच्च–यद् वस्तुनोऽभिधान तद् अभिधेयधर्ममन्तरेण नोपजायते, अभिधानाभिधेययोर्वाच्यवाचकसम्बन्धेन परस्परमविनाभावित्वात्, अभिधेयधर्मोऽपि च नामादिविचारप्रक्रमे नामाभिधीयते, अभिधेये अभिधानोपचारात्, यश्च प्रतिनियत आकारो घटादिवस्तुन सा स्थापना, या च तत्तद्रूपतया परिणमनशक्ति॰ सा द्रव्य कारणत्वात्, यश्च साक्षात् पुर परिस्फुरन् प्रतिभासते पर्याय॰ स भावः, उक्त च–"अहवा वत्थुऽभिहाण नाम ठवणा य जो तदागारो । कारणया से दव्वं कज्जावन्न तय भावो ॥ १ ॥" (भा॰ ६०) ॥ ततो यद्वस्तु तन्नामादिचतुष्टयात्मक तदन्तरेण वस्तुत्वायोगादिति तात्त्विकानि नामादीनि ।

एव च तात्त्विकनामादिचतुष्टयात्मके सर्वस्मिन्नपि वस्तुनि व्यवस्थिते ये एकैकांशावलम्बिनो नामादिनया , तद्यथा–नामनय आह–वस्तुधर्मो नाम तत्प्रत्ययहेतुत्वात् ,यद् यस्य प्रत्ययहेतुस्तत्तद् धर्मो यथा घटस्य स्वरूपादय , वस्तुन॰ प्रत्ययहेतुश्च नाम ततो निःसन्दिग्धाविपरीतप्रतीतिसमुद्भवात्, तस्माद्वस्तुधर्मो नाम,यदि पुनर्वस्तुधर्मो नाम न स्यात् ततस्तद्वस्तु वस्त्वेव न स्यात्, निरभिधेयत्वात् पथभूतवत् , अन्यच्च–वस्तुधर्मत्वाभावे घट इति नाम्न्युच्चरिते घट इतिप्रतीतिर्निं सन्दिग्धा न स्यात् प्रतिबन्धाभावात्, किन्तु केषाञ्चित्संशयो यथा किमयमाह ?, केषाञ्चित्कदाचिद्विपर्ययो यथाऽनेन पट प्रोक्त इति, अन्येषा

दिनः—"सङ्गहविसेससङ्गहविसेसपत्थारमूलवागरणी । दव्वट्ठिओ य पज्जवनओ य सेसा वियप्पा सिं ॥१॥" [संग्रहविशेषाणा सग्रहविशेषप्रस्तारमूलव्याकरणिनौ । द्रव्यार्थिकश्च पर्यायार्थिकश्च शेषा विकल्पा अनयो ॥१॥] तत्र नामादिचतुष्टयमध्ये कस्य किं सम्मतमिति निरुच्यता ?, उच्यते, नामस्थापनाद्रव्याणि द्रव्यास्तिकनयस्य भाव. पर्यायास्तिकनयस्य, कथमिति चेत्, उच्यते, इह सिद्धसेनीयास्तावदेवमाहुः—'सामान्यग्राही नैगम' सङ्ग्रहेऽन्तर्भूतो विशेषग्राही व्यवहारे' इति षडेव तत्त्वतो नयाः, तत्र सङ्ग्रहो व्यवहारश्च द्रव्यास्तिकनयौ द्रव्याभ्युपगमपरत्वाद्, अतस्तस्य नामादित्रितयमभिमतं, एतावांस्तु विशेषः—सामान्याभ्युपगमपरत्वात् यानि कानिचिन्नाममङ्गलानि तानि सर्वाणि एकं नाममङ्गलं सर्वाणि स्थापनामङ्गलान्येकं स्थापनामङ्गल सर्वाणि द्रव्यमङ्गलान्येकं द्रव्यमङ्गलं, व्यवहारस्तु विशेषग्राहीति नाममङ्गलानि प्रत्येकं भिन्नानीच्छति, एवं स्थापनामङ्गलानि द्रव्यमङ्गलानि चेति, ऋजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवभूतास्तु पर्यायाभ्युपगमपरत्वात् पर्यायास्तिकनयः, ततस्तस्य भावः सम्मतः, उक्तं च—"नामाइतियं दव्वट्ठियस्स भावो उ पज्जवनयस्स । संगहववहारा पढमगस्स सेसा उ इयरस्स ॥ १ ॥" (भा० ७५) सूत्राभिप्रायेण तु ऋजुसूत्रोऽप्यविशुद्धो द्रव्यास्तिकनयस्तस्यापि द्रव्याभ्युपगमात्, तथा चानुयोगद्वारसूत्रम्—"उजुस्सुयस्स एगो अणुवउत्तो आगमतो एगं दव्वावस्सय, पुहुत्तं नेच्छइ' इति, तदेवमुक्तं प्रासङ्गिकं, अधुना प्रकृतमुच्यते—तत्र नोआगमतो भावमङ्गलमनेकप्रकारमुक्तं, अथवा नोआगमतो भावमङ्गल नन्दी, अथ नन्दीति क' शब्दार्थः ?, उच्यते, 'टुनदु समृद्धा' वित्यस्य धातोः 'उदित' इति नमि विहिते नन्दन नन्दिः, प्रमादो हर्ष इत्यनर्थान्तरं, नन्दिहेतुत्वात् ज्ञानपञ्चकादिकमपि नन्दिः, अथवा नन्दन्ति प्राणिनोऽनेनास्मिन् वेति नन्दिः, 'पदिपटि-

शिवकस्थासकोशकुशूलादिभावेभ्यो व्यतिरिक्तमन्वयिनमर्थं पश्यामः, न चापश्यन्त प्रतिपत्तुं शक्नुमः, मा प्रापदत्यन्तासतोऽपि षष्ठभूतादेरभ्युपगमप्रसङ्गः, अथ द्रव्यमन्तरेण कथमिव भावानामुत्पत्तिरुपपद्यते ? तस्मादवश्यं द्रव्यमभ्युपगन्तव्यं, तदसम्यक्, प्रतीत्योत्पादवादस्य सम्यग्व्यवस्थितत्वात्, तथाहि—पूर्वं भाव कारणत्वेन प्रतीत्योत्तरो भाव समुत्पद्यते, पूर्वं च कारण कार्योत्पत्तिसमये स्वत एव विनिवर्त्तते, तस्य क्षणमात्रावस्थायित्वात्, उत्तरोऽपि च भावस्तदुत्तरभावं प्रति कारणभावमनुभूय द्वितीयक्षणे न भवति, सर्वभावाना क्षणमात्रावस्थानात्, 'क्षणिकाः सर्वसंस्कारा' इति वचनात्, एवमेकैकांशावलम्बिनो नामादितया मिथ्यादृशः एकांशाभ्युपगमपरतया सम्पूर्णवस्तुसंस्पर्शित्वायोगात्, वस्तुनोऽनेकधर्मत्वात्, भगवदर्हन्मत तु सर्वनयसमूहात्मकमतोऽनेकांशावलम्बि, किन्त्वेकांशविचारप्रक्रमेऽपीतरांशसापेक्षत्वात् सम्पूर्णवस्तुग्राहीति प्रमाणं, तथाहि—नामापि च वस्तुधर्मस्तस्य तत्प्रत्ययहेतुत्वात्, आकारोऽपि तात्त्विकस्तस्य प्रत्यक्षादिना प्रमाणेनाविसंवादितयोपलम्भात्, द्रव्यमपि च प्रमाणं, तदभावे भावानामत्यन्तासता खरविषाणस्येवोत्पादायोगात्, भावा अपि च तात्त्विका द्रव्यस्य विचित्रशक्तिकतया तथा तथापरिणमनभावात्, तथा चाहुः स्तुतिषु गुरवः—"अन्योऽन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्, यथा परे मत्सरिणः प्रवादाः । नयानशेषानविशेषमिच्छन् , न पक्षपाती समयस्तथा ते ॥ १ ॥" आद्यस्तुतिकारोऽप्यवोचत्—"नयास्तव स्यात्पदलाञ्छना इमे, रसोपविद्धा इव लोहधातवः । भवन्त्यभिप्रेतफला यतस्ततो, भवन्तमार्याः प्रणता हितैषिणः ॥ १ ॥" ततो नामाद्योऽपि भाववत् तात्त्विका इति तेषामभ्युपन्यास ॥

शब्दस्य विनयादिपाठाभ्युपगमात् 'विनयादिभ्य' इत्यनेन स्वार्थे इकण्, 'अतिवर्त्तन्ते स्वार्थे प्रत्ययका' प्रकृतिलिङ्गवच-
नानी'ति वचनादत्र नपुसकता, यथा विनय एव वैनयिकमित्यत्र, अथवा अभिनिबुध्यते अनेनास्मादस्मिन्वेति अभिनि-
बोध –तदावरणकर्मक्षयोपशमस्तेन निर्वृत्तमाभिनिबोधिक, आभिनिबोधिक च तत् ज्ञान च आभिनिबोधिकज्ञानं–इन्द्रि-
यमनोनिमित्तो योग्यदेशावस्थितवस्तुविषय' स्फुटप्रतिभासो बोधविशेष इत्यर्थः, तथा श्रवण श्रुत–वाच्यवाचकभावपु-
रस्सरीकारेण शब्दसंसृष्टार्थग्रहणहेतुरुपलब्धिविशेष., एवसाकार वस्तु जलधारणाद्यर्थक्रियासमर्थं घटशब्दवाच्यमित्या-
दिरूपतया प्रधानीकृतत्रिकालसाधारणसमानपरिणाम. शब्दार्थपर्यालोचनानुसारी इन्द्रियमनोनिमित्तोऽवगमविशेष इत्यर्थ',
श्रुतं च तत् ज्ञानं च श्रुतज्ञान, अथवा श्रूयतेऽनेन अस्मात् अस्मिन् वेति श्रुत–तदावरणकर्मक्षयोपशमः, 'कुद्धहुल'मिति
वचनात् करणादावपि क्तप्रत्यय., तज्जनितं ज्ञानमपि श्रुतं, कार्ये कारणोपचारात्, शृणोतीति वा श्रुतं–आत्मा तदनन्य-
त्वात् ज्ञानमपि श्रुत, श्रुत च तत् ज्ञान चेति समासः, चशब्दस्त्वनयोः स्वामिकालकारणविषयपरोक्षत्वसाधर्म्यात्तुल्यकक्ष-
तोद्भावनार्थ., तथाहि–य एव मतिज्ञानस्य स्वामी स एव श्रुतज्ञानस्यापि, 'जत्थ मइनाण तत्थ सुयनाणं जत्थ सुयनाणं
तत्थ मइनाण'मिति वचनात्, ततः स्वामिसाधर्म्य, तथा यावानेव मतिज्ञानस्य स्थितिकालस्तावानेव श्रुतज्ञानस्यापि, तत्र
प्रवाहापेक्षया अतीतानागतवर्त्तमानरूपः सर्व एव काल अप्रतिपतितैकजीवापेक्षया तु षट्षष्टिसागरोपमाणि समधिकानि,
उक्तं च—"दो वारे विजयाइसु गयस्स तिन्निऽच्चुए अहव ताइं। अइरेग नरभवियं नाणाजीवाण सवद्धा ॥१॥" (भा०२७६२)
इति कालसाधर्म्य, यथा च इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं मतिज्ञानं तथा श्रुतज्ञानमपीति कारणसाधर्म्य, तथा यथा मति-

फीत्त्यादिभ्य' इति इप्रत्यय', असावपि मङ्गलवच्चतुर्भेद , तद्यथा–नामनन्दि' स्थापनानन्दि द्रव्यनन्दि' भावनन्दिश्च, तत्र यस्य जीवस्याजीवस्य वा नन्दिशब्दान्वर्थरहितस्य नन्दिरिति नाम क्रियते स नाम्ना नन्दिर्नामनन्दि यद्वा नाम- नामवतोरभेदोपचारान्नाम चासौ नन्दिश्च नामनन्दि , नन्दिरिति नाम वा नामनन्दि , तथा सद्भावमाश्रित्य लेप्यकर्मादिष्वसद्भाव चाश्रित्याक्षवराटकादिषु भावनन्दिमत· साध्यादे स्थापना सा स्थापनानन्दि , अथवा द्वादशविधतूर्यरूप-द्रव्यनन्दिस्थापना स्थापनानन्दि , द्रव्यनन्दिर्द्विधा–आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतो नन्दिपदार्थस्य ज्ञाता तत्र चानुपयुक्त , 'अनुपयोगो द्रव्य'मिति वचनात्, नोआगमतस्तु त्रिधा, तद्यथा–ज्ञशरीरद्रव्यनन्दि भव्यशरीरद्रव्यनन्दिर्ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्यनन्दिश्च, तत्र यन्नन्दिपदार्थज्ञस्यापगतजीवितस्य शरीर सिद्धिशिलातलादिगत तद्भूतभावनया ज्ञशरीरद्रव्यनन्दि , यस्तु बालको नेदानी नन्दिशब्दार्थमवबुध्यते अथचावश्यमायत्या तेनैव शरीरसमुच्छ्रयेण भोत्स्यते स भाविभावनिबन्धनत्वात् भव्यशरीरद्रव्यनन्दि , ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्ता तु द्रव्यनन्दी द्वादशप्रकारस्तूर्यसङ्घात , स चाय–"भम्भामकुन्दमद्दलकडम्बझल्लरिहुडुक्ककसाला । काहलि तलिमा वसो सखो पणवो य बारसमो ॥ १ ॥" (बृ भा०) भावनन्दिर्द्विधा–आगमतो नोआगमतश्च, तत्रागमतो नन्दिपदार्थस्य ज्ञाता तत्र चोपयुक्त , नोआगमत पञ्चप्रकारं ज्ञानं, तच्चेदम्–

आभिणिबोहियनाणं सुयनाणं चेव ओहिनाणं च । तह मणपज्जवनाणं केवलनाणं च पंचमयं ॥ १ ॥

आ–अर्थाभिमुखो नियत –प्रतिनियतस्वरूपो बोध –बोधविशेषोऽभिनिबोधोऽभिनिबोध एवाभिनिबोधिक, **अभिनिबोध-**

शब्दस्य विनयादिपाठाभ्युपगमात् 'विनयादिभ्य' इत्यनेन स्वार्थे इकण्, 'अतिवर्त्तन्ते स्वार्थे प्रत्ययका' प्रकृतिलिङ्गवचनानी'ति वचनादत्र नपुंसकता, यथा विनय एव वैनयिकमित्यत्र, अथवा अभिनिबुध्यते अनेनास्मादस्मिन्वेति अभिनिबोध –तदावरणकर्मक्षयोपशमस्तेन निर्वृत्तमाभिनिबोधिकं, आभिनिबोधिकं च तत् ज्ञानं च आभिनिबोधिकज्ञानं–इन्द्रियमनोनिमित्तो योग्यदेशावस्थितवस्तुविषयः स्फुटप्रतिभासो बोधविशेष इत्यर्थः, तथा श्रवणं श्रुत–वाच्यवाचकभावपुरस्सरीकारेण शब्दसंसृष्टार्थग्रहणहेतुरुपलब्धिविशेषः, एवमाकारं वस्तु जलधारणाद्यर्थक्रियासमर्थं घटशब्दवाच्यमित्यादिरूपतया प्रधानीकृतत्रिकालसाधारणसमानपरिणामः शब्दार्थपर्यालोचनानुसारी इन्द्रियमनोनिमित्तोऽवगमविशेष इत्यर्थः, श्रुतं च तत् ज्ञानं च श्रुतज्ञानं, अथवा श्रूयतेऽनेन अस्मात् अस्मिन् वेति श्रुतं–तदावरणकर्मक्षयोपशमः, 'कृद्बहुल'मिति वचनात् करणादावपि क्तप्रत्यय', तज्जनितं ज्ञानमपि श्रुतं, कार्ये कारणोपचारात्, शृणोतीति वा श्रुतं–आत्मा तदनन्यत्वात् ज्ञानमपि श्रुतं, श्रुतं च तत् ज्ञानं चेति समासः, चशब्दस्त्वनयोः स्वामिकालकारणविषयपरोक्षत्वसाधर्म्यात्तुल्यकक्षतोद्भावनार्थः, तथाहि–य एव मतिज्ञानस्य स्वामी स एव श्रुतज्ञानस्यापि, 'जत्थ मइनाणं तत्थ सुयनाणं जत्थ सुयनाणं तत्थ मइनाण'मिति वचनात्, ततः स्वामिसाधर्म्यं, तथा यावानेव मतिज्ञानस्य स्थितिकालस्तावानेव श्रुतज्ञानस्यापि, तत्र प्रवाहापेक्षया अतीतानागतवर्त्तमानरूपः सर्व एव काल. अप्रतिपतितैकजीवापेक्षया तु षट्षष्टिसागरोपमाणि समधिकानि, उक्तं च—"दो वारे विजयाइसु गयस्स तिन्निऽच्चुए अहव ताइं। अइरेगं नरभविय नाणाजीवाण सव्वद्धा ॥१॥" (भा०२७६२) इति कालसाधर्म्यं, यथा च इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं मतिज्ञानं तथा श्रुतज्ञानमपीति कारणसाधर्म्यं, तथा यथा मति-

कीर्त्यादिभ्य' इति इप्रत्यय', असावपि मङ्गलवच्चतुर्भेदः, तद्यथा–नामनन्दिः स्थापनानन्दि द्रव्यनन्दिः भावनन्दिश्च, तत्र यस्य जीवस्याजीवस्य वा नन्दिशब्दान्वर्थरहितस्य नन्दिरिति नाम क्रियते सा नाम्ना नन्दिर्नामनन्दि यद्वा नामनामवतोरभेदोपचारान्नाम चासौ नन्दिश्च नामनन्दि, नन्दिरिति नाम वा नामनन्दि, तथा सद्भावमाश्रित्य लेप्यकर्मादि'नसद्भाव चाश्रित्याक्षवराटकादिषु भावनन्दिमत' साध्वादे' स्थापना सा स्थापनानन्दि, अथवा द्वादशविधतूर्यरूपद्रव्यनन्दिस्थापना स्थापनानन्दि, द्रव्यनन्दिर्द्विधा–आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतो नन्दिपदार्थस्य ज्ञाता तत्र चानुपयुक्त, 'अनुपयोगो द्रव्य'मिति वचनात्, नोआगमतस्तु त्रिधा, तद्यथा–ज्ञशरीरद्रव्यनन्दि भव्यशरीरद्रव्यनन्दिर्ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्यनन्दिश्च, तत्र यन्नन्दिपदार्थज्ञस्यापगतजीवितस्य शरीर सिद्धिशिलातलादिगत तद्भूतभावनया ज्ञशरीरद्रव्यनन्दि, यस्तु वालको नेदानीं नन्दिशब्दार्थमवबुध्यते अथचावश्यमायत्या तेनैव शरीरसमुच्छ्रयेण भोत्स्यते स भाविभावनिबन्धनत्वात् भव्यशरीरद्रव्यनन्दि', ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्ता तु द्रव्यनन्दी द्वादशप्रकारस्तूर्यसङ्घात, स चाय–"भम्भामकुन्दमद्दलकडम्बझल्लरिहुडुक्ककसाला । काहलि तलिमा वसो सखो पणवो य बारसमो ॥ १ ॥" (बृ भा०) भावनन्दिर्द्विधा–आगमतो नोआगमतश्च, तत्रागमतो नन्दिपदार्थस्य ज्ञाता तत्र चोपयुक्त', नोआगमत. पञ्चप्रकार ज्ञान, तच्चेदम्–

आभिणिबोहियनाणं सुयनाण चेव ओहिनाणं च । तह मणपज्जवनाणं केवलनाण च पंचमय ॥ १ ॥

आ–अर्थाभिमुखो नियत'–प्रतिनियतस्वरूपो बोधः–बोधविशेषोऽभिनिबोधोऽभिनिबोध एवाभिनिबोधिकं, अभिनिबोध-

शब्दस्य विनयादिपाठाभ्युपगमात् 'विनयादिभ्य' इत्यनेन स्वार्थे इकण्, 'अतिवर्त्तन्ते स्वार्थे प्रत्ययकाः प्रकृतिलिङ्गवचनानी'ति वचनादत्र नपुंसकता, यथा विनय एव वैनयिकमित्यत्र, अथवा अभिनिबुध्यते अनेनास्मादस्मिन्वेति अभिनिबोधः-तदावरणकर्मक्षयोपशमस्तेन निर्वृत्तमाभिनिबोधिकं, आभिनिबोधिकं च तत् ज्ञानं च आभिनिबोधिकज्ञानं-इन्द्रियमनोनिमित्तो योग्यदेशावस्थितवस्तुविषयः स्फुटप्रतिभासो बोधविशेष इत्यर्थः, तथा श्रवणं श्रुत-वाच्यवाचकभावपुरस्सरीकारेण शब्दसंसृष्टार्थग्रहणहेतुरुपलब्धिविशेषः, एवमाकारं वस्तु जलधारणाद्यर्थक्रियासमर्थं घटशब्दवाच्यमित्यादिरूपतया प्रधानीकृतत्रिकालसाधारणसमानपरिणामः शब्दार्थपर्यालोचनानुसारी इन्द्रियमनोनिमित्तोऽवगमविशेष इत्यर्थः, श्रुतं च तत् ज्ञानं च श्रुतज्ञानं, अथवा श्रूयतेऽनेन अस्मात् अस्मिन् वेति श्रुतं-तदावरणकर्मक्षयोपशमः, 'कृद्बहुल'मिति वचनात् करणादावपि क्तप्रत्ययः, तज्जनितं ज्ञानमपि श्रुतं, कार्ये कारणोपचारात्, शृणोतीति वा श्रुतं-आत्मा तदनन्यत्वात् ज्ञानमपि श्रुतं, श्रुतं च तत् ज्ञानं चेति समासः, चशब्दस्त्वनयोः स्वामिकालकारणविषयपरोक्षत्वसाधर्म्यात्तुल्यकक्षतोद्भावनार्थः, तथाहि-य एव मतिज्ञानस्य स्वामी स एव श्रुतज्ञानस्यापि, 'जत्थ मइनाणं तत्थ सुयनाणं जत्थ सुयनाणं तत्थ मइनाण'मिति वचनात्, ततः स्वामिसाधर्म्यं, तथा यावानेव मतिज्ञानस्य स्थितिकालस्तावानेव श्रुतज्ञानस्यापि, तत्र प्रवाहापेक्षया अतीतानागतवर्त्तमानरूपः सर्व एव कालः अप्रतिपतितैकजीवापेक्षया तु षट्षष्टिसागरोपमाणि समधिकानि, उक्तं च—"दो वारे विजयाइसु गयस्स तिन्निऽच्चुए अहव ताइं। अइरेग नरभवियं नाणाजीवाण सव्वद्धा ॥१॥" (भा०२७६२) इति कालसाधर्म्यं, यथा च इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं मतिज्ञानं तथा श्रुतज्ञानमपीति कारणसाधर्म्यं, तथा यथा मति-

कीर्त्यादिभ्य' इति इप्रत्यय , असावपि मङ्गलवच्चतुर्भेद , तद्यथा–नामनन्दि' स्थापनानन्दि द्रव्यनन्दिः भावनन्दिश्च, तत्र यस्य जीवस्याजीवस्य वा नन्दिशब्दान्यर्थरहितस्य नन्दिरिति नाम क्रियते स नाम्ना नन्दिर्नामनन्दि यद्वा नाम-नामवतोरभेदोपचारान्नाम चासौ नन्दिश्च नामनन्दि , नन्दिरिति नाम वा नामनन्दि', तथा सद्भावमाश्रित्य लेप्यकर्मादि'वसद्भाव चाश्रित्याक्षवराटकादिषु भावनन्दिमत' साध्वादे स्थापना सा स्थापनानन्दि', अथवा द्वादशविधतूर्यरूपद्रव्यनन्दिस्थापना स्थापनानन्दि , द्रव्यनन्दिर्द्विधा–आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतो नन्दिपदार्थस्य ज्ञाता तत्र चानुपयुक्त , 'अनुपयोगो द्रव्य'मिति वचनात्,नोआगमतस्तु त्रिधा, तद्यथा–ज्ञशरीरद्रव्यनन्दि भव्यशरीरद्रव्यनन्दिर्ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्यनन्दिश्च, तत्र यन्नन्दिपदार्थज्ञस्यापगतजीवितस्य शरीर सिद्धिशिलातलादिगत तद्भूतभावनया ज्ञशरीरद्रव्यनन्दि , यस्तु बालको नेदानी नन्दिशब्दार्थमवबुध्यते अथचावश्यमायत्या तेनैव शरीरसमुच्छ्रयेण भोत्स्यते स भाविभावनिबन्धनत्वात् भव्यशरीरद्रव्यनन्दि , ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्ता तु द्रव्यनन्दी द्वादशप्रकारस्तूर्यसङ्घात , स चाय–"भम्भामकुन्दमद्दलकडम्बझल्लरिहुडुक्ककंसाला । काहलि तलिमा वंसो संखो पणवो य बारसमो ॥ १ ॥" (बृ भा०) भावनन्दिर्द्विधा–आगमतो नोआगमतश्च, तत्रागमतो नन्दिपदार्थस्य ज्ञाता तत्र चोपयुक्त', नोआगमत पञ्चप्रकार ज्ञान, तच्चेदम्–

आभिणिबोहियनाणं सुयनाण चेव ओहिनाणं च । तह मणपज्जवनाणं केवलनाण च पंचमय ॥ १ ॥

आ–अर्थाभिमुखो नियतः–प्रतिनियतस्वरूपो बोधः–बोधविशेषोऽभिनिबोधोऽभिनिबोध एवाभिनिबोधिकं, अभिनिबोध-

शब्दस्य विनयादिपाठाभ्युपगमात् 'विनयादिभ्य' इत्यनेन स्वार्थे इकण्, 'अतिवर्त्तन्ते स्वार्थे प्रत्ययकाः प्रकृतिलिङ्गवचनानी'ति वचनादत्र नपुसकता, यथा विनय एव वैनयिकमित्यत्र, अथवा अभिनिबुध्यते अनेनास्मादस्मिन्वेति अभिनिबोधः—तदावरणकर्मक्षयोपशमस्तेन निर्वृत्तमाभिनिबोधिकं, आभिनिबोधिकं च तत् ज्ञानं च आभिनिबोधिकज्ञानं—इन्द्रियमनोनिमित्तो योग्यदेशावस्थितवस्तुविषयः स्फुटप्रतिभासो बोधविशेष इत्यर्थः, तथा श्रवणं श्रुतं—वाच्यवाचकभावपुरस्सरीकारेण शब्दसंसृष्टार्थग्रहणहेतुरुपलब्धिविशेषः, एवमाकारं वस्तु जलधारणाद्यर्थक्रियासमर्थं घटशब्दवाच्यमित्यादिरूपतया प्रधानीकृतत्रिकालसाधारणसमानपरिणामः शब्दार्थपर्यालोचनानुसारी इन्द्रियमनोनिमित्तोऽवगमविशेष इत्यर्थः, श्रुतं च तत् ज्ञानं च श्रुतज्ञानं, अथवा श्रूयतेऽनेन अस्मात् अस्मिन् वेति श्रुतं—तदावरणकर्मक्षयोपशमः, 'कुद्दहुल'मिति वचनात् करणादावपि क्तप्रत्ययः, तज्जनितं ज्ञानमपि श्रुतं, कार्ये कारणोपचारात्, शृणोतीति वा श्रुतं—आत्मा तदनन्यत्वात् ज्ञानमपि श्रुतं, श्रुतं च तत् ज्ञानं चेति समासः, चशब्दस्त्वनयोः स्वामिकालकारणविषयपरोक्षत्वसाधर्म्यात्तुल्यकक्षतोद्भावनार्थं, तथाहि—य एव मतिज्ञानस्य स्वामी स एव श्रुतज्ञानस्यापि, 'जत्थ मइनाणं तत्थ सुयनाणं जत्थ सुयनाणं तत्थ मइनाणं'मिति वचनात्, ततः स्वामिसाधर्म्यं, तथा यावानेव मतिज्ञानस्य स्थितिकालस्तावानेव श्रुतज्ञानस्यापि, तत्र प्रवाहापेक्षया अतीतानागतवर्त्तमानरूपः सर्व एव कालः अप्रतिपतितैकजीवापेक्षया तु षट्षष्टिसागरोपमाणि समधिकानि, उक्तं च—"दो वारे विजयाइसु गयस्स तिन्निऽच्चुए अहव ताइं। अइरेग नरभवियं नाणाजीवाण सव्वद्धा ॥१॥" (भा०२७६२) इति कालसाधर्म्यं, यथा च इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं मतिज्ञानं तथा श्रुतज्ञानमपीति कारणसाधर्म्यं, तथा यथा मति-

ीर्त्त्यादिभ्य' इति इप्रत्यय', असावपि मङ्गलवच्चतुर्भेद , तद्यथा–नामनन्दि' स्थापनानन्दि द्रव्यनन्दिः भावनन्दिश्च, त्र यस्य जीवस्याजीवस्य वा नन्दिशब्दान्वर्थरहितस्य नन्दिरिति नाम क्रियते स नाम्ना नन्दिर्नामनन्दि यद्वा नाम· ामवतोरभेदोपचारान्नाम चासौ नन्दिश्च नामनन्दि , नन्दिरिति नाम वा नामनन्दि', तथा सद्भावमाश्रित्य लेप्यक- ादि'नसद्भाव चाश्रित्याक्षवराटकादिपु भावनन्दिमत साध्वादे स्थापना सा स्थापनानन्दि', अथवा द्वादशविधतूर्यरूप- द्रव्यनन्दिस्थापना स्थापनानन्दि , द्रव्यनन्दिर्द्विधा–आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतो नन्दिपदार्थस्य ज्ञाता तत्र चानु- युक्त , 'अनुपयोगो द्रव्य'मिति वचनात्, नोआगमतस्तु त्रिधा, तद्यथा–ज्ञशरीरद्रव्यनन्दि भव्यशरीरद्रव्यनन्दिर्ज्ञशरीरभ- व्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्यनन्दिश्च, तत्र यन्नन्दिपदार्थज्ञस्यापगतजीवितस्य शरीर सिद्धिशिलातलादिगत तद्भूतभावनया ज्ञशरीरद्रव्यनन्दि , यस्तु बालको नेदानी नन्दिशब्दार्थमवबुध्यते अथचावश्यमायत्या तेनैव शरीरसमुच्छ्रयेण भोत्स्यते स भाविभावनिबन्धनत्वात् भव्यशरीरद्रव्यनन्दि , ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्ता तु द्रव्यनन्दी द्वादशप्रकार- स्तूर्यसङ्घात , स चाय–"भम्भामकुन्दमद्दलकडम्बझल्लरिहुडुक्ककसाला । काहलि तलिमा वसो सखो पणवो य बारसमो ॥ १ ॥" (बृ भा०) भावनन्दिर्द्विधा–आगमतो नोआगमतश्च, तत्रागमतो नन्दिपदार्थस्य ज्ञाता तत्र चोपयुक्त , नोआगमत पञ्चप्रकार ज्ञान, तच्चेदम्–

आभिणिबोहियनाणं सुयनाण चेव ओहिनाणं च । तह मणपज्जवनाणं केवलनाण च पंचमय ॥ १ ॥

आ–अर्थाभिमुखो नियत –प्रतिनियतस्वरूपो बोधः–बोधविशेषोऽभिनिबोधोऽभिनिबोध एवाभिनिबोधिक, अभिनिबोध-

शब्दस्य विनयादिपाठाभ्युपगमात् 'विनयादिभ्य' इत्यनेन स्वार्थे इकण्, 'अतिवर्त्तन्ते स्वार्थे प्रत्ययका' प्रकृतिलिङ्गवचनानी'ति वचनादत्र नपुसकता, यथा विनय एव वैनयिकमित्यत्र, अथवा अभिनिबुध्यते अनेनास्मादस्मिन्वेति अभिनिबोध –तदावरणकर्मक्षयोपशमस्तेन निर्वृत्तमाभिनिबोधिक, आभिनिबोधिक च तत् ज्ञान च आभिनिबोधिकज्ञानं–इन्द्रियमनोनिमित्तो योग्यदेशावस्थितवस्तुविषय स्फुटप्रतिभासो बोधविशेष इत्यर्थ , तथा श्रवणं श्रुत–वाच्यवाचकभावपुरस्सरीकारेण शब्दसंसृष्टार्थग्रहणहेतुरुपलब्धिविशेषः, एवमाकार वस्तु जलधारणाद्यर्थक्रियासमर्थ घटशब्दवाच्यमित्यादिरूपतया प्रधानीकृतत्रिकालसाधारणसमानपरिणाम· शब्दार्थपर्यालोचनानुसारी इन्द्रियमनोनिमित्तोऽवगमविशेष इत्यर्थ', श्रुतं च तत् ज्ञानं च श्रुतज्ञानं, अथवा श्रूयतेऽनेन अस्मात् अस्मिन् वेति श्रुतं–तदावरणकर्मक्षयोपशमः, 'कृद्बहुल'मिति वचनात् करणादावपि क्तप्रत्यय , तज्जनितं ज्ञानमपि श्रुतं, कार्ये कारणोपचारात्, शृणोतीति वा श्रुतं–आत्मा तदनन्यत्वात् ज्ञानमपि श्रुत, श्रुत च तत् ज्ञानं चेति समासः, चशब्दस्त्वनयोः स्वामिकालकारणविषयपरोक्षत्वसाधर्म्यात्तुल्यकक्षतोद्भावनार्थ·, तथाहि–य एव मतिज्ञानस्य स्वामी स एव श्रुतज्ञानस्यापि, 'जत्थ मइनाण तत्थ सुयनाणं जत्थ सुयनाण तत्थ मइनाण'मिति वचनात्, ततः स्वामिसाधर्म्य, तथा यावानेव मतिज्ञानस्य स्थितिकालस्तावानेव श्रुतज्ञानस्यापि, तत्र प्रवाहापेक्षया अतीतानागतवर्त्तमानरूप सर्व एव काल· अप्रतिपतितैकजीवापेक्षया तु षट्षष्टिसागरोपमाणि समधिकानि, उक्तं च—"दो वारे विजयाइसु गयस्स तिन्निऽच्चुए अहव ताइं। अइरेगं नरभवियं नाणाजीवाण सव्वद्धा ॥१॥" (भा०२७६२) इति कालसाधर्म्य, यथा च इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं मतिज्ञानं तथा श्रुतज्ञानमपीति कारणसाधर्म्य, तथा यथा मति-

कीर्त्यादिभ्य' इति इप्रत्यय , असावपि मङ्गलवच्चतुर्भेदः, तद्यथा—नामनन्दि' स्थापनानन्दि द्रव्यनन्दि' भावनन्दिश्च, तत्र यस्य जीवस्याजीवस्य वा नन्दिशब्दान्वर्थरहितस्य नन्दिरिति नाम क्रियते स नाम्ना नन्दिर्नामनन्दि यद्वा नाम नामवतोरभेदोपचारान्नाम चासौ नन्दिश्च नामनन्दि , नन्दिरिति नाम वा नामनन्दि , तथा सद्भावमाश्रित्य लेप्यकर्मादि'यसद्भाव चाश्रित्याक्षवराटकादिषु भावनन्दिमत साध्वादे स्थापना सा स्थापनानन्दि', अथवा द्वादशविधतूर्यरूपद्रव्यनन्दिस्थापना स्थापनानन्दि , द्रव्यनन्दिर्द्विधा—आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतो नन्दिपदार्थस्य ज्ञाता तत्र चानुपयुक्त , 'अनुपयोगो द्रव्य'मिति वचनात्, नोआगमतस्तु त्रिधा, तद्यथा—ज्ञशरीरद्रव्यनन्दि भव्यशरीरद्रव्यनन्दिर्ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्यनन्दिश्च, तत्र यन्नन्दिपदार्थज्ञस्यापगतजीवितस्य शरीर सिद्धिशिलातलादिगत तद्भूतभावनया ज्ञशरीरद्रव्यनन्दि , यस्तु बालको नेदानीं नन्दिशब्दार्थमवबुध्यते अथचावश्यमायत्या तेनैव शरीरसमुच्छ्रयेण भोत्स्यते स भाविभावनिबन्धनत्वात् भव्यशरीरद्रव्यनन्दि', ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्ता तु द्रव्यनन्दी द्वादशप्रकारस्तूर्यसङ्घात , स चाय—"भम्भामकुन्दमद्दलकडम्बझल्लरिहुडुक्ककंसाला । काहलि तलिमा वंसो संखो पणवो य बारसमो ॥ १ ॥" (बृ भा०) भावनन्दिर्द्विधा—आगमतो नोआगमतश्च, तत्रागमतो नन्दिपदार्थस्य ज्ञाता तत्र चोपयुक्त', नोआगमत पञ्चप्रकार ज्ञान, तच्चेदम्—

आभिणिबोहियनाणं सुयनाण चेव ओहिनाणं च । तह मणपज्जवनाणं केवलनाण च पंचमय ॥ १ ॥

आ—अर्थाभिमुखो नियत'—प्रतिनियतस्वरूपो बोधः—बोधविशेषोऽभिनिबोधोऽभिनिबोध एवाभिनिबोधिक, अभिनिबोध-

याणि, न चायमसिद्धो हेतुः, यतो नाम द्रव्यान्द्रियाणि निवृत्त्युपकरणरूपाणि निवृत्त्युपकरण... इति वचनात्, निर्वृत्त्युपकरणे च पुद्गलमये, पुद्गलमयं च सर्वमचेतनं, पुद्गलानां काठिन्यानवबोधरूपतया चैतन्यं प्रति धर्मित्वायोगात्, धर्मानुरूपो हि सर्वत्रापि धर्मी यथा काठिन्यं प्रति पृथिवी, यदि पुनरनुरूपत्वाभावेऽपि धर्म-धर्मिभावो भवेत् ततः काठिन्यजलयोरपि स भवेत्, न च भवति, तस्मादचेतनाः पुद्गलाः, उक्तं च–"वोहसहावममुत्तं विसयपरिच्छेयगं च चेयण्णं। विवरीयसहावाणि य भूयाणि जगप्पसिद्धाणि ॥ १ ॥ ता धम्मधम्मिभावो कहमेएसिं तहऽब्भुवगमे य। अणुरूवत्ताभावे काठिन्नजलाण किन्न भवे ? ॥ २ ॥ (धर्मसंग्रहणी) इति, नापि सन्दिग्धानैकान्तिकता हेतोः शङ्कनीया, अचेतनस्योपलम्भकत्वशक्त्ययोगाद्, उपलम्भकत्वं हि चेतनाया धर्मः, ततः स कथं तदभावे भवितुमर्हति ?, आह–प्रत्यक्षबाधितेयं प्रतिज्ञा, साक्षादिन्द्रियाणामुपलम्भकत्वेन प्रतीतेः, तथाहि–चक्षू रूपं गृह्णदुपलभ्यते कर्णौ शब्दं नासिका गन्धमित्यादि, तदेतन्महामोहावष्टब्धान्तःकरणताविलसितं, तथाहि–आत्मा शरीरेन्द्रियैः सहान्योऽन्यानुवेधेन व्यवस्थितः, ततोऽयमात्मा अमूनि चेन्द्रियाणि इति विवेक्तुमशक्नुवन्तो बालिशजन्तवः तत्रापि युष्मादृशाः कुशास्त्रसम्पर्कतः कुवासनासङ्गमः, ततः साक्षादुपलम्भिकानीन्द्रियाणि इति प्रतिपन्नाः, परमार्थतः पुनरुपलब्धा तत्रात्मैव, कथमेतदवसीयते इति चेत्, उच्यते, तद्विगमेऽपि तदुपलब्धार्थानुसरणात्, तथाहि–कोऽपि पूर्वं चक्षुषा विवक्षितमर्थं गृहीतवान् ततः कालान्तरे दैवविनियोगतश्चक्षुषोऽपगमेऽपि स तमर्थमनुसरति, तत्र यदि चक्षुरेव द्रष्टृ स्यात् ततश्चक्षुषोऽभावे तदुपलब्धार्थानुसरणं न भवेत्, न ह्यात्मनाऽसौ अर्थोऽनुभूतः किन्तु चक्षुषा, चक्षुष एव साक्षात् द्रष्टृत्वेनोपगमात्, न

ज्ञानमादेशत सर्वद्रव्यादिविषय तथा श्रुतज्ञानमपीति विषयसाधर्म्य, यथा च मतिज्ञानं परोक्षं तथा श्रुतज्ञानमपीति परोक्षतासाधर्म्यं, एवकारस्त्ववधारणार्थं , स च परोक्षत्वमनयोरवधारयति, आभिनिबोधिकश्रुतज्ञाने एव परोक्षे न शेषं ज्ञानमिति, अथ परोक्षमिति क शब्दार्थ ?, उच्यते 'अशूङ् व्याप्तौ' अश्नुते–ज्ञानात्मना सर्वानर्थान् व्याप्नोतीत्यक्ष, यदिवा 'अश् भोजने' अश्नाति–सर्वानर्थान् यथायोग भुङ्क्ते पालयति वेत्यक्षो–जीव, उभयत्रापि 'माषावद्यमिकमिहनिकप्यशी'त्यादिना उणादिकसप्रत्यय, अक्षस्य–आत्मनो द्रव्येन्द्रियाणि द्रव्यमनश्च पुद्गलमयत्वात् पराणि वर्त्तन्ते, पृथग्वर्त्तन्त इति भाव , तेभ्यो यदक्षस्य ज्ञानमुदयते तत्परोक्षं, 'पृषोदरादय' इति रूपनिष्पत्ति, अथवा परै–इन्द्रियादिभि सह उक्षा–सम्बन्धो विषयविषयिभावलक्षणो यस्मिन् ज्ञाने न तु साक्षादात्मना तत्परोक्ष, धूमादग्निज्ञानवत्, अथ कथमेतयोराभिनिबोधिकश्रुतयो परोक्षता ?, उच्यते, पराश्रयत्वात्, तथाहि–पुद्गलमयत्वात् द्रव्येन्द्रियमनास्यात्मन पृथग्भूतानि ततस्तदाश्रयेणोपजायमान ज्ञानमात्मनो न साक्षात् किन्तु परम्परयेति परोक्षता, उक्त च 'अक्खस्स पोग्गलमया ज दव्वेंदियमणा परा होंति । तेहितो जं नाण परोक्खमिह तमणुमाण व ॥ १ ॥" (भा० ९०) अत्र वैशेपिकादय प्राहु –नन्वक्षाणीन्द्रियाण्युच्यन्ते, 'खमक्षमिन्द्रियं प्रोक्तम्, हृषीकं करण स्मृत'मिति वचनात्, ततोऽक्षाणा–इन्द्रियाणा या साक्षादुपलब्धि सा प्रत्यक्ष, अक्षं–इन्द्रिय प्रति वर्त्तत इति प्रत्यक्षमिति व्युत्पत्ते, तथा च सति सकललोकप्रसिद्धं साक्षादिन्द्रियाश्रित घटादिज्ञानं प्रत्यक्षमिति सिद्धं, तदेतदयुक्त, इन्द्रियाणामुपलब्धृत्वासम्भवात्, तदसम्भवश्चाचेतनत्वात्, तथा चात्र प्रयोग– यदचेतनं तन्नोपलब्धृ, यथा घट, अचेतनानि च द्रव्येन्द्रि-

याणि, न चायमसिद्धो हेतु, यतो नाम द्रव्येन्द्रियाणि निर्वृत्त्युपकरणरूपाणि 'निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रिय' (त० अ० २ सू० १७) इति वचनात्, निर्वृत्त्युपकरणे च पुद्गलमये, पुद्गलमयं च सर्वमचेतनं, पुद्गलाना काठिन्यानवबोधरूपतया चैतन्यं प्रति धर्मित्वायोगात्, धर्म्मानुरूपो हि सर्वत्रापि धर्म्मी यथा काठिन्य प्रति पृथिवी, यदि पुनरनुरूपत्वाभावेऽपि धर्म्मधर्म्मिभावो भवेत् तत• काठिन्यजलयोरपि स भवेत्, न च भवति, तस्मादचेतना• पुद्गला', उक्त च–"बोहसहावम-मुत्तं विसयपरिच्छेयग च चेयण्ण । विवरीयसहावाणि य भूयाणि जगप्पसिद्धाणि ॥ १ ॥ ता धम्मधम्मिभावो कहमेएसिं तहऽब्भुवगमे य । अणुरूवत्ताभावे काठिन्नजलाण किन्न भवे ? ॥ २ ॥ (धर्मसग्रहणी) इति, नापि सन्दिग्धानैकान्तिकता हेतो• शङ्कनीया, अचेतनस्योपलम्भकत्वशक्त्ययोगाद्, उपलम्भकत्व हि चेतनाया धर्म•, ततः स कथं तदभावे भवितुमर्हति ?, आह–प्रत्यक्षबाधितेयं प्रतिज्ञा, साक्षादिन्द्रियाणामुपलम्भकत्वेन प्रतीतेः, तथाहि–चक्षू रूपं गृह्णदुपलभ्यते कर्णौ शब्द नासिका गन्धमित्यादि, तदेतन्महामोहावष्टब्धान्त'करणताविलसित, तथाहि–आत्मा शरीरेन्द्रियैः सहान्योऽन्यानुवेधेन व्यवस्थितः, ततोऽयमात्मा अमूनि चेन्द्रियाणि इति विवेक्तुमशक्नुवन्तो बालिशजन्तव तत्रापि युष्मादृशा कुशास्त्रसम्पर्कत• कुवासनासङ्क्रम•, तत• साक्षादुपलम्भिकानीन्द्रियाणि इति प्रतिपन्ना', परमार्थत' पुनरुपलब्धा तत्रात्मैव, कथमेतदवसीयते इति चेत्, उच्यते, तद्विगमेऽपि तदुपलब्धार्थानुस्मरणात्, तथाहि–कोऽपि पूर्व चक्षुपा विवक्षितमर्थ गृहीतवान् तत• कालान्तरे दैवविनियोगतश्चक्षुपोऽपगमेऽपि स तमर्थमनुस्मरति, तत्र यदि चक्षुरेव द्रष्टृ स्यात् ततश्चक्षुपोऽभावे तदुपलब्धार्थानुस्मरणं न भवेत्, न ह्यात्मनाऽसौ अर्थोऽनुभूत• किन्तु चक्षुपा, चक्षुप एव साक्षात् द्रष्टृत्वेनोपगमात्, न

ज्ञानमादेशत· सर्वद्रव्यादिविषय तथा श्रुतज्ञानमपीति विषयसाधर्म्य, यथा च मतिज्ञानं परोक्ष तथा श्रुतज्ञानमपीति परोक्षतासाधर्म्यं, एवकारस्त्ववधारणार्थः, स च परोक्षत्वमनयोरवधारयति, आभिनिबोधिकश्रुतज्ञाने एव परोक्षे न शेष ज्ञानमिति, अथ परोक्षमिति क शब्दार्थ ?, उच्यते 'अशूङ् व्याप्तौ' अश्नुते—ज्ञानात्मना सर्वानर्थान् व्याप्नोतीत्यक्षः, यदिवा 'अश् भोजने' अश्नाति—सर्वानर्थान् यथायोग भुङ्क्ते पालयति वेत्यक्षो—जीव·, उभयत्रापि 'मावावद्यमिकमिहनिकण्यशी'त्यादिना उणादिकसप्रत्यय·, अक्षस्य—आत्मनो द्रव्येन्द्रियाणि द्रव्यमनश्च पुद्गलमयत्वात् पराणि वर्त्तन्ते, पृथग्वर्त्तन्त इति भाव, तेभ्यो यदक्षस्य ज्ञानमुदयते तत्परोक्षं, 'पृषोदरादय' इति रूपनिष्पत्ति·, अथवा परै—इन्द्रियादिभि सह उक्षा—सम्बन्धो विषयविषयिभावलक्षणो यस्मिन् ज्ञाने न तु साक्षादात्मना तत्परोक्षं, धूमादग्निज्ञानवत्, अथ कथमेतयोराभिनिबोधिकश्रुतयो परोक्षता ?, उच्यते, पराश्रयत्वात्, तथाहि—पुद्गलमयत्वात् द्रव्येन्द्रियमनास्यात्मन पृथग्भूतानि ततस्तदाश्रयेणोपजायमान ज्ञानमात्मनो न साक्षात् किन्तु परम्परयेति परोक्षता, उक्तं च 'अक्खस्स पोग्गलमया ज दव्वेंदियमणा परा होंति । तेहिंतो जं नाण परोक्खमिह तमणुमाण व ॥ १ ॥" (भा० ९०) अत्र वैशेषिकादय प्राहु—नन्वक्षाणीन्द्रियाण्युच्यन्ते, 'खमक्षमिन्द्रियं प्रोक्तम्, हृषीकं करणं स्मृत'मिति वचनात्, ततोऽक्षाणा—इन्द्रियाणा या साक्षादुपलब्धि· सा प्रत्यक्ष, अक्षं—इन्द्रिय प्रति वर्त्तत इति प्रत्यक्षमिति व्युत्पत्ते·, तथा च सति सकललोकप्रसिद्ध साक्षादिन्द्रियाश्रित घटादिज्ञान प्रत्यक्षमिति सिद्धं, तदेतदयुक्त, इन्द्रियाणामुपलब्धृत्वासम्भवात्, तदसम्भवश्चाचेतनत्वात्, तथा चात्र प्रयोग·— यदचेतनं तन्नोपलब्धा. यथा घट. अचेतनानि च द्रव्येन्द्रि-

स्थित चोपलभते, यदा तु तिमिराशुभ्रमणनौयानपित्तसङ्क्षोभदेशदवीयस्त्वाद्यापादितविभ्रम तदा विपरीत संशयित वा, ततोऽवश्यमात्मा अर्थोपलब्धौ पराधीन , तथा च सति यथा राजा निजराजदौवारिकेणोपदर्शितं परराष्ट्रराजकीय पुरुष पश्यन्नपि समीचीनमसमीचीनं वा निजराजदौवारिकवचनत एव प्रत्येति न साक्षात् तद्वदात्माऽपि चक्षुरादिनोपदर्शित बाह्यमर्थ चक्षुरादिप्रत्ययत एव समीचीनमसमीचीन वा वेत्ति न साक्षात्, तथाहि—चक्षुरादिना दर्शितेऽपि बाह्येऽर्थे यदि संशयमधिरूढो भवति तर्हि चक्षुरादिसाद्गुण्यमेव प्रतीत्य निश्चयं विदधाति, यथा न मे चक्षुस्तिमिरोपप्लुत नौयानाशुभ्रमणाद्यापादितविभ्रमं वा ततोऽयमर्थ समीचीन इति, ततो यथा राज्ञो नायं मम राजदौवारिकोऽसत्यालापी कदाचनाप्यस्य व्यभिचारानुपलम्भादिति निजदौवारिकस्य साद्गुण्यमवगम्य परराष्ट्रराजकीयपुरुषसमीचीनतावधारण परमार्थतः परोक्ष, तद्वदात्मनोऽपि चक्षुरादिसाद्गुण्यावधारणतो वस्तुयाथात्म्यावधारणं परमार्थतः परोक्षं, नन्विदमिन्द्रियसाद्गुण्यावधारणतो वस्तुयाथात्म्यावधारणमनभ्यासदशामुपगतस्य, अभ्यासदशामापन्नस्त्वभ्यासप्रकर्षसामर्थ्यादिन्द्रियसाद्गुण्यमनपेक्ष्यैव साक्षादवबुध्यते, ततस्तस्येन्द्रियाश्रितं ज्ञानं कथ प्रत्यक्ष न भवति ?, तदसम्यक्, अभ्यासदशामापन्नस्यापि साक्षादनवबोधात्, तस्यापीन्द्रियद्वारेणावबोधप्रवृत्तेरवश्यमिन्द्रियसाद्गुण्यापेक्षणात्, केवलमभ्यासप्रकर्षवशात् तदिन्द्रियसाद्गुण्य झटित्येवावधारयति पूर्वावधृतं वा झटित्येव विनिश्चिनोति, तत' कालसौक्ष्म्यात्तन्नोपलभ्यते, इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यं, यतोऽवश्यमवायज्ञानमवग्रहेहापूर्वं, ईहा च विचारणात्मिका, विचारश्चेन्द्रियसाद्गुण्यसद्भूतवस्तुधर्माश्रित.,अन्यथैकतरविचाराभावेऽवायज्ञानसम्यग्ज्ञानत्वायोगात्, न खल्विन्द्रिये वस्तुनि च सम्यग-

चान्येनानुभूतेऽर्थेऽन्यस्य स्मरणं, मा प्रापदतिप्रसङ्ग, अपिच–मा भूच्चक्षुषोऽपगमस्तथापि यदि चक्षुरेव द्रष्टृ तत स्मरणमात्मनो न भवेत्, अन्येनानुभूतेऽर्थेऽन्यस्य स्मरणायोगाद्, भवति च स्मरणमात्मन, चक्षुष. स्मर्तृत्वेनाप्रतीते अनभ्युपगमाच्च, तस्मादात्मैवोपलब्धा नेन्द्रियमिति, तथा चात्र प्रयोग –यो येपूपरतेष्वपि तदुपलब्धानर्थान् स्मरति स तत्रोपलब्धा, यथा गवाक्षोपलब्धानामर्थानामनुस्मर्त्ता देवदत्त, अनुस्मरति च द्रव्येन्द्रियोपलब्धानर्थान् द्रव्येन्द्रियापगमेऽप्यात्मा, इह स्मरणमनुभवपूर्वकतया व्याप्त, व्याप्यव्यापकभावश्चानयो प्रमाणत प्रतिपन्न, तथाहि—योऽर्थोऽनुभूतः स स्मर्यते न शेप तथा स्वसवेदनप्रत्यक्षेण प्रतीते, विपक्षे चातिप्रसङ्गो बाधक प्रमाण, अननुभूतेऽपि विपये यदि स्मरण भवेत्ततोऽननुभूतत्वाविशेषात् खरविषाणादेरपि स्मरण भवेदित्यतिप्रसङ्ग, तथा द्रव्येन्द्रियापगमेऽपि तदुपलब्धार्थानुस्मरणादात्मोपलब्धेति स्थितम्, उक्त च–"केसिचि इंदियाइ अक्खाई तदुवलद्धि पच्चक्खं। तत्तो ताइ जमचेयणाइं जाणंति न घडो व्व ॥१॥ उवलद्धा तत्थाया तव्विगमे तदुवलद्धसरणातो। गेहगवक्खोवरमेऽवि तदुवलद्धाणुसरिया वा ॥२॥" (भा० ९१–९२) अत्र वाशब्द उपमार्थ, अपरे पुनराहु –न वयमिन्द्रियाणामुपलब्धृत्व प्रतिजानीमहे, किं त्वेतदेव ब्रूमो–यदिन्द्रियद्वारेण प्रवर्त्तते ज्ञानमात्मनि तत्प्रत्यक्षं, न चेन्द्रियव्यापारव्यवहितत्वादात्मा साक्षान्नोपलब्धेति वक्तव्यं, इन्द्रियाणामुपलब्धि प्रति करणतया व्यवधायकत्वायोगात्, न खलु देवदत्तो हस्तेन भुञ्जानो हस्तव्यापारव्यवहितत्वात् साक्षान्न भोक्तेति व्यपदेष्टु शक्यं, तदेतदसमीचीन, सम्यक् वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्, इह हि यदाऽऽत्मा चक्षुरादिकमपेक्ष्य बाह्यमर्थमवबुध्यते तदाऽवश्यं चक्षुरादेः साद्गुण्याद्यपेक्षते, तथाहि–यदा सद्गुण चक्षुः तदा बाह्यमर्थं स्पष्टं यथाऽव-

स्थितं चोपलभते, यदा तु तिमिराशुभ्रमणनौयानपित्तसङ्क्षोभदेशदवीयस्त्वाद्यापादितविभ्रम तदा विपरीत संशयित वा, ततोऽवश्यमात्मा अर्थोपलब्धौ पराधीन, तथा च सति यथा राजा निजराजदौवारिकेणोपदर्शितं परराष्ट्रराजकीय पुरुष पश्यन्नपि समीचीनमसमीचीनं वा निजराजदौवारिकवचनत एव प्रत्येति न साक्षात् तद्वदात्माऽपि चक्षुरादिनोपदर्शितं बाह्यमर्थं चक्षुरादिप्रत्ययत एव समीचीनमसमीचीन वा वेत्ति न साक्षात्, तथाहि–चक्षुरादिना दर्शितेऽपि बाह्येऽर्थे यदि संशयमधिरूढो भवति तर्हि चक्षुरादिसाद्गुण्यमेव प्रतीत्य निश्चयं विदधाति, यथा न मे चक्षुस्तिमिरोपप्लुत नौयानाशुभ्रमणाद्यापादितविभ्रम वा ततोऽयमर्थः समीचीन इति, ततो यथा राज्ञो नायं मम राजदौवारिकोऽसत्यालापी कदाचनाप्यस्य व्यभिचारानुपलम्भादिति निजदौवारिकस्य साद्गुण्यमवगम्य परराष्ट्रराजकीयपुरुषसमीचीनतावधारण परमार्थत परोक्ष, तद्वदात्मनोऽपि चक्षुरादिसाद्गुण्यावधारणतो वस्तुयाथात्म्यावधारण परमार्थतः परोक्षं, नन्विदमिन्द्रियसाद्गुण्यावधारणतो वस्तुयाथात्म्यावधारणमनभ्यासदशामुपगतस्य, अभ्यासदशामापन्नस्त्वभ्यासप्रकर्षसामर्थ्यादिन्द्रियसाद्गुण्यमनपेक्ष्यैव साक्षादवबुध्यते, ततस्तस्येन्द्रियाश्रितं ज्ञानं कथं प्रत्यक्षं न भवति ?, तदसम्यक्, अभ्यासदशामापन्नस्यापि साक्षादनवबोधात्, तस्यापीन्द्रियद्वारेणावबोधप्रवृत्तेरवश्यमिन्द्रियसाद्गुण्यापेक्षणात्, केवलमभ्यासप्रकर्षवशात् तदिन्द्रियसाद्गुण्य झटित्येवावधारयति पूर्वावधृतं वा झटित्येव विनिश्चिनोति, तत कालसौक्ष्म्यात्तन्नोपलभ्यते, इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्य, यतोऽवश्यमवायज्ञानमवग्रहेहापूर्व, ईहा च विचारणात्मिका, विचारश्चेन्द्रियसाद्गुण्यसद्भूतवस्तुधर्माश्रित,,अन्यथैकतरविचाराभावेऽवायज्ञानसम्यग्ज्ञानत्वायोगात्, न खल्विन्द्रिये वस्तुनि च सम्यग-

चान्येनानुभूतेऽर्थेऽन्यस्य स्मरणं, मा प्रापदतिप्रसङ्गः, अपिच—मा भूच्चक्षुषोऽपगमस्तथापि यदि चक्षुरेव द्रष्टृ ततः स्मरणमात्मनो न भवेत्, अन्येनानुभूतेऽर्थेऽन्यस्य स्मरणायोगाद्, भवति च स्मरणमात्मनः, चक्षुषः स्मर्तृत्वेनाप्रतीतेः अनभ्युपगमाच्च, तस्मादात्मैवोपलब्धा नेन्द्रियमिति, तथा चात्र प्रयोगः—यो येषूपरतेष्वपि तदुपलब्धानर्थान् स्मरति स तदुपलब्धा, यथा गवाक्षोपलब्धानामर्थानामनुस्मर्त्ता देवदत्तः, अनुस्मरति च द्रव्येन्द्रियोपलब्धानर्थान् द्रव्येन्द्रियापगमेऽप्यात्मा, इह स्मरणमनुभवपूर्वकतया व्याप्तं, व्याप्यव्यापकभावश्चानयोः प्रमाणतः प्रतिपन्नः, तथाहि—योऽर्थोऽनुभूतः स स्मर्यते न शेषः तथा स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण प्रतीतेः, विपक्षे चातिप्रसङ्गो बाधकः प्रमाणं, अननुभूतेऽपि विषये यदि स्मरणं भवेत्ततोऽननुभूतत्वाविशेषात् खरविषाणादेरपि स्मरणं भवेदित्यतिप्रसङ्गः, तथा द्रव्येन्द्रियापगमेऽपि तदुपलब्धार्थानुस्मरणादात्मोपलब्धेति स्थितम्, उक्तं च—"केसिंचि इंदियाइं अक्खाइं तदुवलद्धि पच्चक्खं। तन्नो ताइ जमचेयणाइ जाणंति न घडो व्व ॥१॥ उवलद्धा तत्थाया तव्विगमे तदुवलद्धसरणातो। गेहगवक्खोवरमेऽवि तदुवलद्धाणुसरिया वा ॥२॥" (भा० ९१–९२) अत्र वाशब्द उपमार्थः, अपरे पुनराहुः—न वयमिन्द्रियाणामुपलब्धृत्वं प्रतिजानीमहे, किं त्वेतदेव ब्रूमो—यदिन्द्रियद्वारेण प्रवर्त्तते ज्ञानमात्मनि तत्प्रत्यक्षं, न चेन्द्रियव्यापारव्यवहितत्वादात्मा साक्षान्नोपलब्धेति वक्तव्यं, इन्द्रियाणामुपलब्धिं प्रति करणतया व्यवधायकत्वायोगात्, न खलु देवदत्तो हस्तेन भुञ्जानो हस्तव्यापारव्यवहितत्वात् साक्षान्न भोक्तेति व्यपदेष्टुं शक्यं, तदेतदसमीचीनं, सम्यक् वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्, इह हि यदाऽऽत्मा चक्षुरादिकमपेक्ष्य बाह्यमर्थमवबुध्यते तदाऽवश्यं चक्षुरादेः साद्गुण्याद्यपेक्षते, तथाहि—यदा सद्गुणं चक्षुः तदा बाह्यमर्थं स्पष्टं यथाऽव-

स्थितं चोपलभते, यदा तु तिमिराशुभ्रमणनौयानपित्तसङ्क्षोभदेशदवीयस्त्वाद्यापादितविभ्रम तदा विपरीत संशयित वा, ततोऽवश्यमात्मा अर्थोपलब्धौ पराधीन, तथा च सति यथा राजा निजराजदौवारिकेणोपदर्शितं परराष्ट्रराजकीयं पुरुष पश्यन्नपि समीचीनमसमीचीन वा निजराजदौवारिकवचनत एव प्रत्येति न साक्षात् तद्वदात्माऽपि चक्षुरादिनोपदर्शित वाह्यमर्थं चक्षुरादिप्रत्ययत एव समीचीनमसमीचीन वा वेत्ति न साक्षात्, तथाहि–चक्षुरादिना दर्शितेऽपि वाह्येऽर्थे यदि संशयमधिरूढो भवति तर्हि चक्षुरादिसाद्गुण्यमेव प्रतीत्य निश्चयं विदधाति, यथा न मे चक्षुस्तिमिरोपप्लुत नौयानाशुभ्रमणाद्यापादितविभ्रमं वा ततोऽयमर्थः समीचीन इति, ततो यथा राज्ञो नायं मम राजदौवारिकोऽसत्यालापी कदाचनाप्यस्य व्यभिचारानुपलम्भादिति निजदौवारिकस्य साद्गुण्यमवगम्य परराष्ट्रराजकीयपुरुषसमीचीनतावधारण परमार्थत. परोक्ष, तद्वदात्मनोऽपि चक्षुरादिसाद्गुण्यावधारणतो वस्तुयाथात्म्यावधारणं परमार्थतः परोक्षं, नन्विदमिन्द्रियसाद्गुण्यावधारणतो वस्तुयाथात्म्यावधारणमनभ्यासदशामुपगतस्य, अभ्यासदशामापन्नस्त्वभ्यासप्रकर्षसामर्थ्यादिन्द्रियसाद्गुण्यमनपेक्ष्यैव साक्षादवबुध्यते, ततस्तस्येन्द्रियाश्रितं ज्ञानं कथं प्रत्यक्ष न भवति ?, तदसम्यक्, अभ्यासदशामापन्नस्यापि साक्षादनवबोधात्, तस्यापीन्द्रियद्वारेणावबोधप्रवृत्तेरवश्यमिन्द्रियसाद्गुण्यापेक्षणात्, केवलमभ्यासप्रकर्षवशात् तदिन्द्रियसाद्गुण्य झटित्येवावधारयति पूर्वावधृतं वा झटित्येव विनिश्चिनोति, तत. कालसौक्ष्म्यात्तन्नोपलभ्यते, इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यं, यतोऽवश्यमवायज्ञानमवग्रहेहापूर्वं, ईहा च विचारणात्मिका, विचारश्चेन्द्रियसाद्गुण्यसद्भूतवस्तुधर्माश्रितः,अन्यथैकतरविचाराभावेऽवायज्ञानसम्यग्ज्ञानत्वायोगात्, न खल्विन्द्रिये वस्तुनि च सम्यग-

विचारिते अवायज्ञान समीचीनं भवति, ततोऽभ्यासदशापन्नेऽपीन्द्रियसाद्गुण्यावधारणमवसेयं, यदपि चोक्तम्—'न खलु देवदत्तो हस्तेन भुञ्जानो हस्तव्यापारव्यवहितत्वात् साक्षान्न भोक्तेति व्यपदेष्टु शक्य'मिति, तदप्ययुक्तम्, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैपम्याद्, भोक्ता हि भुजिक्रियानुभवभागी भण्यते, भुजिक्रियानुभवश्च देवदत्तस्य न हस्तेन व्यवधीयते, किन्तु साक्षात्, हस्तो हि कवलप्रक्षेप एव व्याप्रियते, न परिच्छेदक्रियायामिन्द्रियमिवाहारक्रियानुभवेऽपि येन व्यवधानं भवेत्, ततो देवदत्तः साक्षाद्भोक्तेति व्यवह्रियते, इह तु वस्तूनामुपलब्धिरुक्तनीत्या चक्षुरादीन्द्रियसाद्गुण्यावगमानुसारेणोपजायते ततो व्यवधानात् न साक्षादुपलम्भक आत्मेति । नन्विद सर्वमूतसूत्रप्ररूपणं, नन्द्यध्ययनसूत्रे हि इन्द्रियाश्रितं ज्ञानं प्रत्यक्षमुक्तं, तथा च तद्ग्रन्थ –"पच्चक्ख दुविह पन्नत्त, तंजहा–इंदियपच्चक्खं नोइंदियपच्चक्खं चे"ति, सत्यमेतत्, किन्त्विदं लोकव्यवहारमपेक्ष्योक्त न परमार्थतः, तथाहि–यदिन्द्रियाश्रितमपरव्यवधानरहितं ज्ञानमुदयते तल्लोके प्रत्यक्षमिति व्यवस्थित, अपरधूमादिलिङ्गनिरपेक्षतया साक्षादिन्द्रियमधिकृत्य प्रवर्त्तनात्, यत्पुनरिन्द्रियव्यापारेऽप्यपर धूमादिकमपेक्ष्याग्न्यादिविषयं ज्ञानमुदयते तल्लोके परोक्ष, तत्र साक्षादिन्द्रियव्यापारासम्भवाद्, यत्पुनरात्मन इन्द्रियमप्यनपेक्ष्य साक्षादुपजायते तत्परमार्थत प्रत्यक्षं, तच्चावध्यादिक त्रिप्रकारं, तत सव्यवहारमधिकृत्येन्द्रियाश्रित ज्ञान प्रत्यक्षमुक्तं न परमार्थत , अथ कथमेतदवसीयते–सव्यवहारमधिकृत्येन्द्रियाश्रित ज्ञानं प्रत्यक्षमुक्त न परमार्थत' ?, उच्यते, तत्रैवोत्तरसूत्रार्थपर्यालोचनात्, तथाहि–प्रत्यक्षभेदाभिधानानन्तर तत्र सूत्र–"परोक्ख दुविह पन्नत्त, तजहा–आभिणिबोहियनाण सुयनाण'मित्यादि, तत्र आभिनिबोधिकमवग्रहादिरूपमवग्रहादयश्च श्रोत्रेन्द्रियाद्याश्रितास्तत्र वर्णिताः, तथदि

श्रोत्रादीन्द्रियाश्रित ज्ञान परमार्थत प्रत्यक्षं तत्कथमवग्रहादयः परोक्षत्वेनाग्रेऽभिहिताः?, तस्मादुत्तरत्रेन्द्रियाश्रितज्ञानस्य परोक्षत्वेनाभिधानादवसीयते प्रागिन्द्रियाश्रितं ज्ञानं सव्यवहारत. प्रत्यक्षमुक्त, न परमार्थत, आह च भाष्यकृत्— "एगन्तेण परोक्ख लिंगियमोहाइयं च पच्चक्खं । इंदियमणोभवं ज त सववहारपच्चक्ख ॥ १ ॥" (भा० ९५) इति । तथा अवशब्दोऽध शब्दार्थ अव-अधोऽधो विस्तृत वस्तु धीयते-परिच्छिद्यतेऽनेनेत्यवधिः, अथवा अवधि-मर्यादा रूपिष्वेव द्रव्येषु परिच्छेदकतया प्रवृत्तिरूपा तदुपलक्षितं ज्ञानमप्यवधिः, यद्वा अवधानं-आत्मनोऽर्थसाक्षात्करणव्यापारोऽवधिः, अवधिश्चासौ ज्ञानं च अवधिज्ञानं, चशब्दः खल्वनन्तरोक्तज्ञानद्वयेन सहास्य स्थित्यादिभि साधर्म्यप्रदर्शनार्थः, तथाहि-यावानेव मतिश्रुतयोरनन्तरमुक्त प्रवाहापेक्षया अप्रतिपतितैकसत्त्वाधारापेक्षया वा स्थितिकालस्तावानेवावधिज्ञानस्यापीति स्थितिसाधर्म्य, तथा यथैव मतिश्रुते मिथ्यादर्शनोदयतो विपर्ययरूपतामासादयतस्तथाऽवधिज्ञानमपि, तथाहि-मिथ्यादृष्टेस्तान्येव मतिश्रुतावधिज्ञानानि मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानानि भवन्ति, उक्त च-'आद्यत्रयमज्ञानमपि भवति मिथ्यात्वसयुक्त"मिति (प्रश) विपर्ययसाधर्म्य, तथा य एव मतिश्रुतज्ञानयो स्वामी स एवावधिज्ञानस्यापि, तथाहि-विभङ्गज्ञानिनस्त्रिदशादे सम्यग्दर्शनावाप्तौ युगपदेव मतिश्रुतावधिज्ञानाना लाभसम्भव इति लाभसाधर्म्य । तथा परि-सर्वतो भावे, अवनमव, 'तुदादिभ्यो नक्कौ' इत्यधिकारे 'अकितो वे'त्यनेन औणादिकोऽकारप्रत्ययः, अवनं गमन वेदनमिति पर्याया, परि अवः पर्यवः, मनसि मनसो वा पर्ययो मन पर्यवः-सर्वतो मनोद्रव्यपरिच्छेद इत्यर्थः, अथवा मनःपर्यय इति पाठ, तत्र पर्ययणं पर्यय भावेऽल्प्रत्यय, मनसि मनसो वा पर्ययो मनःपर्ययः-सर्वतस्तत्परिच्छेद

विचारिते अवायज्ञान समीचीनं भवति, ततोऽभ्यासदशापन्नेऽपीन्द्रियसाद्गुण्यावधारणमवसेयं, यदपि चोक्तम्—'न खलु देवदत्तो हस्तेन भुञ्जानो हस्तव्यापारव्यवहितत्वात् साक्षान्न भोक्तेति व्यपदेष्टु शक्य'मिति, तदप्ययुक्तम्, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्याद्, भोक्ता हि भुजिक्रियानुभवभागी भण्यते, भुजिक्रियानुभवश्च देवदत्तस्य न हस्तेन व्यवधीयते, किन्तु साक्षात्, हस्तो हि कवलप्रक्षेप एव व्याप्रियते, न परिच्छेदक्रियायामिन्द्रियमिवाहारक्रियानुभवेऽपि येन व्यवधानं भवेत्, ततो देवदत्तः साक्षाद्भोक्तेति व्यवह्रियते, इह तु वस्तूनामुपलब्धिरुक्तनीत्या चक्षुरादीन्द्रियसाद्गुण्यानगमानुसारेणोपजायते ततो व्यवधानात् न साक्षादुपलम्भक आत्मेति । नन्विद सर्वमूत्सूत्रप्ररूपण, नन्द्यध्ययनसूत्रे हि इन्द्रियाश्रित ज्ञानं प्रत्यक्षमुक्तं, तथा च तद्ग्रन्थः—"पच्चक्ख दुविह पन्नत्त, तंजहा—इंदियपच्चक्ख नोइंदियपच्चक्खं चे"ति, सत्यमेतत्, किन्त्विदं लोकव्यवहारमपेक्ष्योक्त न परमार्थतः, तथाहि—यदिन्द्रियाश्रितमपरव्यवधानरहितं ज्ञानमुदयते तल्लोके प्रत्यक्षमिति व्यवस्थित, अपरधूमादिलिङ्गनिरपेक्षतया साक्षादिन्द्रियमधिकृत्य प्रवर्त्तनात्, यत्पुनरिन्द्रियव्यापारेऽप्यपर धूमादिकमपेक्ष्याग्न्यादिविषयं ज्ञानमुदयते तल्लोके परोक्ष, तत्र साक्षादिन्द्रियव्यापारासम्भवाद्, यत्पुनरात्मन इन्द्रियमप्यनपेक्ष्य साक्षादुपजायते तत्परमार्थत प्रत्यक्षं, तच्चावध्यादिक त्रिप्रकारं, तत संव्यवहारमधिकृत्येन्द्रियाश्रितं ज्ञान प्रत्यक्षमुक्त न परमार्थत, अथ कथमेतदवसीयते—संव्यवहारमधिकृत्येन्द्रियाश्रितं ज्ञानं प्रत्यक्षमुक्त न परमार्थत ?, उच्यते, तत्रैवोत्तरसूत्रार्थपर्यालोचनात्, तथाहि—प्रत्यक्षभेदाभिधानानन्तर तत्र सूत्रं—"परोक्ख दुविह पन्नत्त, तंजहा—आभिणिबोहियनाण सुयनाण'मित्यादि, तत्र आभिनिबोधिकमवग्रहादिरूपमवग्रहादयश्च श्रोत्रेन्द्रियाद्याश्रितास्तत्र वर्णिताः, तथादि

श्रोत्रादीन्द्रियाश्रित ज्ञान परमार्थत प्रत्यक्ष तत्कथमवग्रहादय परोक्षत्वेनाग्रेऽभिहिताः?, तस्मादुत्तरत्रेन्द्रियाश्रितज्ञानस्य परोक्षत्वेनाभिधानादवसीयते प्रागिन्द्रियाश्रितं ज्ञान सव्यवहारत प्रत्यक्षमुक्त, न परमार्थत, आह च भाष्यकृत्— "एगन्तेण परोक्ख लिंगियमोहाइयं च पच्चक्खं । इंदियमणोभवं जं त संववहारपच्चक्ख ॥ १ ॥" (भा० ९५) इति । तथा अवशब्दोऽध.शब्दार्थ अव—अधोऽधो विस्तृत वस्तु धीयते—परिच्छिद्यतेऽनेनेत्यवधिः, अथवा अवधि'—मर्यादा रूपिष्वेव द्रव्येषु परिच्छेदकतया प्रवृत्तिरूपा तदुपलक्षित ज्ञानमप्यवधि', यद्वा अवधान—आत्मनोऽर्थसाक्षात्करणव्यापारोऽवधिः, अवधिश्चासौ ज्ञानं च अवधिज्ञानं, चशब्द' खल्वनन्तरोक्तज्ञानद्वयेन सहास्य स्थित्यादिभिः साधर्म्यप्रदर्शनार्थः, तथाहि—यावानेव मतिश्रुतयोरनन्तरमुक्त' प्रवाहापेक्षया अप्रतिपतितैकसत्त्वाधारापेक्षया वा स्थितिकालस्तावानेवावधिज्ञानस्यापीति स्थितिसाधर्म्यं, तथा यथैव मतिश्रुते मिथ्यादर्शनोदयतो विपर्ययरूपतामासादयतस्तथाऽवधिज्ञानमपि, तथाहि—मिथ्यादृष्टेस्तान्येव मतिश्रुतावधिज्ञानानि मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानानि भवन्ति, उक्तं च—'आद्यत्रयमज्ञानमपि भवति मिथ्यात्वसयुक्त"मिति (प्रश) विपर्ययसाधर्म्य, तथा य एव मतिश्रुतज्ञानयोः स्वामी स एवावधिज्ञानस्यापि, तथाहि—विभङ्गज्ञानिनस्त्रिदशादे' सम्यग्दर्शनावाप्तौ युगपदेव मतिश्रुतावधिज्ञानाना लाभसम्भव इति लाभसाधर्म्य । तथा परि—सर्वतो भावे, अवनमव', 'तुदादिभ्यो नक्कौ' इत्यधिकारे 'अकितो वे'त्यनेन औणादिकोऽकारप्रत्यय', अवनं गमन वेदनमिति पर्याया', परि अवः पर्यवः, मनसि मनसो वा पर्यवो मन'पर्यवः—सर्वतो मनोद्रव्यपरिच्छेद इत्यर्थ, अथवा मनःपर्यय इति पाठः, तत्र पर्ययणं पर्ययः भावेऽल्प्रत्यय', मनसि मनसो वा पर्ययो मनःपर्ययः—सर्वतस्तत्परिच्छेद

इति, स चासौ ज्ञान च मन पर्यवज्ञानं मन पर्ययज्ञानं वा, अपरे–'मणपज्जयनाण'मिति पाठेऽपि मनःपर्यायज्ञानमिति शब्दसंस्कारमाचक्षते, तत्रैव व्युत्पत्ति –मनांसि–मनोद्रव्याणि पर्येति–सर्वात्मना परिच्छिनत्ति मनःपर्याय, 'कर्मणोऽणि' त्यण्, मन पर्याय च तज्ज्ञान च मन पर्यायज्ञानं, यदिवा मनस' पर्याया: मनःपर्यायाः, पर्याया भेदा धर्मा बाह्यवस्त्वालोचनप्रकारा इत्यर्थ , तेषु तेषा वा सम्बन्धि ज्ञान मनःपर्यायज्ञान, इद चार्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रान्तर्वर्त्तिसंज्ञिमनोगतद्रव्यालम्बनमेव। तथाशब्दोऽवधिज्ञानेन सहास्य छद्मस्थत्वादिभि· सारूप्यप्रदर्शनार्थः, तथाहि–यथाऽवधिज्ञानं छद्मस्थस्य भवति तथा मन पर्यवज्ञानमपीति छद्मस्थसाधर्म्य, यथा वाऽवधिज्ञान रूपिद्रव्यविषयं तथा मन·पर्यवज्ञानमपि, तस्य मन·पुद्गलालम्बनत्वादिति विषयसाधर्म्य, तथा यथाऽवधिज्ञान क्षायोपशमिकभावे वर्त्तते तथा मनःपर्यायज्ञानमपीति भावसाधर्म्य, यथा चावधिज्ञान प्रत्यक्षं तथा मनःपर्यायमपि, तथाहि–अक्षो भण्यते जीव एतच्च प्रागेवोपपादित, अक्ष–जीव प्रति साक्षाद्वर्त्तते यत् ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं–इन्द्रियमनोनिरपेक्षमात्मनः साक्षात्प्रवृत्तिमत्प्रत्यक्षमित्यर्थः, तच्चावध्यादि त्रिभेद उक्तं च–"अक्खो भण्णइ जीवो वावणभोयणगुणन्नितो जेणं। तं पइ वट्टइ नाणं ज पच्चक्खं तयं तिविहं॥१॥" (भा ८९ अक्खो अत्थ) इति प्रत्यक्षसाधर्म्य। तथा केवलमेकमसहायं मत्यादिज्ञाननिरपेक्षत्वात्, मत्यादिज्ञाननिरपेक्षता च केवलज्ञानप्रादुर्भावे मत्यादीनामसम्भवात्, ननु कथमसम्भवो यावता मतिज्ञानादीनि स्वस्वावरणक्षयोपशमेऽपि प्रादु ष्यन्ति ततो निर्मूलस्वस्वावरणविलये तानि सुतरा भविष्यन्ति चारित्रपरिणामवत्, उक्त च—"आवरणदेसविगमे जाइ विज्जाति मइसुयाईणि। आवरणसव्वविगमे कह ताई न होंति जीवस्स? ॥ २ ॥" उच्यते–इह यथा जात्यस्य मरकतादिमणेर्मलोपदिग्धस्य यावत्तावपि

समूलमलापगमस्तावद्यथा यथा देशतो मलविलय तथा २ देशतोऽभिव्यक्तिरुपजायते, सा च क्वचित् कदाचित्कथञ्चि-
द्भवतीत्यनेकप्रकारा, तथाऽऽत्मनोऽपि सकलकालकलाकलापावलम्बिनिखिलपदार्थपरिच्छेदकरणैकदक्षपारमार्थिकस्वरूप-
स्याप्यावरणमलपटतिरोहितस्वरूपस्य यावन्नाद्यापि निखिलकर्म्ममलापगमस्तावद् यथा यथा देशत कर्ममलोच्छेदस्तथा तथा
देशतस्तस्य विज्ञप्तिरुज्जृम्भते, सा क्वचित् कदाचित्कथञ्चिदित्यनेकप्रकारा, उक्त च—"मलविद्धमणेर्व्यक्तिर्यथाऽनेकप्रका-
रतः। कर्मविद्धात्मविज्ञप्तिस्तथाऽनेकप्रकारतः ॥१॥" सा चानेकप्रकारता मतिश्रुतादिभेदेनावसेया, ततो यथा मरकतादि-
मणेरशेपमलापगमसम्भवे समस्तास्पष्टदेशशक्तिव्यवच्छेदेन परिस्फुटरूपैकाभिव्यक्तिरुपजायते तद्वदात्मनोऽपि ज्ञानदर्शन-
चारित्रप्रभावतो निःशेषावरणप्रहाणादशेपदेशज्ञानव्यवच्छेदेनैकरूपाऽतिपरिस्फुटा सर्ववस्तुपर्यायसाक्षात्कारिणी विज्ञप्ति-
रुल्लसति, तथा चोक्तम्—"यथा जात्यस्य रत्नस्य, निःशेपमलहानितः। स्फुटैकरूपाभिव्यक्तिर्विज्ञप्तिस्तद्वदात्मनः ॥ १ ॥"
ततो मत्यादिनिरपेक्ष केवलज्ञानं, अथवा शुद्धं केवलं तदावरणमलकलङ्कस्यानवयवशोऽपगमात्, सकलं वा केवलं प्रथ-
मत एवाशेपतदावरणविगमतः सम्पूर्णोत्पत्ते, असाधारणं वा केवलमनन्यसदृशत्वात्, अनन्तं वा केवल ज्ञेयानन्त-
त्वात्, केवलं च तत् ज्ञान च केवलज्ञानं, यथावस्थिताशेपभूतभवद्भाविभावस्वभावावभासिज्ञानमिति भावः,
चशब्दो मन पर्ययज्ञानेन सहास्याप्रमत्तयतिभावादिना साधर्म्यप्रदर्शनार्थः, तथाहि—यथा मनःपर्यवज्ञानमप्रमत्तयतेरेवोद-
यते तथा केवलज्ञानमपीत्यप्रमत्तयतिसाधर्म्यं, तथा यथा मन.पर्यायज्ञानं न विपर्ययमासादयति तथा केवलज्ञानमपीति
विपर्ययाभावसाधर्म्यं, 'पञ्चमक'मिति पञ्चममेव पञ्चमकं प्राकृतत्वात् स्वार्थे कप्रत्ययः, पञ्चमता चास्य सूत्रक्रमप्रामाण्यानु-

सरणात्, सूत्रं चेद्–'नाणं पंचविह पन्नत्तं, तजहा–आभिणिवोहियनाणं सुयनाणं ओहिनाण मणपज्जवनाणं केवलनाण'-मिति, ननु सकलमपीद ज्ञान ज्ञप्त्येकस्वभावं, ततो ज्ञप्त्येकस्वभावत्वाविशेषे किंकृत एष आभिनिबोधिकादिको भेद ?, ज्ञेयभेदकृत इति चेत्, तथाहि–वार्त्तमानिकं वस्त्वाभिनिबोधिकज्ञानस्य विषय· त्रिकालसाधारणसमानपरिणामो ध्वनिर्गोचर श्रुतज्ञानस्य रूपिद्रव्याण्यवधिज्ञानस्य मनोद्रव्याणि मन·पर्यायज्ञानस्य समस्तपर्यायान्वित सर्वं वस्तु केवलज्ञानस्य, तदेतदसमीचीन, एव सति केवलज्ञानस्य भेदबाहुल्यप्रसक्ते·, तथाहि–ज्ञेयभेदात् ज्ञानस्य भेद, यानि च ज्ञेयानि प्रत्येकमाभिनिबोधिकादिज्ञानानामिष्यन्ते तानि सर्वाण्यपि केवलज्ञानेऽपि विद्यन्ते, अन्यथा केवल-ज्ञानेन तेषामग्रहणप्रसङ्गात्, अविषयत्वात्, तथा च सति केवलिनोऽप्यसर्वज्ञत्वप्रसङ्ग·, आभिनिबोधिकादिज्ञानचतुष्टयविषयजातस्य तेनाग्रहणात्, न चैतदिष्टमिति, अथोच्येत–प्रतिपत्तिप्रकारभेदत अभिनिबोधिकादिभेद·, तथाहि— न यादृशी प्रतिपत्तिराभिनिबोधिकज्ञानस्य तादृशी श्रुतज्ञानस्य किन्तु अन्यादृशी, एवमवध्यादिज्ञानानामपि प्रतिपत्तव्यं, ततो भवत्येव प्रतिपत्तिभेदतो ज्ञानभेदः, तदप्ययुक्त, एवं सत्येकस्मिन्नपि ज्ञानेऽनेकभेदप्रसक्ते·, तथाहि–तत्तद्देश-कालस्वरूपभेदेन विविच्यमानमेकैकं ज्ञान प्रतिपत्तिप्रकारानन्त्यं प्रतिपद्यते, तन्नैषोऽपि पक्ष· श्रेयान्, स्यादेतद्–अस्त्यावारक कर्म तच्चानेकप्रकारं ततस्तद्भेदात्तदावार्यं ज्ञानमप्यनेकता प्रतिपद्यते, ज्ञानावारक च कर्म्म पञ्चधा, प्रज्ञापनादौ तथाभिधानात्, ततो ज्ञानमपि पञ्चधा प्ररूप्यते, तदेतदतीवायुक्तिसङ्गत, यत· आवार्यापेक्ष ह्यावारकमत आवार्यभेदादेव तद्भेद, नतु तद्भेदादावार्यभेद, आवार्यं च ज्ञप्तिरूपापेक्षया सकलमप्येक, तत कथमावारकस्य पञ्चरूपता येन

तद्भेदात् ज्ञानस्यापि पञ्चधा भेद उद्गीर्येत, अथ स्वभावत एवाभिनिवोधिकादिको ज्ञानस्य भेदो, न च स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति, न खलु किमिह दहनो दहति नाकाशमिति कोऽपि पर्यनुयोगमाचरति, अहो महती महीयसो भवतः शेमुषी, ननु यदि स्वभावत एवाभिनिवोधिकादिको ज्ञानस्य भेदस्तर्हि भगवतः सर्वज्ञत्वहानिप्रसङ्ग', तथाहि–ज्ञानमात्मनो धर्मस्तस्य चाभिनिवोधिकादिको भेद स्वभावत एव व्यवस्थितस्तत' क्षीणावरणस्यापि तद्भावप्रसङ्गः, सति च तद्भावेऽस्मादृशस्येव भगवतोऽप्यसर्वज्ञत्वमापन्नं, आभिनिवोधिकादिभिर्ज्ञानैर्वस्तुपरिच्छेदात्, केवलज्ञानभावत' समस्तवस्तुपरिच्छेदान्नासर्वज्ञत्वमिति चेत्, ननु यदा केवलज्ञानोपयोगसम्भवस्तदा भवतु सर्वज्ञत्व, यदा त्वाभिनिवोधिकादिज्ञानोपयोगस्तदा देशत॰ परिच्छेदादस्मादृशस्येव वलादसर्वज्ञत्वमापद्यते, न च वाच्यं तस्य तदुपयोग एव न भवति, आत्मस्वभावत्वेन तस्यापि क्रमेणोपयोगस्य निवारयितुमशक्यत्वात्, केवलज्ञानानन्तरं केवलदर्शनोपयोगवत्, ततः केवलज्ञानोपयोगकाले सर्वज्ञत्व शेपज्ञानोपयोगकाले चासर्वज्ञत्वमेव, तच्च विरुद्धमिति, आह च–"नत्तेगसहावत्ते आभिनिबोधाइ किंकओ भेओ ?। नेयविसेसाओ चे न सव्वविसय जतो चरिमं ॥ १ ॥ अह पडिवत्तिविसेसा नेगंमि अणेगभेयभावातो । आवरणविभेयओऽविहु सभावभेयं विणा न भवे ॥ २ ॥ तम्मि य सइ सव्वेसिं खीणावरणस्स पावई भावो । तद्धम्मत्ताओच्चिय जुत्तिविरोहो स चाणिट्ठो ॥ ३ ॥ अरहावि असव्वण्णू आभिणिवोहाइभावतो नियमा । केवलभावाओ चे सव्वण्णू नणु विरुद्धमिण ॥ ४ ॥" (धर्मसग्रहणी) तस्मादिदमेव युक्तियुक्तं पश्यामो यदुत अवग्रहज्ञानादारभ्य यावदुत्कर्षप्राप्तं परमावधिज्ञान तावत् सकलमप्येकं, तच्चासकलसंज्ञितमशेषवस्तुविपयत्वाभावात्, अपरं च केवलिनः, तच्च

सरणात्, सूत्रं चेद्–'नाणं पचविहं पन्नत्तं, तंजहा–आभिणिवोहियनाणं सुयनाण ओहिनाणं मणपज्जवनाणं केवलनाणं'-मिति, ननु सकलमपीद ज्ञान ज्ञप्त्येकस्वभावं, ततो ज्ञप्त्येकस्वभावत्वाविशेषे किंकृत एष आभिनिवोधिकादिको भेद ?, ज्ञेयभेदकृत इति चेत्, तथाहि–वार्त्तमानिकं वस्त्वाभिनिवोधिकज्ञानस्य विषय॰ त्रिकालसाधारणसमानपरिणामो ध्वनिर्गोचर श्रुतज्ञानस्य रूपिद्रव्याण्यवधिज्ञानस्य मनोद्रव्याणि मनःपर्यायज्ञानस्य समस्तपर्यायान्वितं सर्वं वस्तु केवलज्ञानस्य, तदेतदसमीचीन, एव सति केवलज्ञानस्य भेदवाहुल्यप्रसक्तेः, तथाहि–ज्ञेयभेदात् ज्ञानस्य भेदः, यानि च ज्ञेयानि प्रत्येकमाभिनिवोधिकादिज्ञानानामिष्यन्ते तानि सर्वाण्यपि केवलज्ञानेऽपि विद्यन्ते, अन्यथा केवलज्ञानेन तेपामग्रहणप्रसङ्गात्, अविपयत्वात्, तथा च सति केवलिनोऽप्यसर्वज्ञत्वप्रसङ्ग, आभिनिवोधिकादिज्ञानचतुष्टयविपयजातस्य तेनाग्रहणात्, न चैतदिष्टमिति, अथोच्येत–प्रतिपत्तिप्रकारभेदत अभिनिवोधिकादिभेदः, तथाहि—न यादृशी प्रतिपत्तिराभिनिवोधिकज्ञानस्य तादृशी श्रुतज्ञानस्य किन्तु अन्यादृशी, एवमवध्यादिज्ञानानामपि प्रतिपत्तव्यं, ततो भवत्येव प्रतिपत्तिभेदतो ज्ञानभेदः, तदप्ययुक्त, एवं सत्येकस्मिन्नपि ज्ञानेऽनेकभेदप्रसक्तेः, तथाहि–तत्तद्देशकालस्वरूपभेदेन विविच्यमानमेकैकं ज्ञान प्रतिपत्तिप्रकारानन्त्य प्रतिपद्यते, तन्नैषोऽपि पक्षः श्रेयान्, स्यादेतद्–अस्त्यावारक कर्म तच्चानेकप्रकारं ततस्तद्भेदात्तदावार्यं ज्ञानमप्यनेकता प्रतिपद्यते, ज्ञानावारक च कर्म्म पञ्चधा, प्रज्ञापनादौ तथाभिधानात्, ततो ज्ञानमपि पञ्चधा प्ररूप्यते, तदेतदतीवायुक्तिसङ्गतं, यतः आवार्यापेक्ष ह्यावारकमत आवार्यभेदादेव तद्भेद, ननु तद्भेदादावार्यभेदः, आवार्यं च ज्ञप्तिरूपापेक्षया सकलमप्येक, ततः कथमावारकस्य पञ्चरूपता येन

दोत्ति ॥४॥ ओहिनाणस्स तहा अणिदिएसुंपि जो खतोवसमो । मइसुयनाणाणं पुण लक्खणभेयाइतो भेओ ॥५॥" (ध स ८३६–४०) यदप्युक्तम्–'ज्ञेयभेदकृत इत्यादि' तदनभ्युपगमतिरस्कृतत्वात् दूरापास्तप्रसर, न हि वय ज्ञेयभेदमात्रतो ज्ञानभेदमिच्छाम, एकेनाप्यवग्रहादिना बहुश्विधवस्तुग्रहणोपलम्भात्, यदपि च प्रत्यपादि–'प्रतिपत्तिप्रकारभेदकृत' इत्यादि, तदपि न नो बाधामाधातुमल, यतस्ते प्रतिपत्तिप्रकारा देशकालभेदेन आनन्त्यमपि प्रतिपद्यमाना न परिस्थूरनिमित्तभेदेन व्यवस्थापितानाभिनिवोधिकादीन् जातिभेदानतिक्रामति, तत कथमेकस्मिन् अनेकभेदभावप्रसङ्गः?, उक्तं च–"न य पडिवत्तिविसेसा एगमि अणेगभेयभावोऽवि । ज ते तहाविसिट्ठे न जातिभेदे विलंघंति ॥१॥" (ध सं ८४२) यदप्यवादीत्–'आवार्यापेक्ष ह्यावारकमित्यादि' तदपि न नो बाधायै, यत'–परिस्थूरनिमित्तभेदमधिकृत्य व्यवस्थापितो ज्ञानस्य भेदः ततस्तदपेक्षमावारकमपि तथा भिद्यमान न परवचनीयतामास्कन्दति, एवमुत्तेजितो भूय' सावष्टम्भं पर प्रश्नयति–ननु परिस्थूरनिमित्तभेदव्यवस्थापिता अप्यमी आभिनिवोधिकादयो भेदा ज्ञानस्यात्मभूता उतानात्मभूता' ?, किञ्चातः ?, उभयथाऽपि दोप, तथाहि–यद्यात्मभूतास्तत क्षीणावरणेऽपि तद्भावप्रसङ्गः, तथा चासर्वज्ञत्वं प्रागुक्तनीत्या तस्यापन्न, अथ अनात्मभूतास्तर्हि न ते पारमार्थिका., तत कथमावार्यापेक्षो वास्तव आवारकभेदः?, तदपि न मनोरमं, सम्यक् वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्, इह हि सकलघनपटलविनिर्मुक्तशारददिनमणिरिव समन्तत. समस्तवस्तुस्तोमप्रकाशनैकस्वभावो जीव', तस्य च तथाभूत. स्वभाव केवलज्ञानमिति व्यपदिश्यते, स च यद्यपि सर्वघातिना केवलज्ञानावरणेनाव्रियते तथापि तस्यानन्ततमो भागो नित्योद्घाटित एव, "अक्खरस्स अणतो भागो निच्चुग्घाडितो, जइ पुण सोऽवि आवरेज्जा तेण जीवो

सकलसञ्ज्ञितमिति द्वावेवभेदौ, उक्त च–"तम्हा अवग्गहाओ आरब्भ इहेगमेव नाणंति । जुत्तं छउमत्थस्सासगल इयर च केवलिणो ॥ १ ॥" (ध०) अत्र प्रतिविधीयते–यत्तावदुक्तं 'सकलमपीद ज्ञानं ज्ञस्येकस्वभाव, ततो ज्ञस्येकस्वभावत्वाविशेषे किंकृत एप आभिनिवोधिकादिभेद इति' तत्र ज्ञस्येकस्वभावता किं सामान्यतो भवताऽभ्युपगम्यते विशेपतो वा ?, तत्र न तावदाद्य पक्ष. क्षितिमाधत्ते, सिद्धसाध्यतया तस्य वाधकत्वायोगात्, वोधरूपतारूपसामान्यापेक्षयाऽपि सकलमपि ज्ञानमस्माभिरेकमभ्युपगम्यते एव, तत का नो हानिरिति । अथ द्वितीय पक्षस्तदयुक्तमसिद्धत्वात्, नहि नाम विशेपतोऽपि ज्ञानमेकमेवोपलभ्यते, प्रतिप्राणि स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण उत्कर्षापकर्षकृतभेददर्शनात्, अथ यद्युत्कर्षापकर्षकृतमात्रभेददर्शनात् ज्ञानभेदस्तर्हि तावुत्कर्षापकर्षौ प्रतिप्राणि देशकालाद्यपेक्षया सहस्रशो विद्येते . तत· कथ पञ्चरूपता ?, नैष दोष., परिस्थूरनिमित्तभेदत· पञ्चधात्वस्य प्रतिपादनात्, तथाहि—सकलघातिक्षयो निमित्तं केवलज्ञानस्य मन·पर्यायज्ञानस्य त्वामर्पोषध्यादिलब्ध्युपेतस्य प्रमादलेशेनाप्यकलङ्कितो विशिष्टो विशिष्टाध्यवसायानुगतोऽप्रमादः, 'तं संजयस्स सव्वप्पमायरहियस्स विविहरिद्धिमतो' इति वचनात्, अवधिज्ञानस्य पुनस्तथाविधोऽनिन्द्रियरूपिद्रव्यसाक्षादवगमनिबन्धनं क्षयोपशमविशेप , मतिश्रुतज्ञानयोस्तु लक्षणभेदादिकं, तच्चाग्रे वक्ष्याम , उक्तं च—"नत्तेगसहावत्त ओहेण विसेसतो पुण असिद्ध । एगंततस्सहावत्तणे उ कह हाणिवुड्ढीओ ? ॥ १ ॥ ज अविचलियसहावे नत्ते एगंततस्सहावत्तं । न य तं तहोवलद्धं उक्करिसावगरिसविसेसा ॥ २ ॥ तम्हा परिथूरातो निमित्तभेयाउ समयसिद्धातो । उववत्तिसंगतोच्चिअ आभिणिवोहाइतो भेओ ॥ ३ ॥ घाइक्खतो निमित्त केवलनाणस्स वण्णिओ समए । मणपज्जवनाणस्स उ तहाविहो अप्पमा-

भेदानामित्थमुपन्यासे किञ्चिदस्ति प्रयोजनमुत यथाकथञ्चिदेष प्रवृत्त ?, अस्तीति ब्रूम, किं तदिति चेत्, उच्यते, इह मतिश्रुते तावदेकत्र वक्तव्ये, परस्परमनयोः स्वामिकालकारणविषयपरोक्षत्वसाधर्म्यात्, तच्च प्रागेव भावितं, अवध्यादिज्ञानेभ्यश्च प्राक्, तद्भाव एवावध्यादिज्ञानसद्भावात्, उक्तं च–"जं सामिकालकारणविसयपरोक्खत्तणेहि तुलाइ। तब्भावे सेसाणि य तेणाईए मइसुयाइं ॥ १ ॥" (वि ८५) तत्रापि पूर्वं मतिज्ञानं पश्चात् श्रुतज्ञानं, मतिपूर्वकत्वात् श्रुतज्ञानस्य, तथाहि–सर्वत्रापि पूर्वमवग्रहादिरूपं मतिज्ञानमुदयते पश्चात् श्रुतज्ञान, आह च नन्द्यध्ययनचूर्णिकृत्–"तेसुवि य मइपुव्वयं सुयति किच्चा पुव्व मइनाण कय, तस्स पिट्ठतो सुयं"ति, नन्वेते मतिश्रुते सम्यक्त्वोत्पादकाले युगपदुत्पत्तिमासादयत., अन्यथा मतिज्ञानभावेऽपि श्रुताज्ञानप्रसङ्ग, स चानिष्ट., तथा [पि] मिथ्यात्वप्रतिपत्तौ युगपदेवाज्ञानरूपतया परिणमेते, ततः कथं मतिपूर्वं श्रुतमिति, उक्तं च–"णाणाण्णाणाणि य समकालाइं जतो मइसुयाइं। तो न सुयं मइपुव्व मइनाणे वा सुअऽन्नाणं॥१॥"(वि.१०६) नैष दोषो, यत. सम्यक्त्वोत्पादकाले समकालं मतिश्रुते लब्धिमात्रमेवाङ्गीकृत्य प्रोच्येते न तूपयोगं, उपयोगस्य तथाजीवस्वाभाव्यतः क्रमेणैव सम्भवात्, मतिपूर्वं च श्रुतमुच्यते उपयोगापेक्षया, न खलु मत्युपयोगेनासञ्चित्य श्रुतग्रन्थानुसारि विज्ञानमासादयति जन्तुस्ततो न कश्चिद्दोष, आह च–"इह लद्धिमइसुयाइं समकालाइं न तूवयोगो सिं। मइपुव्व सुयमिह पुण सुयोवओगो मइप्पभवो ॥१॥"(वि १०७) अथ मतिश्रुतयोः किंकृतो भेदः?, उच्यते, लक्षणभेदादिकृतः, उक्त च–"लक्खणभेया हेउफलभावतो भेयइंदियविभागा। वागक्खरमूगेतरभेया भेओ मइसुयाणं ॥१॥" (वि. १०८) तत्र लक्षणभेदाद् भेदो भाव्यते–अभिमुखं–योग्यदेशावस्थितं नियतमर्थमिन्द्रियमनोद्वारेणात्मा

अजीवत्तणं पावेज्जा, सुट्ठुवि मेहसमुदए होइ पहा चंदसूराणं'(नन्दी) इति वचनात्, ततस्तस्य केवलज्ञानावरणावृतस्य घनपटलाच्छादितस्येव सूर्यस्य यो मन्द प्रकाश सोऽपान्तरालावस्थितमतिज्ञानाद्यावरणक्षयोपशमसम्पादितं नानात्व भजते, यथा घनपटलावृतसूर्यमन्दप्रकाशोऽपान्तरालावस्थितकटकुड्याद्यावरणविवरप्रदेशभेदतः, स च नानात्वं तत्तत्क्षयोपशमानुरूप तथा तथा प्रतिपद्यमान स्वस्वक्षयोपशमानुसारेणाभिधानभेदमश्नुते, यथा मतिज्ञानावरणक्षयोपशमजनितो मतिज्ञान श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमजनित श्रुतज्ञानमित्यादि, तत आत्मस्वभावभूता ज्ञानस्याभिनिबोधिकादयो भेदाः, ते च प्रतिवचनोपदर्शितपरिस्थूरनिमित्तभेदतः पंचसङ्ख्याः, ततस्तदपेक्षमावारकमपि पञ्चधोपवर्ण्णितमिति न कश्चिद्दोष., न चैवमात्मस्वभावत्वे क्षीणावरणस्यापि तद्भावप्रसङ्ग, यत एते मतिज्ञानावरणादिक्षयोपशमरूपोपाधिसम्पादितसत्ताका', यथा सूर्यस्य घनपटलावृतस्य मन्दप्रकाशभेदा कटकुड्याद्यावरणविवरभेदोपाधिसम्पादिता, ततः कथ ते नि शेषावरणक्षयात् तथारूपक्षयोपशमाभावे भवितुमर्हन्ति ?, न खलु सकलघनपटलकटकुड्याद्यावरणापगमे सूर्यस्य ते तथारूपा मन्दप्रकाशभेदा भवन्ति, उक्तं च–"कडविवरागयकिरणा मेहतरियस्स जह दिणेसस्स । ते कडमेहावगमे न होंति जह तह इमाइपि ॥१॥" ततो यथा जन्मादयो भावा जीवस्यात्मभूता अपि कर्मोपाधिसम्पादितसत्ताकत्वात्तदभावे न भवन्ति तद्वदाभिनिबोधिकादयोऽपि भेदा ज्ञानस्यात्मभूता अपि .मतिज्ञानावरणादिकर्मक्षयोपशमसापेक्षत्वात् तदभावे केवलिनो न भवन्ति, ततो नासर्वज्ञत्वदोपभाव , उक्तं च–"जमिह छउमत्थधम्मा जम्माईया न होंति सिद्धाणं । इय केवलीणमाभिणिबोहाभावंमि को दोसो ? ॥१॥"(ध ८४५) इति॥ अपरस्त्वाह–प्रपञ्चा वयमुक्तयुक्तितो ज्ञानस्य पञ्चभेदत्वं परममीषा

मादीना शब्दानामन्तर्जल्पाकाररूपाणा विवक्षितार्थवाचकतया प्रवर्त्तमानत्वात्, उक्तं च–"इंदियमणोनिमित्त ज विन्नाणं सुयाणुसारेणं। निययत्थोत्तिसमत्थं तं भावसुय मई सेसं॥१॥"(वि १००)अत्र 'सुयाणुसारेणं'ति शब्दार्थपर्यालोचनानुसारेण। शब्दार्थपर्यालोचनं च नाम वाच्यवाचकभावपुरस्सरीकारेण शब्दसंसृष्टस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः, केवल एकेन्द्रियाणामव्यक्तमेव, किञ्च–नाप्यनिर्वचनीय तथारूपक्षयोपशमभावतो वाच्यवाचकभावपुर सरीकारेण शब्दसंसृष्टार्थग्रहणमवसेयं, अन्यथा आहारादिसंज्ञानुपपत्ते ,यदप्युच्यते यद्येवंलक्षण श्रुतं तर्हि य एव श्रोत्रेन्द्रियलब्धिमान् भाषालब्धिमान् वा तस्यैव श्रुतमुपपद्यत इत्यादि, तदप्यसमीक्षिताभिधानं, सम्यक् प्रवचनार्थापरिज्ञानात्, तथाहि–बकुलादीना स्पर्शनेन्द्रियातिरिक्तद्रव्येन्द्रियलब्धिविकलत्वेऽपि किमपि सूक्ष्म भावेन्द्रियपञ्चकविज्ञानमभ्युपगम्यते, 'पंचेंदियोब्व बउलो' इत्यादिभाष्यकारवचनप्रामाण्यात्, तथा भाषाश्रोत्रेन्द्रियलब्धिविकलत्वेऽपि तेषा किमपि सूक्ष्म श्रुत भविष्यति, अन्यथा आहारादिसंज्ञानुपपत्तेः, आह च भाष्यकृत्-"जह सुहुम भावेंदियनाण दव्विंदियावरोहेवि। तह दव्वसुयाभावे भावसुयं पत्थिवाईणं॥१॥"(वि १०३) तत॰ समीचीनं प्रागुक्तं श्रुतलक्षणमिति भवति लक्षणभेदाद्भेद॰ । तथा हेतुफलभेदात्, तथाहि–मतिः कारण, मत्या प्राप्यमाणत्वात्, श्रुतं तु कार्यं, न खलु मतिपाटवमन्तरेण श्रुतविभवमुत्तरोत्तरमासादयति जन्तुस्तथाऽदर्शनात्, यश्च यदुत्कर्षापकर्षवशादुत्कर्षापकर्षभाक् तत्तस्य कारण, यथा घटस्य मृत्पिण्ड ,मत्युत्कर्षापकर्षवशाच्च श्रुतस्योत्कर्षापकर्षौ तत॰ कारणं मतिः श्रुतस्य,इतश्च कारण–मत्या श्रुतस्य पाल्यमानत्वात्, पालन नाम अवस्थितिकरणं, कथ अवस्थितिकरणं मत्या श्रुतज्ञानस्येति चेत्, उच्यते, इह दल श्रुतस्य मतिर्यथा घटस्य मृत्, तथाहि–श्रुतेष्वपि वहुषु (ग्रन्थेषु) यद्विषयं स्मरणमीहापोहादि अधिकतरं स ग्रन्थः स्फुटं

येन परिणामविशेषेणावबुध्यते स परिणामविशेषो ज्ञानापरपर्याय' आभिनिबोधिक, तथा शृणोति–वाच्यवाचकभाव-पुरस्सर श्रवणविषयेण शब्देन सह संसृष्टमर्थं परिच्छिनत्ति येन परिणामविशेषेणात्मा स परिणामविशेष श्रुत, अय च लक्षणभेदो नन्द्यध्ययने साक्षादभिहित, तथा च तत्सूत्रम्—"जत्थ आभिणिबोहियनाणं तत्थ सुयनाणं जत्थ सुअनाण तत्थ आभिणिबोहियनाण, दोऽवि एयाइं, अन्नुन्नमणुगयाइ तहवि पुण एत्थ आयरिया णाणत्त पण्णवेंति, अभिणिवुज्झ-इत्ति आभिणिबोहिय, सुणेईइ सुय"मिति। ननु यद्येवंलक्षणं श्रुतं तर्हि य एव श्रोत्रेन्द्रियलब्धिमान् तथा भाषालब्धिमान् या तस्यैव श्रुतमुपपद्यते, न शेषस्यैकेन्द्रियस्य, तथाहि–य' श्रोत्रेन्द्रियलब्धिमान् भवति स विवक्षित शब्द श्रुत्वा तेन शब्देन वाच्यमर्थं प्रतिपत्तुमीष्टे, न शेषः, शेषस्य तथारूपशक्त्यभावात्, योऽपि च भाषालब्धिमान् भवति द्वीन्द्रियादि-रपि सोऽपि प्राय' स्वचेतसि किमपि विकल्प्य तदभिमानतः शब्दमुद्गिरति, नान्यथा, ततस्तस्यापि श्रुतं सम्भाव्यते, यस्त्वेकेन्द्रिय स न श्रोत्रेन्द्रियलब्धिमान् नापि भाषालब्धिमान्, ततः कथं तस्य श्रुतमुपपद्यते?, अथ च प्रवचने तस्यापि श्रुतमुपवर्ण्यते, ततः कथं प्रागुक्तं श्रुतलक्षणं सम्यगिति?, नैष दोष., इह तावदेकेन्द्रियाणामाहारादिसञ्ज्ञा विधन्ते, तथा सूत्रेऽनेकशोऽभिधानात्, संज्ञा चाभिलाष उच्यते, यदुक्तमस्यैवावश्यकस्य मूलटीकायां–"आहारसञ्ज्ञा–आहाराभिलाष क्षुद्वेदनीयप्रभव खल्वात्मपरिणामविशेष" इति, अभिलाषश्च ममैवंरूप वस्तु पुष्टिकारि तद्यदीदमवा-प्यते ततः समीचीनं भवतीत्येवंशब्दार्थोल्लेखानुविद्ध' स्वपुष्टिनिमित्तप्रतिनियतवस्तुप्राप्त्यध्यवसाय', स च श्रुतमेव, तस्य शब्दार्थपर्यालोचनात्मकत्वात्, शब्दार्थपर्यालोचनात्मकता च ममैवंरूपं वस्तु पुष्टिकारि तद्यदीदमवाप्यते, इत्येव-

मादीना शब्दानामन्तर्जल्पाकाररूपाणा विवक्षितार्थवाचकतया प्रवर्त्तमानत्वात्, उक्तं च–"इंदियमणोनिमित्त ज विन्नाणं सुयाणुसारेण। निययत्थोत्तिसमत्थं तं भावसुय मई सेस॥१॥"(वि १००)अत्र 'सुयाणुसारेणं'ति शब्दार्थपर्यालोचनानुसारेण। शब्दार्थपर्यालोचन च नाम वाच्यवाचकभावपुरस्सरीकारेण शब्दसंसृष्टस्यार्थस्य प्रतिपत्ति•, केवल एकेन्द्रियाणामव्यक्तमेव, किञ्च–नाप्यनिर्वचनीय तथारूपक्षयोपशमभावतो वाच्यवाचकभावपुर सरीकारेण शब्दसंसृष्टार्थग्रहणमवसेयं, अन्यथा आहारादिसंज्ञानुपपत्तेः,यदप्युच्यते यद्येवलक्षणं श्रुतं तर्हि य एव श्रोत्रेन्द्रियलब्धिमान् भाषालब्धिमान् वा तस्यैव श्रुतमुपपद्यत इत्यादि, तदप्यसमीक्षिताभिधानं, सम्यक् प्रवचनार्थापरिज्ञानात्, तथाहि-बकुलादीना स्पर्शनेन्द्रियातिरिक्तद्रव्येन्द्रियलब्धिविकलत्वेऽपि किमपि सूक्ष्म भावेन्द्रियपञ्चकविज्ञानमभ्युपगम्यते, 'पचेंदियोव बउलो' इत्यादिभाष्यकारवचनप्रामाण्यात्, तथा भाषाश्रोत्रेन्द्रियलब्धिविकलत्वेऽपि तेषा किमपि सूक्ष्म श्रुतं भविष्यति, अन्यथा आहारादिसंज्ञानुपपत्ते•, आह च भाष्यकृत्-"जह सुहुमं भावेंदियनाण दव्विदियावरोहेवि। तह दव्वसुयाभावे भावसुयं पत्थिवाईण॥१॥"(वि १०२) ततः समीचीन प्रागुक्तं श्रुतलक्षणमिति भवति लक्षणभेदाद्भेद । तथा हेतुफलभेदात्, तथाहि–मतिः कारण, मत्या प्राप्यमाणत्वात्, श्रुत तु कार्य, न खलु मतिपाटवमन्तरेण श्रुतविभवमुत्तरोत्तरमासादयति जन्तुस्तथाऽदर्शनात्, यच्च यदुत्कर्षापकर्षवशादुत्कर्षापकर्षभाक् तत्तस्य कारण, यथा घटस्य मृत्पिण्ड ,मत्युत्कर्षापकर्षवशाच्च श्रुतस्योत्कर्षापकर्षौ ततः कारणं मति• श्रुतस्य,इतश्च कारण–मत्या श्रुतस्य पाल्यमानत्वात्, पालन नाम अवस्थितिकरणं, कथ अवस्थितिकरणं मत्या श्रुतज्ञानस्येति चेत्, उच्यते, इह दल श्रुतस्य मतिर्यथा घटस्य मृत्, तथाहि–श्रुतेऽपि बहुषु (ग्रन्थेषु) यद्विषयं स्मरणमीहापोहादि अधिकतरं स ग्रन्थ• स्फुटं

प्रतिभाति न शेषः, एतच्च प्रतिप्राणि स्वसंवेदनप्रमाणसिद्धं, ततो यथोत्पन्नोऽपि घटो मृदभावे न भवति तथास्वभावाया च मृदि स्थितायामवतिष्ठत इति सा तस्य कारण, एवं श्रुतस्यापि मति कारणं, मतेरुत्पद्यमानत्वात्, मतौ चाऽवस्थितायां तस्याप्यवस्थानात्। तथा च भेदाद्भेद', तथाहि–चतुर्द्धाव्यञ्जनावग्रहषोढाऽर्थावग्रहेहापायधारणाभेदादष्टाविंशतिविधमाभिनिबोधिक ज्ञानं, अङ्गप्रविष्टानङ्गप्रविष्टादिभिन्नं च श्रुतज्ञानमिति, तथा इन्द्रियविभागाद्भेद', तत्प्रतिपादिका चेयं पूर्वान्तर्गता गाथा–"सोइंदियोवलद्धी होइ सुय सेसयं तु मइनाणं। मोत्तूणं दव्वसुय अक्खरलभो य सेसेसु ॥ १ ॥" अस्या व्याख्या–श्रोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिः श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिर्भवति श्रुतं, 'सर्वं वाक्यं सावधारणमिष्टितश्चावधारणप्रवृत्ति'रित्येवमिहावधारण प्रतिपत्तव्यं–श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव, नतु श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धि श्रुतमेव, कस्मादिति चेत्, उच्यते, इह या श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरपि श्रुतग्रन्थानुसारिणी सैव श्रुतमुच्यते, या पुनरवग्रहेहापायरूपा सा मतिः, ततो यदि श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतमेवेत्युच्येत तर्हि मतेरपि श्रुतत्वमापद्येत, तच्चायुक्तं, अतः श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव श्रुतमित्यवधारणीय, आह च भाष्यकृत्–"सोइंदिओवलद्धी चेव सुय न उ तई सुयं चेव। सोइंदियउवलद्धीवि काई जम्हा मईनाणं ॥१॥ (वि.१२२) तथा 'सेसय तु मइनाणं" इति, शेष यच्चक्षुरादीन्द्रियोपलब्धिरूपं विज्ञानं तन्मतिज्ञान भवतीति सम्बध्यते, तुशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, आस्ता शेष विज्ञानं श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरपि काचिद् अवग्रहेहापायरूपा मतिज्ञानमिति समुच्चिनोतीति भावः, उक्त च–"तु समुच्चयवयणातो काई सोइंदिओवलद्धीवि। मइ एव सइ सोउग्गहादओ होंति मइभेया ॥१॥" (वि. १२३) तदेव सर्वस्या शेषेन्द्रियोपलब्धेरुत्सर्गेण मतित्वे प्राप्ते अपवादमाह–'मोत्तूणं दव्वसुय' मुक्त्वा-द्रव्यश्रुतं–[illegible]

कादिन्यस्ताक्षररूपां द्रव्यश्रुतविषया शब्दार्थपर्यालोचनात्मिका शेषेन्द्रियोपलब्धि, तस्याः श्रुतज्ञानरूपत्वात्, यश्च द्रव्यश्रुत-व्यतिरेकेणान्योऽपि शेषेन्द्रियेष्वक्षरलाभः शब्दार्थपर्यालोचनात्मकः सोऽपि श्रुतं, न तु केवलोऽक्षरलाभः, केवलो ह्यक्षर-लाभो मतावपि ईहादिरूपाया भवति, न च सा श्रुतज्ञानं, अत्राह—ननु यदि शेषेन्द्रियेष्वक्षरलाभः श्रुतं तर्हि यदवधारण-मुक्त 'श्रोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिरेव श्रुत' मिति तद्विघटते, शेषेन्द्रियोपलब्धेरपि सम्प्रति श्रुतत्वेन प्रतिपन्नत्वात्, नैष दोषः, यतः शेषेन्द्रियाक्षरलाभः स इह गृह्यते यः शब्दार्थपर्यालोचनात्मकः, शब्दार्थपर्यालोचनानुसारी चाक्षरलाभः श्रोत्रेन्द्रियो-पलब्धिरूप इति न कश्चिद्दोष इति । तथा वल्कसमं मतिज्ञानं, कारणत्वात्, शुम्बसमं श्रुतज्ञानं, तत्कार्यत्वात्, ततो यथा वल्कशुम्बयोर्भेदः तथा मतिश्रुतयोरपि । इतश्च भेदो—मतिज्ञानमनक्षरं साक्षरं च, तथाहि—अवग्रहज्ञानमनक्षरं तस्या-निर्देश्यसामान्यमात्रप्रतिभासात्मकतया निर्विकल्पत्वात्, ईहादिज्ञानं तु साक्षरं, तस्य परामर्शादिरूपतयाऽवश्यं वर्णारू-पितत्वात् श्रुतज्ञानं पुनः साक्षरमेव, अक्षरमन्तरेण शब्दार्थपर्यालोचनाऽयोगात् । इतश्च मतिश्रुतयोर्भेदो—मूककल्पं मतिज्ञानं, स्वमात्रप्रत्यायनफलत्वात्, अमूककल्पं श्रुतज्ञानं, स्वपरप्रत्यायकत्वादिति ॥ मतिश्रुतानन्तरं च कालविपर्ययादि-साधर्म्यादवधिज्ञानस्योपन्यासः, तदनन्तरं च छद्मस्थविषयभावादिसाधर्म्यान्मनःपर्यवज्ञानस्योपन्यासः, तदनन्तरं च भावमुनिस्वाम्यादिसाधर्म्यात् सर्वोत्तमत्वाच्च केवलज्ञानस्य, उक्तं च—"मइपुव्वं जेण सुयं तेणादीए मई विसिट्ठो वा । मइभेदो चेव सुअं तो मइसमणंतरं भणियं ॥१॥ कालविवज्जयसामित्तलाभसाहम्मतोऽवही तत्तो । माणसमित्तो छउमत्थ-विसयभावाइसाहम्मा ॥२॥ अंते केवलमुत्तममुणिसामित्तावसाणलाभातो" इति (वि ८६–८७॥) सम्प्रति 'यथोद्देशं निर्देश'

इति न्यायात् ज्ञानपञ्चकादावुद्दिष्टस्याभिनिबोधिकज्ञानस्य स्वरूपमभिधीयते, तच्चाभिनिबोधिकज्ञानं द्विधा—श्रुतनिश्रितमश्रुतनिश्रित च, तत्र शास्त्रपरिकर्मितमतेरुत्पादकाले शास्त्रार्थपर्यालोचनमनपेक्ष्यैव यदुपजायते तत् श्रुतनिश्रितम्-अवग्रहादि, यत्पुन सर्वथा शास्त्रसस्पर्शरहितस्य तथाविधक्षयोपशमभावत एवमेव यथावस्थितवस्तुसंस्पर्शि मतिज्ञानमुपजायते तदश्रुतनिश्रितम्—औत्पत्तिक्यादि, आह भाष्यकृत्—"पुब सुयपरिकम्मियमइस्स जं सपय सुयातीतं। तन्निस्सियमियर पुण अणिस्सियं मइचउक्कं तं ॥१॥"(वि १६९) नन्वौत्पत्तिक्यादिकमप्यवग्रहादिरूपमेव तत कोऽनयो' प्रतिविशेष ?, उच्यते, तदप्यवग्रहादिरूपमेव, केवल शास्त्रानुसारमन्तरेणोपजायत इति भेदेनोपन्यस्त, ननु 'तिवग्गसुत्तत्थगहियपेयाला' इति वचनात् तत्रापि किञ्चित् श्रुतोपकारादेव जायते, तत्कथमश्रुतनिश्रितमिति ?, सत्यमेतत्, वैनयिकीं विहाय अश्रुतनिश्रित प्रतिपत्तव्य, यस्तु वैनयिक्या अश्रुतनिश्रितेषु नन्द्यध्ययने निर्युक्तौ वा पाठ. स बुद्धिसाम्यादिति कृतं प्रसङ्गेन ॥ तत्र श्रुतनिश्रिताभिनिबोधिकज्ञानस्वरूपप्रदर्शनार्थमाह—

"उग्गहो ईह अवातो य धारणा एव होंति चत्तारि। आभिणिबोहियनाणस्स भेयवत्थू समासेणं ॥ २ ॥"

अवग्रहणमवग्रह , अनिर्देश्यसामान्यमात्ररूपार्थग्रहणमित्यर्थः, यदाह नन्द्यध्ययनचूर्णिकृत्—"सामन्नस्स रूवादिविसेसणरहियस्स अनिद्देस्सस्स अवग्गहणमवग्गह" इति, तथा ईहनमीहा—सद्भूतार्थपर्यालोचनरूपा चेष्टा'ईहि चेष्टाया'मिति वचनात्, किमुक्त भवति ?—अवग्रहादुत्तरकालमपायात् पूर्वं सद्भूतार्थविशेषोपादानाभिमुखोऽसद्भूतार्थविशेषपरित्यागाभिमुखः प्रायोऽत्र मधुरत्वादय शङ्खादिशब्दधर्म्मा दृश्यन्ते न खरकर्कशनिष्ठुरतादय शार्ङ्गादिशब्दधर्म्मा इत्येवंरूपो मतिविशेष ईहा.

आह च भाष्यकृत्–"भूयाभूयविसेसादाणच्चायाभिमुहमीहा।'(वि १८४) अन्ये तु संशयमात्रमीहामुपवर्णयन्ति, तदसम्यक्, संशयो ह्यज्ञान, मतिज्ञानांशश्च ईहा, तत्कथमेषा सशयमात्र भवितुमर्हति ? उक्त च–"ईहा संसयमेत्तं केई न तयं तओ जमन्नाण। मईनाणसो चेहा कहमन्नाणं तई जुत्तं?॥१॥"(वि १८२) तथा तस्यैव अवगृहीतस्य ईहितस्य चार्थस्य निर्णयरूपोऽध्यवसायोऽवाय', शाङ्ख एवाय शार्ङ्ग एवायमित्यादिरूपोऽवधारणात्मकः प्रत्ययोऽवाय इति भाव', चशब्द' पृथक्२अवग्रहादिस्वरूपस्वातन्त्र्यप्रदर्शनार्थ', अवग्रहादीनामीहादय' पर्याया न भवन्तीति तदर्थख्यापनार्थ इत्यर्थ., तस्यैवार्थस्य निर्णीतस्य धरण धारणा, सा च त्रिधा–अविच्युतिर्वासना स्मृतिश्च, तत्र तदुपयोगादविच्यवनमविच्युतिः, सा चान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणा, ततस्तया आहितो यः संस्कार स वासना, सा च सङ्ख्येयमसङ्ख्येय वा काल यावद् भवति, सङ्ख्येयवर्षायुषा सङ्ख्येयं कालमसङ्ख्येयवर्षायुषामसङ्ख्येयं कालमिति भावार्थ , तत. कालान्तरे कुतश्चित्तादृशार्थदर्शनादिकात् कारणात् संस्कारस्य प्रबोधे यद् ज्ञानमुदयते तदेवेद यन्मया प्रागुपलब्धमित्यादिरूपा सा स्मृति', उक्तं च–"तदनन्तरं तदत्थाविच्चवणं जो उ वासणाजोगो। कालन्तरेण जो पुणरणुसरणं धारणा सा उ॥१॥"(वि २९१) एताश्चाविच्युतिवासनास्मृतयो धरणलक्षणसामान्यान्वर्थयोगाद्धारणाशब्दवाच्या, एवशब्दः क्रमप्रदर्शनार्थः, आर्षत्वाच्च मकारलोप', एव–अनेनैव क्रमेण, तथाहि–नानवगृहीतमीह्यते न चानीहितमवगम्यते न चानवगत धार्यत इति, चत्वारि आभिनिबोधिकज्ञानस्य भिद्यन्त इति भेदाः विकल्पा अंशा इत्यनर्थान्तर त एव वस्तूनि भेदवस्तूनि, वास्तवा भेदा इति भाव , समासेन–सङ्क्षेपेण, नतु विस्तरत., विस्तरतोऽष्टाविंशत्यादिभेदभावात्, अथवा काक्वा नीयते–एवं भवन्ति चत्वार्याभिनिबोधिकज्ञानस्य भेदवस्तूनि?, समासेन, न तु विस्तरत इति।

इति न्यायात् ज्ञानपञ्चकादावुद्दिष्टस्याभिनिबोधिकज्ञानस्य स्वरूपमभिधीयते, तच्चाभिनिबोधिकज्ञानं द्विधा—श्रुतनिश्रितमश्रुतनिश्रित च, तत्र शास्त्रपरिकर्मितमतेरुत्पादकाले शास्त्रार्थपर्यालोचनमनपेक्ष्यैव यदुपजायते तत् श्रुतनिश्रितम्-अवग्रहादि, यत्पुन सर्वथा शास्त्रसस्पर्शरहितस्य तथाविधक्षयोपशमभावत एवमेव यथावस्थितवस्तुसंस्पर्शि मतिज्ञानमुपजायते तदश्रुतनिश्रितम्—औत्पत्तिक्यादि, आह भाष्यकृत्—"पुव सुयपरिकम्मियमइस्स जं संपयं सुयातीत । तन्निस्सियमियर पुण अणिस्सिय मइचउक्कं त ॥१॥"(वि १६९) नन्वौत्पत्तिक्यादिकमप्यवग्रहादिरूपमेव तत' कोऽनयोः प्रतिविशेष ?, उच्यते, तदप्यवग्रहादिरूपमेव, केवल शास्त्रानुसारमन्तरेणोपजायत इति भेदेनोपन्यस्त, ननु 'तिवग्गसुत्तत्थगहियपेयाला' इति वचनात् तत्रापि किञ्चित् श्रुतोपकारादेव जायते, तत्कथमश्रुतनिश्रितमिति ?, सत्यमेतत्, वैनयिकीं विहाय अश्रुतनिश्रित प्रतिपत्तव्य, यस्तु वैनयिक्या अश्रुतनिश्रितेषु नन्द्यध्ययने निर्युक्तौ वा पाठ. स बुद्धिसाम्यादिति कृत प्रसङ्गेन ॥ तत्र श्रुतनिश्रिताभिनिबोधिकज्ञानस्वरूपप्रदर्शनार्थमाह—

"उग्गहो ईह अवातो य धारणा एव होंति चत्तारि । आभिणिबोहियनाणस्स भेयवत्थू समासेणं ॥ २ ॥"

अवग्रहणमवग्रह , अनिर्देश्यसामान्यमात्ररूपार्थग्रहणमित्यर्थः, यदाह नन्द्यध्ययनचूर्णिकृत्—"सामन्नस्स रूवादिविसेसणरहियस्स अनिद्देस्सस्स अवग्गहणमवग्गह" इति, तथा ईहनमीहा—सद्भूतार्थपर्यालोचनरूपा चेष्टा 'ईहि चेष्टाया'मिति वचनात्, किमुक्त भवति ?—अवग्रहादुत्तरकालमपायात् पूर्वं सद्भूतार्थविशेषोपादानाभिमुखोऽसद्भूतार्थविशेषपरित्यागाभिमुखः प्रायोऽत्र मधुरत्वादय शङ्खादिशब्दधर्म्मा दृश्यन्ते न खरकर्कशनिष्ठुरतादय' शार्ङ्गादिशब्दधर्म्मा इत्येवंरूपो मतिविशेष ईहा,

आह च भाष्यकृत्–"भूयाभूयविसेसादाणच्चायाभिमुहमीहा।'(वि १८४) अन्ये तु संशयमात्रमीहामुपवर्णयन्ति, तदसम्यक्, संशयो ह्यज्ञान, मतिज्ञानाशश्च ईहा, तत्कथमेषा संशयमात्र भवितुमर्हति ? उक्त च–"ईहा ससयमेत्तं केई न तयं तओ जमन्नाण । मईनाणंसो चेहा कहमन्नाणं तई जुत्तं॥१॥"(वि १८२) तथा तस्यैव अवगृहीतस्य ईहितस्य चार्थस्य निर्णयरूपोऽध्यवसायोऽवाय ,शाङ्ख एवायं शार्ङ्ग एवायमित्यादिरूपोऽवधारणात्मक॰ प्रत्ययोऽवाय इति भाव॰,चशब्द॰ पृथक्२अवग्रहादिस्वरूपस्वातन्त्र्यप्रदर्शनार्थ॰,अवग्रहादीनामीहादय पर्याया न भवन्तीति तदर्थख्यापनार्थ इत्यर्थ॰, तस्यैवार्थस्य निर्णीतस्य धरणं धारणा, सा च त्रिधा–अविच्युतिर्वासना स्मृतिश्च, तत्र तदुपयोगादविच्यवनमविच्युतिः, सा चान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणा, ततस्तया आहितो य॰ संस्कार॰ स वासना, सा च सङ्ख्येयमसङ्ख्येयं वा काल यावद् भवति, सङ्ख्येयवर्षायुषा सङ्ख्येयं कालमसङ्ख्येयवर्षायुषामसङ्ख्येयं कालमिति भावार्थ , तत॰ कालान्तरे कुतश्चित्तादृशार्थदर्शनादिकात् कारणात् संस्कारस्य प्रबोधे यद् ज्ञानमुदयते तदेवेदं यन्मया प्रागुपलब्धमित्यादिरूपा सा स्मृति ,उक्तं च–"तदनन्तरं तदत्थाविच्चवणं जो उ वासणाजोगो । कालन्तरेण जो पुणरणुसरणं धारणा सा उ ॥१॥"(वि २९१)एताश्चाविच्युतिवासनास्मृतयो धरणलक्षणसामान्यान्वर्थयोगाद्धारणाशब्दवाच्या॰, एवंशब्दः क्रमप्रदर्शनार्थः, आर्षत्वाच्च मकारलोपः, एवं–अनेनैव क्रमेण, तथाहि–नानवगृहीतमीह्यते न चानीहितमवगम्यते न चानवगत धार्यत इति, चत्वारि आभिनिबोधिकज्ञानस्य भिद्यन्त इति भेदाः विकल्पा अंशा इत्यनर्थान्तर त एव वस्तूनि भेदवस्तूनि, वास्तवा भेदा इति भाव॰, समासेन–सङ्क्षेपेण, नतु विस्तरतः, विस्तरतोऽष्टाविंशत्यादिभेदभावात्, अथवा काक्वा नीयते–एवं भवन्ति चत्वार्याभिनिबोधिकज्ञानस्य भेदवस्तूनि?, समासेन, न तु विस्तरत इति ।

साम्प्रतमनन्तरोपन्यस्तानामवग्रहादीना स्वरूपं प्रतिपिपादयिषुरिदमाह—

"अत्थाणं उग्गहण अवग्गह तह विआलणं इहं। ववसायं च अवायं धरणं पुण धारणं वेति ॥ ३ ॥"

अर्य्यन्ते गम्यते परिच्छिधन्ते इतियावत् अर्था "कमिप्रगात्तिंभ्यस्थ" इत्यौणादिक॰ थप्रत्यय॰, ते च रूपादय, तेपामर्थाना प्रथम ग्रहणमवग्रहणमवग्रह ब्रुवते इति योग, स च द्विधा–व्यञ्जनावग्रहोऽर्थावग्रहश्च, तत्र व्यञ्जनावग्रहपूर्वकोऽर्थावग्रह इति प्रथमं व्यञ्जनावग्रह॰ प्रतिपाद्यते, अथ व्यञ्जनावग्रह इति कः शब्दार्थ ?, उच्यते, व्यज्यतेऽनेनार्थ प्रदीपेनेव घट इति व्यञ्जन, तच्चोपकरणेन्द्रियस्य शब्दादिपरिणतद्रव्याणां च यः परस्परं सम्बन्ध॰, संपृक्तिरित्यर्थः; सम्बन्धे हि सति सोऽर्थः श्रोत्रादीन्द्रियेण व्यक्तुं शक्यते नान्यथा, तत॰ सम्बन्धो व्यञ्जनं, तथा चाह भाष्यकृत्—"वंजिज्जइ जेणऽत्थो घडोव्व दीवेण वजण तं च। उवगरणिंदियसद्दाइपरिणयद्दव्वसंबधो ॥१॥"(वि १९४) व्यञ्जनेन–सम्बन्धेनावग्रहणं–सम्बध्यमानस्य शब्दादि-रूपस्यार्थस्याव्यक्तरूप॰ परिच्छेदो व्यञ्जनावग्रह, अथवा व्यज्यन्ते इति व्यञ्जनानि, 'कृद्बहुल'मिति वचनात् कर्मण्यनट्, व्यञ्जनाना–शब्दादिरूपतया परिणताना द्रव्याणामुपकरणेन्द्रियसम्प्राप्तानामवग्रह॰–अव्यक्तरूपः परिच्छेदो व्यञ्जनावग्रहः, अथवा व्यज्यतेऽनेनार्थ प्रदीपेनेव घट इति व्यञ्जन–उपकरणेन्द्रियं तेन स्वसम्बद्धस्यार्थस्य शब्दादेरवग्रहणं–अव्यक्तरूपः परिच्छेदो व्यञ्जनावग्रह॰, स चान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणः, आह–ननु व्यञ्जनावग्रहवेलाया न किमपि सवेदन सवेदयामहे, तत्क-थमसौ ज्ञानरूपो गीयते ?, उच्यते, अव्यक्तत्वान्न संवेद्यते ततो न कश्चिद्दोष, अस्तित्वे किं प्रमाणमिति चेत्, उच्यते, अनुमानं, तथाहि–यदि प्रथमसमयेऽपि शब्दादिपरिणतद्रव्याणामुपकरणेन्द्रियस्य च परस्परसम्पृक्तौ काचिदपि

ज्ञानमात्रा न भवेत् ततो द्वितीयेऽपि समये न भवेत्, विशेषाभावात्, एवं यावच्चरमसमयेऽपि, अथ चरमसमये ज्ञानमर्थावग्रहरूपं जायमानमुपलभ्यते तत प्रागपि क्वापि कियती मात्रा प्रतिपत्तव्या, अथ मन्येथा मा भूत् प्रथमसमयादिषु शब्दादिपरिणतद्रव्याभिसम्बन्धेऽपि काचिदपि ज्ञानमात्रा शब्दादिपरिणतद्रव्याणां तत्र स्तोकत्वात् चरमसमये तु भविष्यति शब्दादिपरिणतद्रव्यसमूहस्य भूयसो भावात्, तदप्ययुक्तं, यतो यदि प्रथमसमयादिषु शब्दादिद्रव्याणा स्तोकत्वात् सम्पृक्तौ नाव्यक्ताऽपि काचिदपि ज्ञानमात्रोपजायते ततः प्रभूतसमुदायसम्पर्केऽपि न भवेत्, न खलु सिकताकणादिषु प्रत्येकमसति तैललेशे समुदाये तैलमुद्भवदुपलभ्यते, अस्ति च चरमसमये प्रभूतशब्दादिसम्पर्के ज्ञान, तत प्राक्तनेष्वपि समयेषु स्तोकस्तोकतरैरपि शब्दादिपरिणतद्रव्यैः सम्बन्धे काचिदव्यक्ता ज्ञानमात्राऽभ्युपगन्तव्या, अन्यथा चरमसमयेऽपि न स्यात्, उक्तं च–"जं सव्वहा न वीसु सव्वेसुवि तं न रेणुतेल्लं व। पत्तेयमणिच्छंतो कहमिच्छसि समुदये नाणं ? ॥ १ ॥" (वि २०१) ततः स्थितमेतत्–व्यञ्जनावग्रहो ज्ञानरूप, केवलं च तत् ज्ञानमव्यक्तमवसातव्यं, स च चतुर्विधस्तद्यथा–श्रोत्रेन्द्रियव्यञ्जनावग्रहः घ्राणेन्द्रियव्यञ्जनावग्रहः जिह्वेन्द्रियव्यञ्जनावग्रहः स्पर्शनेन्द्रियव्यञ्जनावग्रहश्च, ननु सत्सु पञ्चस्विन्द्रियेषु षष्ठे च मनसि कस्मादयं चतुर्विधः ?, उच्यते, इह व्यञ्जनमुपकरणेन्द्रियस्य शब्दादिपरिणतद्रव्याणा परस्परं सम्बन्ध उच्यते, सम्बन्धश्च चतुर्णामेव श्रोत्रेन्द्रियादीना, न नयनमनसो, तयोरप्राप्यकारित्वात्, कथमप्राप्यकारितेति चेत्, उच्यते, विषयकृतानुग्रहोपघाताभावात्, यदि पुनः प्राप्तमर्थं चक्षुर्मनो वा गृह्णीयात् तर्हि यथा स्पर्शनेन्द्रियं स्रक्चन्दनादिकमङ्गारादिकं वा प्राप्तमर्थं परिच्छि-

नद्दत्तरकृतानुग्रहोपघातभाग् भवति, तथा चक्षुर्मनसी अपि भवेतां, न च भवतस्तस्मादप्राप्यकारिणी ते इति, ननु दृश्येते चक्षुषोऽनुग्रहोपघातौ, तथाहि—जरठकरप्रसरमभिसर्प्पयन्तमंशुमालिनं चिरं विलोकमानस्य भवति चक्षुषो विघातः, शशाङ्ककरनिकरं तरङ्गमालोपशोभितं जलं शाड्वलतरुमण्डलं वाऽवलोकमानस्यानुग्रहः, तदेतज्जाड्यविलसितं, यतो न वयं ब्रूमः सर्वथा चक्षुषोऽनुग्रहोपघातौ न भवतः, किन्तु विषयमप्राप्तं चक्षुर्गृह्णातीत्येवाभिदध्महे, विषयकृतानुग्रहोपघातासम्भवेऽपि तत्परिच्छेदभावात्, प्राप्तेन तूपघातकेनोपघातो भविष्यत्यनुग्राहकेण चानुग्रहः, तत्रांशुमालिनो रश्मयः सर्वत्रापि प्रसरमुपाददते, नात्र विसंवादः, ततस्ते चक्षुः सम्प्राप्ताः सन्तः स्पर्शनेन्द्रियमिव चक्षुरप्युपघ्नन्ति, शीतांशुरश्मयस्तु स्वभावत एव शीतलत्वादनुग्राहकाः ततस्ते चक्षुरनुगृह्णन्ति, तरङ्गमालासङ्कुलजलावलोकने च जलकणसम्पृक्तसमीरणावयवसंस्पर्शतोऽनुग्रहः, शाड्वलतरुमण्डलावलोकनेऽपि शाड्वलतरुच्छायासम्पर्कशीतीभूतसमीरसंस्पर्शात्, शेषकालं तु जलाद्यवलोकनेऽनुग्रहाभिमान उपघाताभावादवसेयः, भवति चोपघाताभावेऽनुग्रहाभिमानो, यथाऽतिसूक्ष्माक्षरनिरीक्षणाद्विनिवृत्त्य यथासुखं नीलीरक्तवस्त्राद्यवलोकने, इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यम्, अन्यथा सम्पर्के यथा सूर्येणोपघातो भवति तथा हुतवहजलशूलाद्यालोकने दाहक्लेदपाटनादयोऽपि कस्मान्न भवन्ति ?, अपिच—यदि चक्षुः प्राप्यकारि तर्हि स्वदेशगतं रजोमलाञ्जनादि किं न पश्यति ?, तस्मादप्राप्यकार्येव चक्षुः, ननु यदि चक्षुरप्राप्यकारि तर्हि कस्मादविशेषेण सर्वानप्यर्थान् न गृह्णाति, यदि हि प्राप्तं परिच्छिन्द्यात् तर्हि यदेवानावृतमदूरदेशं वा तदेव गृह्णीयात् नावृतं दूरदेशस्थं वा, तत्र नयनरश्मीनां गमनासम्भवात् सम्पर्काभावात्, ततो युज्येत चक्षुषो ग्रहणाग्रहणे नान्यथा, तथा चोक्तम्—"प्राप्यकारि चक्षुः उपल-

व्ध्यनुपलब्ध्योरनावरणेतरापेक्षणात् दूरेतरापेक्षणाच्च, यदि हि चक्षुरप्राप्यकारि भवेत् तदा आवरणभावादनुपलब्धि-
रन्यथोपलब्धिरिति न स्यात्, न हि तदावरणमुपघातकरणसमर्थं, प्राप्यकारित्वे तु मूर्त्तद्रव्यप्रतिघातादुपपत्तिमान् तथा
व्याघातः, अतिदूरे च गमनाभावादिति, प्रयोगश्चात्र—न चक्षुषो विपयपरिमाणमप्राप्यकारित्वात्, मनोवत्, तदेतदयु-
क्तर, दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, न खलु मनोऽप्यशेषान् विपयान् गृह्णाति, तस्यापि सूक्ष्मेष्वागमगम्यादिष्वर्थेषु मोहदर्श-
नात्, ततो यथा मनोऽप्राप्यकार्यपि स्वावरणक्षयोपशमसापेक्षत्वान्नियतविपयं तथा चक्षुरपि स्वावरणक्षयोपशमसापे-
क्षत्वात् योग्यदेशावस्थितनियतविपयमिति न व्यवहितानामुपलम्भप्रसङ्गो नापि दूरदेशस्थितानामिति, अपिच—दृष्टमप्रा-
प्यकारित्वेऽपि तथास्वभावविशेपात् योग्यदेशापेक्षणं, यथा अयस्कान्तस्य, न खल्वयस्कान्तोऽयसोऽप्राप्यकर्षणे प्रवर्त्तमान.
सर्वस्याप्ययसो जगद्वर्त्तिन आकर्पको भवति, किन्तु प्रतिनियतस्यैव, अथ मन्येथा अयस्कान्तोऽपि प्राप्यकारी, अय-
स्कान्तच्छायाणुभि समाकृष्यमाणवस्तुन. सम्बन्धभावात्, केवलं ते छायाणवः सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते, तदेतदुन्मत्त-
प्रलपित, तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्, न हि तत्र छायाणुसम्भवग्राहकं प्रमाणमस्ति, न चाप्रमाणकं प्रतिपत्तुं शक्नुम', अथास्ति
तद्ग्राहक प्रमाणमनुमान, इह यदाकर्पण तत्ससर्गपूर्वकं यथाऽयोगोलकस्य संदशेन, आकर्पण चायसोऽयस्कान्तेन, तत्र
साक्षादयस्कान्तेन संसर्ग. प्रत्यक्षबाधित इत्यर्थात् छायाणुभिः सह द्रष्टव्य इति, तदेतद्बालिशजल्पित, हेतोरनैकान्ति-
कत्वात्, मन्त्रेण व्यभिचारात्, तथाहि—मन्त्रः स्मर्यमाणोऽपि विवक्षितं वस्त्वाकर्पति, नच तत्र कोऽपि संसर्ग इति ॥
अन्यस्त्वाह—अस्ति चक्षुष. प्राप्यकारित्वेऽव्यवहितार्थानुपलब्धिरनुमानं, तदप्ययुक्तं, अत्रापि हेतोरनेकान्तिकत्वात्, काचा-

भ्रस्फटिकैर्व्यवहितस्याप्युपलब्धे , अथेदमाचक्षीथाः—नायना रश्मयो निर्गत्य तमर्थं गृह्णन्ति, नायनाश्च रश्मयस्तैजसत्वान्न तेजोद्रव्ये प्रतिस्खल्यन्ते, ततो न कश्चिद्दोष , तदपि न मनोरमं, महाज्वालादौ प्रतिस्खलनोपलब्धे', तस्मादप्राप्यकारित्वं चक्षुष । एव मनसोऽप्यप्राप्यकारित्व भावनीयं, तत्रापि विषयकृतानुग्रहोपघाताभावात्, अन्यथा तोयादिचिन्तायामनुग्रहोऽग्निशखादिचिन्ताया चोपघातो भवेत्, ननु दृश्यतेऽप्यनुग्रहो हर्षादिभिः शरीरोपचयदर्शनात्, तथाहि—हर्षप्रकर्षवशान्मनसोऽतिपुष्टता, तद्वशाच्च शरीरोपचय , उपघातोऽपि च दृश्यते, शरीरदौर्बल्यदर्शनात्, तथाहि—अतिशोकरणतो मनसो विघातसम्भवस्तद्वशाच्च शरीरस्य दौर्बल्य, चिन्तावशाच्च हृद्रोग इति, तदेतदतीवासंबद्ध, यत इह मनसोऽप्यप्राप्यकारित्व साध्यमान वर्त्तते, विषयकृतानुग्रहोपघाताभावादिति हेतो , न चेह विषयकृतावनुग्रहोपघातौ मनसो दर्श्यते तत्कथं व्यभिचार ?, मनस्तु स्वयं पुद्गलमयत्वात् शरीरस्यानुग्रहोपघातौ करिष्यति, यथेष्टानिष्टरूप आहार., तथाहि—इष्टरूप आहार॰ परिभुज्यमान शरीरस्य पोषमाधत्ते अनिष्टरूपस्तूपघात, तथा मनोऽप्यनिष्टपुद्गलोपचितमतिशोकादिनिबन्धन शरीरस्य हानिमादधाति, इष्टपुद्गलोपचितं च हर्षादिकारण पुष्टि, "इट्ठाणिट्ठाहारऽभवहारे होंति पुट्ठिहाणीतो । जह तह मणसो ताओ पोग्गलगणतोत्ति को दोसो ?, ॥१॥" (वि०२२१) तस्मान्मनोऽपि विषयकृतानुग्रहोपघाताभावादप्राप्यकारीति चतुर्धा व्यञ्जनावग्रह । तथा व्यञ्जनावग्रहचरमसमयोपात्तशब्दाद्यर्थावग्रहणलक्षणोऽर्थावग्रहः, सामान्यमात्रानिर्देश्यग्रहणमेकसामयिकमर्थावग्रह इति भाव , 'तथे'त्यानन्तर्ये विचारण—पर्यालोचनमर्थानामित्यनुवर्त्तते, ईहनमीहा, ता ब्रुवते इति योग., किमुक्त भवति ?—अवग्रहादुत्तीर्णोऽपायात्पूर्वः

तार्थविशेषपरित्यागाकाङ्क्षी मतिविशेष इति, विशिष्टोऽवसायो व्यवसाय' निर्णयो निश्चयोऽवगम इत्यनर्थान्तरं त, व्यवसायम् अर्थानामिति वर्त्तते अवायं ब्रुवत इति ससर्गः, एतदुक्त भवति--शाङ्ख एवाय शार्ङ्ग एवायमित्याद्यवधारणात्मक प्रत्ययोऽवाय इति, चशब्द एवकारार्थ , स चावधारणे, व्यवसायमेवावायं ब्रुवत इति, धृतिर्धारणम् अर्थानामिति वर्त्तते, परिच्छिन्नस्य वस्तुनोऽविच्युतिवासनास्मृतिरूपं धरण पुनर्धारणा ब्रुवते, पुन शब्दोऽप्येवकारार्थ., स चावधारणे, ब्रुवते इत्यनेन शास्त्रपारतन्त्र्यमाह, इत्थ तीर्थकरगणधरा ब्रुवते इति, अर्थावग्रहेहापायधारणा· पञ्चस्विन्द्रियेषु षष्ठे च मनसि भावात् प्रत्येक षड्भेदात्मकाश्चतुर्द्धा व्यञ्जनावग्रह इति सर्वसङ्कलनयाऽष्टाविंशतिभेदभिन्नमाभिनिबोधिक ज्ञानमवगन्तव्यं, नवरमीहा सदृशधर्मोपेतवस्तुविषयेति नयनादिनिबन्धनेहाविषया यथाक्रमं स्थाणुपुरुषादिकुष्ठोत्पलादिसम्भृतकारवेल्लमासादिसर्प्पोत्पलनालादयः प्रतिपत्तव्या , उक्तं च–"थाणुपुरिसादिकुट्ठुप्पलादिसंभियकरेल्लमसाइं। सप्पुपलनालाइय समाणरूवाइ विसयाइ॥१॥" (वि०२९३)अन्ये पुनरेवं पठन्ति–"अत्थाणं उग्गहणंमि उग्गहो तह वियालणे ईहा। ववसायंमि अवाओ धरण पुण धारण बेंति ॥१॥"तत्रार्थानामवग्रहणे सति अवग्रहो नाम प्रथमो मतिभेदो भवतीत्येव ब्रुवते, एवमीहादिष्वपि योज्यं, भावार्थस्तु पूर्ववत् , अथवा प्राकृतत्वाद्भवति विभक्तीना व्यत्ययो, यदाह पाणिनिः स्वप्राकृतलक्षणे–"व्यत्ययोऽप्यासा" मिति, ततो यथा आचाराङ्गे "अगणि च खलु पुट्ठा वेगे संघायमावज्जती"त्यत्र सूत्रे अग्निना च स्पृष्टा, अथवा स्पृष्टशब्दः पतितवाची, अग्नौ च पतिता एके–शलभादयः सङ्घातमापद्यन्ते–अन्योऽन्यगात्रसङ्कोचमासादयन्ति, तस्मादग्निसमारम्भोऽनेकसत्त्वव्यापत्तिहेतुत्वान्न कार्य इति द्वितीया तृतीयार्थे सप्तम्यर्थे च व्याख्याता, तथाऽत्रापि सप्तमी प्रथमार्थे द्रष्टव्या, ततोऽयमर्थः–अर्थानामवग्र-

भ्रस्फटिकैर्व्यवहितस्याप्युपलब्धेः, अथेदमाचक्षीथाः—नायना रश्मयो निर्गत्य तमर्थं गृह्णन्ति, नायनाश्च रश्मयस्तैजसत्वान्न तेजोद्रव्ये प्रतिस्खल्यन्ते, ततो न कश्चिद्दोषः, तदपि न मनोरमं, महाज्वालादौ प्रतिस्खलनोपलब्धे', तस्मादप्राप्यकारित्वं चक्षुष । एव मनसोऽप्यप्राप्यकारित्व भावनीयं, तत्रापि विषयकृतानुग्रहोपघाताभावात्, अन्यथा तोयादिचिन्तायामनुग्रहोऽग्निशस्त्रादिचिन्ताया चोपघातो भवेत्, ननु दृश्यतेऽप्यनुग्रहो हर्षादिभि' शरीरोपचयदर्शनात्, तथाहि—हर्षप्रकर्षवशान्मनसोऽतिपुष्टता, तद्वशाच्च शरीरोपचयः, उपघातोऽपि च दृश्यते, शरीरदौर्बल्यदर्शनात्, तथाहि—अतिशोककरणतो मनसो विघातसम्भवस्तद्वशाच्च शरीरस्य दौर्बल्य, चिन्तावशाच्च हृद्रोग इति, तदेतदतीवासम्बद्ध, यत इह मनसोऽप्यप्राप्यकारित्व साध्यमान वर्त्तते, विषयकृतानुग्रहोपघाताभावादिति हेतो , न चेह विषयकृतावनुग्रहोपघातौ त्वया मनसो दर्श्येते तत्कथं व्यभिचार.?, मनस्तु स्वयं पुद्गलमयत्वात् शरीरस्यानुग्रहोपघातौ करिष्यति, यथेष्टानिष्टरूप आहार , तथाहि—इष्टरूप आहारः परिभुज्यमान शरीरस्य पोषमाधत्ते अनिष्टरूपस्तूपघात, तथा मनोऽप्यनिष्टपुद्गलोपचितमतिशोकादिनिबन्धन शरीरस्य हानिमादधाति, इष्टपुद्गलोपचितं च हर्षादिकारण पुष्टि, "इट्ठाणिट्ठाहारब्भवहारे होंति पुट्ठिहाणीतो । जह तह मणसो ताओ पोग्गलगणतोत्ति को दोसो?, ॥१॥" (वि०२२१) तस्मान्मनोऽपि विषयकृतानुग्रहोपघाताभावादप्राप्यकारीति चतुर्धा व्यञ्जनावग्रह । तथा व्यञ्जनावग्रहचरमसमयोपात्तशब्दाद्यर्थावग्रहणलक्षणोऽर्थावग्रहः, सामान्यमात्रानिर्देश्यग्रहणमेकसामयिकमर्थावग्रह इति भाव , 'तथे'त्यानन्तर्ये विचारण—पर्यालोचनमर्थानामित्यनुवर्त्तते, ईहनमीहा, ता ब्रुवते इति योग', किमुक्त भवति ?—अवग्रहादुत्तीर्णोऽपायात्पूर्वः सद्भूतार्थविशेषोपादानाभिमुखोऽव्यक्त-

तार्थविशेषपरित्यागाकाङ्क्षी मतिविशेष इति, विशिष्टोऽवसायो व्यवसाय' निर्णयो निश्चयोऽवगम इत्यनर्थान्तर त, व्यवसायम् अर्थानामिति वर्त्तते अवायं ब्रुवत इति ससर्गः, एतदुक्त भवति—शाङ्ख एवाय शार्ङ्ग एवायमित्याद्यवधारणात्मक प्रत्ययोऽवाय इति, चशब्द एवकारार्थ , स चावधारणे, व्यवसायमेवावायं ब्रुवत इति, धृतिर्धारणम् अर्थानामिति वर्त्तते, परिच्छिन्नस्य वस्तुनोऽविच्युतिवासनास्मृतिरूपं धरणं पुनर्धारणा ब्रुवते, पुनःशब्दोऽप्येवकारार्थ., स चावधारणे, ब्रुवते इत्यनेन शास्त्रपारतन्त्र्यमाह, इत्थं तीर्थकरगणधरा ब्रुवते इति, अर्थावग्रहेहापायधारणा' पञ्चस्विन्द्रियेषु षष्ठे च मनसि भावात् प्रत्येक षड्भेदात्मकाश्चतुर्द्धा व्यञ्जनावग्रह इति सर्वसङ्कलनयाऽष्टाविंशतिभेदभिन्नमाभिनिवोधिक ज्ञानमवगन्तव्य, नवरमीहा सदृशधर्मोपेतवस्तुविषयेति नयनादिनिवन्धनेहाविषया यथाक्रमं स्थाणुपुरुषादिकुष्ठोत्पलादिसम्भृतकारवेल्लमांसादिसर्प्पोत्पलनालादयः प्रतिपत्तव्या , उक्तं च—"थाणुपुरिसादिकुट्ठुप्पलादिसंभियकरेल्लमंसाइ। सप्पुपलनालाइय समाणरूवाइ विसयाइ॥१॥" (वि०२९३)अन्ये पुनरेवं पठन्ति—"अत्थाणं उग्गहणंमि उग्गहो तह वियालणे ईहा। ववसायमि अवाओ धरण पुण धारणं वेंति ॥१॥"तत्रार्थानामवग्रहणे सति अवग्रहो नाम प्रथमो मतिभेदो भवतीत्येव ब्रुवते, एवमीहादिष्वपि योज्य, भावार्थस्तु पूर्ववत् , अथवा प्राकृतत्वाद्भवति विभक्तीना व्यत्ययो, यदाह पाणिनिः स्वप्राकृतलक्षणे—"व्यत्ययोऽप्यासा" मिति, ततो यथा आचाराङ्गे "अगणि च खलु पुट्ठा वेगे संघायमावज्जती"त्यत्र सूत्रे अग्निना च स्पृष्टा, अथवा स्पृष्टशब्दः पतितवाची, अग्नौ च पतिता एके—शलभादयः सङ्घातमापद्यन्ते—अन्योऽन्यगात्रसङ्कोचमासादयन्ति, तस्मादग्निसमारम्भोऽनेकसत्त्वव्यापत्तिहेतुत्वान्न कार्य इति द्वितीया तृतीयार्थे सप्तम्यर्थे च व्याख्याता, तथाऽत्रापि सप्तमी प्रथमार्थे द्रष्टव्या, ततोऽयमर्थः—अर्थानामवग्र-

हणमवग्रहो नाम प्रथमो मतिभेद इत्येवं ब्रुवते तीर्थकरगणधरा', एवमीहादिष्वपि भावनीयं ॥ साम्प्रतमभिहितस्वरूपाणामवग्रहादीना कालप्रमाणमभिधित्सुराह–

उग्गह एक्कं समय ईहावाया मुहुत्तमंतं तु । कालमसंख संखं च धारणा होइ नायव्वा ॥ ४ ॥

अवग्रहो–व्याख्यानात् नैश्चयिकोऽर्थावग्रह , किमित्याह–एक समयं, अत्र "कालाध्वनोर्व्याप्ता"विति द्वितीया, एकसमय यावदित्यर्थ , तत्र परमनिकृष्ट कालविशेषः समयः, स च प्रवचनप्रतिपादितोत्पलपत्रशतव्यतिभेदोदाहरणात् पट्टशाटिकापाटनदृष्टान्ताच्चावसेय , साव्यवहारिकार्थावग्रहव्यञ्जनावग्रहौ पृथक्पृथगन्तर्मुहूर्त्तकालप्रमाणौ, 'ईहावाया मुहुत्तमंत तु' इति ईहा च अवायश्च ईहावायौ, प्राकृतत्वाद्बहुवचन, उक्त च–"बहुवयणेण दुवयणं छट्ठीविभत्तीएँ भन्नइ चउत्थी । जह हत्था तह पाया नमोऽत्थु देवाहिदेवाण ॥ १ ॥" तौ ईहावायौ मुहूर्त्तान्त'–भिन्नमुहूर्त्तं ज्ञातव्यौ, अन्तर्मध्यकरणे, तुशब्द एवकारार्थ , स चावधारणे, एतदुक्तं भवति–मुहूर्त्तान्तः–भिन्न मुहूर्त्तं ज्ञातव्यौ, अन्तर्मुहूर्त्तमेवेत्यर्थ', क्वचित् मुहुत्तमद्ध त्विति पाठः, तत्र मुहूर्त्तशब्देन घटिकाद्वयपरिमाण' कालोऽभिधीयते, तस्यार्ध मुहूर्त्तार्ध, तुशब्दो विशेषणार्थ , स चैतद्विशिनष्टि–व्यवहारापेक्षयाऽर्द्धमित्युक्तं तत्त्वतस्त्वन्तर्मुहूर्त्तमवसेय, तथा कलनं कालः त कालं न विद्यते सङ्ख्या–इयन्त' पक्षमासर्त्वयनसंवत्सरादय इत्येवभूता यस्यासावसङ्ख्य', पल्योपमादिलक्षण इत्यर्थ', तं कालमसङ्ख्येयं, तथा सङ्ख्यायते इति सङ्ख्या, इयन्त' पक्षमासर्त्वयनादयः इत्येव सङ्ख्याप्रमिते', सङ्ख्य, चशब्दादन्तर्मुहूर्त्तं च, धारणा–अभिहितलक्षणा भवति ज्ञातव्या, अयमत्र भावार्थ –अवायोत्तरकालमविच्युतिरूपा अन्तर्मुहूर्त्तं भवति, एव स्मृतिरूपापि, वासना तु

तदावरणकर्मक्षयोपशमाख्या संस्कारापरपर्याया, अत एव स्मृतिधारणाया बीजभूता सङ्ख्येयवर्षायुषा सत्त्वाना सङ्ख्येयं असङ्ख्येयवर्षायुषा च पल्योपमादिजीविनामसङ्ख्येयमिति, उक्त च—"त (अ) त्थोग्गहो जहण्णो समओ सेसोग्गहादयो वीसुं। अंतोमुहुत्तमेग तु वासणा धारण मोत्तु ॥ १ ॥" (वि० २३४) तदेवमवग्रहादीना कालमानमभिधाय सम्प्रति श्रोत्रेन्द्रियादीना प्राप्ताप्राप्तविषयता प्रतिपिपादयिपुराह—

पुट्ठं सुणेइ सद्दं रूवं पुण पासई अपुट्ठं तु। गंधं रसं च फास च बद्धपुट्ठं वियागरे ॥ ५ ॥

ननु व्यञ्जनावग्रहप्ररूपणाद्वारेणैव तथा श्रोत्रेन्द्रियादीना प्राप्ताप्राप्तविषयता प्राक् प्रतिपादिता ततः किमर्थमेषः पुनः प्रयास इति ?, उच्यते, तत्र प्रक्रान्तगाथा व्याख्यानद्वारेण प्रतिपादिता, सम्प्रति तु सूत्रतः प्रतिपाद्यत इत्यदोष., श्रोत्रेन्द्रिय कर्तृ शब्द कर्मतापन्नं शृणोति—गृह्णाति परिच्छिनत्तीति भाव', स्पृष्ट तनौ रेणुवत् आलिङ्गितमात्रं, किमुक्तं भवति ?—शब्दद्रव्याणि सकललोकव्यापीनि सूक्ष्माणि, अत एव द्रव्येन्द्रियस्यान्तरपि मनाक् प्रविशन्ति, तदन्यद्रव्यवासनस्वभावानि च, श्रोत्रेन्द्रियं शेषेन्द्रियगणापेक्षया प्राय. पटुतर, तत. स्पृष्टमात्रमेव शब्दद्रव्यसमूहं गृह्णाति, एतेन यदाहु' सुगतमतानुसारिणः—श्रोत्रमप्यप्राप्तकारि, तथा च तद्ग्रन्थः "चक्षुःश्रोत्रमनोऽप्राप्यकारी"ति, ते प्रतिक्षिप्ता द्रष्टव्याः, तथाहि—अप्राप्यकारि तत् प्रतिपत्तुं शक्यते यस्य विषयकृतानुग्रहोपघाताभावो, यथा चक्षुर्मनसी, श्रोत्रस्य च शब्दकृत उपघातो दृश्यते, सद्योजातबालकस्य समीपे महाप्रयत्नताडितझल्लरीझात्कारश्रवणतो यद्वा विद्युत्प्रपाते, तत्प्रत्यासन्नदेशवर्त्तिना निर्घोषश्रवणतो बधिरीभावदर्शनात्, शब्दपरमाणवो हि उत्पत्तिदेशादारभ्य जलतरङ्गन्यायेन प्रस-

रमभिगृह्णानाः श्रोत्रेन्द्रियमागच्छन्ति, ततः सम्भवत्युपघातः, ननु यदि श्रोत्रेन्द्रियं प्राप्तमेव शब्दं गृह्णाति नाप्राप्तं तर्हि यथा गन्धादौ गृह्यमाणे न तत्र दूरासन्नादितया भेदप्रतीतिरेवं शब्देऽपि न स्यात्, प्राप्तो हि विषयः परिच्छिद्यमान सर्वोऽपि सन्निहित एव तत्कथ तत्र दूरासन्नादिभेदप्रतीतिर्भवितुमर्हति, अथ च प्रतीयते शब्दो दूरासन्नादितया, तथा च लोके वक्तार –श्रूयते कस्यापि दूरे शब्द इति, अन्यच्च यदि प्राप्त' शब्दो गृह्यते श्रोत्रेन्द्रियेण तर्हि चाण्डालोक्तोऽपि शब्द श्रोत्रेन्द्रियसस्पृष्टो गृह्यते इति श्रोत्रस्य चाण्डालस्पर्शदोषः, तन्न श्रेयसी श्रोत्रेन्द्रियस्य प्राप्तकारिता, तदेतन्महामोहमलीमसमानसभाषित, यतो यद्यपि शब्द प्राप्तो गृह्यते श्रोत्रेन्द्रियेण तथापि यत उत्थित॰ शब्दस्तस्य दूरासन्नत्वे शब्देऽपि स्वभाववैचित्र्यसम्भवात् दूरासन्नादिभेदप्रतीतिरुल्लसिष्यति, तथाहि–दूरादागतः शब्द॰ क्षीणशक्तिकत्वात् खिन्न इव लक्ष्यते, अस्पष्टरूपो वा, ततो लोके व्यवहारो दूरे शब्दः श्रूयते इति, अस्य वाक्यस्याय भावार्थ॰–दूरादागत श्रूयते इति, स्यादेतद्–एवमतिप्रसङ्ग प्राप्नोति, तथाहि–एतदपि वक्तु शक्यते, दूरे रूपमुपलभ्यते, किमुक्त भवति?–दूरादागतं रूपमुपलभ्यत इति, ततश्चक्षुरपि प्राप्यकारीति प्राप्नोति, न चैतदिष्यते तस्मान्न तत्समीचीनमिति, तदयुक्त, यत इह चक्षुषो रूपकृतावुपग्रहोपघातौ नोपलभ्येते, श्रोत्रेन्द्रियस्य तु शब्दकृत उपघात उपलम्भगोचरोऽस्ति, यथोक्त प्राक्, ततो नातिप्रसङ्गापादन युक्तिमत्, अन्यच्च प्रत्यासन्नोऽपि जन पवनस्य प्रतिकूलमवतिष्ठमान' शब्द न शृणोति, पवनवर्त्मनि पुनरवतिष्ठमानो दूरदेशस्थितोऽपि शृणोति, तथा च लोके वक्तारो–न वय प्रत्यासन्ना अपि त्वदीय शब्द शृणुमः, पवनस्य प्रतिकूलमवस्थानात्, यदि पुनरप्राप्तमेव शब्दं रूपमिव जना प्रमिणीयुस्तर्हि पवनस्य प्रतिकूलमप्यवतिष्ठमाना रूपमिव

शब्द यथावस्थित परिच्छिन्द्यु', नच परिच्छिन्दन्ति, तस्मात्प्राप्ता एव शब्दपरमाणवः श्रोत्रेन्द्रियेण परिगृह्यन्ते इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, इतश्चाभ्युपगन्तव्यमन्यथा क्रमग्रहणानुपपत्ते', तथाहि—यद्यप्राप्ता एव शब्दा गृह्यन्ते तर्हि तेषा योग्यदेशावस्थिताना समीपस्थैर्दूरस्थैश्च ग्रहणमेककाल भवेत्, यथा चक्षुषा योग्यदेशावस्थाना घटपटादीना, अथ च क्रमेण ग्रहणमनुभूयते, पूर्व समीपस्थै पश्चाद्दूरस्थैरिति, यदपि चोक्त 'चाण्डालस्पर्शदोष' इति, तदपि चेतनाविकलपुरुषभाषितमिवासमीचीन, स्पर्शास्पर्शव्यवस्था हि लोके काल्पनिकी न पारमार्थिकी, तथाहि—यामेव भुवमग्रे चाण्डालः स्पृशन् याति तामेव पृष्ठत' श्रोत्रियोऽपि, तथा यामेव नावमारोहति चाण्डालस्तामेवारोहति श्रोत्रियोऽपि, तथा स एव मारुतः चाण्डाल स्पृष्ट्वा श्रोत्रियमपि स्पृशति, न च तत्र लोके स्पर्शदोषव्यवस्था, तथा शब्दपुद्गलसंस्पर्शेऽपि न भवतीति न कश्चिद्दोषः, अन्यच्च—यदा केतकीदलनिचयं शतपत्रादिपुष्पनिचयं वा शिरसि निबध्य वपुषि वा मृगमदचन्दनाद्यवलेपनमारचय्य विपणिवीथीमागत्य चण्डालोऽवतिष्ठते तदा तद्गतकेतकीदलादिगन्धपुद्गला' श्रोत्रियादिनासिकास्वपि प्रविशन्ति, ततस्तत्रापि चाण्डालस्पर्शदोष प्राप्नोतीति तद्दोषभयान्नासिकेन्द्रियमप्यप्राप्यकारि प्रतिपत्तव्यं, न चैतद्भवतोऽप्यागमे प्रतिपाद्यते, ततो बालिशजल्पितमिति कृतं प्रसङ्गेन । केचित्पुनः श्रोत्रेन्द्रियस्य प्राप्यकारितामप्यभ्युपगच्छन्तः शब्दस्याम्बरगुणत्वं प्रतिपन्नाः, तदश्लील, आकाशगुणताया शब्दस्यामूर्त्तत्वप्रसक्तेः, यो हि यद्गुण' स तत्समानधर्मा, यथा ज्ञानमात्मनः, तथाहि—अमूर्त्त आत्मा ततस्तद्गुणो ज्ञानमप्यमूर्त्तमेव, एवं शब्दोऽपि यद्याकाशगुण' तर्हि आकाशस्यामूर्त्तत्वात् शब्दस्यापि तद्गुणत्वेनामूर्त्तता भवेत्, न चासौ युक्तिसङ्गता, तल्लक्षणायोगात्, मूर्त्तिविरहो ह्यमूर्त्तता, न च शब्दाना मूर्त्तिविरहः स्पर्शवत्त्वात्, तथाहि—

स्पर्शवन्त शब्दा , तत्सम्पर्के उपघातदर्शनाल्लोष्ठवत्, न चायमसिद्धो हेतु॰, यतो दृश्यते सद्योजातबालकानां कर्णदेशाभ्यर्णगादास्फालितझल्लरीझात्कारश्रवणतः श्रवणस्फोटो, न चेत्थमुपघातकृत्त्वमस्पर्शवत्त्वे सम्भवति, यथा हि विहायसः, ततो विपक्षे गमनासम्भवान्नानैकान्तिकोऽपि, अतश्च स्पर्शवन्त शब्दा॰, तैरभिघाते गिरिगह्वरभित्त्यादिषु शब्दोत्थानात् लोष्ठवत्, अयमपि हेतुरुभयोरपि सिद्ध , तथाहि–श्रूयते तीव्रप्रयत्नोच्चारितशब्दाभिघाते गिरिगह्वरादिषु प्रतिशब्दा प्रतिदिक्, तत स्पर्शवत्त्वान्मूर्त्त एव शब्दः, 'रूपस्पर्शादिसन्निवेशो मूर्त्ति'रिति वचनात्, तत कथमिवाकाशगुणत्वं शब्दानामुपपत्तिमत्, अपिच–तदाकाशमेकमनेकं वा ?, यद्येकं तर्हि योजनलक्षादपि श्रूयेत, आकाशस्यैकत्वेन शब्दस्य तद्गुणतया दूरासन्नादिभेदाभावात्, अथानेकम्, एव सति वदनदेश एव स विद्यत इति कथ भिन्नदेशवर्त्तिभिः श्रूयते ?, वदनदेशाकाशगुणतया तस्य श्रोतृगतश्रोत्रेन्द्रियाकाशसम्बन्धाभावात्, अथ च श्रोत्रेन्द्रियाकाशसम्बद्धतया तत्श्रवणमभ्युपगम्यते, तन्न श्रेयानाकाशगुणत्वाभ्युपगम , नन्वाकाशगुणत्वमन्तरेण शब्दस्यावस्थानमेव नोपपद्यते, अवश्यं हि पदार्थेन स्थितिमता भवितव्य, तत्र रूपस्पर्शरसगन्धाना पृथिव्यादिमहाभूतचतुष्टयमाश्रय॰, शब्दस्य त्वाकाशमिति, तदयुक्तं, एव सति पृथिव्यादीनामप्याकाशाश्रितत्वेनाकाशगुणत्वप्रसक्ते , अथ नाश्रयणमात्र तद्गुणत्वनिबन्धन, किन्तु समवायः, स चारित शब्दस्याकाशे न तु पृथिव्यादीनामिति, ननु कोऽय समवायो नाम ?, एकलोलीभावेनावस्थानं यथा पृथिव्यादिरूपाद्योरिति चेत्, न तर्हि शब्दस्याकाशगुणत्वम्, आकाशेन सहास्यैकलोलीभावेनाप्रतिपत्ते , अथाकाशे उपलभ्यमानत्वात् तद्गुणता शब्दस्य तर्हि तूलकादेरप्याकाशे उपलभ्यमानत्वात् तद्गुणता प्राप्नोति, अथ तूलकादेः परमार्थतः पृथिव्यादिस्थानमाकाशे

तूपलम्भो वायुना सञ्चार्यमाणत्वात्, यद्येव तर्हि शब्दस्य परमार्थत स्थानं श्रोत्रादि यत्पुनराकाशेऽवस्थान तद्वायुना सञ्चार्यमाणत्वात्, तथाहि–यतो२ वायु सञ्चरति ततस्तत' शब्दोऽपि गच्छति, वातप्रतिकूल शब्दस्याश्रवणात्, उक्त च प्रज्ञाकरगुप्तेन–"यथा वा प्रेर्यते तूलमाकाशे मातरिश्वना। तथा शब्दोऽपि किं वायोः, प्रतीपं कोऽपि ? शब्दवित्! ॥ १ ॥" तन्नाकाशगुणः शब्द, किन्तु पुद्गलमय इति। तथा रूप्यत इति रूपं तत्पुन' पश्यति–गृह्णाति उपलभते इतियावत्, अस्पृष्टं–अनालिङ्गितं, गन्धादिवन्न सम्बद्धमित्यर्थः, तुशब्द एवकारार्थः, स चावधारणे, रूपं पुनः पश्यति अस्पृष्टमेव, चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वात्, एतच्च प्रागेव भावितं, पुन शब्दो विशेषणार्थ', स चैतद् विशिनष्टि–अस्पृष्टमपि योग्यदेशावस्थितं न पुनरयोग्यदेशावस्थितममरलोकादि, गन्ध्यते–आघ्रायते इति गन्ध' तं 'रस आस्वादने' रस्यतेऽनेनेति रसस्तं च स्पृश्यत इति स्पर्श' त च, चशब्दौ पूरणार्थौ, 'बद्धस्पृष्ट'मिति बद्ध–आश्लिष्ट तोयवदात्मप्रदेशैरात्मीकृतमित्यर्थ' स्पृष्टं पूर्ववत् प्राकृतशैल्या चेत्थमुपन्यासः 'बद्धपुट्ठ'ति, परमार्थतस्तु स्पृष्टं च तत् बद्धं च स्पृष्टबद्धमिति द्रष्टव्यं, आह–यद्बद्धं गन्धादि तत्स्पृष्ट भवत्येव अस्पृष्टस्य सम्बन्धायोगात्, ततः स्पृष्टशब्दोच्चारणं गतार्थत्वात् अनर्थकमिति, नैष दोषः, शास्त्रारम्भस्य सर्वश्रोतृसाधारणत्वात्, त्रिविधा हि श्रोतार–केचिदुद्घटितज्ञाः केचिन्मध्यबुद्धयः तथाऽन्ये प्रपञ्चितज्ञाः, तत्र प्रपञ्चितज्ञानामनुग्रहाय गम्यमानस्याप्यभिधानमदोषायेति, प्रकृतभावार्थस्त्वयं–गन्धादिद्रव्याणि स्वल्पानि स्थूलानि तदन्यावासकानि च, घ्राणादीनि चेन्द्रियाणि श्रोत्रेन्द्रियापेक्षया अपटूनि, ततो घ्राणेन्द्रियादिगणो गन्धादि आलिङ्गितानन्तरमात्मप्रदेशैरात्मीकृत गृह्णाति, नान्यथेत्येवं 'व्यागृणीयात्' प्रतिपादयेत्, प्रज्ञापक' स्वशिष्येभ्यः, एतदेव व्याख्यानं भाष्यकारो-

ऽप्याह–"पुट्ठ रेणुं व तणुंमि बद्धमप्पीकयं पएसेहि । छिकाइं चिय गिण्हइ सद्ददवाइं जं ताइं॥१॥तह (त्रहु) सुहुमभावुगाइ ज पडुयरय च सोयविन्नाण । गंधादी दवाइं विवरीयाइं जतो ताइं॥ २ ॥ फरिसाणतरमत्तप्पएसमीसीकयाइं घिप्पति । पडुयरविण्णाणाइं जं च न घाणाइकरणाइ ॥३॥" (वि ३३७-९) नन्विदमुक्तं–योग्यदेशावस्थितमेव रूपं पश्यति नायोग्यदेशावस्थित, तत्र कियान् चक्षुषो विषय कियतो वा देशादागत श्रोत्रादि गृह्णाति ?, उच्यते, श्रोत्र तावत् शब्दं जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्राद्देशादुत्कर्षतस्तु द्वादशभ्यो योजनेभ्य, चक्षुरिन्द्रियमपि जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभागमात्रावस्थित पश्यति, उत्कर्षतस्तु सातिरेकयोजनशतसहस्रव्यवस्थितं, घ्राणरसनस्पर्शनानि तु जघन्येनाङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रात् देशादागतं गन्धादि गृह्णन्ति, उत्कर्षतस्तु नवभ्यो योजनेभ्य । नन्वङ्गुल त्रिधा भवति, तद्यथा–आत्माङ्गुलमुच्छ्रयाङ्गुलं प्रमाणाङ्गुलं च, तत्र 'जे णं जया मणूसा तेसिं ज होइ माणरूव तु । तं भणियमिहायङ्गुलमणिअयमाण पुण इम तु ॥ १ ॥' इत्येवंरूपं आत्माङ्गुलं, "परमाणू तसरेणू रहरेणू अग्गयं च वालस्स । लिक्खा जूया य जवो अट्ठगुणविवड्ढिया कमसो ॥१॥" इत्यादिरूपमुच्छ्रयाङ्गुल "उस्सेहङ्गुलमेग हवइ पमाणङ्गुलं सहस्सगुण । त चेव दुगुणिय खलु वीरस्सायंगुलं भणिय ॥१॥" इत्येवलक्षण प्रमाणाङ्गुल, तत्र आत्माङ्गुलेन प्रमीयते तत्तत्काले वापीकूपादिकं वस्तु, उच्छ्रयाङ्गुलेन नरतिर्यग्देवनैरयिकशरीराणि, प्रमाणाङ्गुलेन नगपृथिवीविमानानि, उक्तं च–"आयङ्गुलेण वत्थुं उस्सेहपमाणतो मिणसु देहं । नगपुढविविमाणाइं मिणसु पमाणङ्गुलेण तु ॥१॥" तत्रेदमिन्द्रियविषयपरिमाणं किमात्माङ्गुलेन प्रतिपत्तव्यमाहोस्वित् उच्छ्रयाङ्गुलेन ?, उच्यते, आत्माङ्गुलेन, तथा चाह चक्षुरिन्द्रियविषयपरिमाणचिन्तायां भाष्यकृत्–"अप्पत्तकारि नयणं मणो य नयणस्स विसयपरिमाणं । आयङ्गुलेण

लक्खं अइरित्तं जोयणाणं तु ॥१॥"(वि ३४०) ननु देहप्रमाणं समुच्छ्रयाङ्गुलेन, देहाश्रितानि च इन्द्रियाणि, ततस्तेषां विषयपरिमाणमप्युच्छ्रयाङ्गुलेन वक्तुमुचितं, कथमुच्यते आत्माङ्गुलेन ?, नैष दोष, यद्यपि हि नाम देहाश्रितानि इन्द्रियाणि तथापि तेषां विषयपरिमाणमात्माङ्गुलेन, देहादन्यत्वाद् विषयपरिमाणस्य, तथा चामुमेवार्थमाक्षेपपुरस्सरं भाष्यकृदाह—"नणु भणियमुस्सयङ्गुलपमाणओ जीवदेहमाणाइं। देहपमाणं तं चिय न उ इंदियविसयपरिमाण ॥१॥"(वि०३४१) अत्र 'देहप्पमाणं तं चिय' इति यत् तत् उच्छ्रयाङ्गुलमेयत्वेनोक्तं तद्देहप्रमाणमात्रमेव, नत्विन्द्रियविषयपरिमाणं, तस्यात्माङ्गुलप्रमेयत्वात्, अथ यदि विषयपरिमाणमिन्द्रियाणामुच्छ्रयाङ्गुलेन स्यात् ततः को दोष आपद्येत ?, उच्यते, पञ्चधनु शतादिमनुष्याणां विषयव्यवहारव्यवच्छेदः, तथाहि—यद्भरतस्यात्माङ्गुल तत्किल प्रमाणाङ्गुलं, तच्च प्रमाणाङ्गुलमुच्छ्रयाङ्गुलसहस्रेण भवति, "उस्सेहङ्गुलमेगं हवइ पमाणङ्गुल सहस्सगुण"मितिवचनात्, ततो भरतसगरादिचक्रवर्त्तिना या अयोध्यादयो नगर्यो ये च स्कन्धावारा आत्माङ्गुलेन द्वादशयोजनायामतया सिद्धान्ते प्रसिद्धास्ते उच्छ्रयाङ्गुलप्रमित्या अनेकानि योजनसहस्राणि स्युः, तथा च सति तत्रायुधशालादिषु ताडितभेर्यादिशब्दश्रवणं न सर्वेषामापद्येत, "वारसहि जोयणेहि सोयं अइगिण्हए सद्द"मिति वचनात्, अथ च समस्तनगरव्यापी समस्तस्कन्धावारव्यापी च विजयढक्कादिशब्द आगमे प्रतिपाद्यते, तत एवमागमे प्रसिद्ध' पञ्चधनु शतादिमनुष्याणां विषयव्यवहारो व्यवच्छेद मा प्रापदित्यात्माङ्गुलेनेन्द्रियविषयपरिमाणमवसातव्यं, नोच्छ्रयाङ्गुलेन, तथा चाह भाष्यकृत्—"जं तेण पंचधणुसयनरादिविसयववहारोच्छेओ। पावइ सहस्सगुणियं जेण पमाणङ्गुल तत्तो ॥१॥" (वि ३४२) अत्र तस्मादात्माङ्गुलेनैवेन्द्रियाणा विषयपरिमाणं नोत्सेधाङ्गुलेनेति उपसंहारवाक्यं (यत्) तत् स्वत' परिभावनीयं, यदप्युक्तं प्राक् 'देहा-

ऽप्याह–"पुट्ठं रेणुं व तणुंमि बद्धमप्पीकयं पएसेहि। छिकाइं चिय गिण्हइ सद्दद्वाइ ज ताइं॥१॥तह (बहु) सुहुमभावुगाइ ज पडुयरय च सोयविन्नाणं। गंधादी दव्वाइं विवरीयाइं जतो ताइं॥ २ ॥ फरिसाणंतरमत्तप्पएसमीसीकयाइं घिप्पति। पडुयरविण्णाणाइ ज च न घाणाइकरणाइं ॥३॥" (वि ३३७-९) नन्विदमुक्तं–योग्यदेशावस्थितमेव रूपं पश्यति नायोग्यदेशावस्थित, तत्र कियान् चक्षुषो विषय कियतो वा देशादागतं श्रोत्रादि गृह्णाति?, उच्यते, श्रोत्रं तावत् शब्दं जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्राद्देशादुत्कर्षतस्तु द्वादशभ्यो योजनेभ्यः, चक्षुरिन्द्रियमपि जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभागमात्रावस्थितं पश्यति, उत्कर्षतस्तु सातिरेकयोजनशतसहस्रव्यवस्थितं, घ्राणरसनस्पर्शनानि तु जघन्येनाङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रात् देशादागतं गन्धादि गृह्णन्ति, उत्कर्षतस्तु नवभ्यो योजनेभ्य। नन्वङ्गुल त्रिधा भवति, तद्यथा–आत्माङ्गुलमुच्छ्रयाङ्गुलं प्रमाणाङ्गुलं च, तत्र 'जे ण जया मणूसा तेसिं जं होइ माणरूव तु। तं भणियमिहायङ्गुलमणिअयमाण पुण इम तु ॥ १ ॥' इत्येवरूपं आत्माङ्गुलं, "परमाणू तसरेणू रहरेणू अग्गयं च वालस्स। लिक्खा जूया य जवो अट्ठगुणविवड्ढिया कमसो ॥१॥" इत्यादिरूपमुच्छ्रयाङ्गुल "उस्सेहङ्गुलमेग हवइ पमाणङ्गुल सहस्सगुण। त चेव दुगुणियं खलु वीरस्सायंगुलं भणिय ॥१॥" इत्येवलक्षण प्रमाणाङ्गुल, तत्र आत्माङ्गुलेन प्रमीयते तत्तत्काले वापीकूपादिकं वस्तु, उच्छ्रयाङ्गुलेन नरतिर्यग्देवनैरयिकशरीराणि, प्रमाणाङ्गुलेन नगपृथिवीविमानानि, उक्तं च–"आयङ्गुलेण वत्थु उस्सेहपमाणतो मिणसु देहं। नगपुढविविमाणाइं मिणसु पमाणङ्गुलेण तु ॥१॥" तत्रेदमिन्द्रियविषयपरिमाणं किमात्माङ्गुलेन प्रतिपत्तव्यमाहोश्वित् उच्छ्रयाङ्गुलेन?, उच्यते, आत्माङ्गुलेन, तथा चाह चक्षुरिन्द्रियविषयपरिमाणचिन्तायां भाष्यकृत्–"अप्पत्तकारि नयणं मणो य नयणस्स विसयपरिमाणं। आयङ्गुलेण

पुष्करवरार्द्धे मानुपोत्तरपर्वतसमीपे मनुष्या कर्कसङ्क्रान्तौ प्रमाणाङ्गुलनिष्पन्नै॰ सातिरेकैरेकविंशतियोजनलक्षैर्व्यवस्थित-
मादित्यमवलोकमाना प्रतिपाद्यन्ते शास्त्रान्तरे, तथा च तद्ग्रन्थ —"इगवीस खलु लक्खा चउतीस चेव तह सहस्साइं।
तह पचसया भणिया सत्तत्तीसा य अइरित्ता ॥ १ ॥ इइ नयणविसयमाण पुक्खरदीवड्ढवासिमणुयाणं । पुव्वेण य अवरेण
य पिह पिह होइ मणुयाण ॥२॥" तत॰ कथमुक्तस्वरूप नयनविपयपरिमाणमात्माङ्गुलेनापि घटते ?, (न) प्रमाणाङ्गुलेनापि
व्यभिचारात्, उक्तं च—"लक्खेहि एक्कवीसाएँ साइरेगेहि पुक्खरद्धमि । उदए पेच्छति नरा सूरं उक्कोसए दिवसे ॥१॥
नयणिंदियस्स तम्हा विसयपमाण जहा सुए भणिय । आउस्सेहपमाणगुलाण एक्केणवि न जुत्त ॥२॥" (३४५-६वि) सत्य-
मेतत्, केवलमिद विपयपरिमाण प्रकाश्यविपय द्रष्टव्यं, न तु प्रकाशकविपय, तत॰ प्रकाशकेऽधिकतरमपि विपयपरिमाण न
विरुध्यत इति न कश्चिद्दोप , कथमेतदवसीयत इति चेत्, उच्यते, पूर्वसूरिकृतव्याख्यानात्, सकलमपि हि कालिकश्रुत
पूर्वसूरिकृतव्याख्यानानुसारेणैव व्याख्यानयन्ति महाधिय॰, न यथाक्षरसन्निवेशमात्रं, पूर्वगतसूत्रार्थसङ्ग्रहपरतया कालि-
कश्रुतस्य क्वचित्सङ्क्षिप्तस्यार्थस्य महता विस्तरेण क्वचिद्विस्तरवतोऽप्यतिसङ्क्षेपेणाभिधाने अर्वाक्तनै॰ स्वमति (त्या) यथाव-
स्थितार्थतया ज्ञातुमशक्यत्वात्, अत एवोक्तमिदमन्यत्र—"जं जह भणियं सुत्ते तहेव जइ तं वियालणा नत्थि। किं कालि-
याणुयोगो दिट्ठो दिट्ठिप्पहाणेहि ? ॥१॥" तस्मात्पूर्वसूरिकृतव्याख्यानान्नाधिकृतग्रन्थविरोधः, आह च भाष्यकृत्—"सुत्ता-
भिप्पायोऽयं पयासणिज्जे तय न उ पयासे । वक्खाणाउ विसेसो नहि संदेहादलक्खणया ॥१॥" (३४७वि) अथोक्तप्रमाणं
विपयमुलङ्घ्य कस्मात् श्रोत्रादि शब्दादिक न गृह्णाति ?, उच्यते, सामर्थ्याभावात्, उत्कर्पतोऽपि हि श्रोत्रादीना-

श्रितानीन्द्रियाणि इति तेषां विषयपरिमाणमुच्छ्रयाङ्गुलेने’ति, तदप्ययुक्तं, इन्द्रियाणामपि केषाञ्चित् पृथुत्वस्य आत्माङ्गुलेन मीयमानत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा त्रिगव्यूतादिमनुष्याणां रसाद्यव्यवहारव्यवच्छेदप्रसक्ते, तथाहि–त्रिगव्यूतादीनां मनुष्याणां षड्गव्यूतादीनां च हस्त्यादीनां स्वस्वशरीरानुसारितया अतिविशालानि मुखानि जिह्वाश्च, ततो यद्युच्छ्रयाङ्गुलेन तेषां क्षुरप्राकारतयोक्तस्याभ्यन्तरनिर्वृत्त्यात्मकस्य जिह्वेन्द्रियस्याङ्गुलपृथक्त्वलक्षणो विस्तार परिगृह्यते तदा अल्पतया न तत् सर्वां जिह्वां व्याप्नुयात्, सर्वथा व्यापित्वाभावे च योऽसौ बाहुल्येन सर्वात्मनाऽपि जिह्वया रसवेदनलक्षण प्रतिप्राणि प्रसिद्धो व्यवहार स व्यवच्छेद यायात्, एवं घ्राणादिविषयेऽपि यथायोग गन्धादिव्यवहारोच्छेदो भावनीय, तस्मादात्माङ्गुलेन जिह्वादीनां पृथुत्वमवसातव्य, नोच्छ्रयाङ्गुलेन, आह च भाष्यकृत्–इदियमाणेवि वयं भयणिज्ज ज तिगाउयाईणं। जिब्भिंदियाइमाण सववहारे विरुज्झेज्जा ॥ १ ॥” (वि० ३४३) अस्या अक्षरगमनिका–तत्–उच्छ्रयाङ्गुलमिन्द्रियमानेऽपि, आस्तामिन्द्रियविषयपरिमाणचिन्तायामित्यपिशब्दार्थः, भजनीय–विकल्पनीय, क्वापि गृह्यते क्वापि न गृह्यते इत्यर्थ, किमुक्तं भवति?– स्पर्शनेन्द्रियपृथुत्वपरिमाणचिन्तायां ग्राह्यमन्येन्द्रियपृथुत्वपरिमाणचिन्तायां तु न ग्राह्य, तेषामात्माङ्गुलेन परिमाणकरणादिति, कथमेतदवसेयमिति चेत्, तत आह–यद्–यस्मात्सर्वेषामपीन्द्रियाणामुच्छ्रयाङ्गुलेन परिमाणकरणात् त्रिगव्यूतादीनाम्, आदिशब्दात् द्विगव्यूतादिपरिग्रह, जिह्वेन्द्रियादिमान सूत्रोक्त संव्यवहारे विरुध्येत, यथा च विरुध्येत तथानन्तरमेव भावितं, तस्मात्सर्वमिन्द्रियविषयपरिमाणमात्माङ्गुलेनैवेति स्थितम् । ननु भवत्वात्माङ्गुलेन विषयपरिमाणं तथाप्युक्तस्वरूप चक्षुरिन्द्रियविषयपरिमाणं न घटते, अधिकस्यापि तद्विषयपरिमा माम्बरे प्र

भाप्यते इति भापा-वक्त्रा शब्दतयोत्सृज्यमाना द्रव्यसहतिस्तस्याः समश्रेणयो भापासमश्रेणय, समग्रहण विश्रेणि-
व्यवच्छेदार्थं, श्रेणयो नाम क्षेत्रप्रदेशपङ्क्तयोऽभिधीयन्ते, ताश्च सर्वस्यैव भापमाणस्य पट्सु दिक्षु विद्यन्ते यासूत्सृष्टा सती
भापा प्रथमसमय एव लोकान्तमनुधावति, उक्त च—"सेढी पएसपती वदतो सवस्स छद्दिस ताओ। जासु विमुक्का धावइ
भासा पढमम्मि समयम्मि॥१॥ (३५२वि)" ता इतो-गत प्राप्तो भापासमश्रेणीत भापासमश्रेणीव्यवस्थित इत्यर्थ 'शब्द'
भापात्वेन परिणत पुद्गलराशि 'य' पुरुपाश्वादिसम्बन्धिन 'शृणोति' परिच्छेद्यतया गृह्णाति यत्तदोर्नित्याभिसम्ब-
न्धात् त मिश्रक शृणोति, किमुक्तं भवति ?-भापकव्युत्सृष्टशब्दद्रव्याणि तद्वासितापान्तरालस्थद्रव्याणि चेत्येव मिश्र
शब्दद्रव्यराशिं शृणोति, न तु वासकमेव वास्यमेव वा केवलमिति, 'वीसेढी पुण' इत्यादि, मञ्चा क्रोशन्तीत्यादिवत् आधेये
आधारोपचारात् विश्रेणिव्यवस्थित' श्रोताऽपि विश्रेणिरुच्यते, विश्रेणि पुन श्रोता शब्दं, पुन शब्दग्रहणं पराघात-
वासितद्रव्याणामपि तथाविधशब्दपरिणामख्यापनार्थं, शृणोति, 'नियमात्' नियमेन 'पराघाते' वासनाया सत्या,
एतदुक्त भवति-यानि भापकोत्सृष्टानि द्रव्याणि झल्लर्यादिशब्दद्रव्याणि वा तै पराघाते-वासनाविशेपजनिते सति यानि
समुत्पन्नशब्दपरिणामानि द्रव्याणि तान्येव विश्रेणिस्थ शृणोति, नतु भापकाद्युत्सृष्टानि, तेपामनुश्रेणिगामित्वेन विदि-
गमनासम्भवात्, न च कुड्यादिप्रतिघातस्तेपा विदिग्गतिनिमित्त सम्भवति, लेष्ट्वादिवादरद्रव्याणामेव तत्सम्भवात्,
तेपा च सूक्ष्मत्वात्, उक्त च—"भासासमसेढी(ढिठि)ओ तब्भासामीसियं सुणइ सद्द। तद्दवभावियाइ अन्नाइं सुणेइ
विदिसित्थो ॥ १ ॥ (३५३वि)" केन पुनर्योगेनैपा वाग्द्रव्याणा ग्रहणमुत्सर्गो वा ? कथं वेत्येतदाशङ्क्य गुरुराह—

मेतावत्येव शक्तिर्यद् द्वादशादिभ्य एव योजनेभ्य आगतान् शब्दादीन् गृह्णन्ति, न परत', चक्षुरपि सातिरेकयोजनलक्षान्तर्व्यवस्थित, न परतोऽपीति, तथा द्वादशभ्यो नवभ्यश्च योजनेभ्य परत• समागताना शब्दादिद्रव्याणा तथाविधपरिणामाभावाच्च, परतो हि समागता• शब्दादिपुद्गलास्तथास्वाभाव्यान्मन्दपरिणामास्तथोपजायन्ते येन स्वविषय श्रोत्रादिविज्ञान नोत्पादयितुमीशा , आह च भाष्यकृत्—"बारसहिंतो सोत्त सेसाणि उ नवहिं जोयणेहिंतो । गेण्हंति पत्तमत्थ एत्तो परतो न गेण्हंति ॥१॥ दव्वाण मदपरिणामयाए परतो न इंदियबल"ति, (३४८॥वि) मनसस्तु न क्षेत्रतो विषयपरिमाण, पुद्गलमात्रनिबन्धनाभावात्, इह यत्पुद्गलमात्रनिबन्धनियतं न भवति न तस्य विषयपरिमाण, यथा केवलज्ञानस्य, न भवति च पुद्गलमात्रनिबन्धनियत मन इति, विषयपरिमाण हि पुद्गलमात्रनिबन्धनियततया व्याप्तं, तथाहि—यस्य विषयपरिमाणमस्ति तत्पुद्गलमात्रनिबन्धनियतं दृष्टं, यथाऽवधिज्ञान मन पर्यायज्ञान वा, तत एवं व्याप्यव्यापकभावप्रतिबन्धनिश्चये व्यापकाभावे व्याप्याभाव इति व्यापकानुपलब्धिरिय, आह च भाष्यकृत्—"अवरमसखेज्जङ्गुलभागातो नयणवज्जाण ॥ संखेज्जइभागातो नयणस्स मणस्स न विसयपरिमाण । पोग्गलमित्तनिबधाभावातो केवलस्सेव ॥१॥" (३४९–३५० वि.) इह 'स्पृष्ट शृणोति शब्द'मित्युक्त, तत्र किं शब्दप्रयोगोत्सृष्टान्येव केवलानि शब्दद्रव्याणि शृणोति उतान्यान्येव तद्वासितानि आहोश्विन्मिश्राणीति चोदकाभिप्रायमाशङ्क्य न तावत्केवलानि, तेषा वासकत्वात्, तद्योग्यद्रव्यसमाकुलत्वाच्च सकललोकस्य, किन्तु मिश्राणि तद्वासितानि वा, न केवलानि शृणोतीत्यमुमर्थमभिधित्सुराह—

भासासमसेढीतो सद्दं ज सुणइ मीसयं सुणइ । वीसेढी पुण सद्दं सुणेइ नियमा पराघाए ॥ ६ ॥

भाष्यते इति भाषा—वक्त्रा शब्दतयोत्सृज्यमाना द्रव्यसंहतिस्तस्या समश्रेणयो भाषासमश्रेणय, समग्रहण विश्रेणिव्यवच्छेदार्थं, श्रेणयो नाम क्षेत्रप्रदेशपङ्क्तयोऽभिधीयन्ते, ताश्च सर्वस्यैव भाषमाणस्य षट्सु दिक्षु विद्यन्ते यासूत्सृष्टा सती भाषा प्रथमसमय एव लोकान्तमनुधावति, उक्तं च—"सेढी पएसपती वदतो सवस्स छद्दिस ताओ । जासु विमुक्का धावइ भासा पढमम्मि समयम्मि॥१॥ (३५२वि)" ता इतो—गत प्राप्तो भाषासमश्रेणीत भाषासमश्रेणीव्यवस्थित इत्यर्थ 'शब्द' भाषात्वेन परिणत पुद्गलराशि 'य' पुरुषाश्वादिसम्बन्धिन 'शृणोति' परिच्छेद्यतया गृह्णाति यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात् त मिश्रक शृणोति, किमुक्तं भवति ?—भाषकव्युत्सृष्टशब्दद्रव्याणि तद्वासितापान्तरालस्थद्रव्याणि चेत्येव मिश्र शब्दद्रव्यराशिं शृणोति, न तु वासकमेव वास्यमेव वा केवलमिति, 'वीसेढी पुण' इत्यादि, मञ्चा॰ क्रोशन्तीत्यादिवत् आधेये आधारोपचारात् विश्रेणिव्यवस्थितः श्रोताऽपि विश्रेणिरुच्यते, विश्रेणि पुन॰ श्रोता शब्द, पुन॰ शब्दग्रहणं पराघातवासितद्रव्याणामपि तथाविधशब्दपरिणामख्यापनार्थं, शृणोति, 'नियमात्' नियमेन 'पराघाते' वासनाया सत्या, एतदुक्त भवति—यानि भाषकोत्सृष्टाणि द्रव्याणि झल्लर्यादिशब्दद्रव्याणि वा तै पराघाते—वासनाविशेषजनिते सति यानि समुत्पन्नशब्दपरिणामानि द्रव्याणि तान्येव विश्रेणिस्थ शृणोति, नतु भाषकाद्युत्सृष्टानि, तेषामनुश्रेणिगामित्वेन विदिग्गमनासम्भवात्, न च कुड्यादिप्रतिघातस्तेषा विदिग्गतिनिमित्त सम्भवति, लेष्ठ्वादिबादरद्रव्याणामेव तत्सम्भवात्, तेषा च सूक्ष्मत्वात्, उक्त च—"भासासमसेढी(ढिठि)ओ तब्भासामीसिय सुणइ सद्द । तद्दवभावियाइं अन्नाइं सुणेइ विदिसित्थो ॥ १ ॥ (३५३वि)" केन पुनर्योगेनैषा वाग्द्रव्याणा ग्रहणमुत्सर्गो वा ? कथं वेत्येतदाशङ्क्य गुरुराह—

गिण्हइ य काइएण निसिरइ तह वाइएण जोगेण । एगंतरं च गिण्हइ निसिरइ एगंतरं चेव ॥ ७ ॥

कायेन निर्वृत्तः कायिकः तेन कायिकेन योगेन, योगो व्यापारः क्रियेत्यनर्थान्तरं, सर्व एव हि वक्ता कायक्रियया शब्दद्रव्याणि गृह्णाति, चशब्दस्त्वेवकारार्थः, स चात्रधारणे, तस्य च व्यवहितः सम्बन्धः, गृह्णाति कायिकेनैव, निसृजति उत्सृजति मुञ्चतीतियावत्, 'तथे'त्यानन्तर्यार्थः ग्रहणानन्तरमित्यर्थः, उच्यत इति वाक् वाचा निर्वृत्तो वाचिकस्तेन वाचिकेन योगेन, कथं गृह्णाति? निसृजतीति वा?, किमनुसमयमुतान्यथेत्याशङ्कासम्भवे सति शिष्यानुग्रहार्थमाह—एकान्तरमेव गृह्णाति निसृजत्येकान्तरं चैव, यथा ग्रामादन्यो ग्रामो ग्रामान्तरं पुरुषादनन्तरः पुरुषः पुरुषान्तरं, एवमेकैकस्मात्समयादेकैक एवानन्तरसमयः एकान्तरं, उक्तं च—"जह गामातो गामो गामतरमे(वमे)ग एगाओ । एगतरंति भन्नइ समयाओऽणंतरो समओ ॥ १" ॥ (३५५ वि०) ततोऽयमर्थः—प्रतिसमयं गृह्णाति प्रतिसमयं मुञ्चतीति गाथासङ्क्षेपार्थः ॥ अत्र कश्चिदाह—ननु कायिकेन योगेन गृह्णातीत्येतद् युक्तं, तस्यात्मव्यापाररूपत्वात्, निसृजति तु कथं वाचिकेन योगेन?, को वाऽयं वाग्योगः?, किं वागेव व्यापारात्मिका आहोश्चित्तद्विसर्गहेतुः कायसंरम्भः?, तत्र यदि पूर्वो विकल्पोऽसावनुपपन्नः, वाचो योगत्वायोगात्, न खलु वाक्केवला जीवव्यापारस्तस्याः पुद्गलमात्रपरिणामरूपत्वात् रसादिवत्, तथा च प्रयोगः—यः पुद्गलमात्रपरिणामरूपः स जीवव्यापाररूपो योगो न भवति, यथा रसगन्धादयः, पुद्गलमात्रपरिणामरूपा च वागिति, योगो ह्यात्मनः शरीरवतो व्यापारः, स कथं पुद्गलमात्रपरिणामरूपो भवितुमर्हति?, अन्यच्च—न तया वाचा किञ्चिदन्यत् निसृज्यते, किन्तु सैव, ततो वाचो योगत्वे 'निसरइ तह वाइएणती'त्येतदनुपपन्नं, अथ द्वितीयः पक्षस्तर्हि स कायव्यापार एवेति

कायिकेनैव निसृजतीत्यापन्न अनिष्टं चैतदिति, तदसम्यक्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, इह तनुयोगविशेष एव वाग्योगो मनोयोगश्चेति व्यवह्रियते, सर्वथा कायव्यापारशून्यस्य सिद्धस्येव तयोरसम्भवात्, तथाहि—आत्मन शरीरव्यापारे सति येन व्यापारविशेषेण शब्दद्रव्योपादान करोति स कायिको योग, येन तु कायसरम्भेण तान्येव मुञ्चति स वाचिक, येन तु मनोद्रव्याणि मनस्त्वेन व्यापारयति स मानस, तत काययोग एव सव्यवहारार्थं त्रिधा विभक्त इत्यदोष, एतदेवाक्षेपपुरस्सर भाष्यकृदाह—"गेण्हेज्ज काइएण किह निसिरइ वाइएण जोगेण? । को वाऽयं वायोगो? किं वाया? कायसरभो ॥१॥ वाया न जीवजोगो पोग्गलपरिणामतो रसादिव । न य ताए निसिरिज्जइ सच्चिय निसिरिज्जए जम्हा ॥२॥ अह सो तणुसरभो निसिरइ तो काइएण वत्तव्वं । तणुजोगविसेसच्चिय मणवइजोगत्ति जमदोसो ॥३॥(३५६ ७-८वि) अथवा कायव्यापारेणाहृतो यो वाग्द्रव्यसमूह तदुपष्टम्भेन य उपजायते वाग्निसर्गहेतुर्जीवव्यापार स वाचिको योग, तथा कायव्यापारेणैवाहृतो योऽसौ मनोद्रव्यसमूह तदुपष्टम्भेनोपजायमानो मनोद्रव्याणा चिन्तनहेतुर्व्यापार-विशेष स मनोयोग, आह च—"अहवा तणुजोगाहियवइदव्वसमूहजीववावारो । सो वइजोगो भण्णइ वाया निसिरिज्जई तेण॥१॥ तह तणुवावाराहियमणदव्वसमूहजीववावारो । सो मणजोगो भण्णइ मन्नइ नेय जतो तेणं ॥२॥ (३६३-४-वि) तत साधूक्त—'वाचिकेन योगेन निसृजती'ति । तथा 'एकान्तरं गृह्णात्येकान्तर च निसृजती'त्यत्र केचित् प्रथमसमये गृह्णाति द्वितीये तु प्रथमसमयगृहीतानि मुञ्चति तृतीये समये पुन गृह्णाति चतुर्थे समये तृतीयसमयगृहीतानि मुञ्चतीत्येवमेकैकं व्यवहितमेकान्तरमिति व्याख्यानयन्ति, तेषा विच्छिन्नरत्नावलीरूपो ध्वनिरापद्यते, अन्तरान्तरग्रहणसमयेषु सर्वेष्वप्यश्रव

गिण्हइ य काइएणं निसिरइ तह वाइएण जोगेण । एगंतरं च गिण्हइ निसिरइ एगंतरं चेव ॥ ७ ॥

कायेन निर्वृत्तः कायिकः तेन कायिकेन योगेन, योगो व्यापारः क्रियेत्यनर्थान्तरं, सर्व एव हि वक्ता कायक्रियया शब्दद्रव्याणि गृह्णाति, चशब्दस्त्वेवकारार्थः, स चावधारणे, तस्य च व्यवहितः सम्बन्धः, गृह्णाति कायिकेनैव, निसृजति उत्सृजति मुञ्चतीतियावत्, 'तथे'त्यानन्तर्यार्थे ग्रहणानन्तरमित्यर्थः, उच्यत इति वाक् वाचा निर्वृत्तो वाचिकस्तेन वाचिकेन योगेन, कथं गृह्णाति? निसृजतीति वा?, किमनुसमयमुतान्यथेत्याशङ्कासम्भवे सति शिष्यानुग्रहार्थमाह—एकान्तरमेव गृह्णाति निसृजत्येकान्तरं चैव, यथा ग्रामादन्यो ग्रामो ग्रामान्तरं पुरुषादनन्तरः पुरुषः पुरुषान्तरं, एवमेकैकस्मात्समयादेकैक एवानन्तरसमय एकान्तरं, उक्तं च—"जह गामातो गामो गामंतरमेवमेग एगाओ । एगतरंति भन्नइ समयाओऽणंतरो समओ ॥ १" ॥ (३५५ वि०) ततोऽयमर्थः—प्रतिसमयं गृह्णाति प्रतिसमयं मुञ्चतीति गाथासङ्क्षेपार्थः ॥ अत्र कश्चिदाह—ननु कायिकेन योगेन गृह्णातीत्येतद् युक्तं, तस्यात्मव्यापाररूपत्वात्, निसृजति तु कथं वाचिकेन योगेन?, को वाऽयं वाग्योगः?, किं वागेव व्यापारात्मिका आहोश्वित्तद्विसर्गहेतुः कायसंरम्भः?, तत्र यदि पूर्वो विकल्पोऽसावनुपपन्नः, वाचो योगत्वायोगात्, न खलु वाक्केवला जीवव्यापारस्तस्याः पुद्गलमात्रपरिणामरूपत्वात् रसादिवत्, तथा च प्रयोगः—यः पुद्गलमात्रपरिणामरूपः स जीवव्यापाररूपो योगो न भवति, यथा रसगन्धादयः, पुद्गलमात्रपरिणामरूपा च वागिति, योगो ह्यात्मनः शरीरवतो व्यापारः, स कथं पुद्गलमात्रपरिणामरूपो भवितुमर्हति?, अन्यच्च—न तया वाचा किञ्चिदन्यत् निसृज्यते, किन्तु सैव, ततो वाचो योगत्वे 'निसरइ तह वाइएणती'त्येतदनुपपन्नं, अथ द्वितीयः पक्षस्तर्हि स कायव्यापार एवेति

णादुपरमात्, अपान्तरालवर्त्तिषु समयेषु ग्रहणनिसर्गौ, स्थापना—

ग्र	ग्र	ग्र	ग्र	ग्र	०
०	नि	नि	नि	नि	नि

ननु ग्रहणनिसर्गप्रयत्नावात्मनः परस्परविरोधिनौ तत कथमेकस्मिन् समये तौ युज्येते ?, नैष दोष, एकस्मिन् समये कर्मादाननिसर्गक्रियावत् उत्पादव्ययक्रियावत् अङ्गुल्याकाशसयोगविभागक्रियावच्च ग्रहणनिसर्गक्रियाद्वयस्यापि सद्भावोपपत्ते', एकस्मिन् समये यथा जीवस्वाभाव्यात् द्वावुपयोगौ न भवतो 'जुगव दो नत्थि उवओगा' इति वचनात्, क्रियास्तु बह्व्योऽपि घटन्त एव, कायवाङ्मनःक्रियाणामेकस्मिन्नपि समये युगपत्प्रवृत्तिदर्शनात्, आह च भाष्यकृत्—"गहणनिसग्गपयत्ता परोप्परविरोहिणो कहंसमए?। समए दो उवओगा न होज्ज किरियाण को दोसो ? ॥१॥"(३४३वि) यदुक्तं 'गृह्णाति कायिकेन चे'त्यादि, तत्र कायिको योग पञ्चप्रकार –औदारिकवैक्रियाहारकतैजसकार्मणभेदात्, तत् किं पञ्चप्रकारेणापि कायिकेन गृह्णाति आहोश्विदन्यथेत्याशङ्कासम्भवे तदपनोदार्थमिदमाह—

तिविहंमि सरीरमी जीवपएसा हवंति जीवस्स । जेहि उ गेण्हइ गहणं तो भासइ भासतो भासं ॥ ८ ॥

'त्रिविधे' त्रिप्रकारे शीर्यत इति शरीर 'कृशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च इति' इति ईर प्रत्ययः, तस्मिन् औदारिकवैक्रियाहारकाणामन्यतरस्मिन्नित्यर्थ, जीवति–प्राणान् धारयतीति जीवस्तस्य प्रदेशा जीवप्रदेशा भवन्ति, एतावत्युच्यमाने भिक्षो पात्रमित्यादौ षष्ठ्या भेदेऽपि दर्शनान्मा भूद् भिन्नप्रदेशतया शिष्याणामप्रदेशात्मसम्प्रत्यय इत्यत आह—जीवस्य, जीवप्रदेशा जीवस्य भवन्ति—जीवस्यात्मभूता भवन्ति, अनेन निष्प्रदेशजीववादनिराकरणमाह, सति निष्प्रदेशत्वे करचरणोरुग्रीवाद्यवयवसंसर्गाभावप्रसक्तेः भेदाभेदविकल्पाभ्यामयोगात्, तथाहि—करादिसम्बद्ध-

णात्, तथा श्रुतविरोधश्च, तथाहि प्रज्ञापनाया भाषापदे सूत्रमिद–"अणुसमयमविरहिय निरतर गेण्हइ' इति, अत्र च प्रतिसमयग्रहणप्रतिपादनेन प्रतिसमयनिसर्गप्रतिपादनमपि द्रष्टव्य, गृहीतस्य द्वितीयसमयेऽवश्यं निसर्गात्, एकान्तरग्रहणमोक्षाभ्युपगमे चाधिकृतसूत्रविरोध, अथ सूत्र एव साक्षादुक्तं—"संतरं निसिरइ नो निरंतर, एगेण समएणं गेण्हइ एगेण समएण निसिरइ" इत्यादि, तत कथमधिकृतसूत्रविरोध ?, तदेतदयुक्तम्, सूत्रार्थसम्यक्परिज्ञानाभावात्, इह निसर्गोऽपि ग्रहणापेक्ष इति सान्तरोऽभिहित, तथाहि—यथाऽऽद्यसमयादारभ्य प्रतिसमयं ग्रहण नैवं निसर्गे प्रथमसमये तस्याभावादिति ग्रहणापेक्षयाऽसौ सान्तरस्तत उक्त 'संतरं निसिरइ नो निरतर'मिति, अथ ग्रहणमप्येव निसर्गापेक्षया सान्तरमापद्यते, न चैतत्सूत्रे सान्तरमभिहितं, तस्माद्यत्किञ्चिदेतद् व्याख्यानमिति, तदयुक्तम्, ग्रहण हि स्वतन्त्र, प्रथमसमये निसर्गमन्तरेणापि तस्य भावात्, ततो नैवादस्तदपेक्षया सान्तर, निसर्गस्तु ग्रहणपरतन्त्र अगृहीतस्य निसर्गायोगादिति पूर्वपूर्वग्रहणसमयापेक्षया सान्तरव्यपदेश, यद्येव तत एतत्सूत्र कथं नीयते–एकेन समयेन गृह्णाति एकेन निसृजतीति ?, उच्यते, सान्तर निसृजति नो निरन्तरमित्युक्तं, एतच्चावसीयते–यत् एकेन समयेन गृह्णाति एकेन समयेन निसृजति, किमुक्त भवति ?–यानि यानि यस्मिन् यस्मिन् समये गृहीतानि शब्दद्रव्याणि तानि तानि तत्तद्ग्रहणसमयानन्तरसमये सर्वाणि निसृजति, ततो ग्रहणापेक्षया सान्तरो नो निरन्तर इति, अथवा एकेन–आद्येन समयेन गृह्णाति 'सर्वं वाक्य सावधारणमिष्टितश्चावधारणविधि'रिति न्यायाद् गृह्णात्येव, न तु निसृजति, द्वितीयसमयादारभ्य निसर्गस्य प्रवृत्ते, प्रथमसमये पूर्वगृहीतद्रव्यासम्भवात्, तथा एकेन–पर्यन्तवर्त्तिना समयेन निसृजति–निसृजत्येव, न तु गृह्णाति, भाष-

वान् वैक्रिय आहारकवान् आहारक, असौ औदारिकादिगृहीत—
भाषात्वेन परिणमय्य मुञ्चति–निसृजति भाष्यत इति भाषा ता–शब्दपरिणतद्रव्यसंहतिं, किंविशिष्टामित्याह—'सत्या'
इह सन्तो–मुनयस्तेषामेव मुक्तिमार्गप्रवृत्ततया तात्त्विकशिष्टत्वात् तेभ्यो हिता–निरवद्यानुष्ठानरूपतया मुक्तिमार्गानुकूलत्वादुपकारिणी सत्या, इह यत् यस्मै हितं तत्तत्र साध्विति साधुत्वविवक्षाया 'तत्र साधा'विति यः प्रत्यय, अथवा सन्तो–मूलोत्तरगुणास्तेषामेव मुक्तिमार्गतया अतिप्रशस्यत्वात् तेभ्यो हिता तदाराधनात् पूर्ववत्साधुत्वविवक्षाया यः प्रत्यय, यदिवा सन्तो–जीवादयः पदार्थास्तेभ्यो हिता यथावस्थिततत्स्वरूपप्रत्यायकत्वात् सत्या, अत्रापि पूर्ववत् य. प्रत्यय, यथा अस्ति जीव सदसद्रूपो देहमात्रव्यापीत्यादिरूपा, तद्विपरीताऽसत्या, यथा नास्ति जीव. एकान्तसद्रूपो वेत्यादिरूपा, तथा सत्यामृषा धवखदिरपलाशादिमिश्रेषु बहुष्वशोकवृक्षेष्वशोकवनमेवेदमित्यादिरूपा, अत्र हि कतिपयाशोकवृक्षाणा सद्भावात्सत्यता अन्येषामपि धवादीना सद्भावान्मृषता, व्यवहारनयमतापेक्षयेदमुच्यते, परमार्थतः पुनरियमसत्येति, यथाऽभिहितार्थायोगात्, तथा या न सत्या नापि मृषा सा असत्यामृषा, इह विप्रतिपत्तौ सत्या वस्तुप्रतितिष्ठाशया सर्वज्ञमतानुसारेण या भाषा प्रोच्यते यथा अस्ति जीव. सदसद्रूप इत्यादि सा किल सत्या परिभाविता, आराधकत्वात्, यया पुनर्विप्रतिपत्तौ सत्या सर्वज्ञमतोत्तीर्णमुच्यते यथा नास्ति जीव एकान्तनित्यो वेति साऽसत्या, विराधनीत्वात्, या पुनर्वस्तुप्रतितिष्ठासामन्तरेण स्वरूपमात्रप्रतिपादनपरा यथा हे देवदत्त ! घटमानय गा देहि मह्यमित्यादिरूपा सा असत्यामृषा, इयं हि स्वरूपमात्रप्रतिपादनफलत्वात् न यथोक्तलक्षणा सत्या नापि मृषा, ततः असत्या चासावमृषा च असत्यामृषेति, आसा

जीवप्रदेशस्योत्तमाङ्गादिसम्बद्धात्प्रदेशेभ्यो भेदोऽभेदो वा ?, यदि भेदस्तर्हि नियमात् जीवस्य सप्रदेशता, भिन्नाकारादेशव- र्त्तिकरचरणाद्यवयवसम्बद्धप्रदेशभावात्, अथाभेदस्तर्हि सर्वेषामपि करचरणाद्यवयवानामेकत्वप्रसङ्ग , एकस्मादप्रदेशात् जीवादभिन्नत्वात्, तथाविधैकविवक्षितावयवस्वरूपवत्, उक्त च—"करचरणाइसु जोगो (गा) न य अपदेसे उ (सोत्ति) होइ निण्णेओ । अपएसमि य पावइ करचरणाईणमेगत्त ॥१॥ जो चेव उ करदेसे स एव ज होइ चरणदेसेवि । तो एगत भेदे सपएसो नियमतो होइ ॥२॥"(३६५ ६धर्म०)यैर्जीवप्रदेशै कि करोतीत्यत आह—यैस्तु गृह्णाति, तुशब्दो विशेपणार्थः, किं विशिनष्टि ?–न सर्वदैव गृह्णाति, किन्तु तत्परिणामे सतीति, कि पुनर्गृह्णातीत्यत आह—'ग्रहणं' गृह्यत इति ग्रहणम्, 'कृद् बहुल'मिति वचनात् कर्मण्यनट्, शब्दद्रव्यसमूहमित्यर्थ , ततो गृहीत्वा 'भापते' वक्ति, भापत इति भापकः, भापणक्रियाविशिष्ट इत्यर्थ , अनेन निष्क्रियात्मवादव्यवच्छेदमाह, सति तस्मिन्निष्क्रियत्वेनाप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरै- करूपत्वाद्भापणाभावप्रसक्ते , कि भापत इत्याह–भाष्यते इति भापा ता भापा, ननु ततो भापते भापक इत्यनेनैव गता- र्थत्वात् भापाग्रहणमतिरिच्यते, तदसम्यक्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, भापाग्रहण हि भाष्यमाणैव भापा, न पूर्वं नापि पश्चा- दित्यस्यार्थस्य ख्यापनार्थमतो नातिरिक्तमित्यदोप ॥ अथ कतमत् त्रिविध शरीरं यद्गतैर्जीवप्रदेशैर्वाग्द्रव्याणि गृहीत्वा भापको भापत इत्यत आह—

ओरालियवेउव्वियआहारतो गेण्हइ मुयइ भासं । सच्चं सच्चामोसं मोस च असच्चमोसं च ॥ ९ ॥

इह औदारिकशब्देन शरीरतद्वतोरभेदोपचारात् मत्वर्थीयलोपात् (वा) औदारिकशरीरवान् जीव एव गृह्यते, एवं वैक्रि-

लोकमापूरयन्ति, आह च भाष्यकृत्—“कोई मदपयत्तो निसिरइ सयलाइ सबदवाइ । अन्नो तिब्वपयत्तो निसिरइ सो भिंदिउ ताइ ॥१॥ गतुमसखेज्जाओ अवगाहणवग्गणा अभिन्नाइं । भिज्जति धसमिंति य संखेज्जे जोयणे गंतुं ॥२॥ भिन्नाइं सुहुमयाए अणतगुणवड्डियाइं लोगंतं । पावेंति पूरयति(य) भासाएँ निरतर लोगं ॥३॥ (३८०-१-२)” अत्र ‘असखेज्जाओ अवगाहणवग्गणाओ’ इति अवगाहना नाम एकैकस्य भाषाद्रव्यस्कन्धस्याधारभूता असङ्ख्येयप्रदेशात्मकक्षेत्रविभागरूपास्तासा वर्गणा अवगाहनावर्गणा असङ्ख्येया–असङ्ख्येययोजनप्रमिता॰, अत एव प्रागुक्तं असङ्ख्येयानि योजनानि गत्वेति, शेषं सुगम, चतु समयग्रहणे त्रिपञ्चसमयग्रहणमपि प्रतिपत्तव्यं, तुलादीना मध्यग्रहणे आद्यन्तग्रहणवत्, विचित्रा वा सूत्रगतिः, उक्तं च—“चउसमयमज्झगहणे तिपचगहण तुलाइमज्झस्स । जह गहणे पज्जंतग्गहणं चित्ता व सुत्तगई ॥१॥” (३८७वि) अत्र कथं त्रिभि समयैर्लोको भाषया निरन्तरमापूरितो भवति?, उच्यते, इह यदा लोकमध्यस्थो वक्ता भवति तदा तेन निसृष्टानि भाषापरिणतानि द्रव्याणि प्रथमसमय एव षट्सु दिक्षु लोकान्तमनुधावंति, जीवसूक्ष्मपुद्गलानामनुश्रेणिगमनात्, द्वितीयसमये तु त एव षट् दण्डा॰ चतुर्दिक्षु एकैकशोऽनुश्रेण्या वासितद्रव्यै॰ प्रसरन्तः षट् मन्थानो भवंति, तृतीयसमये तु पृथक् पृथक् तदन्तरालापूरणात् पूर्णो भवति लोक॰, एवं त्रिभि॰ समयैर्भाषया लोक॰ स्पृष्टो भवति, यदा तु स्वयंभूरमणपरतटवर्त्तिनि लोकान्ते अलोकस्यात्यन्तनिकटीभूय भाषको वक्ति त्रसनाड्या वा बहिश्चतसृणा दिशामन्यतमस्या दिशि तदा चतुर्भि॰ समयैरापूर्यते, कथं?, उच्यते, इह यदा त्रसनाड्या बहिर्व्यवस्थितो वक्ति तदा एकेन समयेनान्तर्नाडौ शब्दद्रव्याण्यनुप्रविशन्ति, शेषसमयभावना च पूर्ववत्, यदापि लोकान्ते स्वयम्भूरमणपरतटवर्त्तिनि चतसृणा दिशाम-

व स्वरूपमुदाहरणयुक्त प्रज्ञापनासूत्रादवसातव्यं ॥ नन्वौदारिकादिर्गृह्णाति मुञ्चति च भाषामित्युक्त, तत. सा मुक्ता सती उत्कर्षत कियत् क्षेत्र व्याप्नोति ?, उच्यते, समस्तमेव लोकं, यद्येव तर्हि—

"कइहिं समएहिं लोगो भासाए निरतर तु होइ फुडो । लोगस्स य कइभागे कइ भागो होइ भासाए ॥१०॥"

कतिभिः समयैर्लोक्यत इति लोक', चतुर्दशरज्ज्वात्मक' क्षेत्रलोक परिगृह्यते, भाषया निरन्तरमेव भवति स्पृष्टो-व्याप्त' पूर्ण इत्यनर्थान्तर, लोकस्य च कतिभागे कतिभागो भवति भाषाया' ? ॥ अत्रोच्यते—

"चउहिं समएहिं लोगो भासाए निरतर तु होइ फुडो । लोगस्स य चरिमंते चरिमतो होइ भासाए ॥ ११ ॥"

चतुर्भि समयैर्लोको भाषया निरन्तरमेव भवति स्पृष्टो-व्याप्तः, किं सर्वयैव भाषया उत विशिष्टया ?, उच्यते, विशिष्टया, तथाहि—इह कश्चिद्वक्ता मन्दप्रयत्नो भवति कश्चिन्महाप्रयत्न , तत्र यो मन्दप्रयत्नो वक्ता स यथारूपाणि शब्दद्रव्याणि गृहीतवान् तथारूपाण्येवाभिन्नानि उपजातमन्दशब्दपरिणामानि निसृजति, तानि च तथा निसृष्टानि मन्दप्रयत्ननिसृष्टत्वात् परिस्थूराणि, अत एव तदन्यद्रव्यवासनोत्पादपाटवरहितान्यसङ्ख्येयखण्डशो भिद्यते, भिद्यमानानि च सङ्ख्येयानि योजनानि गत्वा शब्दपरिणाम विजहति [१७५०], यस्तु महाप्रयत्नो वक्ता, स खल्वादानप्रयत्नेनापि भित्त्वैव गृह्णाति, गृहीत्वा च शब्दपरिणाममपि तेषामत्युत्कटमुत्पादयति, उत्पाद्य च निसर्गप्रयत्नेन भूयो भित्त्वा निसृजति, तानि च तथा निसृष्टानि सूक्ष्मत्वादतिप्रभूतत्वादत्युत्कटशब्दपरिणामत्वाच्च तदन्यानि बहूनि द्रव्याणि वासयन्ति तदन्यद्रव्य-वासकतया षट्स्वपि दिक्षु अनन्तगुणवृद्ध्या परिवर्द्धमानानि लोकान्तमाप्नुवन्ति, शेष तु तत्पराघातवासितानि द्रव्याणि

पराहन्ति पराघाताच्च शब्दपरिणाम भजन्ते, ततो द्वितीयसमये तानि प्रसरमधिरोहन्ति मन्थान साधयन्ति, तृतीयसमये तु तदन्तरालापूरणात् सकललोकमापूरयन्ति, उक्त च—"न समुग्घायगईएँ मीसयसवण मयं च दडंमि। जइ तोवि तीहि पूरइ समएहि जओ पराघातो ॥१॥ (३९२ वि०)" अथ जैनसमुद्घात इव चतुर्भिरेव समयैर्भाषयाऽपि लोकापूरणं भविष्यति, तत को दोष.?, तदसमीचीन, सम्यक्सिद्धान्तापरिज्ञानात्, जैनसमुद्घाते हि जीवप्रदेशा एव स्वरूपेण लोकमापूरयन्ति, न पुनस्तत्र कस्यापि पराघातोऽस्ति, ततो न तत्र द्वितीयसमये मन्थाः, किन्तु कपाट एव केवल., अन्यच्च—केवली भवोपग्राहिकर्मणामुपघाताय केवलिसमुद्घातमारभते, स च केवलचक्षुपा परिभाव्यमान इत्थमेव क्रियमाणस्तेषा भवोपग्राहिकर्म्मणामुपघाताय प्रभवति, नान्यथा, यदिवा दण्डकपाटादिक्रमेणैव जीवप्रदेशैः सकललोकपूरणं भवति, नान्यथा, तथास्वाभाव्यादिति केवलिसमुद्घातस्य चतु समयता, भाषापुद्गलाना त्वनुश्रेणिगमन पराघातेन द्रव्यान्तरवासकतास्वभावश्च सकललोकव्याप्तौ हेतु', तत प्रथमसमय एव ऊर्ध्वाधो दण्डे कृते द्वितीयसमये चतसृष्वपि दिक्षु अनुश्रेणिगमनात् पराघातेन तदन्यद्रव्यवासकत्वाच्च ते मन्थानं साधयन्ति, तृतीये तु समये त्वन्तरालापूरणात समस्तलोकव्याप्तिरिति त्रिसमयतैवात्रापद्यते, न चतु समयतेति, अथ योऽसावचित्तमहास्कन्ध. प्रज्ञापनादिषु वर्ण्यते स जीवप्रदेशापूरणात्मको न भवत्यचित्तमहास्कन्धत्वात्, किन्तु पुद्गलमय, ततो यथाऽसौ पुद्गलमयोऽपि नियमाच्चतुःसामयिक एव, एव भाषयाऽप्यापूरणं लोकस्य चतुःसामयिकमेव भविष्यति, न त्रिसामयिकमिति को दोष. ?, तदयुक्तम्, अचित्तमहास्कन्धो हि विश्रसापरिणामेन भवति, विश्रसापरिणामश्च यद्यपि विचित्रस्तथापि स केवलचक्षुपा सर्वदैव तथास्वाभाव्यादित्थमे-

न्यतमस्या दिशि व्यवस्थितो भाषक' तदा वामदक्षिणपृष्ठोर्ध्वाधोदिशामलोकेन स्खलितत्वात् भाषाद्रव्याणां प्रथमसमये लोकमध्ये प्रवेश , शेपास्तु त्रय समयास्तथैव, यदा तु त्रसनाड्या बहिर्विदिग्व्यवस्थितो भाषको वक्ति तदा पुद्गलानामनुश्रेणिगमनात् समयद्वयेन शब्दद्रव्याणामन्तर्नाडीप्रवेशस्तद्यथा–प्रथमसमये विदिशो दिशिगमन द्वितीये त्वन्तर्नाडीप्रवेश , शेप समयत्रय पूर्ववदित्येव पञ्चभि समयै. सकललोकापूरण, उक्त च–"पढमसमए च्चिय जतो मुक्काइ जंति छद्दिसिं ताइ । बीयसमयमि तेच्चिय छद्दडा हेंति छम्मंधा ॥ मंथंतरेहि तइए समए पुण्णेहिं पूरिओ लोगो । चउहिं समएहिं पूरइ, लोकते भासमाणस्स ॥२॥ दिसिवट्ठियस्स पढमो तिगमे ते चेव सेसया तिन्नि । विदिसिट्ठियस्स समया पचाइगमंमि ज दोन्नि ॥३॥(३८४-५ इवि)" अत्रातिगमः–प्रवेश', शेषं प्रतीत। अन्ये जैनसमुद्घातगत्या सकललोकापूरणमभिमन्यन्ते, तद्यथा–प्रथमसमये ऊर्ध्वाधोमात्रगमनात् दण्डो द्वितीयसमये कपाटः तृतीयसमये मन्थाश्चतुर्थसमयेऽपान्तरालापूरणमिति, उक्तं च–"जइणसमुग्घायगइएँ केई भासंति चउहि समएहिं । पूरइ सयलो लोगो अण्णे पुण तीहिं समएहिं ॥१॥" इति, तदेतदयुक्तम्, तेषा ह्याद्यसमये भाषाद्रव्याणामूर्ध्वाधोगमनात् शेषदिक्षु तेषामभावस्तदभावाच्च पराघातवासितद्रव्याणामप्यसम्भवान्मिश्रशब्दश्रवणासम्भव , अथ च–'भासासमसेढीतो सद्द जं सुणइ मीसयं सुणइ ।' इत्यनेनाविशेषेण दिक्षु मिश्रशब्दश्रवणमुक्तमिति सूत्रविरोध', अथ 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणते'तिवचनादूर्ध्वाधोदिग्द्वयवर्तिदण्ड एव मिश्रशब्दश्रवणमुक्त द्रष्टव्य, न शेषदिक्ष्विति,नन्वेवमपि त्रिभिः समयैर्लोकापूरणमापद्यते, न चतुःसमयसम्भव , कथमिति चेत्, उच्यते, स खलु दण्ड ऊर्ध्वाधो गच्छन् अविशेषेण चतसृष्वपि दिक्षु [illegible]

भाषाया असङ्ख्येयभाग , चतु समयव्यासावपि प्रथमसमये लोकमध्यमात्रप्रवेशो द्वितीयसमये तु दण्डसमुद्भव., पञ्चसमयव्याप्तौ तु प्रथमसमये भाषाद्रव्याणा विदिशो दिशि गमनं द्वितीयसमये लोकमध्यमात्रप्रवेश इत्युभयत्रापि प्रथमसमये द्वितीयसमये च लोकासङ्ख्येयभागे भाषाया असङ्ख्येयो भाग , त्रिसमयव्याप्तौ तृतीये समये भाषाया समस्तलोकव्याप्ति', चतु समयव्याप्तौ तृतीयसमये लोकस्य सङ्ख्येये भाषाया सङ्ख्येयो भाग', कथमिति चेत्, उच्यते, स्वयम्भूरमणपश्चिमपरतटवर्तिनि लोकान्ते त्रसनाड्या बहिर्वा पश्चिमदिशि स्थित्वा ब्रुवतो भाषकस्य प्रथमसमये चतुरङ्गुलादिबाहल्यो रज्जुदीर्घो दण्ड तिरश्चीन गत्वा स्वयम्भूरमणपूर्वपरतटवर्त्तिनि लोकान्ते लगति, ततो द्वितीयसमये तस्माद्दण्डादूर्ध्वाधश्चतुर्दशरज्जूच्छ्रित पूर्वापरतिरश्चीनतया रज्जुविस्तृत पराघातवासितद्रव्याणा दण्डो निर्गच्छति, लोकमध्ये तु पराघातवासितद्रव्याणामेव चतुरङ्गुलादिबाहल्य रज्जुविस्तीर्णं दण्डद्वय विनिर्गत्य स्वयम्भूरमणदक्षिणोत्तरवर्त्तिलोकान्तयोर्लगति, एव च सति चतुरङ्गुलादिबाहल्यं सर्वतो रज्जुविस्तीर्णं लोकमध्ये वृत्त छत्वर सिद्ध भवति, तृतीयसमये तूर्ध्वाधोव्यवस्थितदण्डाच्चतुर्दिक्प्रसृत पराघातवासितद्रव्यसमूहो मन्थान साधयति, लोकमध्यव्यवस्थितसर्वतोरज्जुविस्तीर्णछत्वरादूर्ध्वाध प्रसृत पुनः स एव त्रसनाडीं समस्तामपि पूरयति, एवं च सति सर्वापि त्रसनाडी ऊर्ध्वाधोव्यवस्थितदण्डमथिभावेन तदधिक च लोकस्य पूरित भवति, एतावच्च क्षेत्र लोकस्य सङ्ख्याततमो भाग , तथा च सति चतु सामयिक्या व्याप्ते तृतीयसमये लोकस्य सङ्ख्येयतमे भागे भाषाया अपि समस्तलोकव्यापिन्या. सङ्ख्याततमो भाग , पञ्चसामयिक्यास्तु व्याप्ते तृतीयसमये लोकासङ्ख्येयतमे भागे भाषाया असङ्ख्येयतमो भाग', तस्या तस्य दण्डसमयत्वात्, तत्र चोक्तप्रकारे-

चोपजायमान उपलब्ध इत्यग्नेरुष्णत्वमिव न पर्यनुयोगमर्हति, अन्यच्च–नासौ पराघातेनान्यद्रव्याणामात्मपरिणाममुत्पादयति, किन्तु स्वपुद्गलैरेव लोकमापूरयति, ततोऽसौ चतु समय एव, यदि पुनस्तत्रापि पराघातो भवेत्तर्हि सोऽपि भाषया लोकापूरणमिव त्रिसामयिको भवेत्, न चतु.सामयिक इति, आह च भाष्यकृत्–"खधोऽवि वीससाए न पराघाओ उ तेण चउसमयो। अह होज्ज पराघातो हविज्ज तो सोऽवि तिसमइओ ॥१॥(२९४वि०)" अन्ये त्वभिदधति–प्रथमसमये तावदूर्ध्वदिशि दण्ड करोति, द्वितीयसमये तत्र मन्थानमधो दिशि पुनर्दण्डं, तृतीयसमये ऊर्ध्वदिश्यन्तरालापूरणमधोदिशि तु मन्थान, चतुर्थसमये तु तत्राप्यन्तरालापूरणात् समस्तमपि लोकं भाषाद्रव्यैरापूरयति इति, तदपि नागमक्षम, क्वचिदप्यागम एवमश्रवणात्, नापि युक्तिमत्, काऽत्र खलु युक्तिर्यदनुश्रेणिगमनस्वभावाना पुद्गलानामेकयैव ऊर्ध्वदिशा गमन नाधोदिशा नापि शेषाभि पूर्वादिदिग्भिरिति यत्किञ्चिदेतत्, उक्त च–"एगदिसमादिसमये दड काऊण चउहिं पूरेइ। अण्णे भणति तपि य नागमजुत्तिक्खमं होइ ॥१॥(२९५वि०)" यदुक्तम्–'लोकस्य च कतिभागे कतिभागो भवति भाषाया' इति, तत्रोत्तरमाह–लोकस्य च क्षेत्रगणितमपेक्ष्य चरमान्ते असङ्ख्येयभागो भवति भाषाया समस्तलोकव्यापिन्या., इयमत्र भावना–त्रिसमयव्याप्तौ चतुःसमयव्याप्तौ पञ्चसमयव्याप्तौ वा नियमेन प्रथमद्वितीयसमयोर्लोकासङ्ख्येयभागे भाषाया असङ्ख्येयो भागो भवति, तथाहि–त्रिसमयव्याप्तौ प्रथमसमये दण्डषट्क भवति, द्वितीयसमये तु षट् मन्थान, ते च दण्डादयो यद्यपि दैर्घ्येण लोकान्तस्पर्शिनस्तथापि वक्तृमुखविनिर्गतत्वात् तत्प्रमाणानुसारतो बाहल्येन चतुरङ्गुलादिमाना भवन्ति, चतुरादीनि चाङ्गुलानि लोकाकाशासङ्ख्येयभागवर्तीन्येवेति त्रिसमयव्याप्तौ प्रथमद्वितीयसमययोर्लोकासङ्ख्येयभागे

तथा अन्वयधर्मान्वेषणं मार्गणा, व्यतिरेकधर्मालोचनं गवेषणा, तथा संज्ञानं सज्ञा–व्यञ्जनार्थावग्रहोत्तरकालो मतिविशेष, स्मरण स्मृति –पूर्वानुभूतार्थालम्बनप्रत्यय, मनन मति –कथञ्चिदर्थपरिच्छित्तावपि सूक्ष्मधर्मपर्यालोचनरूपा बुद्धि', तथा प्रज्ञान प्रज्ञा–विशिष्टक्षयोपशमजन्या प्रभूतवस्तुगतयथावस्थितधर्मालोचनरूपा मति·, सर्वमिदमाभिनिवोधिकं, मतिज्ञानमित्यर्थः, एवं किञ्चिद्भेदाद्भेद प्रदर्शितः, परमार्थतस्तु सर्व एवैते मतिवाचकाः पर्यायशब्दाः। तदेवं तत्त्वभेदपर्यायैर्मतिज्ञानस्वरूपं व्याख्याय सम्प्रति नवभिरनुयोगद्वारै' पुनस्तद्रूपनिरूपणार्थमाह–

"संतपयपरूवणया दव्वपमाणं च खित्तफुसणा य। कालो अ अंतर भागो भावे अप्पावहुं चेव ॥ १३ ॥

गइ इंदिए य काए जोए वेए कसायलेसासु। सम्मत्तनाणदंसण संजय उवयोग आहारे ॥ १४ ॥

भासग–परित्त–पज्जत्त-सुहुम सन्नी य होइ भवचरिमे। आभिणिबोहियनाणं मग्गिज्जइ एसु ठाणेसु ॥ १५ ॥

सच्च तत्पद च सत्पदं तस्य प्ररूपणं–गत्यादिद्वारेषु विचारणं सत्पदप्ररूपण सत्पदप्ररूपणस्य भावः–सत्पदप्ररूपणशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त सत्पदप्ररूपणता, तदेव सत्पदप्ररूपणमिति भाव', किमुक्त भवति ?– मतिज्ञानमिति यत्सत्पद तस्य गत्यादिभिर्द्वारैः प्ररूपणमिति, अथवा सद्विषयं पदं सत्पदं–तदेव मतिज्ञानमितिरूपं पदं, मतिज्ञानस्य सत्त्वात् प्रक्रान्तत्वाच्च, शेष पूर्ववत्, नन्वसत्पदस्यापि किं प्ररूपणा क्रियते येनेदमुच्यते–'सत्पदप्ररूपणे'ति ?, उच्यते, क्रियते खलु खरविषाणादेरप्यसत्पदस्य प्ररूपणा, तत' सद्ग्रहणमिति, अथवा सन्ति च तानि पदानि च–स्थानानि सत्पदानि गत्यादीनि तैः प्ररूपणं मतेः सत्पदप्ररूपण, शेषं पूर्ववत्, द्रव्यप्रमाणं जीवप्रमाणमिति वक्तव्यं, किमुक्तं भवति ?–एकस्मिन् समये

णासङ्ख्येयभागवर्त्तित्वस्य भावादिति, चतुर्थे समये चतुःसामयिक्या व्याप्तौ मध्यान्तरालपूरणात् समस्तलोकव्याप्ति, पञ्चसामयिक्या तु व्याप्तौ चतुर्थसमये लोकस्य सङ्ख्येयभागे भाषाया सङ्ख्येयो भाग, तस्या तस्य मथिसमयत्वात्, तस्य च सङ्ख्येयभागवर्त्तित्वस्य प्रागेव भावितत्वात्, पञ्चमसमये तु पञ्चसामयिक्या व्याप्तौ मध्यान्तरालपूरणात् समस्तलोकव्याप्ति', एतच्च महाप्रयत्नवक्तृनिसृष्टद्रव्यापेक्षया द्रष्टव्य, मन्दप्रयत्नवक्तृनिसृष्टानि तु लोकासङ्ख्येयभाग एव वर्त्तन्ते, दण्डादिक्रमेण तेषा लोकापूरणासम्भवात्, त्रिसमयव्याप्तौ चतु समयव्याप्तौ पञ्चसमयव्याप्तौ च त्र्यादिषु समयेष्वापूरिते लोके लोकस्य चरमान्ते भाषाया अपि चरमान्तो भवति, किमुक्त भवति?—लोके निष्ठा गते भाषाऽपि निष्ठा यातीति, उक्त च—"आपूरियंमि लोगे दोण्हवि लोगस्स तह य भासाए। चरमंते चरमतो चरमसमयमि सवत्थ ॥१॥ (३९१ वि०)" अस्याक्षरगमनिका— 'सर्वत्र' त्रिसामयिक्या चतु सामयिक्या पञ्चसामयिक्या च व्याप्तौ चरमे समये—त्र्यादिरूपे आपूरिते लोके द्वयोरपि, एतदेव व्याचष्टे—लोकस्य तथा भाषायाश्चरमान्ते चरमान्तो भवति, तत उक्तम्—"लोगस्स य चरमते, चरमतो होइ" मासाए इति, इह 'तत्त्वभेदपर्यायैर्व्याख्या', तत्र तत्त्वतो भेदतश्च मतिज्ञानस्वरूपमुक्तम्, इदानीं नानादेशजविनेयगणसुखप्रतिपत्तये तत्पर्यायशब्दानभिधित्सुराह—

"ईहा अपोह वीमंसा, मग्गणा य गवेसणा । सण्णा सई मई पण्णा, सवं आभिणिबोहियं ॥ १२ ॥"

'ईह चेष्टाया' ईहनमीहा—सतामर्थानामन्वयिना व्यतिरेकिणा च पर्यालोचना, तथा अपोहन अपोहो निश्चय इत्यर्थ, विमर्शन विमर्श, अपायात् पूर्व ईहाया उत्तर प्राय शिर कण्डूयनादय पुरुषधर्म्मा अत्र घटन्ते इति सम्प्रत्ययः,

तथा अन्वयधर्मान्वेषणं मार्गणा, व्यतिरेकधर्मालोचन गवेषणा, तथा संज्ञान सज्ञा—व्यञ्जनार्थावग्रहोत्तरकालो मतिविशेष, स्मरण स्मृति·—पूर्वानुभूतार्थालम्बनप्रत्यय, मनन मति —कथञ्चिदर्थपरिच्छित्तावपि सूक्ष्मधर्मपर्यालोचनरूपा बुद्धि·, तथा प्रज्ञानं प्रज्ञा—विशिष्टक्षयोपशमजन्या प्रभूतवस्तुगतयथावस्थितधर्मालोचनरूपा मति·, सर्वमिदमाभिनिबोधिकं, मतिज्ञानमित्यर्थः, एव किञ्चिद्भेदाद्भेद प्रदर्शितः, परमार्थतस्तु सर्व एवैते मतिवाचकाः पर्यायशब्दाः। तदेवं तत्त्वभेदपर्यायैर्मतिज्ञानस्वरूपं व्याख्याय सम्प्रति नवभिरनुयोगद्वारै· पुनस्तद्रूपनिरूपणार्थमाह—

"संतपयपरूवणया दव्वपमाणं च खित्तफुसणा य। कालो अ अंतर भागो भावे अप्पाबहुं चेव ॥ १३ ॥

गइ इंदिए य काए जोए वेए कसायलेसासु। सम्मत्तनाणदंसण संजय उवयोग आहारे ॥ १४ ॥

भासग—परित्त—पज्जत्त-सुहुम सन्नी य होइ भवचरिमे। आभिणिबोहियनाणं मग्गिज्जइ एसु ठाणेसु ॥ १५ ॥

सच्च तत्पद च सत्पदं तस्य प्ररूपणं—गत्यादिद्वारेषु विचारण सत्पदप्ररूपण सत्पदप्ररूपणस्य भावः—सत्पदप्ररूपणशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त सत्पदप्ररूपणता, तदेव सत्पदप्ररूपणमिति भावः, किमुक्तं भवति ?— मतिज्ञानमिति यत्सत्पद तस्य गत्यादिभिर्द्वारैः प्ररूपणमिति, अथवा सद्विषयं पदं सत्पदं—तदेव मतिज्ञानमितिरूपं पदं, मतिज्ञानस्य सत्त्वात् प्रक्रान्तत्वाच्च, शेष पूर्ववत्, नन्वसत्पदस्यापि किं प्ररूपणा क्रियते येनेदमुच्यते—'सत्पदप्ररूपणे'ति ?, उच्यते, क्रियते खलु खरविषाणादेरप्यसत्पदस्य प्ररूपणा, तत· सद्ग्रहणमिति, अथवा सन्ति च तानि पदानि च—स्थानानि सत्पदानि गत्यादीनि तै· प्ररूपणं मतेः सत्पदप्ररूपणं, शेषं पूर्ववत्, द्रव्यप्रमाणं जीवप्रमाणमिति वक्तव्य, किमुक्तं भवति ?—एकस्मिन् समये

मतिज्ञान कियन्त' प्रतिपद्यन्ते ? इति, सर्वे वा कियन्त' ? इति, चशब्द समुच्चये, तथा क्षेत्र वक्तव्यं, कियति क्षेत्रे मतिज्ञान सम्भवति ?, तथा स्पर्शना च वक्तव्या, यथा कियत् क्षेत्र मतिज्ञानिन' स्पृशन्ति, अथ क्षेत्रस्य स्पर्शनायाश्च क प्रतिविशेषः ?, उच्यते, यत्रावगाहस्तत् क्षेत्रं, स्पर्शना तु तद्बाह्यतोऽपि भवति, तथा परमाणुमधिकृत्योक्तम्–"एगपएसोगाहो सत्तपएसा य से फुसणा (४३२ वि०)।" च शब्द पूर्ववत्, कालः–स्थितिलक्षणो मतिज्ञानस्य वाच्य, चशब्द पूर्ववत्, अन्तर च– एकदा प्रतिपद्य वियुक्त• कियता कालेन पुनरपि तत् प्रतिपद्यते इत्येवरूप तस्य वक्तव्य, तथा मतिज्ञानिन' शेषज्ञानिना कतिभागे वर्त्तन्ते इत्येव भागो वक्तव्य, तथा कस्मिन् भावे मतिज्ञानिनो वर्त्तन्ते इत्येव भागो भणनीय, तथा अल्पवहुत्व वक्तव्यं, अथ भागद्वारादेवायमर्थोऽवगतस्तत किमनेन द्वारेण ?, न, अभिप्रायापरिज्ञानात्, इह मतिज्ञानिनामेव पूर्वप्रतिपन्नप्रतिपद्यमानकाना परस्परमल्पवहुत्व वक्तव्य, भागस्तु शेषज्ञानापेक्षया इति, एप गाथासमुदायार्थ । सम्प्रति प्रागुपन्यस्तगाथाद्वयेनाभिनिबोधिकज्ञानस्य सत्पदप्ररूपणताद्वारावयवार्थ प्रतिपाद्यते–आभिनिबोधिकज्ञान किमस्ति नास्तीति ?, अस्ति, यद्यस्ति क तत् ?, तत्र गतिमङ्गीकृत्यालोच्यते, सा गतिश्चतुर्विधा, तद्यथा–नरकगतिस्तिर्यग्गति• मनुष्यगतिर्देवगतिश्च, तत्र चतुष्प्रकारायामपि गतौ आभिनिबोधिकज्ञानस्य पूर्वप्रतिपन्ना नियमतो विद्यन्ते, प्रतिपद्यमानास्तु विवक्षितकाले भाज्या•–कदाचिद् भवन्ति कदाचिन्नेति, तत्र (ते) प्रतिपद्यमाना अभिधीयन्ते ये तत्प्रथमतया आभिनिबोधिक प्रतिपद्यन्ते, ते प्रथमसमयवर्त्तिन प्रतिपद्यमाना, शेषेषु समयेषु तु पूर्वप्रतिपन्ना, तथा '**इन्दिए**'त्ति इन्द्रियाण्यङ्गीकृत्य मृग्यते, तत्र पञ्चेन्द्रिया पूर्वप्रतिपन्ना नियमत सन्ति, प्रतिपद्यमानास्तु भाज्याः, **द्वित्रिचतुरिन्द्रि-**

यास्तु करणापर्याप्तावस्थाया पूर्वभवायात सास्वादनसम्यक्त्वमङ्गीकृत्य पूर्वप्रतिपन्ना सम्भवन्ति, नतु प्रतिपद्यमानका, एकेन्द्रियास्तूभयविकला, 'उभयाभावो एगिंदिएसु समत्तलद्धीए' इतिवचनात्। तथा 'काए'इति कायानधिकृत्य विचार्यते, पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रसकायभेदात् काया षट्, तत्र त्रसकाये पूर्वप्रतिपन्ना नियमतो विद्यन्ते, प्रतिपद्यमानास्तु भाज्याः, शेषकायेषु तु पृथिव्यादिषु पञ्चसु उभयाभाव, एतच्च सिद्धान्ताभिप्रायेण, कार्मग्रन्थिकाभिप्रायेण लब्धिपर्याप्तबादरपृथिव्यब्वनस्पतिकरणापर्याप्तेषु पूर्वप्रतिपन्ना सम्भवन्ति, सास्वादनसम्यक्त्वस्य तदभिप्रायेण तेषु भावात्, इतरे तु सर्वथा नैव, तेजोवायवस्तूभयविकला एव। तथा 'जोए'इति योगानधिकृत्य विचार्यते–योगास्त्रय, तद्यथा–मनोयोगो वाग्योग. काययोगश्च, तत्र त्रिषु योगेषु समुदितेषु पञ्चेन्द्रियवद्वक्तव्यं, मनोरहितवाग्योगिषु विकलेन्द्रियवत्, केवलकाययोगिष्वेकेन्द्रियवत्। तथा 'वेए'इति वेदानधिकृत्य विचारणा, वेदाश्च त्रय, तद्यथा–स्त्रीवेद. पुरुषवेदो नपुंसकवेदश्च, तत्र त्रिष्वपि वेदेषु विवक्षितकाले पूर्वप्रतिपन्ना नियमत सन्ति, प्रतिपद्यमानकास्तु भाज्या, कषाया क्रोधमानमायालोभाख्याः प्रत्येकमनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणसंज्वलनभेदभिन्ना, तत्राद्येष्वनन्तानुबन्धिषु क्रोधादिषु सास्वादनसम्यक्त्वमङ्गीकृत्य पूर्वप्रतिपन्नो लभ्यते, न प्रतिपद्यमानक, शेषेषु तु द्वादशकषायेषु पूर्वप्रतिपन्ना नियमतः सन्ति प्रतिपद्यमानकास्तु भाज्या', तथा 'लेसासु'इति लेश्यासु चिन्त्यते, तत्र श्लेषयन्त्यात्मानमष्टविधेन कर्मणेति लेश्या, कायाद्यन्यतमयोगवत कृष्णादिद्रव्यसम्बन्धादात्मन कृष्णादिपरिणामा', तत्रोपरितनीषु तिसृषु लेश्यासु पूर्वप्रतिपन्ना नियमत' सन्ति, प्रतिपद्यमानकास्तु भाज्या, आद्यासु कृष्णादिकासु तिसृषु पूर्वप्रतिपन्ना. सम्भवन्ति न त्वितरे, सम्य-

मतिज्ञान कियन्त प्रतिपद्यन्ते ? इति, सर्वे वा कियन्त ? इति, चशब्द समुच्चये, तथा क्षेत्र वक्तव्यं, कियति क्षेत्रे मतिज्ञान सम्भवति ?, तथा स्पर्शना च वक्तव्या, यथा कियत् क्षेत्र मतिज्ञानिन स्पृशन्ति, अथ क्षेत्रस्य स्पर्शनायाश्च क प्रतिविशेष ?, उच्यते, यत्रावगाहस्तत् क्षेत्रं, स्पर्शना तु तद्बाह्यतोऽपि भवति, तथा परमाणुमधिकृत्योक्तम्–"एगपएसोगाहो सत्तपएसा य से फुसणा (४३२ वि०)।" च शब्द पूर्ववत्, कालः–स्थितिलक्षणो मतिज्ञानस्य वाच्य, चशब्द पूर्ववत्, अन्तर च–एकदा प्रतिपद्य वियुक्त कियता कालेन पुनरपि तत् प्रतिपद्यते इत्येवंरूपं तस्य वक्तव्य, तथा मतिज्ञानिनः शेषज्ञानिना कतिभागे वर्त्तन्ते इत्येव भागो वक्तव्य, तथा कस्मिन् भावे मतिज्ञानिनो वर्त्तन्ते इत्येव भावो भणनीय, तथा अल्पबहुत्वं वक्तव्यं, अथ भागद्वारादेवायमर्थोऽवगतस्तत किमनेन द्वारेण ?, न, अभिप्रायापरिज्ञानात्, इह मतिज्ञानिनामेव पूर्वप्रतिपन्नप्रतिपद्यमानकाना परस्परमल्पबहुत्व वक्तव्य, भागस्तु शेषज्ञानापेक्षया इति, एष गाथासमुदायार्थ । सम्प्रति प्रागुपन्यस्तगाथाद्वयेनाभिनिबोधिकज्ञानस्य सत्पदप्ररूपणताद्वारावयवार्थ प्रतिपाद्यते–आभिनिबोधिकज्ञान किमस्ति नास्तीति ?, अस्ति, यद्यस्ति क्व तत् ?, तत्र गतिमङ्गीकृत्यालोच्यते, सा गतिश्चतुर्विधा, तद्यथा–नरकगतिस्तिर्यग्गतिः मनुष्यगतिर्देवगतिश्च, तत्र चतुष्प्रकारायामपि गतौ आभिनिबोधिकज्ञानस्य पूर्वप्रतिपन्ना नियमतो विद्यन्ते, प्रतिपद्यमानास्तु विवक्षितकाले भाज्या–कदाचिद् भवन्ति कदाचिन्नेति, तत्र (ते) प्रतिपद्यमाना अभिधीयन्ते ये तत्प्रथमतया आभिनिबोधिक प्रतिपद्यन्ते, ते प्रथमसमयवर्त्तिन प्रतिपद्यमाना, शेषेषु समयेषु तु पूर्वप्रतिपन्ना, तथा 'इन्दिए'त्ति इन्द्रियाण्यङ्गीकृत्य मृग्यते, तत्र पञ्चेन्द्रिया पूर्वप्रतिपन्ना नियमत सन्ति, प्रतिपद्यमानास्तु भाज्याः, द्वित्रिचतुरिन्द्रि-

नारभेच्चिय दीसइ न सिवादद्धाइ दीसइ तदंते। इय न सवणाइकाले नाण जुत्त तदंतमि ॥ ३ ॥ (४१५-६-७ वि०) एवमुक्ते निश्चयनय आह—नाजात खलु जायते किञ्चिदपि, अभावत्वात्, खपुष्पवद्, विपक्षे बाधक प्रमाणं खरविषाणादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गोऽजातत्वाविशेषाद्, आह च भाष्यकृत्—"निच्छइओ नाजाय जायऽभावत्ततो खपुप्फ व। अह व अजायं जायइ जायउ तो खरविसाणंपि ॥१॥ (४१८ वि०)" योऽपि कृतत्वाविशेषात् सदाकरणप्रसङ्ग इति दोष आपादितः स इतरत्रापि समान', तथाहि—यद्यसत् क्रियते तर्हि नित्यमेव क्रियतामसत्त्वाविशेषात्, न च वाच्य कार्योत्पत्तौ विरमणभावात् सदाकरणाप्रसङ्ग इति, कार्यस्यैवोत्पत्त्ययोगात्, खरविषाणस्येवात्यन्तासत उत्पादयितुमशक्यत्वात्, तथा च सति क्रियाया अपि वैफल्य, क्रियाफलस्य कार्योत्पादस्यासम्भवात्, यदप्युक्तं 'सर्वमपि कार्यं घटादि पूर्वमभूतं भवत् दृश्यते, नतु भूतमपि,' तदप्यसम्यक्, अभूत हि यदि भवत् दृश्यते तर्हि खरविषाणमपि किं नोपलभ्यते ?, प्रागसत्त्वाविशेषात्, यदप्यवादीत् 'क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदस्याभावादि'ति, तदप्यश्लीलं, क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदस्य व्यवस्थितत्वात्, अन्यथा कार्यकाले न क्रियाभाव इति क्रियाया अभावाविशेषात् पूर्ववत् कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः, एवं च यदुच्यते 'प्रत्यक्षत एव घटादिक्रियाकालस्य दीर्घतयोपलभ्यमानत्वा'दिति तद् बालिशजल्पित, प्रतिसमय ह्यन्यत् अन्यत् कार्यमुपजायते, तथाहि—शिवकोऽन्यत्कार्यमन्यतमत् स्थासोऽन्यत् कुशूल इत्यादि, ततो यदि परस्परविलक्षणाना प्रतिसमयान्यान्योत्पद्यमानकार्याणा दीर्घ क्रियाकालो दृश्यते ततो घटस्य किमायातं ?, नहि शेषकार्यक्रियाकालो घटकार्यक्रियाकालः, उक्तं च—"पइसमउप्पण्णाणं परोप्परविलक्खणाण सुबहूण। दीहो किरियाकालो जइ दीसइ किं च (थ) कुंभस्स ? ॥१॥(४२०वि०)" यद-

क्त्यद्वारे निश्चयव्यवहारनयाभ्यां विचार, तत्र व्यवहारनयो मन्यते—मिथ्यादृष्टिरज्ञानी च सम्यक्त्वज्ञानयो प्रतिपद्यमानको भवति, न तु सम्यक्त्वज्ञानसहित, निश्चयनयस्तु ब्रूते—सम्यग्दृष्टिर्ज्ञानी च सम्यक्त्वज्ञाने प्रतिपद्यते, न तु मिथ्यादृष्टिरज्ञानी च, आह च भाष्यकृत्—"सम्मत्तनाणरहियस्स नाणमुप्पज्जइत्ति ववहारो । नेच्छइयनओ भासइ उप्पज्जइ तेहिं सहियस्स ॥ १ ॥ (४१४ वि०)" तत्र व्यवहारः परपक्षदूषणाय स्वपक्षसाधनाय च प्रत्यवतिष्ठते—यदि नाम सम्यग्दृष्टिर्ज्ञानी च सम्यक्त्वज्ञाने प्रतिपद्यते इत्यभ्युपगमस्ततस्तत्सम्यक्त्वं ज्ञानं च जातमसावुत्पादयति, न च जातं भूयो जायते, जातत्वादेव, निष्पन्नघटवत्, प्रयोगश्चात्र—यद्विद्यमानं तत्केनचिदपि कर्तुं न शक्यं, यथा पूर्वनिष्पन्नो घटः, विद्यमाने च सम्यग्दृष्टे सम्यक्त्वज्ञाने इति, विपक्षे बाधकं प्रमाणमनवस्थाप्रसङ्गः क्रियावैफल्यं च, तथाहि—यदि कृतमपि क्रियते तर्हि कृतत्वाविशेषात् भूयो भूयः करणप्रसङ्गः, पूर्वनिष्पन्नत्वेन क्रियायाः फलाभावान्नैष्फल्यमिति, अन्यच्च—प्रत्यक्षबाधा, तथाहि—सर्वमपि कार्यं घटादि पूर्वमभूतं भवत् दृश्यते, नतु भूतं, अथ क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदादेवमुच्यते सम्यग्दृष्टिर्ज्ञानी च सम्यक्त्वं ज्ञानं च प्रतिपद्यते इति, तदप्ययुक्तं, क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदस्याभावात्, प्रत्यक्षत एव घटादिक्रियाकालस्य दीर्घतयोपलभ्यमानत्वात्, न खल्वारम्भ एव शिवकाद्यद्धायां वा घटादिकार्यं पश्यामः, किन्तु विवक्षितक्रियाकालपर्यन्ते, एवमत्रापि न श्रवणाद्यारम्भ एव ज्ञानं, किन्तु तदन्त इति मिथ्यादृष्टिरज्ञानी च सम्यक्त्वज्ञानयोः प्रतिपत्ता, न सम्यग्दृष्टिर्ज्ञानी चेति, उक्तं च—"ववहारमयं जायं न जायए भावतो कयघडोव । अहवा कयंपि किज्जइ किज्जउ निच्चं न य समत्ती ॥२॥ किरियावेफल्लंपि य पुव्वमभूयं च दीसए होंतं । दीसइ दीहो य जओ किरियाकालो

नारभेच्चिय दीसइ न सिवादद्धाइ दीसइ तदते । इय न सवणाइकाले नाणं जुत्त तदंतमि ॥ २ ॥ (४१५-६-७ वि०) एवमुक्ते निश्चयनय आह—नाजात खलु जायते किञ्चिदपि, अभावत्वात्, खपुष्पवद्, विपक्षे बाधक प्रमाणं खरविषाणादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गोऽजातत्वाविशेषाद्, आह च भाष्यकृत्—"निच्छइओ नाजाय जायऽभावत्तो खपुप्फ व । अह व अजाय जायइ जायउ तो खरविसाणंपि ॥१॥ (४१८ वि०)" योऽपि कृतत्वाविशेषात् सदाकरणप्रसङ्ग इति दोष आपादितः स इतरत्रापि समानः, तथाहि—यद्यसत् क्रियते तर्हि नित्यमेव क्रियतामसत्त्वाविशेषात्, न च वाच्यं कार्योत्पत्तौ विरमणभावात् सदाकरणाप्रसङ्ग इति, कार्यस्यैवोत्पत्त्ययोगात्, खरविषाणस्येवात्यन्तासत उत्पादयितुमशक्यत्वात्, तथा च सति क्रियाया अपि वैफल्य, क्रियाफलस्य कार्योत्पादस्यासम्भवात्, यदप्युक्त 'सर्वमपि कार्य घटादि पूर्वमभूत भवत् दृश्यते, नतु भूतमपि,' तदप्यसम्यक्, अभूतं हि यदि भवत् दृश्यते तर्हि खरविषाणमपि किं नोपलभ्यते ?, प्रागसत्त्वाविशेषात्, यदप्यवादीत् 'क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदस्याभावादि'ति, तदप्यश्लीलं, क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदस्य व्यवस्थितत्वात्, अन्यथा कार्यकाले न क्रियाभाव इति क्रियाया अभावाविशेषात् पूर्ववत् कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः, एवं च यदुच्यते 'प्रत्यक्षत एव घटादिक्रियाकालस्य दीर्घतयोपलभ्यमानत्वा'दिति तद् बालिशजल्पितं, प्रतिसमय ह्यन्यत् अन्यत् कार्यमुपजायते, तथाहि—शिवकोऽन्यत्कार्यमन्यतमत् स्थासोऽन्यत् कुशूल इत्यादि, ततो यदि परस्परविलक्षणानां प्रतिसमयान्यान्योत्पद्यमानकार्याणा दीर्घः क्रियाकालो दृश्यते ततो घटस्य किमायात ?, नहि शेषकार्यक्रियाकालो घटकार्यक्रियाकालः, उक्तं च—"पइसमउप्पण्णाणं परोप्परविलक्खणाण सुबहूण । दीहो किरियाकालो जइ दीसइ किं च (थ) कुंभस्स ? ॥१॥(४२०वि०)" यद-

त्यद्वारे निश्चयव्यवहारनयाभ्या विचार', तत्र व्यवहारनयो मन्यते–मिथ्यादृष्टिरज्ञानी च सम्यक्त्वज्ञानयो' प्रतिपद्यमानको भवति, न तु सम्यक्त्वज्ञानसहित', निश्चयनयस्तु ब्रूते–सम्यग्दृष्टिर्ज्ञानी च सम्यक्त्वज्ञाने प्रतिपद्यते, न तु मिथ्यादृष्टिरज्ञानी च, आह च भाष्यकृत्—"सम्मत्तनाणरहियस्स नाणमुप्पज्जइत्ति ववहारो। नेच्छइयनओ भासइ उप्पज्जइ तेहिं सहियस्स ॥ १ ॥(४१४ वि०)" तत्र व्यवहारः परपक्षदूषणाय स्वपक्षसाधनाय च प्रत्यवतिष्ठते–यदि नाम सम्यग्दृष्टिर्ज्ञानी च सम्यक्त्वज्ञाने प्रतिपद्यते इत्यभ्युपगमस्ततस्तत्सम्यक्त्व ज्ञान च जातमसावुत्पादयति, न च जात भूयो जायते, जातत्वादेव, निष्पन्नघटवत्, प्रयोगश्चात्र–यद्विद्यमान तत्केनचिदपि कर्तुं न शक्यं, यथा पूर्वनिष्पन्नो घट', विद्यमाने च सम्यग्दृष्टे सम्यक्त्वज्ञाने इति, विपक्षे बाधक प्रमाणमनवस्थाप्रसङ्गः क्रियावैफल्य च, तथाहि—यदि कृतमपि क्रियते तर्हि कृतत्वाविशेषात् भूयो भूय' करणप्रसङ्ग, पूर्वनिष्पन्नत्वेन क्रियाया· फलाभावान्नैष्फल्यमिति, अन्यच्च–प्रत्यक्षबाधा, तथाहि—सर्वमपि कार्यं घटादि पूर्वमभूत भवत् दृश्यते, नतु भूतं, अथ क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदादेवमुच्यते सम्यग्दृष्टिर्ज्ञानी च सम्यक्त्वं ज्ञान च प्रतिपद्यते इति, तदप्ययुक्त, क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदस्याभावात्, प्रत्यक्षत एव घटादिक्रियाकालस्य दीर्घतयोपलभ्यमानत्वात्, न खल्वारम्भ एव शिवकाद्यद्धाया वा घटादिकार्यं पश्याम, किन्तु तद्विवक्षितक्रियाकालपर्यन्ते, एवमत्रापि न श्रवणाद्यारम्भ एव ज्ञानं, किन्तु तदन्त इति मिथ्यादृष्टिरज्ञानी च सम्यक्त्वज्ञानयोः प्रतिपत्ता, न सम्यग्दृष्टिर्ज्ञानी चेति, उक्त च—"ववहारमयं जायं न जायए भावतो कयघडोव। अहवा कयपि किज्जइ किज्जउ निच्चं न य समत्ती ॥१॥ किरियावेफल्लंचिय पुव्वमभूयं च दीसए होंत। दीसइ दीहो य जतो किरियाकालो घडाईणं

तत्रापि व्यवहारनिश्चयनयाभ्या विचार', तत्र व्यवहारनयमतेन मतिश्रुतावधिमन पर्यायज्ञानिन आभिनिबोधिकस्य पूर्वप्रतिपन्ना एव, नतु प्रतिपद्यमानका , न ह्येतन्मतेन ज्ञानी सन् मतिज्ञान प्रतिपद्यते किन्त्वज्ञानी इति, केवली न तु पूर्वप्रतिपन्नो नापि प्रतिपद्यमानक , तस्य क्षायोपशमिकज्ञानातीतत्वात्, तथा मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानवन्तस्तु कदाचिद्विवक्षितकाले प्रतिपद्यमानका भवन्ति, न तु पूर्वप्रतिपन्ना', निश्चयनयमतेन तु मतिश्रुतावधिज्ञानिन' पूर्वप्रतिपन्ना नियमत सन्ति, प्रतिपद्यमानका अपि सम्भवन्ति, सम्यग्दर्शनलाभसमय एव मत्यादिलाभस्य सम्भवात्, क्रियाकालनिष्ठाकालयोश्चाभेदात्, मन·पर्यायज्ञानिनस्तु पूर्वप्रतिपन्ना एव, न प्रतिपद्यमानका·, पूर्वं सम्यक्त्वलाभकाले प्रतिपन्नमतिज्ञानस्यैव पश्चात् यत्यवस्थाया मन'पर्यायज्ञानसद्भावात्, केवलिना तूभयाभाव , मत्यादिज्ञानव्यवच्छेदेन केवलज्ञानभावात्, मत्याद्यज्ञानवन्तस्तु न पूर्वप्रतिपन्ना, नापि प्रतिपद्यमानकाः, प्रतिपत्तिक्रियाकाले मत्याद्यज्ञानाभावात्, क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदात्, अज्ञानभावे च प्रतिपत्तिक्रियाया अभावात्, दर्शनद्वारे चक्षुरचक्षुरवधिकेवलभेदात् दर्शनं चतुर्द्धा, तत्राद्यदर्शनत्रये लब्धिमङ्गीकृत्य पूर्वप्रतिपन्ना नियमत· प्राप्यन्ते, प्रतिपद्यमानकास्तु भजनीया·, तदुपयोगस्त्वाश्रित्य पूर्वप्रतिपन्ना एव, न तु प्रतिपद्यमानका', मतिज्ञानस्य लब्धित्वात्, लब्ध्युत्पत्तेश्च दर्शनोपयोगे निषिद्धत्वात्, 'सव्वाओ लद्धीओ सागारोवओगोवउत्तस्स उववज्जति' इति वचनात्, केवलदर्शनिना तूभयाभाव , देशदर्शनव्यवच्छेदेन केवलज्ञानदर्शनभावात्, संयतद्वारे सयत आभिनिबोधिकस्य पूर्वप्रतिपन्नो नियमाल्लभ्यते, प्रतिपद्यमानको भजनया, ननु सम्यक्त्वलाभावस्थायामेव मतिज्ञानस्य प्रतिपन्नत्वात् सयत· कथ प्रतिपद्यमानकोऽवाप्यते ?, सत्यमेतत्, केवलं योऽतिवि-

शुद्धत्वात् सम्यक्त्व चारित्रं च युगपत्प्रतिपद्यते स तस्यामवस्थाया प्रतिपद्यमानस्य सयमस्याप्रतिपन्नत्वात् सयत· आभिनिबोधिकज्ञानस्य प्रतिपद्यमानको भवति, उक्त चास्यैव मूलावश्यकचूर्णौ–'नत्थि चरित्त सम्मत्तविहूणं दसण तु भणियव्व' भजनामेवाह–'सम्मत्तचरित्ताइ जुगव पुव्व च सम्मत्त,' उपयोगद्वारे उपयोगो द्विधा–साकारोऽनाकारश्च, तत्र पञ्च ज्ञानानि त्रीण्यज्ञानानि साकार, चत्वारि दर्शनानि अनाकार, तत्र साकारोपयोगे पूर्वप्रतिपन्ना नियमत सन्ति, प्रतिपद्यमानकास्तु विवक्षितकाले भाज्या, अनाकारोपयोगे तु पूर्वप्रतिपन्ना एव, नतु प्रतिपद्यमानकाः, अनाकारोपयोगे लब्ध्युत्पत्तेरभावात्, आहारद्वारे आहारका पूर्वप्रतिपन्ना नियमतः सन्ति, प्रतिपद्यमानास्तु विकल्पनीया, विवक्षितकाले अनाहारका अपान्तरालगतौ पूर्वप्रतिपन्ना· सम्भवन्ति, प्रतिपद्यमानकास्तु न भवन्त्येव, अधुना भाषकद्वारम्–तत्र भाषालब्धिसम्पन्ना भाषका, ते भाषमाणा अभाषमाणा वा पूर्वप्रतिपन्ना नियमत सन्ति, प्रतिपद्यमानकास्तु विवक्षितकाले भजनीया, भाषालब्धिशून्यास्त्वोभयविकला·, ते ह्येकेन्द्रिया एव, तेषा चोभयाभाव प्राग्वत्। परीत्तद्वारे परीत्ता –प्रत्येकशरीरिण परीत्तीकृतससारा वा, परीत्तीकृतससारा नाम स्तोकावशेषससाराः, एते उभयेऽपि पूर्वप्रतिपन्ना· नियमतो लभ्यन्ते, प्रतिपद्यमानकास्तु भजनीया, अपरीत्तास्तु साधारणशरीरिणोऽपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तादप्युपरि ससारा वा, ते मिथ्यादृष्टित्वादुभयेऽप्युभयविकला·। पर्याप्तकद्वारे षड्भिराहारादिभिः पर्याप्तिभिर्ये पर्याप्ता· ते पूर्वप्रतिपन्ना नियमतो विद्यन्ते, विवक्षितकाले प्रतिपद्यमानकास्तु भजनीया·, अपर्याप्तकास्तु षट्पर्याप्त्यपेक्षया पूर्वप्रतिपन्नाः सम्भवन्ति, न त्वितरे। सूक्ष्मद्वारे सूक्ष्मा खलूभयविकला·, बादरास्तु पूर्वप्रतिपन्ना नियमत सन्ति, इतरे तु विवक्षितकाले भाज्याः, अधुना सज्ञिद्वार–तत्रेह

सञ्ज्ञिनो दीर्घकालिकोपदेशेन परिगृह्यन्ते, ते च पूर्वप्रतिपन्ना नियमतो लभ्यन्ते, इतर तु भजनीया विवक्षितकाले, अस-
ञ्ज्ञिनस्तु प्रतिपन्ना. सम्भवन्ति नत्वितरे इति । भव इति द्वार, तत्र भवसिद्धिका सञ्ज्ञिवत्, अभवसिद्धिकास्तूभयशून्या.।
चरमद्वारे चरमो भवो भविष्यति येषा ते अभेदोपचाराच्चरमा., ते च पूर्वप्रतिपन्ना नियमतः सन्ति, प्रतिपद्यमानकास्तु विवक्षितकाले भाज्याः, अचरमास्तूभयविकला., आभिनिबोधिकज्ञानमेतेषु गत्यादिमार्गणास्थानेषु मार्ग्यते, तच्च मार्गितमुक्तप्रकारेणेति ॥ साम्प्रतमाभिनिबोधिकजीवद्रव्यप्रमाणमुच्यते–तत्र प्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य विवक्षितकाले कदाचिद्भवन्ति कदाचिन्नेति, यदि भवन्ति तर्हि जघन्यत एको द्वौ त्रयो वा उत्कर्षतस्तु क्षेत्रपल्योपमासङ्ख्येयभागप्रदेशराशिप्रमाणा, पूर्वप्रतिपन्नास्तु जघन्यत क्षेत्रपल्योपमासङ्ख्येयभागप्रदेशराशिप्रमाणाः उत्कर्षतस्तु तेभ्यो विशेषाधिका., उक्तं च–
"खेत्तपलिओवमासखभाग उक्कोसतो पवज्जेजा। पुव्वपवन्ना दोसुवि पलियासखेज्जइमभागा ॥१॥" (वि०४२९) अत्र 'दोसु वि'त्ति द्वयोरपि पदयोर्जघन्यपदे उत्कृष्टपदे च, नवर जघन्यपदादुत्कृष्टपदं विशेषाधिकं द्रष्टव्यं, अन्यथोत्कृष्टपदत्वायोगात् ॥ इदानीं क्षेत्रद्वारम्–तत्र नानाजीवानङ्गीकृत्य सर्वेऽप्याभिनिबोधिकज्ञानिन एकत्र पिण्डिता लोकासङ्ख्येयभागमेव व्याप्नुवन्ति, आह च मूलटीकाकृत्–"सर्व एवाभिनिबोधिकज्ञानिनो लोकस्यासङ्ख्येयभागे वर्त्तते" इति, एकजीवस्त्विलिकागत्या गच्छन्नूर्ध्वमनुत्तरसुरेषु सप्तसु चतुर्दशभागेषु रज्जुप्रमाणेषु वर्त्तते, तेभ्यो वाऽऽगच्छन्, अधस्तु षष्ठी पृथिवी गच्छन् ततो वा प्रत्यागच्छन् पञ्चसु चतुर्दशभागेषु, नात परमधः क्षेत्रमस्ति, यस्मात् सम्यग्दृष्टेरधः सप्तमनरकगमनं प्रतिषिद्ध, षष्ठीमपि पृथिवीं यावत्सैद्धान्तिकमतेन विराधितसम्यक्त्वो गृहीतेनापि क्षायोपशमिकेन सम्यक्त्वेन कश्चिदुत्पद्यते, तत उक्त-

मधः पञ्चसु चतुर्दशभागेष्विति, आहच भाष्यकृत्–"खेत्त हवेज्ज चउदस भागा सत्तोवरिं अहे पंच । इलियागईए धिग्गहगयस्स गमणेऽहवाऽऽगमणे ॥१॥ (वि०४३०)" कार्मग्रन्थिकाभिप्रायेण तु वैमानिकदेवेभ्योऽन्यत्र तिर्यङ्मनुष्यो या वान्तेनैव क्षायोपशमिकेनोत्पद्यते, न गृहीतेन, सप्तमनरकपृथिव्या पुनरुभयमतेनापि वान्तेनैव; आह–अथ सप्तमनर कपृथिव्यामपि सम्यग्दर्शनलाभस्य प्रतिपादितत्वात् तत आगच्छत. पञ्च चतुर्दशभागा' अधिका अपि क्षेत्रस्य लभ्यन्ते, तत कथमुक्त पञ्चसु चतुर्दशसु भागेष्विति?, तदप्ययुक्त, सप्तमनरकपृथिव्या. सम्यग्दृष्टेरागमनस्याप्यभावात्, कथ?, यस्मात् तत उद्वृत्तास्तिर्यक्ष्वेवागच्छन्ति, देवनारकाश्च सम्यग्दृष्टयो मनुष्येष्विति, उक्त च–"आगमणपि निसिद्ध घर- माओ जति ज तिरिक्खेसुं । सुरनारगा य सम्मदिट्ठी ज एंति मणुएसु ॥१॥"(वि०४३१) अधुना स्पर्शनाद्वारम्–तत्र क्षेत्रस्प- र्शनयोरयं विशेष.–यत्रावगाहस्तत् क्षेत्रं, स्पर्शना तु ततोऽतिरिक्ता, यथेह परमाणोरेकप्रदेशं क्षेत्रं सप्तप्रदेशा च स्पर्शना, उक्त च–"अवगाहणाइरित्तपि फुसई बाहिं जहाणुणोऽभिहिय । एगपएस खेत्तं सत्तपएसा य से फुसणा ॥१॥" (वि०४३२) एतच्च प्रागप्यभिहित ॥ कालद्वारे उपयोगमधिकृत्य एकस्य अनेकेषा च जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तर्मुहूर्त्तमात्र एव काल, लब्धिम- ङ्गीकृत्य जघन्येनैकस्यान्तर्मुहूर्त्तं उत्कर्षत षट्षष्टिसागरोपमाणि अधिकानि, कथमिति चेत्, उच्यते, इह कश्चित्साधुर्मत्या- दिज्ञानान्वितो देशोना पूर्वकोटीं यावत् प्रव्रज्या परिपाल्य विजयवैजयन्तजयन्तापराजितविमानानामन्यतमस्मिन् विमाने उत्कृष्ट त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमपरिमाण देवायुरनुभूय पुनरप्रतिपतितमत्यादिज्ञान एव मनुजेषूत्पन्नो देशोना पूर्वकोटीं प्रव्रज्या विधाय तदेव विजयादिपूत्कृष्टमायु समाप्य पुनरपि अप्रतिपतित...

एय विजयादिषु वारद्वय गतस्य, अथवा अच्युतदेवलोके द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिकेषु देवेषु त्रीन् वारान् गतस्य तानि षट्षष्टिसागरोपमाणि अधिकानि भावनीयानि, अधिक चेह नरभवसम्बन्धि पूर्वकोटित्रय पूर्वकोटिचतुष्टय वा द्रष्टव्य, नानाजीवापेक्षया तु सर्वकाल, न खलु असौ कालोऽस्ति यत्राभिनिबोधिकलब्धिमत्शून्यो भवति लोक इति, उक्तं च–"लद्धीवि जहन्नेण एगस्सेव परा इमा होइ। अह सागरोवमाइं छासट्ठी साइरेगाइ ॥ १ ॥ दो वारे विजयाइसु गयस्स तिन्निऽच्चुए अहव ताइ। अइरेगं नरभवियं नाणाजीवाण सवद्धा॥२॥" (वि० ४३५–४३६) साम्प्रतमन्तरद्वारम्–तत्रैकजीवमधिकृत्याभिनिबोधिकज्ञानस्यान्तर जघन्येनान्तर्मुहूर्त्त, कथमिति चेत्, उच्यते, इह यदा कश्चिज्जीवः सम्यक्त्वसहितं मतिज्ञानमवाप्य प्रतिपत्य चान्तर्मुहूर्त्तं मिथ्यात्वे स्थित्वा पुनरपि तदावरणकर्म्मक्षयोपशमात् सम्यक्त्वसहितं तदवाप्नोति तदा जघन्यमन्तरमन्तर्मुहूर्त्तं मतिज्ञानस्य, उत्कर्षतस्त्वपार्द्धपुद्गलपरावर्त्त., स चाशातनाप्रचुरस्यावसातव्यः, उक्तं च–"तित्थयरपवयणसुय आयरिय गणहर महड्ढिय। आसायंतो बहुसो अणतससारिओ भणिओ॥१॥(वि०४३७)" नानाजीवानपेक्ष्यान्तराभाव., आभिनिबोधिकज्ञानिभिर्लोकस्य सर्वदैवाशून्यत्वात्, उक्तं च–"एगस्स जहन्नेण अतरमतोमुहुत्तमुक्कोस। पोग्गलपरियट्टद्ध देसूण दोसबहुलस्स ॥१॥ (वि०४३८) जमसुन्नं तेहिं ततो नाणाजीवाणमंतरं नत्थि।" भाग इति द्वार, तत्र मतिज्ञानिनः शेषज्ञानिनामज्ञानिना चानन्ततमे भागे वर्त्तते, शेषज्ञानिनो हि सिद्धकेवलिसहिता अज्ञानिनस्तु वनस्पतिसहिता. अनन्ता., आभिनिबोधिकज्ञानिनस्तु सर्वलोकेऽप्यसङ्ख्याता एवेति, आह च–"मइनाणं सेसाणं जीवाणमणंतभागंमि"( ) ॥इति अथ भावद्वारं, तत्र मतिज्ञानिनः क्षायोपशमिके भावे वर्त्तन्ते, मत्यादिचतुष्टयस्य क्षायोपशमिकत्वात्॥ सम्प्रत्यल्पबहुत्व-

द्वारम्-तच्च आभिनिवोधिकज्ञानिनामेव पूर्वप्रतिपन्नप्रतिपद्यमानाना परस्परं द्रष्टव्यं, शेषज्ञान्यपेक्षया अल्पबहुत्वस्य भागद्वार एवान्तर्गतत्वात्, तत्र सद्भावे सति सर्वस्तोका प्रतिपद्यमानका. तेभ्य पूर्वप्रतिपन्ना जघन्यपदिनोऽसङ्ख्यातगुणा तेभ्योऽप्युत्कृष्टपदिन पूर्वप्रतिपन्ना विशेषाधिका इति ॥ सम्प्रति यथाव्यावर्णितमतिभेदसङ्ख्याप्रदर्शनद्वारेणोपसहरन्नाह-

आभिणिबोहियनाणे अट्ठावीसं हवंति पयडीओ ।

आभिनिवोधिकज्ञानेऽष्टाविशतिर्भवन्ति प्रकृतय, प्रकृतयो भेदा इत्यनर्थान्तर, कथमष्टाविंशति प्रकृतयो भवन्तीति चेत्, उच्यते, इह चतुर्द्धा व्यञ्जनावग्रह, तस्य नयनमनोवर्जेन्द्रियसम्भवात्, अर्थावग्रह पोढा, सर्वेन्द्रियमनस्सु तस्य सम्भवात्, एव पोढा ईहा पोढा अपाय पोढा धारणा, सर्वसङ्कलनयाऽष्टाविंशतिर्भेदा, ननु प्रागेवावग्रहादिनिरूपणाया 'अत्थाण ओग्गहण' मित्याद्यावेताः प्रकृतयः प्रदर्शिता एव किमर्थ पुन. प्रदर्श्यन्ते, नैष दोष., तत्र हि सूत्रे न सङ्ख्यानियम उक्त., इह तु सङ्ख्यानियमेन प्रतिपादनमित्यपौनरुक्त्य ॥ इद च मतिज्ञान चतुर्विधम्, तद्यथा-द्रव्यत क्षेत्रत कालतो भावतश्च, तत्र च द्रव्यत. सामान्यादेशेन मतिज्ञानी सर्वद्रव्याणि धर्मास्तिकायादीनि जानाति न विशेपादेशेन, किमुक्त भवति?-सामान्यप्रकारेण असङ्ख्येयप्रदेशात्मको लोकव्यापी अमूर्त्त प्राणिना पुद्गलाना च गतिपरिणामपरिणताना गत्युपष्टम्भहेतुर्धर्मास्तिकाय. असङ्ख्येयप्रदेशात्मक एव लोकव्यापी अमूर्त्त प्राणिपुद्गलाना स्थितिपरिणामपरिणताना स्थित्युपष्टम्भहेतुरधर्मास्तिकाय. अनन्तप्रदेशात्मको लोकालोकव्यापी अमूर्त्तोऽवकाशदानहेतुराकाशास्तिकाय इत्यादिरूपेण षडपि द्रव्याण्यवबुध्यते न तु सर्वविशेषै, सर्वपर्यायाणा केवलिगम्यत्वात. उक्त च-"त पुण

चउव्विह नेयभेदतो तेण ज तदुवउत्तो। आएसेणं सव दवाइ चउविहं मुणइ ॥ १ ॥ आएसोत्ति पगारो ओघादेसेण सयदयाइं। धम्मत्थियाइयाइ जाणइ न उ सवभेदेण ॥ २ ॥" (वि०४०२-४०३) एवं सामान्यादेशेन मतिज्ञानी क्षेत्रतो लोकालोकं जानाति कालत. सर्वकालं, इह यद्यपि क्षेत्रकालौ सामान्येन द्रव्यान्तर्गतौ तथापि निवासमात्रपर्यायमधिकृत्य क्षेत्र वर्त्तनादिरूपतामधिकृत्य कालो भेदेन रूढ इति पृथगुपादानम्, भावत औदयिकादीन् पञ्च भावान्, उक्तं च- "खेत्त लोगालोग, काल सव्वद्धमहव तिविहपि। पंचोदइयाईए भावे ज नेयमेवइय ॥ १ ॥" (वि०४०४) तदेवमुक्त मतिज्ञानम्, साम्प्रतमवसरप्राप्त श्रुतज्ञानमतस्तत्प्रतिपिपादयिषुरिदमाह—

सुयणाणे पयडीओ वित्थरतो आवि वोच्छामि ॥ १६ ॥

श्रुतज्ञान- पूर्वव्युत्पादितशब्द तस्मिन् प्रकृतयो- भेदास्ताः 'विस्तरतः' प्रपञ्चेन चशब्दात् सङ्क्षेपतश्च, अपिशब्द. सम्भावने स चैतत् सम्भावयति-तदनन्तर-अवधिप्रकृतीश्च वक्ष्ये-अभिधास्ये। सम्प्रति ता एव श्रुतप्रकृतीर्दर्शयति—

पत्तेयमक्खराइं अक्खरसजोग जत्तिया लोए। एवइया सुयनाणे पयडीओ होंति नायव्वा ॥ १७ ॥

एकमेकं प्रति प्रत्येकमक्षराणि-अकारादीनि अनेकानेकभेदानि, तद्यथा-अकार. सानुनासिको निरनुनासिकश्च, पुनरेकैकस्त्रिधा-उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति षोढा अकार , एवमाकारः प्लुतश्चत्येष्टादशावर्णभेदाः, एवमिवर्णादिष्वपि यथा-सम्भवं भेदजातमभिधानीय, तथा अक्षराणा सयोगा अक्षरसयोगा द्व्यादयो यावन्तो लोके यथा घट पट इत्यादि व्याघ्रः स्त्री इत्यादि, एते चानन्ता., ननु सङ्ख्येयानि अकारादीन्यक्षराणि ततस्तेषा सयोगा अपि सङ्ख्येया एव घटन्ते कथमनन्ता इति',

द्वारम्–तच्च आभिनिबोधिकज्ञानिनामेव पूर्वप्रतिपन्नप्रतिपद्यमानाना परस्परं द्रष्टव्यं, शेषज्ञान्यपेक्षया अल्पबहुत्वस्य भागद्वार एवान्तर्गतत्वात्, तत्र सद्भावे सति सर्वस्तोका प्रतिपद्यमानका· तेभ्य पूर्वप्रतिपन्ना जघन्यपदिनोऽसङ्ख्यातगुणा तेभ्योऽप्युत्कृष्टपदिन पूर्वप्रतिपन्ना विशेषाधिका इति ॥ सम्प्रति यथाव्यावर्णितमतिभेदसङ्ख्याप्रदर्शनद्वारेणोपसहरन्नाह–

आभिणिबोहियनाणे अट्ठावीसं हवंति पयडीओ ।

आभिनिबोधिकज्ञानेऽष्टाविंशतिर्भवन्ति प्रकृतय , प्रकृतयो भेदा इत्यनर्थान्तरं, कथमष्टाविंशति· प्रकृतयो भवन्तीति चेत्, उच्यते, इह चतुर्द्धा व्यञ्जनावग्रह , तस्य नयनमनोवर्जेन्द्रियसम्भवात्, अर्थावग्रह षोढा, सर्वेन्द्रियमनस्सु तस्य सम्भवात्, एव षोढा ईहा षोढा अपाय षोढा धारणा, सर्वसङ्कलनयाऽष्टाविंशतिर्भेदा, ननु प्रागेनावग्रहादिनिरूपणाया 'अत्थाण ओग्गहण' मित्यादावेता· प्रकृतय प्रदर्शिता एव किमर्थ पुनः प्रदर्श्यन्ते, नैष दोष·, तत्र हि सूत्रे न सङ्ख्यानियम उक्त , इह तु सङ्ख्यानियमेन प्रतिपादनमित्यपौनरुक्त्य ॥ इद च मतिज्ञान चतुर्विधम्, तद्यथा–द्रव्यत· क्षेत्रत कालतो भावतश्च, तत्र च द्रव्यत· सामान्यादेशेन मतिज्ञानी सर्वद्रव्याणि धर्मास्तिकायादीनि जानाति न विशेषादेशेन, किमुक्त भवति?–सामान्यप्रकारेण असङ्ख्येयप्रदेशात्मको लोकव्यापी अमूर्त्त प्राणिना पुद्गलाना च गतिपरिणामपरिणताना गत्युपष्टम्भहेतुर्धर्मास्तिकाय· असङ्ख्येयप्रदेशात्मक एव लोकव्यापी अमूर्त्त प्राणिपुद्गलाना स्थितिपरिणामपरिणताना स्थित्युपष्टम्भहेतुरधर्मास्तिकाय अनन्तप्रदेशात्मको लोकालोकव्यापी अमूर्त्तोऽवकाशदानहेतुराकाशास्तिकाय इत्यादिरूपेण षडपि द्रव्याण्यवबुध्यते न तु सर्वविशेषै , सर्वपर्यायाणा केवलिगम्यत्वात्, उक्त च–"तं पुण

शाकिलस्माच्चतुर्दशविधनिक्षेप, निक्षेपण निक्षेपो—नामादिन्यास चतुर्दशविधश्चासौ निक्षेपश्च चतुर्दशविधनिक्षेप. तं, 'श्रुत-
ज्ञाने' श्रुतज्ञानविषय, चशब्दात् श्रुताज्ञानविषयमपिशब्दादुभयविषय च, तत् श्रुतज्ञाने—सम्यक्श्रुते श्रुताज्ञाने—असञ्ज्ञिमि-
थ्याश्रुते उभयश्रुते—दर्शनविशेषपरिग्रहादक्षरानक्षरादिरूपे वक्ष्ये—अभिधास्ये, उक्त च—"नाणंमि सुए चोद्दसविह चसद्देण
तहय अन्नाणे । अविसद्देणुभयमिवि किंचि जहासभव-वोच्छ ॥ १ ॥" (वि०४५२) सम्प्रति चतुर्दशविधश्रुतनिक्षेपस्वरू-
पोपदर्शनार्थमाह—

"अक्खर सण्णी सम्मं साईयं खलु सपज्जवसियं च । गमियं अगपविट्ठं सत्तवि एए सपडिवक्खा ॥ १९ ॥"

अक्षरादीनि सप्त द्वाराणि अनक्षरादिप्रतिपक्षसहितानि चतुर्दश भवन्ति, सर्वत्र च 'सूचनात् सूत्र'मितिकृत्वा श्रुतशब्दो
द्रष्टव्य, अक्षरश्रुतमनक्षरश्रुतमित्यादि, तत्र अक्षरमिति 'क्षर सञ्चलने' न क्षरतीत्यक्षर, तच्च ज्ञानं—चेतना, न खल्विदम-
नुपयोगेऽपि प्रच्यवते ततोऽक्षरमिति भावः, इत्थंभूतभावाक्षरकारणत्वादकारादिकमप्यक्षरमभिधीयते, कारणे कार्यो-
पचारात्, अथवा अर्थान् क्षरति न च क्षयमुपयातीत्यक्षरं, तच्च समासतस्त्रिविध, तद्यथा—संज्ञाक्षर व्यञ्जनाक्षरं लब्ध्य-
क्षरं चेति, तत्र संज्ञाक्षरमक्षराकारविशेष, यथा घटिकासस्थानो धकारः, कुरुंटिसंस्थानश्चकार इत्यादि, तच्च ब्राह्म्यादि-
लिपीविधानादनेकविधं, तथा व्यञ्जनाक्षरं—व्यज्यतेऽनेनार्थः प्रदीपेनेव घट इति व्यञ्जनं, व्यञ्जन च तदक्षरं च व्यञ्जना-
क्षरं, तच्चेह सर्वमेव भाष्यमाणमकारादि हकारान्त, अर्थाभिव्यञ्जकत्वात्, तथा योऽक्षरोपलम्भस्तल्लब्ध्यक्षरं, तच्च इन्द्रि-
यमनोनिमित्तं श्रुतग्रन्थानुसारि ज्ञानं तदावरणक्षयोपशमो वा, तत्र सज्ञाक्षर व्यञ्जनाक्षरं च द्रव्याक्षरं, श्रुतज्ञानाख्य-

उच्यते, इह पुद्गलास्तिकायादिकमभिधेयं, पुद्गलास्तिकायादिकं च परस्परविलक्षणमनन्तं च, तद्यथा—परमाणुर्द्विप्रदेशिकस्त्रिप्रदेशिको यावदनन्ताणुक इत्यादि, अभिधेयभेदे चाभिधानस्यापि भेद , अभिधानभेदस्याभिधेयभेदहेतुकत्वात्, एकत्रापि चाभिधेयेऽभिधेयधर्मभेदतोऽनेकाभिधानप्रवृत्तिर्यथा परमाणुर्निरंशो निरवयवो निष्प्रदेशो निर्भेदः, तथा व्यणुको ध्यंशो द्विप्रदेशो द्विभेदो द्व्यवयव इत्यादि, न चैते ध्वनय सर्वथैकाभिधेयवाचका सर्वशब्दाना भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, एव सर्वद्रव्येषु सर्वपर्यायेषु च यथायोग भावनीयं, ततो भवन्त्यनन्ता अक्षरसयोगा , 'एतावत्यः'इयत्परिमाणा प्रकृतय श्रुतज्ञाने भवन्ति ज्ञातव्या ॥ सम्प्रति सामान्यरूपतयोपदर्शितानामनन्ताना श्रुतज्ञानप्रकृतीना यथावद्भेदेन प्रतिपादनसामर्थ्यमात्मन खलु अपश्यन्नाह—[ग्रं० २०००]

"कत्तो मे वण्णेउं सत्ती सुयनाणसव्वपयडीओ । चोद्दसविहनिक्खेवं सुयनाणे आवि वोच्छामि ॥ १८ ॥"

कुतो मे—मम वर्णयितु—प्रतिपादयितुं शक्ति —सामर्थ्यं ?, नैवेत्यर्थ , का ?—'श्रुतज्ञानसर्वप्रकृती.' प्रकृतयो—भेदा सर्वाश्च ताः प्रकृतयश्च सर्वप्रकृतय श्रुतज्ञानस्य सर्वप्रकृतय· श्रुतज्ञानसर्वप्रकृतयस्ताः, कथं न शक्तिरिति चेत्, उच्यते, इह ये ग्रन्थानुसारिणो मतिविशेषास्तेऽपि श्रुतमिति प्रतिपादिता., उक्त च—'तेविय मईविसेसा सुयनाणब्भतरे जाण ।'( ) वाक्षोत्कृष्टश्रुतधरोऽप्यभिलाप्यानपि न सर्वान् भाषितुं समर्थ', तेषामनन्तत्वादायुष· परिमितत्वाद्वाचः क्रमवर्त्तित्वाच्च, आह च भाष्यकृत्—"जावंतो वयणपहा सुआणुसारेण केइ लब्भति। ते सव्वे सुअनाणं भेआणंता मइविसेसा ॥ १॥ (वि०२२६५) उक्कोसयसुअनाणी विजाणमाणोवि तेऽभिलप्पेऽवि । न तरइ सव्वे वोत्तु न पहुप्पइ जेण कालो से ॥ २॥ (वि०१४२३)" ततोऽ

शक्तिस्तस्माच्चतुर्दशविधनिक्षेप, निक्षेपण निक्षेपो—नामादिन्यासः चतुर्दशविधश्चासौ निक्षेपश्च चतुर्दशविधनिक्षेपः तं, 'श्रुतज्ञाने' श्रुतज्ञानविषयं, चशब्दात् श्रुताज्ञानविषयमपिशब्दादुभयविषय च, तत् श्रुतज्ञाने—सम्यक्श्रुते श्रुताज्ञाने—असञ्ज्ञिमिथ्याश्रुते उभयश्रुते—दर्शनविशेषपरिग्रहादक्षरानक्षरादिरूपे वक्ष्ये—अभिधास्ये, उक्त च—"नाणंमि सुए चोद्दसविह चसद्देण तहय अन्नाणे। अविसद्देणुभयमिवि किंचि जहासभव-वोच्छ ॥ १ ॥" (वि०४५२) सम्प्रति चतुर्दशविधश्रुतनिक्षेपस्वरूपोपदर्शनार्थमाह—

"अक्खर सण्णी सम्मं साईयं खलु सपज्जवसियं च। गमियं अंगपविट्ठं सत्तवि एए सपडिवक्खा ॥१९॥"

अक्षरादीनि सप्त द्वाराणि अनक्षरादिप्रतिपक्षसहितानि चतुर्दश भवन्ति, सर्वत्र च 'सूचनात् सूत्र'मितिकृत्वा श्रुतशब्दो द्रष्टव्यः, अक्षरश्रुतमनक्षरश्रुतमित्यादि, तत्र अक्षरमिति 'क्षर सञ्चलने' न क्षरतीत्यक्षरं, तच्च ज्ञानं—चेतना, न खल्विदमनुपयोगेऽपि प्रच्यवते ततोऽक्षरमिति भावः, इत्थंभूतभावाक्षरकारणत्वादकारादिकमप्यक्षरमभिधीयते, कारणे कार्योपचारात्, अथवा अर्थान् क्षरति न च क्षयमुपयातीत्यक्षर, तच्च समासतस्त्रिविधं, तद्यथा—संज्ञाक्षर व्यञ्जनाक्षरं लब्ध्यक्षर चेति, तत्र सञ्ज्ञाक्षरमक्षराकारविशेष., यथा घटिकासस्थानो धकार., कुरुंटिसंस्थानश्चकार इत्यादि, तच्च ब्राह्मयादिलिपीविधानादनेकविधं, तथा व्यञ्जनाक्षरं—व्यज्यतेऽनेनार्थ प्रदीपेनेव घट इति व्यञ्जनं, व्यञ्जन च तदक्षरं च व्यञ्जनाक्षरं, तच्चेह सर्वमेव भाष्यमाणमकारादि हकारान्त, अर्थाभिव्यञ्जकत्वात्, तथा योऽक्षरोपलम्भस्तल्लब्ध्यक्षरं, तच्च इन्द्रियमनोनिमित्तं श्रुतग्रन्थानुसारि ज्ञान तदावरणक्षयोपशमो वा, तत्र संज्ञाक्षर व्यञ्जनाक्षरं च द्रव्याक्षरं, श्रुतज्ञानाख्य-

भावाक्षरकारणत्वात्, लब्ध्यक्षर तु भावाक्षर •विज्ञानात्मकत्वात्, अक्षरं च तत श्रुतं च अक्षरश्रुतं ॥ उक्तमक्षरश्रुतम् । इदानीमनक्षरश्रुतस्वरूपमभिधित्सुराह—

"ऊससिय नीससिय निच्छूढ खासिय च छीयं च । निस्सिंघियमणुसार अणक्खर छेलियाईयं ॥ २० ॥"

उच्छ्वसनमुच्छ्वसित, भावे क्तप्रत्यय, तथा नि श्वसन निःश्वसित निष्ठीवन निष्ठ्यूत कासन कासित, चशब्द' समुच्चयार्थः, क्षवण क्षुत, चशब्द समुच्चयार्थ एव, अस्य च व्यवहित सम्बन्ध सेण्टितादि चानक्षरश्रुतमिति, निस्सघन निस्सिंघित, अनुस्वारवत् अनुस्वार, 'अभ्रादिभ्य' इति मत्वर्थीयात्प्रत्ययविधानादनक्षरमपि यदनुस्वारवत् उच्चार्यते तदनक्षरमनुस्वारमिति भावार्थ, एतदुच्छ्वसिताद्यनक्षर–अनक्षरश्रुतं, न केवलमेतत्, किन्तु सेण्टन सिण्टितं एतदादि चानक्षरश्रुतमिति ॥ इह उच्छ्वसितादि द्रव्यश्रुतमात्र, ध्वनिमात्रत्वात्, अथवा श्रुतविज्ञानोपयुक्तस्य जन्तो· सर्व एव व्यापार श्रुत, तस्य तद्भावेन परिणतत्वात्, यद्येव तर्हि किमिति करचरणादिचेष्टापि श्रुतमिति न व्यवह्रियते ?, येनोच्छ्वसिताद्येवोक्तमिति, उच्यते, रूढिवशात्, तथाहि–उच्छ्वसिताद्येव श्रुतमिति व्यवहारमवतीर्ण, तस्य श्रूयमाणत्वात्, न करादिचेष्टा, तस्याः श्रवणपथातीतत्वात्, अनुस्वारादयस्त्वकारादिवर्णा इवार्थस्याधिगमका इति निर्विवादमेव ते श्रुतं, आह च भाष्यकृत्—"ऊससियाई दव्वसुयमेत्तमहवा सुतोवउत्तस्स । सव्वोच्चिय वावारो सुयमिह तो किं न चेट्ठावि ? ॥१॥ रूढीए त सुय सुव्वइत्ति चेट्ठा न सुव्वइ कयावि । अहिगमगा वण्णा इव जमणुस्सारादयो तेणं ॥२॥"(वि०५०२–५०३) उक्तमनक्षरश्रुतद्वारं, इदानीं संज्ञिद्वारम्—अथ सज्ञीति क शब्दार्थ ?, उच्यते, सज्ञानं सज्ञा, सा अस्यास्तीति संज्ञी, ननु

यदि सज्ञासम्बन्धमात्रेण सञ्ज्ञी तत एकेन्द्रिया अपि सञ्ज्ञिन प्राप्नुवन्ति, तेषामप्याहारादिसंज्ञासद्भावात्, तथा च प्रज्ञापनासूत्रम्—"एगिंदियाण भंते! कइविहा सण्णा पण्णत्ता?, गोयमा! दसविहा पन्नत्ता, तजहा—आहारसण्णा भयसण्णा मेहुणसण्णा परिग्गहसण्णा कोहसण्णा माणसण्णा मायासण्णा लोभसण्णा ओहसण्णा लोगसण्णा" इति, सत्यमेतत्, केवलमेतासु सज्ञासु मध्ये या ओघसज्ञा लोकसज्ञा वा साऽतिस्तोका, ततो न तत्सम्बन्धमात्रेण संज्ञीति व्यपदेष्टु शक्यः, न खलु कार्षापणधनमात्रेण लोके धनवानित्युच्यते, या त्वाहारभयपरिग्रहमैथुनादिका सज्ञा सा भूयस्यपि मोहनीयोदयप्रभवत्वेन न विशिष्टा, न चाविशिष्टया संज्ञया संज्ञीत्यभिधातुं शक्यं, न ह्यविशिष्टेन मूर्त्तिमात्रेण लोके रूपवानिति व्यवहार, ततो या महती शोभना च ज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमजन्या मनोज्ञानरूपा सज्ञा तयैव सञ्ज्ञीति व्यपदिश्यते, उक्त च—"जइ सण्णासबंधेण सण्णिणो तेण सण्णिणो सबे। एगिंदियाइयाणवि ज सण्णा दसविहा भणिया ॥ १ ॥ थोवा न सोहणाविय ज सा तो नाहिकीरए इहइ। करिसावणे न धणवं न रूवव मुत्तिमित्तेण ॥ २ ॥ जह बहुदबो धणवं पसत्थरूवो य रूववं होइ। महतीए सोहणाए य तह सण्णी नाणसण्णाए ॥ ३ ॥" (वि०५०५–५०७) स च संज्ञी त्रिविधस्तद्यथा—दीर्घकालिकोपदेशेन हेतुवादोपदेशेन दृष्टिवादोपदेशेन च, तत्र यया सज्ञया सुदीर्घमपि कालमतीतमर्थ स्मरति एष्यन्त च चिन्तयति, यथा—कथ नु नाम मया कर्त्तव्यमिति, स दीर्घकालिकोपदेशेन संज्ञी, दीर्घ. कालो दीर्घकाल सोऽस्यास्तीति दीर्घकालिक स चासावुपदेशश्च, उपदेशो भणनं, दीर्घकालिकोपदेशस्तेन, एष च दीर्घकालिकोपदेशेन संज्ञी मनोज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमवशान्मनोलब्धिसम्पन्नोऽनन्तान् मनोयोग्यान् पुद्गलान् गृहीत्वा मनस्त्वेन परिण-

गध्य मन्यते चिन्तनीयं वस्तुजात, तेनासौ गर्भजस्तिर्यग्मनुष्यो वा देवो नारको वा द्रष्टव्यो, न शेष एकेन्द्रियादि , विशिष्टमनोलब्धिविकलत्वात्, तथा च सति दीर्घकालिकोपदेशेनासज्ञी एकेन्द्रियो द्वीन्द्रियादिश्च प्रतिपत्तव्यः,. हेतुर्निमित्त कारणमित्यनर्थान्तर तस्य वदन वाद॰ तद्विषय उपदेश —प्ररूपणं हेतुवादोपदेशस्तेन सज्ञी, यो बुद्धिपूर्वक स्वदेहपरिपालनाय इष्टेष्वाहारादिषु प्रवर्त्तते अनिष्टेभ्यस्तु निवर्त्तते, स च द्वीन्द्रियादिरपि वेदितव्यः, तस्यापि मनःसञ्चिन्तनपूर्वकमिष्टानिष्टविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात्, केवलमस्य मनसा चिन्तन प्रायो वर्त्तमानकालविषय, न भूतभविष्यद्विषयमल्पमनोलब्धिसम्पन्नत्वात्, ततो न दीर्घकालिकोपदेशेन सज्ञी लभ्यते, एतन्मतेनासज्ञिन एकेन्द्रिया एव द्रष्टव्या., उक्त च—"जे पुण सचिंतेउ इट्ठाणिट्ठेसु विसयवत्थुसुं । वत्तति नियत्तति य सदेहपरिपालणाहेउ ॥ १ ॥ पाएण संपइच्चिय कालंमि तया ण दीहकालण्णू । ते हेउवायसण्णी निच्चिट्ठा होंति उ असण्णी ॥२॥" (वि०५१५–५१६) तथा दृष्टि. दर्शन–सम्यक्त्वादि तस्य वदन वाद. तद्विषय उपदेश –प्ररूपण तेन संज्ञी–सम्यग्दृष्टिस्तस्य संज्ञा ज्ञानावरणक्षयोपशमभावात्, असज्ञी मिथ्यादृष्टि , उक्तं च—"सम्मद्दिट्ठी सण्णी सते नाणे खओवसमियंमि । अस्सण्णी मिच्छत्तं दिट्ठीवायोवएसेण ॥१॥(वि०५१७)"ततश्च संज्ञिन श्रुतं सज्ञिश्रुतं, तथा असंज्ञिन श्रुतमसज्ञिश्रुतं, तथा सम्यक् श्रुत–अङ्गानङ्गप्रविष्टमाचारावश्यकादि, तथा मिथ्याश्रुत–पुराणरामायणभारतादि, सर्वमेव वा दर्शनपरिग्रहविशेषात्सम्यक्श्रुत इतरद्वा, तथाहि–सम्यग्दृष्टौ सर्वमपि श्रुत सम्यक्श्रुत,हेयोपादेयशास्त्राणाहेयोपादेयतया परिज्ञानात्,मिथ्यादृष्टौ सर्वं मिथ्याश्रुत विपर्ययात् ॥ तथा सादिसपर्यवसितमनाद्यपर्यवसितं च न ... ारतोऽवसेय, तत्र द्रव्यास्तिकनयमतादेशेन अनाद्यपर्यवसित धर्मास्तिका-

यादिवत्, पर्यायास्तिकनयमतादेशेन सादिसपर्यवसितं अनित्यत्वात् नारकादिपर्यायवत्, आह च भाष्यकृत्—"अत्थित्ति नयस्सेय अणाइपज्जतमत्थिकायव्व। इयरस्स साइसंत गइपज्जाएहि जीवव्व ॥ १ ॥ (वि०५२७)" अथवा द्रव्यादिचतुष्टयमधिकृत्य साद्यनाद्यादि भावनीयम्, तद्यथा—एकं पुरुष प्रतीत्य सादिसपर्यवसितं, नानाजीवानाश्रित्यानाद्यपर्यवसित, कदाचिदपि व्यवच्छेदाभावात्, क्षेत्रत पञ्च भरतानि पञ्चैरवतानि प्रतीत्य सादिसपर्यवसित, सुषमसुषमादावभावात्, पञ्च महाविदेहानधिकृत्यानाद्यपर्यवसित, सकलकाल तत्र भावात्, कालतोऽवसर्प्पिणीं उत्सर्प्पिणीं चाधिकृत्य सादिसपर्यवसित, तृतीयाद्यरकेष्वेव भावात्, नोत्सर्प्पिण्यवसर्प्पिणीमधिकृत्यानाद्यपर्यवसित, महाविदेहेषु सतत भावात्, भावतः प्रज्ञापकगतान् उपयोगस्वरप्रयत्नस्थानविशेषादीन् भावान् गतिस्थानभेदसङ्घातवर्णरसगन्धस्पर्शनादीन् ज्ञेयगताश्च भावान् प्रतीत्य सादिसपर्यवसितं, प्रज्ञापकभावाना ज्ञेयभावाना चान्यथान्यथाभावात्, क्षायोपशमिकं पुनर्भावमङ्गीकृत्यानाद्यपर्यवसितं, तस्य सर्वकालं भावात्, खलुशब्द एवकारार्थ. स चावधारणे तस्य च व्यवहित. सम्बन्ध , सप्तैवैते श्रुतपक्षाः सप्रतिपक्षा', न पुनः पक्षान्तरमस्ति, सतोऽत्रैवान्तर्भावात्। सम्प्रति गमिकद्वारं—तत्र गमा—भङ्गकाः गणितादिविशेषाश्च, यदिवा कारणवशतो ये सदृशपाठास्ते गमा. तेऽस्य सन्तीति गमिक 'अतोऽनेकस्वरा'दितिमत्वर्थीय इकप्रत्यय., तच्च प्रायो दृष्टिवादः, उक्त च नन्द्यध्ययने—"गमियं दिट्ठिवादो" इति, यत्पुनरसदृशपाठ तद् अगमिक, तच्च प्रायः कालिकं। साम्प्रत अगप्रविष्टद्वारं—अथ अङ्गप्रविष्टानङ्गप्रविष्टयो. क. प्रतिविशेषः ?, उच्यते, यद् गणधरै. साक्षाद्दृब्ध तदङ्गप्रविष्ट, तच्च द्वादशाङ्गं, यत्पुनः स्थविरैर्भद्रबाहुस्वामिप्रभृतिभिराचार्यैरुपनिबद्धं तदनङ्गप्रविष्टं, तच्चावश्यक-

मध्य मन्यते चिन्तनीय वस्तुजात, तेनासौ गर्भजस्तिर्यग्मनुष्यो वा देवो नारको वा द्रष्टव्यो, न शेष एकेन्द्रियादिः, विशिष्टमनोलब्धिविकलत्वात्, तथा च सति दीर्घकालिकोपदेशेनासंज्ञी एकेन्द्रियो द्वीन्द्रियादिश्च प्रतिपत्तव्य., हेतुर्निमित्त कारणमित्यनर्थान्तर तस्य वदन वाद तद्विषय उपदेश.—प्ररूपण हेतुवादोपदेशस्तेन सञ्ज्ञी, यो बुद्धिपूर्वक स्वदेहपरिपालनाय इष्टेष्वाहारादिषु प्रवर्त्तते अनिष्टेभ्यस्तु निवर्त्तते, स च द्वीन्द्रियादिरपि वेदितव्यः, तस्यापि मनःसञ्चिन्तनपूर्वकमिष्टानिष्टविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात्, केवलमस्य मनसा चिन्तन प्रायो वर्त्तमानकालविषय, न भूतभविष्यद्विषयमल्पमनोलब्धिसम्पन्नत्वात्, ततो न दीर्घकालिकोपदेशेन सञ्ज्ञी लभ्यते, एतन्मतेनासंज्ञिन एकेन्द्रिया एव द्रष्टव्या., उक्त च—"जे पुण सचिंतेउ इट्ठाणिट्ठेसु विसयवत्थुसुं । वत्तंति नियत्तति य सदेहपरिपालणाहेउ ॥ १ ॥ पाएण संपइच्चिय कालमि तया ण दीहकालण्णू । ते हेउवायसण्णी निच्चिट्ठा होंति उ असण्णी ॥२॥" (वि०५१५–५१६) तथा दृष्टि. दर्शन—सम्यक्त्वादि तस्य वदन वाद तद्विषय उपदेश -प्ररूपण तेन संज्ञी—सम्यग्दृष्टिस्तस्य संज्ञा ज्ञानावरणक्षयोपशमभावात्, असंज्ञी मिथ्यादृष्टि., उक्तं च—"सम्मद्दिट्ठी सण्णी सते नाणे खओवसमियमि । अस्सण्णी मिच्छत्तं दिट्ठीवायोवएसेणं ॥१॥(वि०५१७)"ततश्च सञ्ज्ञिन श्रुत सञ्ज्ञिश्रुतं, तथा असञ्ज्ञिन श्रुतमसञ्ज्ञिश्रुतं, तथा सम्यक् श्रुत—अङ्गानङ्गप्रविष्टमाचारावश्यकादि, तथा मिथ्याश्रुत—पुराणरामायणभारतादि, सर्वमेव वा दर्शनपरिग्रहविशेषात्सम्यक्श्रुत इतरद्वा, तथाहि—सम्यग्दृष्टौ सर्वमपि श्रुत सम्यक्श्रुत,हेयोपादेयशास्त्राणाहेयोपादेयतया परिज्ञानात्,मिथ्यादृष्टौ सर्वं मिथ्याश्रुत विपर्ययात् ॥ तथा सादिसपर्यवसितमनाद्यपर्यवसित च नयानुसारतोऽवसेय, तत्र द्रव्यास्तिकनयमतादेशेन अनाद्यपर्यवसितं धर्मास्तिका-

यादिवत्, पर्यायास्तिकनयमतादेशेन सादिसपर्यवसित आनन्त्यत्वात् नारकादि[illegible] अथवा द्रव्यादिचतुष्टयम-
नयस्सेय अणाइपज्जतमत्थिकायव । इयरस्स साइसत गइपज्जाएहि जीवव ॥ १ ॥ (वि०५२७)" अथवा द्रव्यादिचतुष्टयम-
धिकृत्य साद्यनाद्यादि भावनीयम्, तद्यथा—एकं पुरुष प्रतीत्य सादिसपर्यवसितं, नानाजीवानाश्रित्यानाद्यपर्यव-
सित, कदाचिदपि व्यवच्छेदाभावात्, क्षेत्रत पञ्च भरतानि पञ्चैरवतानि प्रतीत्य सादिसपर्यवसित, सुषमसुषमादाव-
भावात्, पञ्च महाविदेहानधिकृत्यानाद्यपर्यवसित, सकलकाल तत्र भावात्, कालतोऽवसर्प्पिणीं उत्सर्प्पिणीं चाधिकृत्य
सादिसपर्यवसित, तृतीयाद्यरकेष्वेव भावात्, नोत्सर्प्पिण्यवसर्प्पिणीमधिकृत्यानाद्यपर्यवसित, महाविदेहेषु सतत भावात्,
भावत. प्रज्ञापकगतान् उपयोगस्वरप्रयत्नस्थानविशेषादीन् भावान् गतिस्थानभेदसङ्घातवर्णरसगन्धस्पर्शनादीन् ज्ञेयग-
ताश्च भावान् प्रतीत्य सादिसपर्यवसितं, प्रज्ञापकभावाना ज्ञेयभावाना चान्यथान्यथाभावात्, क्षायोपशमिकं पुनर्भावम-
ङ्गीकृत्यानाद्यपर्यवसितं, तस्य सर्वकालं भावात्, खलुशब्द एवकारार्थः स चावधारणे तस्य च व्यवहित' सम्बन्ध., सर्वैवैते
श्रुतपक्षा सप्रतिपक्षा., न पुनः पक्षान्तरमस्ति, सतोऽत्रैवान्तर्भावात् । सम्प्रति गमिकद्वार—तत्र गमा—भङ्गका. गणितादि-
विशेषाश्च, यदिवा कारणवशतो ये सदृशपाठास्ते गमा. तेऽस्य सन्तीति गमिक 'अतोऽनेकस्वरा'दितिमत्वर्थीय इकप्रत्ययः,
तच्च प्रायो दृष्टिवाद., उक्त च नन्द्यध्ययने—"गमिय दिट्ठिवादो" इति, यत्पुनरसदृशपाठं तद् अगमिक, तच्च प्रायः
कालिकं । साम्प्रत अगप्रविष्टद्वारं—अथ अङ्गप्रविष्टानङ्गप्रविष्टयो क. प्रतिविशेष. ?, उच्यते, यद् गणधरै. साक्षाद्
दृब्धं तदङ्गप्रविष्टं, तच्च द्वादशाङ्ग, यत्पुनः स्थविरैर्भद्रबाहुस्वामिप्रभृतिभिराचार्यैरुपनिबद्धं तदनङ्गप्रविष्टं, तच्चावश्यक-

निर्युक्त्यादि, अथवा वारत्रय गणधरपृष्टेन सता भगवता तीर्थकरेण यत्प्रत्युच्यते 'उप्पन्नेइ वा विगमेइ वा धुवेइ वा' इति पदत्रय तदनुसृत्य यन्निष्पन्न तदङ्गप्रविष्ट, यत्पुनर्गणधरप्रश्नव्यतिरेकेण शेषकृतप्रश्नपूर्वकं वा भगवतो मुत्कल व्याकरण तदधिकृत्य यन्निष्पन्न जम्बूद्वीपप्रज्ञप्त्यादि, यच्च वा गणधरवचास्येवोपजीव्य दृब्धमावश्यकनिर्युक्त्यादि पूर्वस्थविरैस्तदनङ्गप्रविष्ट, यदिवा यत्सर्वतीर्थकरतीर्थेष्वनियत तदनङ्गप्रविष्ट, सर्वपक्षेषु द्वादशाङ्गान्यङ्गप्रविष्ट, शेषमनङ्गप्रविष्ट, उक्त च—"गणहरथेरकय वा आएसा मुक्कवागरणतो वा। धुवचलविसेसतो वा अगाणगेसु नाणत्त॥१"॥(वि०५५०) ननु पूर्व तावत् पूर्वाणि भगवद्भिर्गणधरैरुपनिबध्यन्ते, पूर्व करणात् पूर्वाणीति पूर्वाचार्यप्रदर्शितव्युत्पत्तिश्रवणात्, पूर्वेषु च सकलवाङ्मयस्यावतारो, न खलु तदस्ति यत्पूर्वेषु नाभिहित, तत. किं शेपाङ्गविरचनेनाङ्गवाह्यविरचनेन वा?, उच्यते, इह विचित्रा जगति प्राणिन तत्र ये दुर्मेधस ते पूर्वाणि नाध्येतुमीशते, पूर्वाणामतिगम्भीरार्थत्वात् तेषा च दुर्मेधस्त्वात्, स्त्रीणा पूर्वाध्ययनानधिकार एव, तासा तुच्छत्वादिदोषबहुलत्वात्, उक्त च—"तुच्छा गारवबहुला चालिंदिया दुब्बला धिईए य। इति अइसेसज्झयणा भूयावायो न इत्थीण॥१॥(वि०५५२)' अत्र अतिशेषाध्ययनानि–उत्थानश्रुतादीनि भूतवादो–दृष्टिवाद। ततो दुर्मेधसा स्त्रीणा चानुग्रहाय शेपाङ्गानामङ्गबाह्यस्य च विरचनमिति, उक्त च–"जइविय भूयावाए सव्वस्स वयोगयस्स ओयारो। निज्जूहणा तहाविहु दुम्मेहे पप्प इत्थी य॥१॥ (वि०५५१)" गाथाशेष अवधारणप्रयोग दर्शयता व्याख्यातं॥ सत्पदप्ररूपणादि मतिज्ञानवत् आयोज्य॥ तदेव प्रतिपादित स्वरूपेण श्रुतज्ञानं, साम्प्रत विषयद्वारेण निरूप्यते–चतुर्विध श्रुतज्ञान, तद्यथा–द्रव्यत क्षेत्रत. कालतो भावतश्च, तत्र द्रव्यत श्रुतज्ञानी उपयुक्तः सर्वाणि द्रव्याणि जानाति न तु पश्यति क्षेत्रतः सर्व

क्षेत्र कालत सर्व काल भावत सर्वान् भावान्। इद च श्रुतज्ञान सर्वातिशयरत्नकल्प प्रायो गुर्वधीन च ततो विनेयजनानुग्रहार्थं यो यथा चास्य लाभस्त तथाऽस्य दर्शयति—

"आगमसत्थग्गहण ज बुद्धिगुणेहि अट्ठहि दिट्ठ। बेंति सुयणाणलभ तं पुव्वविसारया धीरा॥ २१॥"

आ—अभिविधिना सकलश्रुतविषयव्याप्तिरूपेण मर्यादया वा यथावस्थितप्ररूपणया गम्यंते—परिच्छिद्यते अर्था येन स आगम., 'पुंनाम्नी'तिकरणे घप्रत्यय, स चैवंव्युत्पत्त्या अवधिकेवलादिरूपोऽपि प्राप्नोति ततस्तद्व्यवच्छेदार्थं विशेपणान्तरमाह—'शास्त्रे'ति शिष्यतेऽनेनेति शास्त्र आगमश्च तत् शास्त्र च आगमशास्त्र, आगमग्रहणेन षष्टितन्त्रादिकुशास्त्रव्यवच्छेद., तेषा यथावस्थितार्थप्रकाशनाभावेनानागमत्वात्, आगमशास्त्रस्य ग्रहणमागमशास्त्रग्रहण, यद् बुद्धिगुणै. वक्ष्यमाणै' करणभूतैरष्टभिर्दृष्टं तदेव ग्रहण श्रुतज्ञानस्य लाभं ब्रुवते, पूर्वेषु विशारदा पूर्वविशारदा., विशारदा—विपश्चित:, धीरा.—व्रतपालने स्थिरा, किमुक्त भवति?—यदेव जिनप्रणीतवचनार्थपरिज्ञान तदेव परमार्थत' श्रुतज्ञान, न शेपमिति॥ बुद्धिगुणैरष्टभिरित्युक्तमतस्तानेव बुद्धिगुणानाह—

"सुस्सूसइ पडिपुच्छइ सुणेइ गिण्हइ य ईहए वावि। तत्तो अपोहए वा धारेइ करेइ वा सम्मं॥ २२॥"

पूर्वं तावत् शुश्रूषते—विनययुक्तो गुरुवदनारविन्दान्निर्गच्छद्वचन श्रोतुमिच्छति, तत. प्रतिपृच्छति यत्र शङ्कित भवति तत्र भूयोऽपि विनयनम्रतया वचसा गुरुमन. प्रह्लादयन् पृच्छति, पृष्टे च सति यद्गुरु कथयति तत् सम्यक्—व्याक्षेपपरिहारेण सावधान. शृणोति, श्रुत्वा चार्थरूपतया गृह्णाति, गृहीत्वा च ईहते—पूर्वापराविरोधेन पर्यालोचयति, चशब्द. समु-

निर्युक्त्यादि, अथवा वारत्रय गणधरपृष्टेन सता भगवता तीर्थकरेण यत्प्रत्युच्यते 'उप्पन्नेइ वा विगमेइ वा धुवेइ वा' इति पदत्रय तदनुसृत्य यन्निष्पन्नं तदङ्गप्रविष्ट, यत्पुनर्गणधरप्रश्नव्यतिरेकेण शेषकृतप्रश्नपूर्वकं वा भगवतो मुत्कल व्याकरण तदधिकृत्य यन्निष्पन्न जम्बूद्वीपप्रज्ञप्त्यादि, यच्च वा गणधरवचास्येवोपजीव्य द्रब्धमावश्यकनिर्युक्त्यादि पूर्वस्थविरैस्तदनङ्गप्रविष्ट, यदिवा यत्सर्वतीर्थकरतीर्थेष्वनियत तदनङ्गप्रविष्ट, सर्वपक्षेपु द्वादशाङ्गान्यङ्गप्रविष्ट, शेपमनङ्गप्रविष्ट, उक्त च—"गणहरथेरकय वा आएसा मुक्कवागरणतो वा। धुवचलविसेसतो वा अगाणगेसु नाणत्त॥१"॥(वि०५५०) ननु पूर्व तावत् पूर्वाणि भगवद्भिर्गणधरैरुपनिबध्यन्ते, पूर्व करणात् पूर्वाणीति पूर्वाचार्यप्रदर्शितव्युत्पत्तिश्रवणात्, पूर्वेषु च सकलवाङ्मयस्यावतारो, न खलु तदस्ति यत्पूर्वेषु नाभिहित, तत. किं शेपाङ्गविरचनेनाङ्गबाह्यविरचनेन वा ?, उच्यते, इह विचित्रा जगति प्राणिन. तत्र ये दुर्मेधस ते पूर्वाणि नाध्येतुमीशते, पूर्वाणामतिगम्भीरार्थत्वात् तेषा च दुर्मेधस्त्वात्, स्त्रीणा पूर्वाध्ययनानधिकार एव, तासा तुच्छत्वादिदोपबहुलत्वात्, उक्त च—"तुच्छा गारवबहुला चालिदिया दुबला धिईए य । इति अइसेसज्झयणा भूयावायो न इत्थीण ॥१॥(वि०५५२)' अत्र अतिशेषाध्ययनानि–उत्थानश्रुतादीनि भूतवादो–दृष्टिवाद.। ततो दुर्मेधसा स्त्रीणा चानुग्रहाय शेपाङ्गानामङ्गबाह्यस्य च विरचनमिति, उक्त च–"जइवि य भूयावाए सवस्स वयोगयस्स ओयारो । निज्जूहणा तहावि हु दुम्मेहे पप्प इत्थी य ॥१॥ (वि०५५१)" गाथाशेष अवधारणप्रयोग दर्शयता व्याख्यात ॥ सत्पदप्ररूपणादि मतिज्ञानवत् आयोज्य ॥ तदेव प्रतिपादित स्वरूपेण श्रुतज्ञानं, साम्प्रत विषयद्वारेण निरूप्यते–चतुर्विध श्रुतज्ञानं, तथथा–द्रव्यत क्षेत्रत कालतो भावतश्च, तत्र द्रव्यत श्रुतज्ञानी उपर क्त: सर्वाणि द्रव्याणि जानाति न प

योग सूत्राभिधानलक्षण एव कर्त्तव्य, मा भूत् प्राथमिकविनेयाना मतिभेद, द्वितीयोऽनुयोग सूत्रस्पर्शकनिर्युक्तिमिश्रितो भणितस्तीर्थकरगणधरै, सूत्रस्पर्शनिर्युक्तिसहित द्वितीयमनुयोग गुरुर्विदध्यादित्याख्यातं तीर्थकरगणधरैरिति भाव, तृतीयश्चानुयोगो निरवशेप -प्रसक्तानुप्रसक्तप्रतिपादनलक्षण इति, 'एप.' उक्तलक्षणो विधिर्भवत्यनुयोगे-व्याख्याया, आह—परिनिष्ठा सप्तमे इत्युक्त त्रयश्चानुयोगप्रकारास्तदेतत्कथ ?, उच्यते, त्रयाणामनुयोगप्रकाराणामन्यतमेन केनचित्प्रकारेण भूयो भूयो भाव्यमानेन सप्तवार श्रवणं कार्यते, ततो न कश्चिद्दोप', अथवा कञ्चिन्मन्दमतिविनेयमधिकृत्य तदुक्त द्रष्टव्य, न पुनरेप एव सर्वत्र श्रवणविधिनियम, उद्घटितज्ञविनेयाना सकृच्छ्रवणत एवाशेपग्रहणदर्शनादिति कृत प्रसङ्गेन॥ तदेवमुक्त श्रुतज्ञानस्वरूपम्, सम्प्रति प्रागभिहितप्रस्तावमवधिज्ञानमुपदर्शयन्नाह—

"सखातीताओ खलु ओहीनाणस्स सव्वपयडीओ। काई भवपच्चइया खओवसमिया उ काओवि ॥ २५ ॥"

सङ्ख्यानं सङ्ख्या तामतीता -अतिक्रान्ताः सङ्ख्यातीता., असङ्ख्येया इत्यर्थः, तथा सङ्ख्यातीतमनन्तमपि भवति ततश्चानन्ता अपीति द्रष्टव्य, तथा च खलुशब्दो विशेपणार्थ., स चैतत् विशिनष्टि—क्षेत्रकालाख्यप्रमेयापेक्षया सङ्ख्यातीता द्रव्यभावाख्यप्रमेयापेक्षया त्वनन्ता इति, अवधिज्ञानस्य—प्राग्निरूपितशब्दार्थस्य प्रकृतयो—भेदा, सर्वाश्च ता' प्रकृतयश्च सर्वप्रकृतय, इयमत्र भावना—इहावधेर्लोकक्षेत्रासङ्ख्येयभागादारभ्य प्रदेशवृद्ध्या असङ्ख्येयलोकपरिमाणमुत्कृष्टमालम्बनतया क्षेत्रमुक्त, कालश्चावलिकाया असङ्ख्येयभागादारभ्य समयवृद्ध्या खल्वसङ्ख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीप्रमाण उक्तः, ज्ञेयभेदाच्च ज्ञानस्य भेद इति क्षेत्रकालावधिकृत्य सख्यातीतास्तत्प्रकृतय., तथा तैजसवाग्द्रव्यापान्तरालवर्त्यनन्तप्रादेशिक-

घयार्थ, अपिशब्द पर्यालोचयन् किञ्चित्स्वबुद्ध्याऽप्युत्प्रेक्षते इति सूचनार्थं, तत —पर्यालोचनानन्तरमपोहते एवमेतत् यदादिष्टमाचार्येण नान्यथेत्यवधारयति, ततस्तमर्थं निश्चित स्वचेतसि विस्मृत्यभावार्थ सम्यक् धारयति, करोति च सम्यक्—यथोक्तमनुष्ठान, यथोक्तानुष्ठानमपि श्रुतज्ञानप्राप्तिहेतु', तदावरणकर्मक्षयोपशमनिमित्तत्वात्, अथवा यद् यद् आनापयति गुरुस्तत्तत्सम्यगनुग्रहं मन्यमान श्रोतुमिच्छति शुश्रूषते, पूर्वसन्दिष्टश्च सर्वकार्याणि कुर्वन् पुन पृच्छति प्रतिपृच्छति, पुनरादिष्ट सम्यक् श्रृणोति, शेष पूर्ववत् ॥ तदेव व्याख्याता गुणा, सम्प्रति यत् शुश्रूषते इत्युक्त तत्र श्रवणविधिमाह—

"मूय हुंकार वा बाढक्कार पडिपुच्छ वीमंसा । तत्तो पसंग पारायणं च परिणिट्ठ सत्तमए ॥ २३ ॥"

'मूक'मिति प्रथमतो मूक श्रृणुयात्, किमुक्त भवति?—प्रथमश्रवणे सयतगात्रस्तूष्णीमासीत, ततो द्वितीये श्रवणे हुङ्कार दद्यात्, वन्दन कुर्यादित्यर्थ, तृतीये बाढकार कुर्यात्, बाढ—एवमेतत् नान्यथेति प्रशसेदित्यर्थः, चतुर्थे श्रवणे गृहीतपूर्वापरसूत्राभिप्रायो मनाक् प्रतिपृच्छा कुर्यात्, कथमेतत् इति, पञ्चमे मीमासा—प्रमाणजिज्ञासा कुर्यादिति भाव, षष्ठे श्रवणे तदुत्तरोत्तरगुणप्रसङ्ग पारगमनं चास्य भवति, ततो सप्तमे श्रवणे परिनिष्ठो, गुरुवदनुभाषते इत्यर्थ ॥ एव तावत् श्रवणविधिरुक्त, सम्प्रति व्याख्यानविधिमभिधित्सुराह—

"सुत्तत्थो खलु पढमो बीओ निज्जुत्तिमीसितो भणितो । तइओ य निरवसेसो एस विही होइ अणुओगे २४"

प्रथमोऽनुयोग सूत्रार्थ—सूत्रार्थप्रतिपादनपर, खलु एवकारार्थ स चावधारणे ततोऽयमर्थः—गुरुणा प्रथमोऽन-

योग सूत्राभिधानलक्षण एव कर्त्तव्य, मा भूत् प्राथमिकविनेयाना मतिमद, द्वितीयोऽनुयोग [illegible] भणितस्तीर्थकरगणधरै, सूत्रस्पर्शनिर्युक्तिसहित द्वितीयमनुयोग गुरुर्विदध्यादित्याख्यातं तीर्थकरगणधरैरिति भाव, तृतीयश्चानुयोगो निरवशेष -प्रसक्तानुप्रसक्तप्रतिपादनलक्षण इति, 'एष.' उक्तलक्षणो विधिर्भवत्यनुयोगे-व्याख्याया, आह—परिनिष्ठा सप्तमे इत्युक्त त्रयश्चानुयोगप्रकारास्तदेतत्कथ ?, उच्यते, त्रयाणामनुयोगप्रकाराणामन्यतमेन केनचि-त्प्रकारेण भूयो भूयो भाव्यमानेन सप्तवार श्रवणं कार्यते, ततो न कश्चिद्दोष., अथवा कञ्चिन्मन्दमतिविनेयमधिकृत्य तदुक्त द्रष्टव्य, न पुनरेष एव सर्वत्र श्रवणविधिनियम., उद्घटितज्ञविनेयाना सकृच्छ्रवणत एवाशेपग्रहणदर्शनादिति कृत प्रसङ्गेन॥ तदेवमुक्त श्रुतज्ञानस्वरूपम्, सम्प्रति प्रागभिहितप्रस्तावमवधिज्ञानमुपदर्शयन्नाह—

"संखातीताओ खलु ओहीनाणस्स सव्वपयडीओ। काई भवपच्चइया खओवसमिया उ काओवि ॥ २५ ॥"

सङ्ख्यानं सङ्ख्या तामतीता -अतिक्रान्ताः सङ्ख्यातीता, असङ्ख्येया इत्यर्थ, तथा सङ्ख्यातीतमनन्तमपि भवति ततश्चा-नन्ता अपीति द्रष्टव्य, तथा च खलुशब्दो विशेपणार्थ, स चैतत् विशिनष्टि—क्षेत्रकालाख्यप्रमेयापेक्षया सङ्ख्यातीता द्रव्यभावाख्यप्रमेयापेक्षया त्वनन्ता इति, अवधिज्ञानस्य—प्राग्निरूपितशब्दार्थस्य प्रकृतयो—भेदा, सर्वाश्च ता प्रकृतयश्च सर्वप्रकृतय., इयमत्र भावना—इहावधेर्लोकक्षेत्रासङ्ख्येयभागादारभ्य प्रदेशवृद्ध्या असङ्ख्येयलोकपरिमाणमुत्कृष्टमालम्बन-तया क्षेत्रमुक्त, कालश्चावलिकाया असङ्ख्येयभागादारभ्य समयवृद्ध्या खल्वसङ्ख्येयोत्सर्प्पिण्यवसर्प्पिणीप्रमाण उक्तः, ज्ञेय-भेदाच्च ज्ञानस्य भेद इति क्षेत्रकालावधिकृत्य सख्यातीतास्तत्प्रकृतय, तथा तैजसवाग्द्रव्यापान्तरालवर्त्यनन्तप्रादेशिक-

द्रव्यादारभ्य विचित्रवृद्ध्या सर्वमूर्त्तद्रव्याण्युत्कृष्ट विषयपरिमाण द्रव्यत प्रतिवस्तुगतासङ्ख्येयपर्यायपरिमाण विषयमान भावतो, ज्ञेयभेदेनैव ज्ञानस्यापि भेद इति समस्त पुद्गलास्तिकाय तत्पर्यायाश्चाङ्गीकृत्यानन्ता अवधे प्रकृतयः, आसा च मध्ये काश्चनान्यतमा प्रकृतयो 'भवप्रत्यया' भवन्ति कर्मवशवर्त्तिन प्राणिनोऽस्मिन्निति भवो–नारकादिजन्म स पक्षिणा गगनगमनलब्धिरिवोत्पत्तौ प्रत्यय –कारण यासा ता भवप्रत्यया, ताश्च नारकामराणामेव, काश्चन पुनरन्यतमा 'गुणप्रत्यया' क्षयोपशमेन निर्वृत्ता क्षायोपशमिका ताश्च तिर्यङ्मनुष्याणा, उक्तच–"भवपच्चइया नारयसुराण पक्खीण वा नभोगमण। गुणपरिणामनिमित्ता सेसाण खओवसमियाओ ॥१॥" (वि ५७२) ननु अवधिज्ञानं क्षायोपशमिके भावे प्रतिपादित, नारकादिभवस्त्वौदयिक, तत स कथ तासामवधिप्रकृतीना प्रत्ययो भवितुमर्हति ?, नैष दोष, तासामपि क्षयोपशमनिबन्धनत्वात्, केवलमसौ क्षयोपशमस्तस्मिन् नारकामरभवे सत्यवश्यभावीति भवप्रत्ययास्ता इत्युक्त, आह च भाष्यकृत्–"ओही खओवसमिए भावे भणितो भवो तहोदइए। तो किह भवपच्चइओ वोत्तुं जुत्तोऽवही दोण्ह ? ॥ १ ॥ सोवि हु खओवसमिओ किं तु स एवक्खओवसमलाभो। तम्मि सइ होअवस्स भण्णइ भवपच्चओ तो सो ॥ २ ॥" (वि ५७३–५७४) साम्प्रत सामान्यरूपतयोद्दिष्टानामवधिप्रकृतीना वाचः क्रमवर्त्तित्वादायुषश्चाल्पत्वात् यथावद्भेदेन तत्प्रतिपादनसामर्थ्यमात्मनोऽपश्यन्निर्युक्तिकृदाह—

"कत्तो मे वण्णेउं सत्ती ओहिस्स सव्वपयडीओ। चोद्दसविहनिक्खेवं इड्ढीपत्ते य वोच्छामि ॥ २६ ॥"

कुतो 'मे' मम वर्णयितु शक्तिरवधे सर्वप्रकृती ?, नैव शक्तिरित्यर्थ, आयुष परिमितत्वाद्वाच क्रमवर्त्तित्वाच्च.

तथापि विनेयजनानुग्रहाय चतुर्दशविधनिक्षेप अवधे सम्बन्धिनमामर्षौषध्यादिलक्षण ऋद्धिं प्राप्ताः ऋद्धिप्राप्तास्ताश्च,
चशब्द· समुच्चये, वक्ष्ये–अभिधास्ये ॥ तत्र चतुर्दशविधनिक्षेपप्रतिपिपादयिषुस्तद्द्वारगाथाद्वयमाह—

"ओही खेत्त परिमाणे, सठाणे आणुगामिए । अवट्ठिए चले तिव–मद्पडिवाउप्पया इय ॥ २७ ॥
नाणदंसणविब्भंगे, देसे खित्ते गई इय । इड्ढीपत्ताणुओगे य, एमेया पडिवत्तीओ ॥ २८ ॥"

इह अवध्यादीनि गतिपर्यन्तानि चतुर्दश द्वाराणि, ऋद्धिस्तु चशब्दसमुच्चितत्वात् पञ्चदशं द्वारम्, तच्च चतुर्दश-विधनिक्षेपवक्तव्यतानन्तरं पश्चाद्वक्ष्यते, अन्ये त्वाचार्या अवधिरित्येतत्पद परित्यज्य आनुगामिकमनानुगामिकसहितम-र्थतोऽभिगृह्य चतुर्दश द्वाराणि व्याचक्षते, वदन्ति च–यस्मान्नावधि· प्रकृति , किन्तु प्रकृतिमान्, प्रकृतीना च चतु-र्दशधा निक्षेप इति, पक्षद्वयेऽप्यविरोध , तत्रावधिरिति अवधेर्नामादिभेदभिन्नस्य स्वरूपमभिधातव्य, अवधिशब्दो द्विरावर्त्यते, अर्थवशाच्च विभक्तिपरिणाम इति १, जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदभिन्नमवधे· क्षेत्रपरिमाणं वक्तव्यं २, तथा सस्था-नमवधेर्वक्तव्य ३, तथा अनुगमनशील आनुगामिकोऽवधि· सप्रतिपक्षो वक्तव्य , एकारान्तता सर्वत्रापि प्रथमान्तस्य प्राकृतत्वात्, यथा–'कयरे आगच्छइ दित्तरूवे' इत्यादि ४, तथा द्रव्यादिषु कियन्तं कालमप्रतिपतित सन् उपयोगतो लब्धितश्चावतिष्ठते इत्यवस्थितोऽवधिर्वक्तव्यः५, तथा वर्द्धमानतया क्षीयमाणतया च चलः–अनवस्थितोऽवधिर्वक्तव्यः ६, तथा तीव्रो मन्दो मध्यमश्चावधिर्वक्तव्य·, तत्र तीव्रो–विशुद्ध· मन्द –अविशुद्ध· तीव्रमन्दस्तूभयप्रकृतिरिति ७, तथा द्रव्याद्यपेक्षया एककाले प्रतिपातोत्पादौ वक्तव्यौ ८, तथा ज्ञानदर्शनविभङ्गा वाच्याः, किमुक्त भवति ?–किमत्र ज्ञान

द्रव्यादारभ्य विचित्रवृद्ध्या सर्वमूर्त्तद्रव्याण्युत्कृष्ट विषयपरिमाण द्रव्यत प्रतिवस्तुगतासङ्ख्येयपर्यायपरिमाण विषयमान भावतो, ज्ञेयभेदेनैव ज्ञानस्यापि भेद इति समस्त पुद्गलास्तिकाय तत्पर्यायाश्चाङ्गीकृत्यानन्ता अवधे प्रकृतय', आसा च मध्ये काश्चनान्यतमा प्रकृतयो 'भवप्रत्यया' भवन्ति कर्मवशवर्त्तिन प्राणिनोऽस्मिन्निति भवो—नारकादिजन्म स पक्षिणा गगनगमनलब्धिरिवोत्पत्तौ प्रत्यय –कारण यासा ता भवप्रत्यया, ताश्च नारकामराणामेव, काश्चन पुनरन्यतमा' 'गुणप्रत्यया' क्षयोपशमेन निर्वृत्ता क्षायोपशमिका ताश्च तिर्यङ्मनुष्याणा, उक्तच—"भवपच्चइया नारयसुराण पक्खीण वा नभोगमण। गुणपरिणामनिमित्ता सेसाण खओवसमियाओ ॥१॥" (वि ५७२) ननु अवधिज्ञानं क्षायोपशमिके भावे प्रतिपादित, नारकादिभवस्त्वौदयिक, तत स कथ तासामवधिप्रकृतीना प्रत्ययो भवितुमर्हति ?, नैष दोष., तासामपि क्षयोपशमनिबन्धनत्वात्, केवलमसौ क्षयोपशमस्तस्मिन् नारकामरभवे सत्यवश्यभावीति भवप्रत्ययास्ता इत्युक्त, आह च भाष्यकृत्—"ओही खओवसमिए भावे भणितो भवो तहोदइए। तो किह भवपच्चइओ वोत्तुं जुत्तोऽवही दोण्हं ? ॥ १ ॥ सोवि हु खओवसमिओ कि तु स एवक्खओवसमलाभो। तमि सइ होअवस्स भण्णइ भवपच्चओ तो सो ॥ २ ॥" (वि ५७३–५७४) साम्प्रत सामान्यरूपतयोद्दिष्टानामवधिप्रकृतीना वाच क्रमवर्त्तित्वादायुषश्चाल्पत्वात् यथावद्भेदेन तत्प्रतिपादनसामर्थ्यमात्मनोऽपश्यन्निर्युक्तिकृदाह—

"कत्तो मे वण्णेउं सत्ती ओहिस्स सव्वपयडीओ। चोद्दसविहनिक्खेवं इड्ढीपत्ते य वोच्छामि ॥ २६ ॥"

कुतो 'मे' मम वर्णयित शक्तिरवधे. सर्वप्रकृती.?, नैव शक्तिरित्यर्थ, आयुष परिमितत्वाद्वाच. क्रमवर्त्तित्वाच्च,

तथापि विनेयजनानुग्रहाय चतुर्दशविधनिक्षेप अवधेः सम्बन्धिनमामपौषध्यादिलक्षण ऋद्धि प्राप्ता ऋद्धिप्राप्तास्ताश्च, चशब्दः समुच्चये, वक्ष्ये—अभिधास्ये ॥ तत्र चतुर्दशविधनिक्षेपप्रतिपिपादयिपुस्तद्द्वारगाथाद्वयमाह—

"ओही खेत्त परिमाणे, संठाणे आणुगामिए । अवट्ठिए चले तिव्व-मदपडिवाउप्पया इय ॥ २७ ॥

नाणदंसणविब्भंगे, देसे खित्ते गई इय । इड्ढीपत्ताणुओगे य, एमेया पडिवत्तीओ ॥ २८ ॥"

इह अवध्यादीनि गतिपर्यन्तानि चतुर्दश द्वाराणि, ऋद्धिस्तु चशब्दसमुच्चितत्वात् पञ्चदशं द्वारम्, तच्च चतुर्दशविधनिक्षेपवक्तव्यतानन्तरं पश्चाद्वक्ष्यते, अन्ये त्वाचार्या अवधिरित्येतत्पद परित्यज्य आनुगामिकमनानुगामिकसहितमर्थतोऽभिगृह्य चतुर्दश द्वाराणि व्याचक्षते, वदन्ति च-यस्मान्नावधि॰ प्रकृतिः, किन्तु प्रकृतिमान्, प्रकृतीना च चतुर्दशधा निक्षेप इति, पक्षद्वयेऽप्यविरोध॰, तत्रावधिरिति अवधेर्नामादिभदभिन्नस्य स्वरूपमभिधातव्य, अवधिशब्दो द्विरावर्त्यते, अर्थवशाच्च विभक्तिपरिणाम इति १, जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदभिन्नमवधेः क्षेत्रपरिमाणं वक्तव्यं २, तथा सस्थानमवधेर्वक्तव्य ३, तथा अनुगमनशील आनुगामिकोऽवधि॰ सप्रतिपक्षो वक्तव्य॰, एकारान्तता सर्वत्रापि प्रथमान्तस्य प्राकृतत्वात्, यथा—'कयरे आगच्छइ दित्तरूवे' इत्यादि ४, तथा द्रव्यादिषु कियन्तं कालमप्रतिपतित॰ सन् उपयोगतो लब्धितश्चावतिष्ठते इत्यवस्थितोऽवधिर्वक्तव्य॰५, तथा वर्द्धमानतया क्षीयमाणतया च चल॰—अनवस्थितोऽवधिर्वक्तव्यः ६, तथा तीव्रो मन्दो मध्यमश्चावधिर्वक्तव्यः, तत्र तीव्रो—विशुद्ध॰ मन्द —अविशुद्ध॰ तीव्रमन्दस्तूभयप्रकृतिरिति ७, तथा द्रव्याद्यपेक्षया एककाले प्रतिपातोत्पादौ वक्तव्यौ ८, तथा ज्ञानदर्शनविभङ्गा वाच्याः, किमुक्त भवति ?—किमत्र ज्ञान

किं वा दर्शनं को वा विभङ्ग ?, परस्परतश्चामीषामल्पबहुत्वं च चिन्तनीयमिति ज्ञानदर्शनविभङ्गैर्द्वारत्रयमवसातव्य ११, तथा 'देस'त्ति कस्य देशविषय सर्वविषयो वाऽवधिर्भवतीति वक्तव्य १२, तथा 'खेत्त'त्ति सम्बद्धासम्बद्धसङ्ख्येयासङ्ख्येयान्तरालक्षेत्रद्वारेण क्षेत्रविषयोऽवधिर्वक्तव्य १३, 'गतिरिति चे'त्यत्र इतिशब्दो गणससूचको द्रष्टव्य., 'इत्यादिबहुवचनानि गणस्य ससूचकानि भवन्ती'ति वचनात्, ततो 'गइ इंदिए य काए' इत्यादिद्वारकलापोऽवधेर्द्रष्टव्य' इत्युक्त वेदितव्य १४, तथा ऋद्धिप्राप्तानुयोगश्च वक्तव्य , अनुयोगं—अन्वाख्यान, एवं अनेन प्रकारेण एता—अनन्तरोक्ता. 'प्रतिपत्तय.' प्रतिपदन प्रतिपत्ति परिच्छित्तिरित्यर्थ अवधे प्रकृतय एव प्रतिपत्तिहेतुत्वात् प्रतिपत्तय इत्युच्यते, अथवा प्रतिपद्यते—यथावदवगम्यते अवधिराभि प्रकृतिभिरिति प्रतिपत्तय., 'लाभादिभ्य'इति करणे क्तिप्रत्यय ॥ साम्प्रतमनन्तरद्वारगाथाद्वयव्याचिख्यासया इदमाह—

"नामंठवणादविए खेत्ते काले भवे य भावे य । एसो खलु ओहिस्सा निक्खेवो होइ सत्तविहो ॥ २९ ॥"

यस्य जीवस्याजीवस्य वाऽवधिरिति नाम क्रियते स नाम्ना नाममात्रेणावधिर्नामावधि., यथा लोके मर्यादा अवधिरिति, स्थापनावधिरक्षादि. अवधिरेष इति न्यस्यमान , अथवा अवधेरेव यदभिधानमवधिरिति तन्नामावधिर्नाम च तदवधिश्च नामावधिरिति व्युत्पत्ते , स्थापनावधिर्य खलु अवधेरालम्बनस्य द्रव्यस्य क्षेत्रस्य यदिवा स्वामिन आकारविशेष', स हि विषयविषयिणोरभेदोपचारादवधे सम्बन्धी, आकारश्च स्थापना, 'स्थापनाऽऽकारविशेष' इति वचनात्, उक्त च—"अहवा नाम तस्सेव जमभिहाण सपज्जतस्सेव । ठवणाऽऽगारविसेसो तद्दवक्खेत्तसामीण ॥१॥"(वि ५८२)अथ द्रव्यावधिरित्युच्यते—

स द्विविध -आगमतो नोआगमतश्च, तत्रागमतोऽवधिपदार्थज्ञस्तत्र चानुपयुक्त', 'अनुपयोगो द्रव्य'मिति वचनात्, नोआगमतस्त्रिविधस्तद्यथा–ज्ञशरीरद्रव्यावधि भव्यशरीरद्रव्यावधिः ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्यावधिश्च, तत्र ज्ञशरीरभव्यशरीरे प्रतीते, तृतीयस्तु साक्षात्सूत्रेणैवोपात्त. 'दविए'इति द्रव्यावधिर्द्रव्यालम्बन इत्यर्थ , अथवा सूत्रे प्रथमान्तस्याप्ये कारान्तता, जिनवचनस्य च सर्वस्याप्यर्द्धमागधभाषात्वात्, ततो द्रव्यमेवावधिर्द्रव्यावधि , कारण द्रव्यमिति भाव , यदिवा उत्पद्यमानस्यावधेर्यदुपकारक शरीरादि तदवधिकारणत्वात् द्रव्यावधि , आह च–दव्वोही उप्पज्जइ जत्थ ततो ज च पासए तेण। जं वोवयारि दव्व देहाइ तदुब्भवे होइ ॥१॥"(वि ५८४) तथा क्षेत्रेऽवधि. क्षेत्रावधि., किमुक्त भवति ?– यत्र क्षेत्रेऽवस्थितस्यावधिरुत्पद्यते यत्र वा क्षेत्रेऽवधि. प्रज्ञापकेन प्रकाश्यते यत्र वा क्षेत्रे स्वयोग्यानि द्रव्याण्यवधि परिच्छिनत्ति स क्षेत्रस्याधारत्वेन प्राधान्यविवक्षया क्षेत्रे व्यपदिश्यते इति क्षेत्रेऽवधिः क्षेत्रावधिरित्युच्यते, एव यत्र प्रथमपौरुष्यादौ कालेऽवधिरुत्पद्यते यत्र वा प्रज्ञापकेन प्ररूप्यते यस्मिन् वा काले स्वयोग्यानि द्रव्याणि परिच्छिनत्ति स कालस्य प्राधान्यविवक्षया कालेन व्यपदिश्यते, कालेनावधिः कालावधि., अथ किमिति क्षेत्रकालावस्थितानि द्रव्याणि पश्यत्यसावित्युच्यते, न पुन क्षेत्रकालावेव साक्षात्पश्यतीति ?, उच्यते, क्षेत्रकालयोरमूर्त्तत्वेन तदविषयत्वाद्, आह च भाष्यकृत्–"खेत्ते जत्थुप्पज्जइ कहिज्जए पेच्छए व दवाइं। एव चेव य काले नउ पेच्छइ खेत्तकाले से ॥१॥"(वि ५८५) तथा भवन्ति तत्तत्कर्मवशवर्त्तिन प्राणिनोऽस्मिन्निति भव.–नारकादिलक्षण , 'तुदादिभ्यो नक्का'वित्यधिकारे 'अकितौ चे'ति अप्रत्ययः, तस्मिन् भवे उत्पद्यते वर्त्तते प्रेक्षते वा योऽवधिः स भवावधि., भावः–क्षायोपशमिक. द्रव्यपर्यायो वा तस्मिन्नवधिर्भा-

र्थि रा दर्शन को वा विभङ्ग ?, परस्परतश्चामीषामल्पबहुत्व च चिन्तनीयमिति ज्ञानदर्शनविभङ्गैर्द्वारत्रयमवसातव्य ११, तथा 'देस'त्ति कस्य देशविषय सर्वविषयो वाऽवधिर्भवतीति वक्तव्यं १२, तथा 'खेत्त'त्ति सम्बद्धासम्बद्धसङ्ख्येयासङ्ख्येयान्तरालक्षेत्रद्वारेण क्षेत्रविषयोऽवधिर्वक्तव्य १३, 'गतिरिति चे'त्यत्र इतिशब्दो गणससूचको द्रष्टव्य, 'इत्यादिबहुवचनानि गणस्य ससूचकानि भवन्ती'ति वचनात्, ततो 'गइ इदिए य काए' इत्यादिद्वारकलापोऽवधेर्द्रष्टव्य इत्युक्त वेदितव्य १४, तथा ऋद्धिप्राप्तानुयोगश्च वक्तव्य, अनुयोगं–अन्वाख्यान, एवं अनेन प्रकारेण एता–अनन्तरोक्ता 'प्रतिपत्तय.' प्रतिपदन प्रतिपत्ति परिच्छित्तिरित्यर्थ अवधे प्रकृतय एव प्रतिपत्तिहेतुत्वात् प्रतिपत्तय इत्युच्यते, अथवा प्रतिपद्यते—यथावदवगम्यते अवधिराभि प्रकृतिभिरिति प्रतिपत्तय, 'लाभादिभ्य'इति करणे क्तिप्रत्यय. ॥ साम्प्रतमनन्तरद्वारगाथाद्वयव्याचिख्यासया इदमाह—

"नामंठवणादविए खेत्ते काले भवे य भावे य। एसो खलु ओहिस्सा निक्खेवो होइ सत्तविहो ॥ २९ ॥"

यस्य जीवस्याजीवस्य वाऽवधिरिति नाम क्रियते स नाम्ना नाममात्रेणावधिर्नामावधि., यथा लोके मर्यादा अवधिरिति, स्थापनावधिरक्षादि अवधिरेष इति न्यस्यमान, अथवा अवधेरेव यदभिधानमवधिरिति तन्नामावधिर्नाम च तदवधिश्च नामावधिरिति व्युत्पत्ते, स्थापनावधिर्य खलु अवधेरालम्बनस्य द्रव्यस्य क्षेत्रस्य यदिवा स्वामिन. आकारविशेष, स हि विषयविषयिणोरभेदोपचारादवधे सम्बन्धी, आकारश्च स्थापना, 'स्थापनाऽऽकारविशेष' इति वचनात्, उक्त च–"अहवा नाम तस्सेव जमभिहाण सपज्जतस्सेव। ठवणाऽऽगारविसेसो तद्दवक्खेत्तसामीण ॥१॥"(वि ५८३)अथ द्रव्यावधिरित्युच्यते–

सातत्य, उक्त च—योजनसहस्रमाना मत्स्या मृत्वा स्वकायदेशे य । उत्पद्यते हि पनक सूक्ष्मत्वेनेह स ग्राह्य ॥ १ ॥ सहृत्य चाद्यसमये स ह्यायाम करोति च प्रतरम् । सङ्ख्यातीताख्याङ्गुलविभागबाहल्यमान तु ॥ २ ॥ स्वतनु (क) पृथुत्वमात्रा दीर्घत्वेनापि जीवसामर्थ्यात् । तमपि द्वितीयसमये सहृत्य करोत्यसौ सूचिम् ॥ ३ ॥ सङ्ख्यातीताख्याङ्गुलविभागविष्कम्भ-माननिर्दिष्टाम् । निजतनुपृथुत्वदैर्घ्यां तृतीयसमये तु सहृत्य ॥ ४ ॥ उत्पद्यते च पनक. स्वदेहदेशे स सूक्ष्मपरिणाम । समयत्रयेण तस्यावगाहना यावती भवति ॥ ५ ॥ तावज्जघन्यमवधेरालम्बनवस्तुभाजनं क्षेत्रम् । इदमित्थमेव मुनिगण-सुसम्प्रदायात् समवसेयम् ॥ ६ ॥" अत्र कश्चिदाह—किमिति योजनसहस्रायामो मत्स्य ?, किं वा तस्य तृतीयसमये स्वदेहदेशे सूक्ष्मत्वेनोत्पाद.? किं वा त्रिसमयाहारकत्वं परिगृह्यते ?, उच्यते, इह योजनसहस्रमानो मत्स्य· स किल त्रिभिः समयैः आत्मानं सङ्क्षिपति महत प्रयत्नविशेषात्, महाप्रयत्नविशेषाधिरूढश्चोत्पत्तिदेशेऽवगाहनामारभमाणो अतीव सूक्ष्मामारभते, ततो महामत्स्यस्य ग्रहणं, सूक्ष्मपनकश्चान्यजीवापेक्षया सूक्ष्मावगाहनो भवति, तत. सूक्ष्मपनकग्रहण, तथा उत्पत्तिसमये द्वितीये समये चातिसूक्ष्मो भवति चतुर्थादिषु तु समयेष्वतिस्थूरस्त्रिसमयाहारकस्तु योग्यस्ततस्त्रिसमया-हारकग्रहण, उक्त च–"मच्छो महल्लकाओ सखित्तो जो उ तीहि समएहि । स किर पयत्तविसेसेण सण्होगाहण कुणइ ॥ १ ॥ सण्हयरा सण्हयरो सुहुमो पणगो जहण्णदेहो य । सुबहुविसेसविसिट्ठो सण्हयरो सघदेहेसु ॥ २ ॥ पढमनीएऽतिसण्हो जमइत्थूलो चउत्थयादीसु । तइयसमयमि जोग्गो गहियो तो तिसमयहारो ॥ ३ ॥ (वि ५९३–५९४)" अन्ये तु व्याचक्षते–त्रिसमयाहारकस्येति, आयामप्रतरसंहरणे समयद्वयं तृतीयश्च समयः सूचीसहरणोत्पत्तिदेशागमविषय., एवं त्रय

धावधि , चशब्दो समुच्चयार्थो, एषोऽनन्तरव्यावर्णितस्वरूप', खलुशब्द एवकारार्थ स चावधारणे, एष एव नान्य , निक्षेपण निक्षेपोऽवधेर्भवति सप्तविध –सप्तप्रकार ॥ सम्प्रति क्षेत्रपरिमाणाख्यं द्वितीयद्वार अभिधातव्य, क्षेत्रपरिमाण च त्रिधा–जघन्य मध्यममुत्कृष्ट च, तत्र जघन्य क्षेत्रपरिमाणमभिधित्सुराह–

"जावइया तिसमयाहारगस्स सुहुमस्स पणगजीवस्स । ओगाहणा जहण्णा ओही खेत्त जहण्णं तु ॥ ३० ॥"

आहारयति–आहार गृह्णातीत्याहारक , त्रय समया समाहृतास्त्रिसमय, त्रिसमयमाहारक. त्रिसमयाहारकः, 'व्यासा'-पिति समास., 'नाम नाम्नैकार्थे समासो बहुल'मिति समास , तस्य त्रिसमयाहारकस्य 'सूक्ष्मस्य' सूक्ष्मनामकर्मोदयवर्तिन., पनकजीवस्य पनकश्चासौ जीवश्च पनकजीव –वनस्पतिविशेष तस्य, 'यावती' यावत्परिमाणाऽवगाहन्ते क्षेत्रं यस्या स्थिता जन्तव साऽवगाहना–तनुरित्यर्थः जघन्या–शेषत्रिसमयाहारकसूक्ष्मपनकजीवापेक्षया सर्वस्तोका एतावत्परिमाणमवधेर्जघन्य क्षेत्र, तुशब्दोऽवधारणे 'तु. स्याद्भेदेऽवधारणे' इति वचनात् , जघन्यं क्षेत्रमवधेरेतावदेवेति, अत्राय सम्प्रदाय.–य. किल योजनसहस्रपरिमाणायामो मत्स्यः स्वशरीरस्य बहिरेकदेशे एवोत्पद्यमान. प्रथमसमये सकलनिजशरीरसम्बद्धानामात्मप्रदेशानामायामं संहृत्याङ्गुलासङ्ख्येयभागबाहल्य स्वदेहविष्कम्भप्रमाणायामविस्तार प्रतर करोति, तमपि द्वितीयसमये संहृत्याङ्गुलासङ्ख्येयभागविष्कम्भा मत्स्यदेहविष्कम्भप्रमाणायामामात्मप्रदेशाना सूचीं विरचयति, तृतीयसमये तामपि संहृत्याङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रे स्वशरीरस्य बहि' प्रदेशे सूक्ष्मपरिणामपनकरूपतयोत्पद्यते, तस्योपपातसमयादारभ्य तृतीये समये वर्त्तमानस्य यावत्प्रमाण शरीर भवति तावत्परिमाण जघन्यमालम्बनवस्तुभाजनक्षेत्रमव-

सेति रयापनार्थं , इद चानन्तरोदितविशेषण क्षेत्रमेकादिक्रमपि भवति तत आह—सर्वदिक्क,अनंन सूचीभ्रमणप्रमितत्व क्षेत्रस्य सूचयति, परमश्चासाववधिश्च परमावधि , एतावद् अनन्तरोदित सर्वबह्वनलसूचीपरिक्षेपप्रमित क्षेत्रमङ्गीकृत्य 'निर्दिष्टः' प्रतिपादितो गणधरादिभि॰ क्षेत्रनिर्दिष्ट , किमुक्त भवति ?—सर्वबह्वग्निजीवा निरन्तर यावत् क्षेत्र सूचीभ्रमणेन सर्वदिक भृतवन्त॰ एतावति क्षेत्रे यान्यवस्थितानि द्रव्याणि तत्परिच्छेदसामर्थ्ययुक्त परमावधि॰ क्षेत्रमधिकृत्य निर्दिष्टो गणधरादिभि । अयमिह सम्प्रदाय —सर्वबह्वग्निजीवादय॰ प्रायोऽजितस्वामितीर्थकाले प्राप्यन्ते, तदारम्भकमनुष्यबाहुल्यभावात्, सूक्ष्माश्चोत्कृष्टपदवर्त्तिन॰ तत्रैव विवक्ष्यंते, ततश्च ते सर्वबहवोऽनलजीवा भवन्ति, तेषा स्वबुद्ध्या षोढा अवस्थानं कल्प्यते—एकैकक्षेत्रप्रदेशे एकैकजीवावगाहनया सर्वतश्चतुरस्रो घन इति प्रथमं, स एव घनो जीवै॰ स्वावगाहनाभिरिति द्वितीय, एव प्रतरोऽपि द्विभेद॰, श्रेणिरपि द्विधा, तत्राद्या पञ्च प्रकारा अनादेशा , तेषु क्षेत्रस्याल्पीयस्तया प्राप्यमाणत्वात्, षष्ठस्तु प्रकार सूत्रादेश॰, उक्त च—"एक्केकागासपएस जीवरयणा य सावगाहे य । चउरस घणं पयरं सेढी छट्ठो सुयादेसो ॥१॥" (वि ६०१) ततश्चासौ श्रेणि स्वावगाहनासस्थापितसकलानलजीवावलिरूपा अवधिज्ञानिनः सर्वासु दिक्षु शरीरपर्यन्तेन भ्राम्यते, सा च भ्राम्यमाणा असङ्ख्येयान् लोकमात्रान् क्षेत्रविभागान् अलोके प्राप्नोति, एतावत्क्षेत्रमवधिरुत्कृष्ट , उक्तं च—नियगावगाहणागणिजीवसरीरावलीभमंतेण । भामिज्जइ ओहिनाणीदेहपज्जंततो सा य ॥ १ ॥ अइगतूणमलोगे लोगागासप्पमाणमेत्ताइ। ठाइ असखेज्जाइ इदमोहीखेत्तमुकोस॥ २॥(वि ६०३—६०४)" इदं च सामर्थ्यमात्रमुपवर्ण्यते, एतावति क्षेत्रे यदि द्रष्टव्यं भवति तर्हि पश्यति, यावताऽलोके तन्न विद्यते, अलोके रूपिद्रव्याणामसंभवात् , रूपिद्र-

समया', विग्रहगत्यभावाच्चैतेषु त्रिष्वपि समयेष्वाहारकस्तत उत्पादसमय एव त्रिसमयाहारक' सूक्ष्मपनकजीवो, जघन्यावगाहनश्चासौ, ततस्तच्छरीरमान जघन्यमवधिक्षेत्र, तच्चायुक्त, यतस्त्रिसमयाहारकस्येति विशेषण पनकस्य, न तु मत्स्यस्य, नच मत्स्यायामप्रतरसहरणसमयौ पनकभवस्य सम्बन्धिनौ, किन्तु मत्स्यभवस्य, तत उत्पादसमयादारभ्य त्रिसमयाहारकस्येति द्रष्टव्य नान्यथा, एतावत्प्रमाणजघन्यक्षेत्रस्यावधि तैजसभाषाप्रायोग्यवर्गणापान्तरालवर्त्ति द्रव्यमालम्बते, 'तेयाभासादव्वाणमतरा एत्थ लहइ पट्ठवतो' इतिवक्ष्यमाणवचनात् ॥ तदेवं जघन्यमवधे॰ क्षेत्रमुक्तम्, साम्प्रतमुत्कृष्टमभिधातुकाम आह—

"सव्वबहुअगणिजीवा निरतर जत्तियं भरिज्जंसु । खेत्तं सव्वदिसागं परमोही खेत्त निद्दिट्ठो ॥ ३१ ॥"

'सव्वबहु' इति, यत ऊर्द्धमन्य एकोऽपि जीवो न कदाचनापि प्राप्यते ते सर्वबहव , सर्वबहवश्च तेऽग्निजीवा॰-सूक्ष्मबादररूपा सर्वबह्वग्निजीवा , कदा सर्वबह्वग्निजीवा इति चेत्, उच्यते, यदा सर्वासु कर्मभूमिषु निर्व्याघात अग्निकायसमारम्भका सर्वबहवो मनुष्या , ते च प्रायोऽजितस्वामितीर्थकरकाले प्राप्यन्ते, यदा चोत्कृष्टपदवर्तिन॰ सूक्ष्मानलजीवास्तदा सर्वबह्वग्निजीवपरिमाण, उक्त च—अव्वाघाए सव्वासु कम्मभूमीसु ज तदारंभा । सव्वबहवो मणुस्सा, होन्तऽजियजिणिदकालंमि ॥ १ ॥ उक्कोसया य सुहुमा जया तया सव्वबहुगमगणीण । परिमाण"मिति, (वि ५९९–६००) 'निरन्तर'मिति क्रिया विशेषण, यावद्—यावत्परिमाण क्षेत्र 'भृतवन्तो' व्याप्तवन्त , किमुक्त भवति १—नैरन्तर्येण विशिष्टसूचीरचनया यावद्व्याप्तवन्त , व्याप्तवन्त इति भूतकालनिर्देशः अजितस्वामिकाल एव च प्राय सर्वबहवोऽनलजीवा अस्यामवसर्पिण्या भवन्ति

सेति रयापनार्थ., इद चानन्तरोदितविशेपण क्षेत्रमेकदिक्कमपि भवति तत आह—सर्वदिक्क,अनेन सूचीभ्रमणप्रमितत्व क्षेत्रस्य सूचयति, परमश्चासाववधिश्च परमावधि , एतावद् अनन्तरोदित सर्वबह्वनलसूचीपरिक्षेपप्रमित क्षेत्रमङ्गीकृत्य 'निर्दिष्टः' प्रतिपादितो गणधरादिभि क्षेत्रनिर्दिष्ट , किमुक्त भवति ?—सर्वबह्वग्निजीवा निरन्तर यावत् क्षेत्र सूचीभ्रमणेन सर्वदिक्क भृतवन्त एतावति क्षेत्रे यान्यवस्थितानि द्रव्याणि तत्परिच्छेदसामर्थ्ययुक्त परमावधि॰ क्षेत्रमधिकृत्य निर्दिष्टो गणधरादिभि । अयमिह सम्प्रदाय॰—सर्वबह्वग्निजीवादय॰ प्रायोऽजितस्वामितीर्थकाले प्राप्यन्ते, तदारम्भकमनुष्यबाहुल्यभावात्, सूक्ष्माश्चोत्कृष्टपदवर्त्तिन तत्रैव विवक्ष्यते, ततश्च ते सर्वबहवोऽनलजीवा भवन्ति, तेपा स्वबुद्ध्या पोढा अवस्थानं कल्प्यते—एकैकक्षेत्रप्रदेशे एकैकजीवावगाहनया सर्वतश्चतुरस्रो घन इति प्रथम, स एव घनो जीवै॰ स्वावगाहनाभिरिति द्वितीय, एव प्रतरोऽपि द्विभेद॰, श्रेणिरपि द्विधा, तत्राद्या पञ्च प्रकारा अनादेशा , तेपु क्षेत्रस्याल्पीयस्तया प्राप्यमाणत्वात्, पष्ठस्तु प्रकार सूत्रादेश॰, उक्त च—"एक्केकागासपएस जीवरयणा य सावगाहे य । चउरस घणं पयरं सेढी छट्ठो सुयादेसो ॥१॥" (वि ६०१) ततश्चासौ श्रेणि स्वावगाहनासस्थापितसकलानलजीवावलिरूपा अवधिज्ञानिन॰ सर्वासु दिक्षु शरीरपर्यन्तेन भ्राम्यते, सा च भ्राम्यमाणा असङ्ख्येयान् लोकमात्रान् क्षेत्रविभागान् अलोके प्राप्नोति, एतावत्क्षेत्रमवधिरुत्कृष्ट , उक्त च—नियगावगाहणागणिजीवसरीरावलीभमंतेण । भामिज्जइ ओहिनाणीदेहपज्जंततो सा य ॥ १ ॥ अइगतूणमलोगे लोगागासप्पमाणमेत्ताइ। ठाइ असखेज्जाइ इदमोहीखेत्तमुक्कोस ॥ २ ॥(वि ६०३–६०४)" इदं च सामर्थ्यमात्रमुपवर्ण्यते, एतावति क्षेत्रे यदि द्रष्टव्यं भवति तर्हि पश्यति, यावताऽलोके तन्न विद्यते, अलोके रूपिद्रव्याणामसंभवात् , रूपिद्र-

द्यविषयश्चावधिः, केवलमय विशेषो—यावदद्यापि परिपूर्णमपि लोकं पश्यति तावदिह स्कन्धानेव जानाति, यदा पुन अलोके प्रसरमवधिरधिरोहति तदा यथा २ अभिवृद्धिमासादयति तथा तथा लोके सूक्ष्मान् सूक्ष्मतरान् स्कन्धान् पश्यति, यावदन्ते परमाणुमपि, उक्तञ्च—"सामत्थमेत्तमुत्त दट्ठव जइ हवेज्ज पेच्छेज्जा । न उ त तत्थत्थि जतो सो रूविनिबधणो भणिओ ॥ १ ॥ वड्ढतो पुण बाहिं लोगत्थ चेव पासई दव । सुहुमयर सुहुमयर परमोही जाव परमाणू ॥ २ ॥ (वि ६०५–६०६)" एव तावत् जघन्यमुत्कृष्ट चावधिक्षेत्रमुक्त, सम्प्रति मध्यम प्रतिपिपादयिषुरेतावत्क्षेत्रोपलभे एतावत्कालोपलम्भः एतावत्कालोपलभे च एतावत् क्षेत्रोपलम्भ इत्यस्यार्थस्य प्रकटनार्थं गाथाचतुष्टयमाह—

"अगुलमावलियाण भागमसखेज्ज दोसु सखेज्जा । अगुलमावलियतो आवलिया अगुलपुहुत्तं ॥ ३२ ॥
हत्थंमि मुहुत्ततो दिवसतो गाउयम्मि बोद्धवो । जोयण दिवसपुहुत्तं पक्खंतो पणवीसाओ ॥ ३३ ॥
भरहमि अद्धमासो जबुद्दीवम्मि साहितो मासो । वास च मणुयलोए वासपुहुत्तं च रुयगंमि ॥ ३४ ॥
सखिज्जमि उ काले दीवसमुद्दा य हुंति सखेज्जा । कालम्मि असंखेज्जे दीवसमुद्दा य भइयव्वा ॥ ३५ ॥"

अङ्गुलमिह क्षेत्राधिकारात् प्रमाणाङ्गुलमभिगृह्यते, अन्ये त्वाहु.—अवध्यधिकारादुच्छ्रयाङ्गुलमिति, आवलिका असङ्ख्येयसमयात्मिका, जघन्ययुक्तासङ्ख्यातकप्रमाणसमयसमुदायात्मिका इति भाव., अगुल च आवलिका च अगुलावलिके तयो- भाग—अशमसख्येय पश्यत्यवधिज्ञानी, किमुक्त भवति—क्षेत्रतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रं पश्यन् कालत आवलिकाया अस. ङ्ख्येयमेव भागमतीतमनागत च पश्यति, उक्तं च—"खेत्तमसखेज्जगुल पास पास तमेव कालेण । आवलियाए भाग नी-

यमणाग च जाणाइ ४, ॥"(वि ६११) आवलिकायाश्चासङ्ख्येयभाग पश्यन् क्षेत्रतोऽङ्गुलासङ्ख्येय भाग पश्यति, एव सर्वत्रापि क्षेत्रकालयो· परस्पर योजना कर्त्तव्या, क्षेत्रकालदर्शन चोपचारेण द्रष्टव्य, न साक्षात्, न खलु क्षेत्र कालं वा साक्षादवधिज्ञानी पश्यति, तयोरमूर्त्तत्वाद्, रूपिद्रव्यविषयश्चावधि , तत एतदुक्त भवति—एतावति क्षेत्रे काले च यानि द्रव्याणि तेषा द्रव्याणा ये पर्यायास्तान् पश्यतीति, उक्त च—"तत्थेव य जे दवा, तेसि चिय जे हवंति पज्जाया । इय खेत्ते कालंमि य जोएज्जा दवपज्जाए ॥१॥" (वि ६१२) एव च सर्वत्रापि भावनीयं, क्रिया च गाथाचतुष्टये स्वयमेव योजनीया, तथा द्वयोरङ्गुलावलिकयोः सङ्ख्येयौ भागौ पश्यति, अङ्गुलस्य सङ्ख्येय भाग पश्यन् आवलिकाया अपि सङ्ख्येयमेव भाग पश्यतीत्यर्थ , तथा अङ्गुलं—अङ्गुलमात्र क्षेत्र पश्यन् आवलिकान्त —किञ्चिदूनामावलिका पश्यति, आवलिका चेत् कालत· पश्यति क्षेत्रतोऽङ्गुलपृथक्त्व—परिपूर्णाङ्गुलपृथक्त्वपरिमाण क्षेत्रं पश्यति, उक्त च—"संखेज्जगुलभागे आवलियाएवि मुणइ तइभाग। अगुलमिह पेच्छंतो आवलियतो मुणइ कालं ॥१॥ आवलिय मुणमाणो संपुण्ण खेत्तमगुलपुहुत्त "मिति (वि ६१३, ६१४) पृथक्त्व द्विप्रभृतिरा नवभ्य , तथा हस्ते-हस्तमात्रे क्षेत्रे ज्ञायमाने कालतो मुहूर्त्तान्त· पश्यति, अन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणं कालं पश्यतीत्यर्थ·, तथा कालतो दिवसान्त·—किञ्चदून दिवस पश्यन् क्षेत्रतो गव्यूतं—गव्यूतविषयो द्रष्टव्य·, तथा योजनं—योजनमात्रं पश्यन् कालतो दिवसपृथक्त्वमात्रं काल पश्यतीत्यर्थ·, तथा पक्षान्तः—किञ्चिदूनपक्षं पश्यन् क्षेत्रत· पचविंशतियोजनानि पश्यति, "भरहंमी" त्यादि, भरते-सकलभरतप्रमाणे क्षेत्रेऽवधौ कालतोऽर्द्धमास उक्तः, भरतप्रमाण क्षेत्रं पश्यन् कालतोऽतीतमनागत चार्द्धमासं—पश्यतीति भावार्थः, एव जम्बूद्वीपविषयेऽवधौ साधिको मास· कालतो विषयत्वेन बोद्धव्यः, तथा मनुष्यलोके—मनुष्यलोकप्रमाणक्षे-

त्रविषयोऽवधिर्वर्षं—सवत्सरमतीतमनागत च पश्यति, तथा रुचके—रुचकाख्यबाह्यद्वीपप्रमाणक्षेत्रविषयोऽवधिर्वर्षपृथक्त्व पश्यति। 'सखे' त्यादि, सख्यायते इति सङ्ख्येय, स च सवत्सरलक्षणोऽपि भवति, ततश्चशब्दो विशेषणार्थं उपात्त, स चैत-द्विशिनष्टि—सङ्ख्येय कालो वर्षसहस्रात्परो वेदितव्य, तस्मिन् सङ्ख्येये कालेऽवधिगोचरे सति क्षेत्रतस्तस्यैवावधेर्गोचरतया द्वीपाश्च समुद्राश्च द्वीपसमुद्रास्तेऽपि भवन्ति सङ्ख्येया., अपिशब्दान्महानेकोऽपि महत एकदेशोऽपि, किमुक्त भवति ?—सङ्ख्येये कालेऽवधिना परिच्छिद्यमाने क्षेत्रमपि सख्येयद्वीपसमुद्रपरिमाण परिच्छेद्य भवति, तत्र यदि नाम अत्रत्यस्यावधि-रुत्पद्यते ततो जम्बूद्वीपादारभ्य सङ्ख्येया द्वीपसमुद्रास्तस्य परिच्छेद्या, अथ बाह्ये द्वीपे समुद्रे वा सङ्ख्येययोजनविस्तृते कस्यापि तिरश्च. सङ्ख्येयकालविषयोऽवधिरुत्पद्यते तदा यथोक्तक्षेत्रपरिमाण तमेवैक द्वीप समुद्रं वा पश्यति, यदि पुनरसङ्ख्येययो-जनविस्तृते स्वयभूरमणादिके द्वीपे समुद्रे वा सङ्ख्येयकालविषयोऽवधि. कस्याप्युपजायते तदानी स प्रागुक्तपरिमाणं तस्य द्वीपस्य समुद्रस्य वा एकदेश पश्यति, यदिवा इहत्यतिर्यङ्मनुष्यबाह्यावधिरेकद्वीपविषयो द्वीपैकदेशविषयो वा वेदि-तव्यः। तथा कालेऽसङ्ख्येये—पल्योपमादिलक्षणेऽवधिविषये सति तस्यैवासङ्ख्येयकालपरिच्छेदकस्यावधेः क्षेत्रतया परिच्छेद्या द्वीपसमुद्रास्तु भाज्या —विकल्पयितव्या, कस्यचिदसङ्ख्येया एव कस्यचित्सङ्ख्येया कस्यचिन्महानेक कस्यचिदेकदेश इत्यर्थ., तत्र इह यदा मनुष्यस्यासङ्ख्येयकालविषयोऽभ्यन्तरावधिरुत्पद्यते तदानीमसङ्ख्येया द्वीपा समुद्राश्चास्य विषय, यदा पुन-र्बहिर्द्वीपे समुद्रे वा वर्त्तमानस्य कस्यचित्तिरश्चोऽसङ्ख्येयकालविषय उपजायते तदा तस्य सङ्ख्येया द्वीपसमुद्रा, अथवा यस्य मनुष्यस्यासङ्ख्येयकालविषयो बाह्यद्वीपसमुद्रालम्बनो बाह्यावधिरुत्पद्यते तस्य सङ्ख्येया द्वीपसमुद्रा, एवमेकद्वीपविषयोऽपि

भावनीय, यदा पुन स्वयम्भूरमणे द्वीपे समुद्रे वा कस्यचित्तिरश्चोऽवधिरसङ्ख्येयकालविषयो जायते तदा तस्य स्वयम्भूरमणस्य द्वीपस्य समुद्रस्य वा एकदेशो विषय, स्वयम्भूरमणविषयमनुष्यबाह्यावधिर्वा तदेकदेशो विषय, क्षेत्रपरिमाण पुन. सर्वत्रापि योजनापेक्षया सख्येयाख्य असङ्ख्येयाख्य वा, तदेव यथा क्षेत्रवृद्धौ कालवृद्धि कालवृद्धौ च यथा क्षेत्रवृद्धिस्तथा परिस्थूरन्यायमङ्गीकृत्य प्रतिपादित। सम्प्रति द्रव्यक्षेत्रकालभावाना मध्ये यद्वृद्धौ यस्य वृद्धिरुपजायते यस्य च न तदभिधित्सुराह—

काले चउण्ह वुड्ढी, कालो भइयव्वु खेत्तवुड्ढीए। वुड्ढीए दव्वपज्जव भइयव्वा खित्तकाला उ ॥ १ ॥

काले—अवधिगोचरे वर्द्धमाने चतुर्णा—द्रव्यक्षेत्रकालभावाना वृद्धिर्भवति, तथा क्षेत्रस्य वृद्धिः क्षेत्रवृद्धिस्तस्या सत्या कालो भजनीयो—विकल्पनीय., कदाचिद्वर्द्धते कदाचिन्न, क्षेत्र ह्यत्यतसूक्ष्मं कालस्तु तदपेक्षया परिस्थूरः, ततो यदि प्रभूता क्षेत्रवृद्धिस्ततो वर्द्धते शेषकालं नेति। द्रव्यपर्यायौ तु नियमतो वर्द्धेते, यत उक्तम्—"काले पवड्ढमाणे सवे दव्वादयो पवड्ढति। खित्ते कालो भइओ वड्ढति उ दव्वपज्जाया"॥ १ ॥ (वि ६१८) तथा द्रव्यं च पर्यायश्च द्रव्यपर्यायौ तयोर्वृद्धौ सत्या, सूत्रे विभक्तिलोप. प्राकृतत्वाद्, भजनीयावेव क्षेत्रकालौ, तुशब्द एवकारार्थ. स च भिन्नक्रम. तथैव च योजित., भजना चैव—कदाचित्तयोर्वृद्धिर्भवति कदाचिन्न, यतो द्रव्य क्षेत्रादपि सूक्ष्म, एकस्मिन्नपि नभ.प्रदेशेऽनन्तस्कन्धावगाहत., द्रव्यादपि सूक्ष्म. पर्याय., एकस्मिन्नपि द्रव्येऽनन्तपर्यायसम्भवात्, ततो द्रव्यपर्यायवृद्धौ क्षेत्रकालौ भजनीयावेव भवतः, द्रव्ये च वर्द्धमाने पर्याया नियमतो वर्द्धन्ते, प्रतिद्रव्य सङ्ख्येयानामसङ्ख्येयाना वा पर्यायाणामवधिना परिच्छेदसम्भवात्, पर्याये तु

वर्द्धमाने द्रव्य भाज्यम्, एकस्मिन्नपि द्रव्ये पर्यायविषयावधिवृद्ध्यवृद्धिसम्भवात्, आह च भाष्यकृत्-"भयणा य खेत्तकाले परिवड्ढतेसु दव्वभावेसु । दव्वे वड्ढइ भावो भावे दव्व तु भयणिज्जं ॥१॥"(वि ६१९)आह-ननु जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदभिन्नयोरवधिज्ञानसम्बन्धिनो क्षेत्रकालयो अङ्गुलावलिकासङ्ख्येयभागादिरूपयो परस्पर प्रदेशसमयसङ्ख्यया तुल्यत्वमुत हीनाधिकत्व ?, उच्यते, हीनाधिकत्व, तथाहि-आवलिकाया असख्येये भागे जघन्यावधिविषये यावन्त. समयास्तदपेक्षया अङ्गुलस्यासङ्ख्येयभागे जघन्यावधिविषये एव ये नभ.प्रदेशास्ते असङ्ख्येयगुणा, एवं सर्वत्राप्यवधिविषयात् कालादसङ्ख्येयगुणत्वमवधिविषयस्य क्षेत्रस्यावगन्तव्य, उक्त च-"सव्वमसखेज्जगुण कालाओ खित्तमोहिविसयमि । अवरोप्परसबद्ध समयपएसप्पमाणेण ॥१॥" (वि ६२४) अथ क्षेत्रस्येत्थ कालादसङ्ख्येयगुणता कथमवसीयते ?, उच्यते, सूत्रप्रामाण्यात्, तदेव सूत्रमुपदर्शयति-

सुहुमो य होइ कालो तत्तो सुहुमयरय हवइ खेत्तं । अंगुलसेढीमित्ते, ओस्सप्पिणिओ असखेज्जा ॥३६॥

'सूक्ष्मश्च' श्लक्ष्णश्च भवति काल., चशब्दो वाक्यभेदक्रमोपदर्शनार्थ, यथा सूक्ष्मस्तावत्कालो भवति, यस्मादुत्पलपत्रशतभेदे प्रतिपत्रमसङ्ख्येया समया प्रतिपद्यन्ते, तत सूक्ष्म. काल, तस्मादपि कालात् सूक्ष्मतर क्षेत्र भवति, यस्मादङ्गुलश्रेणिमात्रे क्षेत्रे-प्रमाणाङ्गुलैकमात्रे श्रेणिरूपे नभ खण्डे प्रतिप्रदेश समयगणनया असङ्ख्येया अवसर्प्पिण्यस्तीर्थकृद्भिराख्याता, इदमुक्त भवति-प्रमाणाङ्गुलैकमात्रे एकैकप्रदेशश्रेणिरूपे नभ खण्डे यावन्तोऽसङ्ख्येयास्ववसर्प्पिणीषु समयास्तावत्प्रमाणा (प्रदेशा) वर्त्तन्ते, तत सर्वत्रापि कालादसङ्ख्येयगुण क्षेत्र, क्षेत्रादपि चानन्तगुण द्रव्य, द्रव्यादपि चावधिविषय

पर्याय सङ्ख्येयगुणोऽसङ्ख्येयगुणो वा, उक्त च–"खेत्तविसेसेहितो, दव्वमणतगुणिय पएसेहि। दव्वेहितो भावो सखगुणोऽसख-
गुणियो वा ॥१॥" (वि ६२५ पए) उक्तमवधेर्जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदभिन्न क्षेत्रपरिमाण, क्षेत्रं चावधिगोचरद्रव्याधारे-
णावधेर्व्यपदिश्यते, तत क्षेत्रस्य द्रव्यावधिकत्वात्तदभिधानानन्तर अवधिपरिच्छेदयोग्य द्रव्यमभिधातव्य, अवधिश्च
त्रिधा जघन्यो मध्यम उत्कृष्टश्च, तत्र जघन्यावधिपरिच्छेदयोग्यं तावद्द्रव्यमभिधित्सुराह—

तेयाभासादव्वाण अंतरा एत्थ लहइ पट्ठवगो। गुरुलहु अगुरुयलहुयं तंपि य तेणेव निट्ठाइ ॥ ३७ ॥

तैजस च भाषा च तैजसभाषे तयोर्द्रव्याणि तैजसभाषाद्रव्याणि तेषा तैजसभाषाद्रव्याणामन्तरात्, प्राकृतत्वाद्विभक्ति-परिणाम, अन्तरे, अथवा अतरे इति पाठान्तरमेव, किमुक्त भवति ?–तैजसभाषाद्रव्याणामपान्तराले इति, 'अत्र' एतस्मिन् उभयायोग्यद्रव्यसमूहे तैजसभाषाभ्यामन्यदेव द्रव्य 'लभते' पश्यति, कोऽसावित्याह–'प्रस्थापक' प्रस्थापको नाम तत्प्रथमतया अवधिज्ञानप्रारम्भक, किंविशिष्ट तदित्याह– 'गुरुलघ्वगुरुलघु' गुरु च लघु च गुरुलघु तथा न गुरुलघु अगुरुलघु, किमुक्त भवति ?–गुरुलघुपर्यायोपेत गुरुलघु अगुरुलघुपर्यायोपेतमगुरुलघु, तत्र यत्तैजसद्रव्यासन्न तद् गुरु लघु यत्पुनर्भाषाद्रव्यासन्न तदगुरुलघु, तदपि चावधिज्ञान प्रच्यवमान सत्पुनस्तेनैव द्रव्येणोपलब्धेन सता निष्ठा याति, प्रच्यवते इति भावः, तथा चोक्त–"पट्ठवगो नाणस्सारभतो (पासए) जं त(या)दीए। उभयाजोग्ग पेच्छइ तेयाभासतरे दव्व ॥ १ ॥ गुरुलघु तेयासन्न भासासन्नमगुरु व पासेज्जा। आरंभे जं दिट्ठं दट्ठूण पडइ त चेव ॥ २ ॥" (वि ६२८ ९) 'तदपि चे'त्यत्रापिशब्दो यत्प्रतिपाति तत्राय नियमो न पुनरवधिज्ञान प्रतिपात्येव भवतीति सदर्शनार्थ', चशब्दस्त्वेवकारार्थ

स चावधारणे, तस्य चैव प्रयोग –अवधिज्ञानमेवैव प्रच्यवते, न शेषज्ञानानीति, अथ कियत्प्रदेश तत् द्रव्य यत्तैजस-भाषाद्रव्याणामपान्तरालवर्त्ति जघन्यावधिप्रमेयमित्याशङ्का, तत्किल परमाण्वादिक्रमोपचयादौदारिकादिवर्गणानुक्रमत· प्रतिपादयितु शक्य, अतस्तत्स्वरूप प्रतिपिपादयिषुर्गाथाद्वयमाह–

ओरालविउव्वाहारतेयभासाणपाणमणकम्मे । अह दव्ववग्गणाण कमो विवज्जासतो खेत्ते ॥ ३९ ॥

कम्मोवरि धुवेयर सुन्नेअरवग्गणा अणताओ । चउधुवणंतरतणुवग्गणा य मीसो तहाऽचित्तो ॥४०॥

आह–किमर्थमौदारिकादिशरीरप्रायोग्याप्रायोग्यद्रव्यवर्गणा· प्ररूप्यन्ते?, उच्यते–विनेयानामसम्मोहार्थं, तथा चात्रोदाहरणम्–इह भरतक्षेत्रे मगधाजनपदे प्रभूतगोमण्डलस्वामी कुचिकर्णो नाम गृहपतिरासीत्, स च तासा गवामतिप्रभूतत्वात् सहस्रादिपरिमिताना पृथक् पृथगनुपालनार्थं प्रभूतान् गोपालान् चक्रे, ते च तासु परस्पर मिलितासु गोपा आत्मीया २ सम्यगजानन्तः सन्तोऽनवरत कलहमकार्षु, ताश्च तथा परस्परं विवदमानान् उपलभ्यासौ तेषामव्यामोहार्थं कलहव्यवच्छित्तये च शुक्लकृष्णरक्तकर्बुरादिभेदभिन्नाना गवा प्रतिगोपाल सजातीयगोसमुदायरूपा भिन्ना वर्गणा व्यवस्थापितवान्, एष दृष्टान्तोऽयमर्थोपनयः–इह गोपालप्रभुकल्पो भगवास्तीर्थंकर गोपकल्पेभ्यः शिष्येभ्यो गोसमूहसमानपुद्गलास्तिकाय तदसम्मोहाय परमाण्वादिवर्गणाविभागेन निरूपितवान् इति, कृत प्रसङ्गेन, पदार्थ प्रतिपाद्यते, तत्र औदारिकग्रहणादौदारिकशरीरप्रायोग्या वर्गणा परिगृहीता, इह वर्गणा सामान्यतश्चतुर्विधा भवन्ति, तद्यथा–द्रव्यत क्षेत्रत कालतो भावतश्च, तत्र द्रव्यत एकपरमाण्वादीना यावदनन्तपरमाणूना क्षेत्रत एकप्रदेशावगाढाना

यावत् असख्यप्रदेशावगाढाना, कालत एकसमयस्थितीना सर्वेषा परमाणूना स्कन्धाना च एका वर्गणा द्विसमयास्थितीना सर्वेषा द्वितीया वर्गणा त्रिसमयस्थितीना सर्वेषा तृतीया वर्गणा एवमेकैकसमयवृद्ध्या सख्येयसमयस्थितीना परमाण्वादीना सङ्ख्येया वर्गणा असङ्ख्येयसमयस्थितीना त्वसङ्ख्येया वर्गणा, भावत एकगुणकृष्णाना परमाणूना स्कन्धाना च सर्वेषामेका वर्गणा कृष्णवर्णगुणद्वययुक्ताना परमाण्वादीना द्वितीया वर्गणा एवमेकैकगुणवृद्ध्या सङ्ख्येयकृष्णवर्णगुणाना सङ्ख्येया वर्गणाः असङ्ख्येयकृष्णवर्णगुणानामसङ्ख्येया अनन्तकृष्णवर्णगुणानामनन्ताः, एव नीललोहितहारिद्रशुक्लेषु ४ सुरभीतरयोर्गन्धयो. ६ तिक्तकटुकषायाम्लमधुरेषु पञ्चसु रसेषु ११ कर्कशमृदुगुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षेषु अष्टासु स्पर्शेषु १९ सर्वसङ्ख्यया एकोनविंशतिस्थानेषु प्रत्येकमेकादीना सङ्ख्येयगुणाना सङ्ख्येयाः असङ्ख्येयगुणानामसङ्ख्येया' अनन्तगुणानामनन्ता वर्गणा वाच्या, तथा लघुगुरुपर्यायाणा बादरपरिणामान्वितवस्तूनामेका वर्गणा, अगुरुलघुपर्यायाणा तु सूक्ष्मपरिणामपरिणतवस्तूनामेका वर्गणा, एवमेते द्वे वर्गणे भवतः, तत्र समस्तलोकाकाशप्रदेशवर्त्तिनामेकाकिपरमाणूना समुदाय एका वर्गणा, तत. समस्तलोकवर्त्तिना द्विप्रदेशिकस्कन्धाना द्वितीया वर्गणा, तत. समस्तानामपि त्रिप्रदेशिकस्कन्धाना तृतीया वर्गणा, चतुष्प्रदेशिकस्कन्धाना चतुर्थी, एवमेकोत्तरवृद्ध्या तावज्ञेय यावत् सङ्ख्यातप्रदेशिकस्कन्धाना सङ्ख्येया वर्गणा. असङ्ख्येयप्रदेशिकानामसङ्ख्येया अनन्तप्रदेशिकानामनन्ता. खल्वग्रहणप्रायोग्या वर्गणा विलङ्घ्य विशिष्ट परिणामयुक्ता औदारिकशरीरग्रहणप्रायोग्या अनन्तवर्गणा भवन्ति, ततो एकोत्तरप्रदेशवृद्ध्या वर्द्धमानाः प्रचुरद्रव्यत्वात्सूक्ष्मतरपरिणामत्वाच्चौदारिकस्याग्रहणप्रायोग्या अनता वर्गणा भवति, ताश्च स्वल्पपरमाणुनिष्पन्नत्वाद्बादरपरि-

न्ता एव, 'इयर'इति इतरग्रहणादशून्यान्तरवर्गणा गृह्यन्ते, एकोत्तरवृद्ध्या सर्वदैवाशून्यानि अन्तराणि यासा ता
नन्ता एव, 'इयर'इति इतरग्रहणादशून्यान्तरवर्गणा गृह्यन्ते, एकोत्तरवृद्ध्या निरन्तरमेव लोके सर्वदेव प्राप्यन्ते, न पुन-
अशून्यान्तरा. ताश्च ता वर्गणाश्च अशून्यान्तरवर्गणाः, एता ह्येकोत्तरवृद्ध्या निरन्तरमेव लोके सर्वदेव प्राप्यन्ते, न पुन-
अशून्यान्तरा. ताश्च ता वर्गणाश्च अशून्यान्तरवर्गणाः, ता अपि च प्रदेशोत्तरवृद्ध्या खल्वनन्ता , 'चउधुवणंतर'
रेकोत्तरवृद्धिहानिरपान्तराले, तत एता अशून्यान्तरवर्गणाः, ता अपि च प्रदेशोत्तरवृद्ध्या खल्वनन्ता , 'चउधुवणंतर'
इति, ततोऽशून्यान्तरवर्गणानामुपरि ध्रुवानन्तराणि चत्वारि वर्गणाद्रव्याणि भवन्ति, ध्रुवाणि च सर्वकालभावित्वादन-
इति, ततोऽशून्यान्तरवर्गणानामुपरि ध्रुवानन्तराणि चत्वारि वर्गणाद्रव्याणि भवन्ति, ध्रुवाणि च सर्वकालभावित्वादन-
न्तराणि च निरन्तरैकोत्तरवृद्धिभाक्त्वात् ध्रुवानन्तराणि, किमुक्त भवति ?—आद्या ध्रुवाऽनन्तरवर्गणा. प्रथमतोऽनन्ता
भवन्ति, तदनन्तरमेतावत्यो द्वितीयास्ततस्तृतीयाः ततश्चतुर्था वाच्याः, ध्रुववर्गणा प्रागप्युक्ताः पर ताभ्य एता भिन्ना
एव, न पुनस्तास्वन्तर्भवन्ति, अतिसूक्ष्मपरिणामत्वाद्बहुद्रव्योपचितत्वाच्च, एतासा चतसृणामपि ध्रुववर्गणाना प्रत्येकम-
पान्तराले एकोत्तरवृद्धिहानिरवसातव्या, अन्यथा निरन्तरमेकोत्तरवृद्धिसम्भवे चातुर्विध्यासम्भवात्, एव तनुवर्गणाना-
मपि भावनीयम्, एतासा चतसृणा ध्रुववर्गणानामुपरि प्रत्येकमेकोत्तरवृद्धियुक्तानन्तवर्गणात्मिकाश्चतस्रस्तनुवर्गणा भ-
वति, तनूनाम्—औदारिकादिशरीराणा भेदाभेदपरिणामाभ्या योग्यत्वाभिमुखा वर्गणास्तनुवर्गणा , अथवा वक्ष्यमाण-
मिश्रस्कन्धाचित्तस्कन्धद्वयस्य तनु -देहः शरीर मूर्तिरितियावत्, तद्योग्यत्वाभिमुखा वर्गणास्तनुवर्गणा , आह च भाष्यकृत्—
" धुवणतराइ चत्तारि, ज धुवाइ अणतराइ च । भेयपरिणामतो जा सरीरजोग्गत्तणाभिमुहा ॥ १ ॥ खधदुगदेहजोग्ग-
त्तणेण वा देहवग्गणातोत्ति (वि ६४१-६४२)। 'मीसो' इति, तदनन्तरं मिश्रस्कधो भवति, सूक्ष्म एव सन् ईषद्बादरपरिणामा-
भिमुखः सूक्ष्मत्वबादरत्वपरिणाममिश्रणात् मिश्रस्कन्धः, आह च भाष्यकृत्— "सुहुमो दरगयबायरपरिणामो मीसगो खधो।

माणसदघाईणवि, एव तिविकप्पमेक्केक्क ॥ ३ ॥ ” (वि ६४८, ६४९) अधुना द्वितीयगाथाव्याख्या—तत्रानन्तरगाथाया कर्मद्रव्यवर्गणा प्रतिपादिता , सम्प्रति प्रदेशोत्तरवृद्ध्या तदग्रहणप्रायोग्या प्रदर्श्यन्ते—क्रियते—मिथ्यात्वादिसचिवैर्जीवैर्निर्वर्त्यते इति कर्म्म कर्म्मण उपरि कर्म्मोपरि, ' नाम नाम्नैकार्थ्ये समासो बहुल'मिति समास , षष्ठीतत्पुरुषस्तु न प्राप्नोति, 'अव्यये'ति प्रतिषेधात्, कर्म्माग्रहणप्रायोग्यवर्गणानामुपरीतिभाव , 'धुवे'ति ध्रुववर्गणा अनन्ता भवन्ति, तद्यथा—कर्म्मग्रहणप्रायोग्यवर्गणानामुपरि एकाधिकपरमाणूपचितातिसूक्ष्मपरिणामाऽनन्तपरमाण्वात्मिका प्रथमा ध्रुववर्गणा भवति, तत एकोत्तरवृद्ध्या वर्द्धमाना एता अपि ध्रुववर्गणा अनन्ता वेदितव्या., ध्रुवा—नित्या लोकव्यापितया सर्वकालावस्थायिन्य इति भाव , अन्तदीपक चेद, ततश्चैतासा ध्रुवत्वभणनेन प्रागुक्ता अपि कर्म्मवर्गणान्ता• सर्वा एव वर्गणा ध्रुवा इत्यवगन्तव्यम्, तासामपि सर्वत्र लोके सदैवाव्यवच्छेदात्, अन्यच्च—एता ध्रुववर्गणा वक्ष्यमाणाश्चाध्रुवाद्या सर्वा अपि ग्रहणाप्रायोग्यवर्गणा अतिवहुद्रव्योपचितत्वेनातिसूक्ष्मपरिणामत्वेन च सर्वजीवैरौदारिकादिभावेनाग्रहणात् , तदनन्तरमिरथमेवैकोत्तरवृद्ध्या वर्द्धमाना ध्रुववर्गणाभ्य इतरा अध्रुववर्गणा अनन्ता भवन्ति, एताश्च तथाविधपुद्गलपरिणामवैचित्र्यात् कदाचिल्लोके न भवन्त्यपि, तत एता अध्रुवा इति व्यपदिश्यन्ते, अध्रुवा—अशास्वत्य , कदाचिन्न सन्त्यपीति भाव , तत 'सुत्ता' इति 'सूचनात् सूत्र'मिति न्यायात् शून्यान्तरवर्गणा परिगृह्यन्ते एकोत्तरवृद्ध्या, कदाचिच्छून्यानि—व्यवहितानि अन्तराणि यासा ता शून्यान्तरा ताश्च ता वर्गणाश्च शून्यान्तरवर्गणा , किमुक्त भवति ?—एता एकोत्तरवृद्ध्या निरन्तरमनन्ता सदैव प्राप्यन्ते, पर कदाचिदेतास्वेकोत्तरवृद्धिरन्तरान्तरा त्रुट्यति, तत एता शून्यान्तरवर्गणा , एता अप्य-

गृह्यन्ते, एकोत्तरवृद्ध्या सर्वदैवाशून्यानि अन्तराणि यासां ता
नन्ता एव, 'इयर'इति इतरग्रहणादशून्यान्तरवर्गणा गृह्यन्ते, एकोत्तरवृद्ध्या निरन्तरमेव लोके सर्वदैव प्राप्यन्ते, न पुन-
अशून्यान्तरा ताश्च ता वर्गणाश्च अशून्यान्तरवर्गणाः, एता ह्येकोत्तरवृद्ध्या निरन्तरमेव लोके सर्वदैव प्राप्यन्ते, न पुन- 'चउ धुवणतर'
रेकोत्तरवृद्धिहानिरपान्तराले, तत एता अशून्यान्तरवर्गणा, ता अपि च प्रदेशोत्तरवृद्ध्या खल्वनन्ता, सर्वकालभावित्वादन-
इति, ततोऽशून्यान्तरवर्गणानामुपरि ध्रुवानन्तराणि चत्वारि वर्गणाद्रव्याणि भवन्ति, ध्रुवाणि च सर्वकालभावित्वादन-
न्तराणि च निरन्तरैकोत्तरवृद्धिभाक्त्वात् ध्रुवानन्तराणि, किमुक्तं भवति?—आद्या ध्रुवाऽनन्तरवर्गणा प्रथमतोऽनन्ता
भवन्ति, तदनन्तरमेतावत्यो द्वितीयास्ततस्तृतीया· ततश्चतुर्थी वाच्याः, ध्रुववर्गणा प्रागप्युक्ताः परं ताभ्य एता भिन्ना
एव, न पुनस्तास्वन्तर्भवन्ति, अतिसूक्ष्मपरिणामत्वाद्बहुद्रव्योपचितत्वाच्च, एतासां चतसृणामपि ध्रुववर्गणानां प्रत्येकम-
पान्तराले एकोत्तरवृद्धिहानिरवसातव्या, अन्यथा निरन्तरमेकोत्तरवृद्धिसम्भवे चातुर्विध्यासम्भवात्, एवं तनुवर्गणाना-
मपि भावनीयम्, एतासां चतसृणां ध्रुववर्गणानामुपरि प्रत्येकमेकोत्तरवृद्धियुक्तानन्तवर्गणात्मिकाश्चतस्रस्तनुवर्गणा भ-
वति, तनूनाम्—औदारिकादिशरीराणां भेदाभेदपरिणामाभ्यां योग्यत्वाभिमुखा वर्गणास्तनुवर्गणा, अथवा वक्ष्यमाण-
मिश्रस्कन्धाचित्तस्कन्धद्वयस्य तनु-देहं शरीरं मूर्तिरितियावत्, तद्योग्यत्वाभिमुखा वर्गणास्तनुवर्गणा, आह च भाष्यकृत्—
" धुवणतराइ चत्तारि, जं धुवाइ अणतराइ च। भेयपरिणामतो जा सरीरजोग्गत्तणाभिमुहा ॥ १ ॥ खधदुगदेहजोग्ग-
त्तणेण वा देहवग्गणातोत्ति (वि ६४१-६४२)। 'मीसो' इति, तदनन्तरं मिश्रस्कधो भवति, सूक्ष्म एव सन् ईषद्बादरपरिणामा-
भिमुख· सूक्ष्मत्वबादरत्वपरिणाममिश्रणात् मिश्रस्कन्धः, आह च भाष्यकृत्— "सुहुमो दरगयबायरपरिणामो मीसगो खधो।

माणसद्द्वाईणचि, एव तिनिकप्पमेक्कं ॥ ३ ॥ ” (वि ६४८, ६४९) अधुना द्वितीयगाथाव्याख्या—तत्रानन्तरगाथाया कर्मद्रव्यवर्गणा प्रतिपादिता , सम्प्रति प्रदेशोत्तरवृद्ध्या तदग्रहणप्रायोग्या प्रदर्श्यन्ते—क्रियते—मिथ्यात्वादिसचिवैर्जीवैर्निर्वर्त्यते इति कर्म्म कर्म्मण उपरि कर्म्मोपरि, ‘ नाम नाम्नैकार्थ्ये समासो वहुल’मिति समास , षष्ठीतत्पुरुपस्तु न प्राप्नोति, ‘अव्यये’ति प्रतिषेधात्, कर्म्मग्रहणप्रायोग्यवर्गणानामुपरीतिभाव , ‘धुवे’ति ध्रुववर्गणा अनन्ता भवन्ति, तद्यथा—कर्म्मग्रहणप्रायोग्यवर्गणानामुपरि एकाधिकपरमाणूपचितातिसूक्ष्मपरिणामाऽनन्तपरमाण्वात्मिका प्रथमा ध्रुववर्ग्गणा भवति, तत एकोत्तरवृद्ध्या वर्द्धमाना· एता अपि ध्रुववर्गणा अनन्ता वेदितव्या , ध्रुवा—नित्या लोकव्यापितया सर्वकालावस्थायिन्य इति भाव , अन्तदीपक चेद, ततश्चैतासा ध्रुवत्वभणनेन प्रागुक्ता अपि कर्म्मवर्गणान्ता· सर्वा एव वर्गणा ध्रुवा इत्यवगन्तव्यम्, तासामपि सर्वत्र लोके सदैवाव्यवच्छेदात्, अन्यच्च—एता ध्रुववर्गणा वक्ष्यमाणाश्चाध्रुवाद्या सर्वा अपि ग्रहणाप्रायोग्यवर्गणा अतिवहुद्रव्योपचित्वेनातिसूक्ष्मपरिणामत्वेन च सर्वजीवैरौदारिकादिभावेनाग्रहणात् , तदनन्तरमित्थमेवैकोत्तरवृद्ध्या वर्द्धमाना ध्रुववर्गणाभ्य इतरा अध्रुववर्गणा अनन्ता भवन्ति, एताश्च तथाविधपुद्गलपरिणामवैचित्र्यात् कदाचिल्लोके न भवन्त्यपि, तत एता अध्रुवा इति व्यपदिश्यन्ते, अध्रुवा—अशाश्वत्य·, कदाचिन्न सन्त्यपीति भाव , तत ‘सुन्ना’ इति ‘सूचनात् सूत्र’मिति न्यायात् शून्यान्तरवर्गणा परिगृह्यन्ते एकोत्तरवृद्ध्या, कदाचिच्छून्यानि—व्यवहितानि अन्तराणि यासा ता शून्यान्तरा ताश्च ता वर्गणाश्च शून्यान्तरवर्गणा , किमुक्त भवति ?—एता एकोत्तरवृद्ध्या निरन्तरमनन्ता· सदैव प्राप्यन्ते, पर कदाचिदेतास्वेकोत्तरवृद्धिरन्तरान्तरा त्रुट्यति, तत एता शून्यान्तरवर्ग्गणा , एता अध्य-

अट्ठप्फासो य जतो भणितो एसो य चउफासो। अण्णेऽवि ततो पोग्गलभेया सतित्ति सद्धेय ॥२॥ (वि ५४५–५४६) इह प्राक् तैजसभाषाद्रव्याणामपान्तराले गुरुलघ्वगुरुलघु च जघन्यावधिप्रायोग्य द्रव्यमुक्तम्, जघन्यावधिश्च द्विधा–गुरुलघुद्रव्यारब्धोऽगुरुलघुद्रव्यारब्धश्च, तत्र गुरुलघुद्रव्यारब्धः कोऽपि तान्येव तैजसप्रत्यासन्नानि गुरुलघुद्रव्याणि दृष्ट्वा विध्वंसमापद्यते, 'तपिय तेणेव निट्ठाइ' इति वचनात्, यस्तु विशुद्धिमासादयन् प्रवर्द्धते सोऽधस्तनानि तान्येव गुरुलघून्यौदारिकादीनि द्रव्याणि दृष्ट्वा ततोऽधिकतरा विशुद्धिमासादयन् क्रमेणैवागुरुलघूनि भाषादिद्रव्याणि पश्यति, अगुरुलघुद्रव्यसमारब्धोऽपि कश्चिदूर्ध्वं हि वर्द्धमान इतराण्यपि तत्काल गुरुलघून्यौदारिकादीनि पश्यति, उक्तं च–"गुरुलहुदधारद्धो गुरुलहु दधाइ पेच्छिउ पच्छा। इयराइं कोइ पेच्छइ, विसुज्झमाणो कमेणेव ॥१॥ अगुरुलहुसमारद्धो उड्ढं वड्ढइ कमेण सो नाहो। वड्ढतोऽवि य कोई पेच्छइ इयराइ सयराहं ॥ २ ॥" (वि ६५५–६५६) अत्र 'सयराह'मिति शीघ्र युगपदिति तात्पर्यार्थ.॥ अथ किं गुरुलघु किं वा अगुरुलघु इति शङ्काया तत्स्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

"ओरालिय वेउव्विय आहारग तेय गुरुलहू दवा। कम्मगमणभासाइं एयाइं अगुरुलहुयाइं ॥ ४१ ॥

इह द्वौ नयौ–व्यवहारनयो निश्चयनयश्च, तत्र व्यवहारनयः प्राह–चतुर्धा द्रव्यम्, तद्यथा–किञ्चिद्गुरु किञ्चिल्लघु किञ्चिद्गुरुलघु किञ्चिदगुरुलघु, तत्र यदूर्ध्वं तिर्यग्वा प्रक्षिप्तमपि पुनर्निसर्गादधो निपतति द्रव्य तद्गुरु, तद्यथा लोष्टादि, यत्तु द्रव्य निसर्गत एवोर्ध्वगतिस्वभाव तल्लघु, यथा दीपकलिकादि., यत्पुनर्नोर्ध्वगतिस्वभाव नाप्यधोगतिस्वभावं किन्तु स्वभावेनैव तिर्यग्गतिधर्मकं तद्गुरुलघु, यथा वायु; यत्तूर्ध्वाधस्तिर्यग्गतिस्वभावानामेकतरस्वभावमपि न भवति

(वि ६४२) 'तहा अचित्तो'' इति, तथेत्यानन्तर्ये अचित्त इति 'पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद्' अचित्तमहास्कन्ध , स च विस्र-
सापरिणामवैचित्र्यात् केवलिसमुद्घातगत्या चतुर्भि समयै. सकललोकमापूरयति, चतुर्भिरेव च समयैस्तस्य संहरणमिति,
आह च भाष्यकृत्-जइणसमुग्घायगई चउहि समएहि पूरणं कुणइ । लोगस्स तेहि चेव य, सहरण तस्स पडिलोम ॥ १ ॥
(नि ३८३) आह-अचित्तत्वाव्यभिचारादचित्तविशेषणमनर्थकमिति, न, केवलिसमुद्घातसचित्तकर्म्मपुद्गललोकव्यापि
(ता)व्यवच्छेदपरतया विशेषणस्य सार्थकत्वात्, एष एव सर्वोत्कृष्टप्रदेशोऽचित्तमहास्कन्ध इति केचिद् व्याचक्षते, तदस-
म्यक्, यस्मात्प्रज्ञापनायामवगाहनस्थितिभ्यामसङ्ख्येयभागहीनादिभेदाच्चतु.स्थानपतिता उक्ता. उत्कृष्टप्रादेशिका. स्कन्धाः,
तथा च तत्सूत्रम्- "उक्कोसपएसियाण भते ! खधाण केवइया पज्जवा पन्नत्ता ?, गोयमा ! अणता, से केणट्ठेण भते ! एव
वुचइ ?, गोयमा ! उक्कोसपएसिए खधे उक्कोसपएसियस्स खधस्स दव्वट्ठयाए तुल्ले, एकैकद्रव्यत्वात्, पदेसट्ठयाए तुल्ले,
उत्कृष्टप्रदेशस्य चिन्त्यमानत्वात्, ओगाहणट्ठयाए चउट्ठाणवडिए, तंजहा-असखेज्जभागहीणे वा सखेज्जभागहीणे वा
असखेज्जगुणहीणे वा सखिज्जगुणहीणो वा, अह अब्भहिए असंखेज्जभागअब्भहिए वा सखेज्जभागअब्भहिए वा सखिज्जगु-
णअब्भहिए वा असखिज्जगुणब्भहिए वा, एव ठिइएवि चउट्ठाणवडिए, वण्णरसगंधफासेहिं छट्ठाणवडिए" इति, एष पुन-
रचित्तमहास्कन्धोऽचित्तमहास्कन्धान्तरेण सहावगाहनास्थितिभ्या तुल्य एव, अन्यच्च सामान्य उत्कृष्टप्रादेशिकस्कन्धोऽ-
ष्टस्पर्शो गीयते, अचित्तमहास्कन्ध पुनश्चतु स्पर्श , ततोऽन्येऽपि उत्कृष्टप्रादेशिका स्कन्धा सन्तीति नियमत प्रतिप-
त्तव्यम्, तथा चोक्त-सव्वुक्कोसपएसो एसो केई न चायमेगतो। उक्कोसपएसो जमनगाहठिईओ चउट्ठाणो ॥२॥ (वि ६४५)

अट्ठप्फासो य जतो भणितो एसो य चउफासो। अण्णेऽवि ततो पोग्गलभेया सतित्ति सद्धेय ॥२॥ (वि ५४५–५४६) इह प्राक् तैजसभाषाद्रव्याणामपान्तराले गुरुलघ्वगुरुलघु च जघन्यावधिप्रायोग्य द्रव्यमुक्तम्, जघन्यावधिश्च द्विधा–गुरुलघुद्रव्यारब्धोऽगुरुलघुद्रव्यारब्धश्च, तत्र गुरुलघुद्रव्यारब्ध कोऽपि तान्येव तैजसप्रत्यासन्नानि गुरुलघुद्रव्याणि दृष्ट्वा विध्वंसमापद्यते, 'तपिय तेणेव निट्ठाइ' इति वचनात्, यस्तु विशुद्धिमासादयन् प्रवर्द्धते सोऽधस्तनानि तान्येव गुरुलघून्यौदारिकादीनि द्रव्याणि दृष्ट्वा ततोऽधिकतरा विशुद्धिमासादयन् क्रमेणैवागुरुलघूनि भाषादिद्रव्याणि पश्यति, अगुरुलघुद्रव्यसमारब्धोऽपि कश्चिदूर्ध्वं हि वर्द्धमान इतराण्यपि तत्काल गुरुलघून्यौदारिकादीनि पश्यति, उक्तं च–"गुरुलहुदव्वारद्धो गुरुलहु दव्वाइ पेच्छिउ पच्छा। इयराइ कोइ पेच्छइ, विसुज्झमाणो कमेणेव ॥१॥ अगुरुलहुसमारद्धो उड्ढ वड्ढइ कमेण सो नाहो। वड्ढतोऽविय कोई पेच्छइ इयराइ सयराह ॥ २ ॥" (वि ६५५–६५६) अत्र 'सयराह'मिति शीघ्र युगपदिति तात्पर्यार्थ. ॥

अथ किं गुरुलघु किं वा अगुरुलघु इति शङ्काया तत्स्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

"ओरालिय वेउव्विय आहारग तेय गुरुलहू दव्वा। कम्मगमणभासाइं एयाइं अगुरुलहुयाइं ॥ ४१ ॥

इह द्वौ नयौ–व्यवहारनयो निश्चयनयश्च, तत्र व्यवहारनय' प्राह–चतुर्धा द्रव्यम्, तद्यथा–किञ्चिद्गुरु किञ्चिल्लघु किञ्चिद्गुरुलघु किञ्चिदगुरुलघु, तत्र यदूर्ध्वं तिर्यग्वा प्रक्षिप्तमपि पुनर्निसर्गादधो निपतति द्रव्यं तद्गुरु, तद्यथा लोष्टादि, यत्तु द्रव्य निसर्गत एवोर्ध्वगतिस्वभाव तल्लघु, यथा दीपकलिकादि, यत्पुनर्नोर्ध्वगतिस्वभाव नाप्यधोगतिस्वभाव किन्तु स्वभावेनैव तिर्यग्गतिधर्मक तद्गुरुलघु, यथा वायु., यत्तूर्ध्वाधस्तिर्यग्गतिस्वभावानामेकतरस्वभावमपि न भवति

(त्रि ६४२)'तहा अचित्तो"इति, तथेत्यानन्तर्यें अचित्त इति 'पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद्' अचित्तमहास्कन्ध., स च विश्र-
सापरिणामवैचित्र्यात् केवलिसमुद्घातगत्या चतुर्भि समयै. सकललोकमापूरयति, चतुर्भिरेव च समयैस्तस्य संहरणमिति,
आह च भाष्यकृत्–जइणसमुग्घायगई चउहि समएहि पूरणं कुणइ। लोगस्स तेहि चेव य, सहरण तस्स पडिलोम ॥ १ ॥
(त्रि ३८३) आह–अचित्तत्वाव्यभिचारादचित्तविशेषणमनर्थकमिति, न, केवलिसमुद्घातसचित्तकर्म्मपुद्गललोकव्यापि
(ता)व्यवच्छेदपरतया विशेपणस्य सार्थकत्वात्, एप एव सर्वोत्कृष्टप्रदेशोऽचित्तमहास्कन्ध इति केचिद् व्याचक्षते, तदस-
म्यक्, यस्मात्प्रज्ञापनायामवगाहनस्थितिभ्यामसङ्ख्येयभागहीनादिभेदाच्चतु.स्थानपतिता उक्ता. उत्कृष्टप्रादेशिका. स्कन्धाः,
तथा च तत्सूत्रम्– "उक्कोसपएसियाण भते ! खधाण केवइया पज्जवा पन्नत्ता ?, गोयमा ! अणंता, से केणट्ठेण भते ! एव
वुच्चइ ?, गोयमा ! उक्कोसपएसिए खधे उक्कोसपएसियस्स खधस्स दव्वट्ठयाए तुल्ले, एकैकद्रव्यत्वात्, पदेसट्ठयाए तुल्ले,
उत्कृष्टप्रदेशस्य चिन्त्यमानत्वात्, ओगाहणट्ठयाए चउट्ठाणवडिए, तंजहा–असखेज्जभागहीणे वा सखेज्जभागहीणे वा
असखेज्जगुणहीणे वा सखिज्जगुणहीणो वा, अह अब्भहिए असंखेज्जभागअब्भहिए वा संखेज्जभागअब्भहिए वा सखिज्जगु-
णअब्भहिए वा असखिज्जगुणब्भहिए वा, एव ठिइएवि चउट्ठाणवडिए, वण्णरसगधफासेहिं छट्ठाणवडिए"इति, एप पुन-
रचित्तमहास्कन्धोऽचित्तमहास्कन्धान्तरेण सहावगाहनास्थितिभ्या तुल्य एव, अन्यच्च सामान्य उत्कृष्टप्रादेशिकस्कन्धोऽ-
ष्टस्पर्शो गीयते, अचित्तमहास्कन्ध पुनश्चतु स्पर्श , ततोऽन्येऽपि उत्कृष्टप्रादेशिका. स्कन्धा सन्तीति नियमत प्रतिप-
त्तव्यम्, तथा चोक्तं–सव्वुक्कोसपएसो एसो केई न चायमेगतो। उक्कोसपएसोऽजमवगाहठिईओ चउट्ठाणो ॥१॥ (वि ६४५)

भागो लोकपल्योपमयो, सूत्रे चैकत्व समाहारद्वन्द्वविवक्षणात्, विषयत्वेन बोद्धव्य, किमुक्त भवति?–मनोवर्गणागत द्रव्य पश्यन् अवधि क्षेत्रतो लोकस्य सङ्ख्याततम भाग कालतस्तु पल्योपमस्य सङ्ख्याततम भागं पश्यति, 'संखेज्ज कम्मदव्वे' इति कर्म्मवर्गणागत कर्मपरिणामयोग्य कर्मद्रव्य तद्विषयेऽवधौ सङ्ख्येया लोकपल्योपमयोर्भागा विषयत्वेन विज्ञेया, इदमुक्त भवति–कर्मवर्गणाद्रव्यं पश्यन् अवधि क्षेत्रतो लोकस्य सङ्ख्येयान् भागान् पश्यति, कालतस्तु पल्योपमस्य सङ्ख्येयान् भागान्, उक्तं च–"लोगपलियाण भागं सखइम मुणइ जो मणोदव्व। सखेज्जे पुण भागे, पासइ जो कम्मुणो जोग्गं॥१॥"(वि ६७०)'लोए थोऊणयं पलियं' ति लोके–चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकविषयेऽवधौ कालत. स्तोकोन पल्योपम विषयतया विज्ञेयम्, किमुक्तं भवति'–क्षेत्रत. समस्तं लोकं पश्यन्नवधिः कालत' स्तोकोनं पल्योपमं पश्यतीति, द्रव्येण सह क्षेत्रकालयोरुपनिबन्धे प्रस्तुते केवलयोरुपनिबन्धप्ररूपणमसमीचीनं, विस्मरणशीलतासूचकत्वादिति चेत्, नैष दोष., द्रव्योपनिबन्धस्यात्रापि सामर्थ्यप्रापितत्वात्, तथाहि–पूर्वं 'काले चउण्ह वुड्ढी' इत्युक्तम्, कालवृद्धिश्चात्र अनन्तरोक्तकर्म्मद्रव्यदर्शकापेक्षया प्रतिपादिता, ततोऽस्य समस्तलोकस्तोकोनपल्योपमदर्शिनः सामर्थ्यात्कर्म्मद्रव्योपरि यत् किमपि ध्रुववर्गणादि तद्विषयत्वेन द्रष्टव्यम्, अत एव तदुपर्युपरि द्रव्याणि पश्यत क्षेत्रकालवृद्धिक्रमेण परमावधिसम्भवोऽप्यनुमेय., द्वितीयगाथाव्याख्या–शरीरशब्द. प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तैजसशरीरे कार्मणशरीरे च–एतद्विषयेऽवधाविति भाव., तथा तैजसवर्गणाद्रव्यविषयेऽवधौ भाषाद्रव्यवर्गणाविषये चावधौ क्षेत्रत. प्रत्येकमसङ्ख्येया द्वीपसमुद्रा कालश्चासङ्ख्येय.–पल्योपमासङ्ख्येयभागरूपो विषयत्वेनावसातव्य, इह यद्यप्यविशेषेणोक्तं तथापि तैजसशरीरात् कार्मणशरीरस्य सूक्ष्मत्वात्

सर्वत्र या गच्छति तदगुरुलघु, यथा व्योमपरमाण्वादि, उक्त च—"गुरुयं लहुय उभय नोभयमिति वावहारियनयस्स । दव लेट्ठु दीवो वाऊ वोम जहासख ॥१॥" (वि ६५८) निश्चयनय' पुनरिदमाह—न सर्वगुर्वेकातेन किमपि वस्त्वस्ति, गुरोरपि लोष्टादे प्रयोगादूर्ध्वादिगमनदर्शनात्, नाप्येकान्तेन सर्वलघ्वप्यस्ति, अतिलघोरपि वाय्वादे' करताडनादिना अधोगमनादिदर्शनत, तस्माद् द्विविधमेव वस्तु, तद्यथा—गुरुलघु अगुरुलघु च, तत्र यद् बादर भूभूधरादिकं तत्सर्वं गुरुलघु, शेष तु भाषाप्राणापानमनोवर्गणादिक परमाणुद्व्यणुकव्योमादिक च सर्वमगुरुलघु, उक्त च—"निच्छयतो सवगुरु सघलहु वा न विज्जए दव । बायरमिह गुरुलहुय अगुरुलहु सेसय दव ॥१॥" (वि ६५९) तत्रेय गाथा निश्चयनयमतेन, पदार्थव्याख्या त्वेवम्—औदारिकवैक्रियाहारकतैजसद्रव्याणि अपराण्यपि तैजसद्रव्यप्रत्यासन्नानि तदाभासानि बादररूपत्वाद् 'गुरुलघूनि' गुरुलघुस्वभावानि, कार्म्मणमनोभाषाद्रव्याणि तु आदिशब्दात् प्राणापानद्रव्याणि भाषाद्रव्यावीगवर्त्तीनि भाषाभासानि अपराण्यपि च परमाणुद्व्यणुकादीनि व्योमादीनि च एतानि 'अगुरुलघूनि' अगुरुलघुस्वभावानि ॥ वक्ष्यमाणगाथाद्वय-सम्बन्ध एव—पूर्व किल क्षेत्रकालसम्बन्धिनो॰ केवलयोरङ्गुलावलिकासङ्ख्येयादिविभागकल्पनया परस्परोपनिबन्ध उक्त, सम्प्रति तयोरेवोक्तलक्षणेन द्रव्येण सह परस्परोपनिबन्ध उपदर्श्यते—

सखेज्ज मणोदव्वे, भागो लोगपलियस्स बोद्धव्वो । संखेज्ज कम्मदव्वे, लोगे थोवूणयं पलिय ॥ ४२ ॥
तेयाकम्मसरीरे तेयादव्वे य भासदव्वे य । बोद्धव्वमसंखेज्जा दीवसमुद्दा य कालो य ॥ ४३ ॥

मनोवर्गणागत मन परिणामयोग्य मनोद्रव्य तस्मिन् मनोद्रव्ये—मनोद्रव्यविषये अवधौ 'सखेज्जत्ति' सङ्ख्येयतमो

“एगपएसोगाढं, परमोही लहइ कम्मगसरीर । लहइ अ अगुरुअलहुअ तेअसरीरे भवपुहुत्त” ॥ ४४ ॥

प्रकृष्टो देश प्रदेश एकश्चासौ प्रदेशश्च एकप्रदेशः तस्मिन्नवगाढ–व्यवस्थित एकप्रदेशावगाढ–परमाणुद्व्यणुकादि द्रव्यं, परमश्चासाववधिश्च परमावधि उत्कृष्टावधिरित्यर्थ , लभते पश्यति, अवध्यवधिमतोरभेदोपचारादवधि· पश्यतीत्युक्तम् , तथा कार्मणशरीर च लभते, आह–परमाणुद्व्यणुकादिकं द्रव्यमनुक्त कथ लभ्यते ?, यावता एकप्रदेशावगाढ कार्मणशरीरमित्युपात्तमेव कस्मान्न योज्यते ?, तदसम्यक्, कार्मणशरीरस्य जीवप्रदेशानुसारितया सङ्ख्यातीतप्रदेशावगाहित्वेनैकप्रदेशावगाढत्वायोगात्, लभते चागुरुलघु चशब्दाद् गुरुलघु च जात्यपेक्षया सर्वमे(त्रै)कवचनम् , तत· सर्वाण्यप्येकप्रदेशावगाढानि कार्मणशरीराणि अगुरुलघूनि गुरुलघूनि च द्रव्याण्यसौ पश्यतीति प्रतिपत्तव्यमिति, तथा तैजसशरीरविषयेऽवधौ कालतो भवपृथक्त्व तेनासङ्ख्येयेन कालेन विशिष्यते, भवपृथक्त्वमध्य एव स पल्योपमासङ्ख्येयभाग· कालो नाधिक·, एतन्मध्ये एव न भवपृथक्त्वं न तदतिक्रमेऽपीति । आह—नन्वेकप्रदेशागाढस्य परमाण्वादेरतिसूक्ष्मत्वात् तदुपलम्भे बादराणा कार्मणशरीरादीनामुपलम्भो गम्यते एव, तत किमर्थं तेषा पृथगुपन्यासो ?, व्यर्थत्वात् , अथवा एकप्रदेशावगाढमित्यपि न वक्तव्यम् , ‘रूपगत लभते सर्व’मित्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् , तदयुक्त, सम्यग्वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्, तथाहि–य· सूक्ष्मं परमाण्वादि पश्यति तेन बादर कार्म्मणशरीरादिकमवश्यं द्रष्टव्यम् यो वा बादर पश्यति तेन सूक्ष्ममप्यवश्यं ज्ञातव्यमिति न कोऽपि नियम·, यत·–‘तेयाभासादव्वाणमतरा’ इत्यादिवचनात् प्रथमोत्पत्तावगुरुलघुद्रव्य पश्यन्नप्यवधिर्न गुरुलघूपलभते, अन्यद्वा अतिस्थूरमपि घटादिक, तथा मन पर्यायज्ञानी मनोद्रव्याणि सूक्ष्माण्यपि

तद्दर्शिन इदमेव द्वीपसमुद्रकालासङ्ख्येयत्व बृहद् द्रष्टव्यम्, कार्मणशरीराद्प्यबद्धाना तैजसवर्गणाद्रव्याणा सूक्ष्मत्वाद् बृहत्तर, तेभ्योऽपि भाषाद्रव्याणामतिसूक्ष्मत्वाद् बृहत्तममिति, ननु पूर्व कर्म्मद्रव्यदर्शिन प्रत्येकं लोकपल्योपमभागा सङ्ख्येया विषयत्वेनोक्ता, अत्र तु कार्म्मणशरीरद्रव्यदर्शिन किमतिस्तोकावेव क्षेत्रकालौ विषयत्वेनाभिहिताविति, उच्यते-पूर्व कर्मद्रव्याणि कर्म्मवर्गणागतानि जीवेन शरीरतया अबद्धानि उक्तानि, अत्र तु शरीरतया बद्धानि, बद्धानि चाबद्धेभ्यो बादराणि भवन्ति, अव्यूततन्तुभ्यो व्यूततन्तुषु तथादर्शनात्, तत कार्मणशरीरदर्शिन. स्तोकौ क्षेत्रकालावुक्ताविति, अपरस्त्वाह—ननु यदि तैजसद्रव्याणि पश्यतोऽसङ्ख्येया द्वीपसमुद्रा कालश्चासङ्ख्येयो विषय, तर्हि यत्प्रागुक्तम् तैजसभाषापान्तरालद्रव्यदर्शिनोऽङ्गुलावलिकासङ्ख्येयभागादि क्षेत्रकालप्रमाण तद्विरुध्यते, अपान्तरालद्रव्याणि हि तैजसेभ्योऽपि परत्वात्सूक्ष्माणि, तत्र तैजसद्रव्योपलब्धावसङ्ख्येयक्षेत्रकालाभिधानं तैजसद्रव्येभ्योऽपि परसूक्ष्मद्रव्योपलब्धौ त्वङ्गुलावलिकाऽसङ्ख्येयभागादिक्षेत्रकालाभिधानमिति कथ न विरोध ?, नैष दोष, इह विचित्रा वस्तुशक्तय:, ततोऽपान्तरालद्रव्याणि प्रारम्भकस्यावधेर्विषय, तैजसानि त्वसङ्ख्येयद्वीपसमुद्रासङ्ख्येयकालविषयस्येति न कश्चिद्दोष, यदिवा अल्पद्रव्याण्यधिकृत्य तत् अङ्गुलावलिकासङ्ख्येयभागादिक्षेत्रकालप्रमाणमुक्तमिदं तु प्रचुरतैजसद्रव्याण्यधिकृत्यातीत्युक्त, न सर्वमेव, विमध्यमावधिप्रमेयमपि च अङ्गुलावलिकासङ्ख्येयभागाद्यभिधानात्र सर्वद्रव्यरूप, तत्रस्थानामेव दर्शनात्, तत उत्कृष्टावधेरपि किमसर्वद्रव्यरूपमालम्बनमाहोश्वित् सर्वद्रव्यमालम्बनमिति सशय, ततस्तदपनोदार्थमाह—

क्षेत्रप्रमाणकारिण प्रागभिहिता एवाग्निजीवाः, इदमुक्त भवति–उत्कृष्टावधेर्विषयत्वेन क्षेत्रतो येऽसङ्ख्येया लोका' प्रोक्तास्ते प्रागभिहितस्वागवाहनाव्यवस्थापितोत्कृष्टासङ्ख्येयसूक्ष्मबादराग्निजीवसूच्या परमावधिमतो जीवस्य सर्वतो भ्रम्यमाणया यत्प्रमाण क्षेत्र व्याप्यते तत्प्रमाणा' समवसेया इति, ननु रूपगतं लभते सर्वमित्येतदनन्तरगाथायामर्थतोऽभिहितमेव तत' किमर्थं पुनरत्राभिहितम् ?, तदयुक्तम्, अत्रार्थे परिहारस्य प्रागेवोक्तत्वाद्, अथवा अनन्तरगाथायामेकप्रदेशावगाढमित्यादि परमावधे द्रव्यपरिमाणमुक्तम्, इह तु रूपगतं लभते सर्वमिति क्षेत्रकालयोर्विशेषण, तच्चैवम्–क्षेत्रकालद्वयं लोकमात्रासङ्ख्येयखण्डासङ्ख्येयोत्सर्प्पिण्यवसर्पिणीलक्षणं यदि रूपिद्रव्यानुगतं भवति तत समस्त लभते, न केवल, तस्यारूपित्वाद' वधिज्ञानस्य च रूपिद्रव्यनिबन्धनत्वात्, इत्थंभूतपरमावधिकलितश्च नियमादन्तर्मुहूर्त्तमात्रेण केवलालोकलक्ष्मीमासादयति, उक्त च–'परमोहिन्नाणविदो केवलमतोमुहुत्तमेत्तेण' (वि ६८९) ॥ तदेवं मनुष्यानधिकृत्य क्षायोपशमिक खल्वनेकप्रकारोऽवधिरुक्त', सम्प्रति तिरश्चोऽधिकृत्य तं प्रतिपिपादयिषुराह—

"आहारतेयलंभो, उक्कोसेण तिरिक्खजोणीसु । गाउय जहण्णमोही नरएसु य जोयणुक्कोसो ॥ ४६ ॥"

आहारश्च तेजश्च आहारतेजसी तयोर्लाभ प्राप्ति' परिच्छित्तिरित्येकोऽर्थ आहारतेजोलाभ', सूत्रे च लम्भ इति निर्देश' प्राकृतत्वाद्, आहारतेजोग्रहणमुपलक्षण, तत' यान्यौदारिकवैक्रियाहारकतैजसद्रव्याणि यानि च तदन्तरालेषु तदयोग्यानि तेषा सर्वेषामपि परिग्रहणं, उत्कर्षतस्तिर्यग्योनिषु, किमुक्तं भवति?–तैर्यग्योनिकसत्त्वाधारो योऽवधि स उत्कर्षत औदारिकवैक्रियाहारकतेजोद्रव्याणि तदन्तरालद्रव्याणि च सर्वाणि पश्यतीति, उक्तं च–"ओरालियवेउव्वियआहार-

पश्यति, चिन्तनीय तु घटादिक स्थूरमपि न पश्यति, तत एव विज्ञानविषयवैचित्र्यसम्भवे सति संशयव्यवच्छेदार्थमेकप्रदेशावगाढग्रहणे सत्यपि शेषविशेषणोपादानमदुष्टमेव, यदप्युक्तम्—अथवा एकप्रदेशावगाढमित्यपि न वक्तव्यमित्यादि, तदप्यश्लील, तस्यैव वक्ष्यमाणस्य प्रपञ्चायास्य प्रवृत्तत्वात्, लभते रूपगत सर्वं, यत एकप्रदेशावगाढादिक पश्यतीति, यदिवा एकप्रदेशावगाढग्रहणेन परमाण्वादि द्रव्य गृहीतम्, शेषं तु कर्मवर्गणापर्यन्त कार्मणशरीरग्रहणेनोपलक्षित, कर्म्मवर्गणोपरितन तु सर्वमपि द्रव्यमगुरुलघुग्रहणेन गृहीत, चशब्दसूचितगुरुलघुग्रहणेन तु घटपटभूभूधरादिकमत समस्तपुद्गलास्तिकायविषयत्व परमावधेरनेन सूत्रेणाविष्कृतं, तथा च सति रूपगतं लभते सर्वमित्येतद् वक्ष्यमाणमस्यैव नियमाय प्रतिपत्तव्यम्, 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय भवती'ति न्यायात्, एतदेव रूपगत सर्वं लभते, नान्यदित्यलं विस्तरेण ॥ तदेव परमावधेर्द्रव्यरूपो विषय उक्त , अधुना क्षेत्रकालौ तद्विषयतया प्रतिपिपादयिषुराह—

"परमोहि असंखेज्जा लोगमेत्ता समा असखेज्जा । रूवगय लहइ सव्वं खेत्तोवमियं अगणिजीवा ॥ ४८ ॥"

परमश्चासाववधिश्च परमावधिः, क्षेत्रतोऽसङ्ख्येयानि लोकमात्राणि, खण्डानि इति गम्यते, लभते इति सम्बन्ध, कालतस्तु समा—उत्सर्प्पिण्यवसर्पिणीरसङ्ख्येया एव लभते, तथा द्रव्यतो रूपगत—मूर्त्तद्रव्यजात 'लभते' पश्यति 'सर्वं' समस्त, किमुक्त भवति?—परमाण्वादिभेदभिन्न समस्त पुद्गलास्तिकाय पश्यतीति, भावतस्तु प्रतिद्रव्य सङ्ख्येयानसङ्ख्येयान् वा पर्यायानिति। यदुक्तमसङ्ख्येयानि लोकमात्राणि खण्डानि परमावधि पश्यतीति, तदसङ्ख्येयकमूनमधिकं च कोऽपि सङ्कल्पयेदतो नियतपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—उपमीयतेऽनेन उपमित, बाहुलकात् करणे निष्ठाप्रत्यय , क्षेत्रस्योपमित क्षेत्रोपमितं,

र्यम्, अथ जघन्यमनुक्त कुतोऽवसीयते?, उच्यते, प्रज्ञापनासूत्रात्, तथा च तत्सूत्रम्—"रयणप्पभापुढविनेरइया णं भंते! केवइय खेत्त ओहिणा जाणति पासति?, गोयमा! जहण्णेणमद्धुट्ठाइ गाउयाइ, उक्कोसेण चत्तारि गाउयाइ जाणति पासति सक्करप्पभापुढविनेरइयाण भंते! पुच्छा, गोयमा! जहण्णेण तिन्नि गाउयाइ उक्कोसेण अद्धुट्ठाइं गाउयाइं जाणंति पासति, वालुयप्पभापुढविनेरइयाण भंते! पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अड्ढाइज्जाइं गाउयाइं उक्कोसेणं तिन्नि गाउयाइ जाणति पासंति, पंकप्पभापुढविनेरइयाण पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं दोन्नि गाउयाइ उक्कोसेणं अड्ढाइज्जाइं गाउयाइ जाणति पासंति, धूमप्पभापुढविनेरइयाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं दिवड्ढ गाउय उक्कोसेणं दो गाउयाइं जाणति पासति, तमप्पभापुढवीनेरइयाणं भंते! पुच्छा, गोयमा! जहण्णेण गाउयं उक्कोसेणं दिवड्ढगाउय जाणंति पासति, अहे सत्तमाए पुच्छा, गोयमा! जहण्णेण अद्धगाउयं उक्कोसेण गाउय जाणति पासति" ननु यदि सप्तमपृथिव्यामर्द्धगव्यूत जघन्यमवधिक्षेत्रपरिमाणं तर्हि यदुक्तं प्राक् 'गाउय जहण्णमोही नरएसु य' इति तद् व्याहन्यते, नैप दोष., उत्कृष्टजघन्यापेक्षया तदभिधानात्, इदमत्र हृदयम्—सप्तस्वपि पृथिवीषु यद् गव्यूतचतुष्टयादिकमुत्कृष्टमवधिक्षेत्रपरिमाणं तन्मध्ये सप्तमपृथिवीनारकाणा गव्यूतलक्षणमवधिक्षेत्र स्वस्थाने उत्कृष्टमपि शेपपृथिव्युत्कृष्टापेक्षया सर्वस्तोकत्वाज्जघन्यमुक्तमिति, न चैतत् स्वमनीपिकाविजृम्भितं, यत आह भाष्यकृत्—"अद्धुट्ठगाइयाइ, जहण्णय अद्धगाउयंताइ। ज गाउयति भणियं तपिय उक्कोसगजहण्ण ॥१॥ (वि ६९४) तदेव नारकसम्बन्धिनो भवप्रत्ययावधेः स्वरूपमभिहितम्, सम्प्रति देवसम्बन्धिन. प्रतिपिपादयिपुरिदं गाथात्रयमाह—

गतेयगाइ तिरिएसु। उक्कोसेण पेच्छइ जाइ च तदंतरालेसु॥१॥" (वि ६९१)एतद्द्रव्यानुसारेण क्षेत्रकालभावा अपि परिच्छेद्यतया स्वयमभ्यूह्या, तदेव यदुक्तम्–"काओ भवपच्चइआ, खओवसमियाओ काऽओ वि।" इति तत्र क्षायोपशमिकप्रकृतयोऽभिहिता, अथ भवप्रत्ययास्ता प्रतिपाद्या, ताश्च सुरनारकाणा भवन्ति, तत्राल्पवक्तव्यत्वात् प्रथम नारकाणामभिधित्सुराह–'गाउये' त्यादि, 'नरकेषु तु' नरकेषु पुनरुत्कृष्टेष्वेव मध्ये जघन्योऽवधि क्षेत्रतो गव्यूत पश्यति, स च सप्तमपृथिव्यामवसातव्य, उत्कृष्टस्तु योजन पश्यति, स च प्रथमाया पृथिव्याम्, आह च भाष्यकृत्–"भणितो खयोवसमिओ,भवपच्चइओ स चरमपुढवीए। गाउयमुक्कोसेणं पढमाए जोयणं होइ॥१॥" (वि ६९२)इत्थभूतक्षेत्रानुसारेण द्रव्यादय. स्वयं परिभावनीया॥तदेव सामान्येन नारकजातिमधिकृत्याभिहितमुत्कृष्टमवधिक्षेत्रपरिमाणम्,अथ तदेव रत्नप्रभादिपृथिवीभागेनाह—

"चत्तारि गाउयाइं, अद्धुट्ठाइं तिगाउयं चेव। अड्ढाइज्जा दोन्नि य दिवड्ढमेगं च नरएसु॥ ४७॥"

इह नरका नाम नारकाणामाश्रया', ते च सप्तपृथिव्याधारत्वेन सप्तधा भिद्यन्ते, तत्र नरकेषु रत्नप्रभाया उत्कृष्टमवधिक्षेत्रपरिमाण चत्वारि गव्यूतानि जघन्यमर्द्धचतुर्थानि, शर्कराप्रभायामुत्कृष्टमर्द्धचतुर्थानि, अर्द्ध चतुर्थं येषा तान्यर्द्धचतुर्थानि, सार्द्धानि त्रीणि गव्यूतानीति भाव, जघन्य त्रीणि गव्यूतानि, वालुकाप्रभायामुत्कृष्टं त्रीणि गव्यूतानि जघन्यमर्द्धतृतीयानि, पङ्कप्रभायामुत्कृष्टमर्द्धतृतीयानि जघन्य द्वे गव्यूते, धूमप्रभायामुत्कृष्ट द्वे गव्यूते जघन्य द्व्यर्द्ध गव्यूत, तम प्रभायामुत्कृष्ट द्व्यर्द्धं गव्यूत, द्वितीयमर्द्ध यस्य तत् द्व्यर्द्ध, सार्धमित्यर्थ, पूरणार्थो वृत्तावन्तर्भूतो यथा द्वितीयो भागो द्विभाग इत्यत्र, जघन्य गव्यूत, तमस्तम प्रभायामुत्कृष्ट गव्यूत जघन्यमर्द्ध गव्यूत, सर्वत्रोत्कृष्टमर्द्धगव्यूतोन जघन्यमिति तात्प-

र्यम्, अथ जघन्यमनुक्तं कुतोऽवसीयते ?, उच्यते, प्रज्ञापनासूत्रात्, तथा च तत्सूत्रम्— “रयणप्पभापुढविनेरइया णं भंते ! केवइयं खेत्तं ओहिणा जाणंति पासंति?, गोयमा ! जहण्णेणमद्धुट्ठाइं गाउयाइं, उक्कोसेणं चत्तारि गाउयाइं जाणंति पासंति सक्करप्पभापुढविनेरइयाणं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं तिन्नि गाउयाइं उक्कोसेणं अद्धुट्ठाइं गाउयाइं जाणंति पासंति, वालुयप्पभापुढविनेरइयाणं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अड्ढाइज्जाइं गाउयाइं उक्कोसेणं तिन्नि गाउयाइं जाणंति पासंति, पंकप्पभापुढविनेरइयाणं पुच्छा, गोयमा ! जहन्नेणं दोन्नि गाउयाइं उक्कोसेणं अड्ढाइज्जाइं गाउयाइं जाणंति पासंति, धूमप्पभापुढविनेरइयाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं दिवड्ढं गाउयं उक्कोसेणं दो गाउयाइं जाणंति पासंति, तमप्पभापुढवीनेरइयाणं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं गाउयं उक्कोसेणं दिवड्ढगाउयं जाणंति पासंति, अहे सत्तमाए पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अद्धगाउयं उक्कोसेणं गाउयं जाणंति पासंति” ननु यदि सप्तमपृथिव्यामर्द्धगव्यूतं जघन्यमवधिक्षेत्रपरिमाणं तर्हि यदुक्तं प्राक् ‘गाउय जहण्णमोही नरएसु य’ इति तद् व्याहन्यते, नैष दोषः, उत्कृष्टजघन्यापेक्षया तदभिधानात्, इदमत्र हृदयम्—सप्तस्वपि पृथिवीषु यद् गव्यूतचतुष्टयादिकमुत्कृष्टमवधिक्षेत्रपरिमाणं तन्मध्ये सप्तमपृथिवीनारकाणां गव्यूतलक्षणमवधिक्षेत्रं स्वस्थाने उत्कृष्टमपि शेषपृथिव्युत्कृष्टापेक्षया सर्वस्तोकत्वाज्जघन्यमुक्तमिति, न चैतत् स्वमनीषिकाविजृम्भितं, यत आह भाष्यकृत्—“अद्धुट्ठगाइयाइं, जहण्णयं अद्धगाउयंताइं। जं गाउयंति भणियं तंपि य उक्कोसगजहण्णं ॥१॥ (वि ६९४) तदेवं नारकसम्बन्धिनो भवप्रत्ययावधेः स्वरूपमभिहितम्, सम्प्रति देवसम्बन्धिनः प्रतिपिपादयिषुरिदं गाथात्रयमाह—

गतेयगाइ तिरिएसु। उक्कोसेण पेच्छइ जाइ च तदंतरालेसु ॥१॥" (वि ६९१)एतद्द्रव्यानुसारेण क्षेत्रकालभावा अपि परिच्छेद्यतया स्वयमभ्यूह्या, तदेव यदुक्तम्–"काओ भवपच्चइआ, खओवसमियाओ काऽओ वि।" इति तत्र क्षायोपशमिकप्रकृतयोऽभिहिता, अथ भवप्रत्ययास्ता प्रतिपाद्या, ताश्च सुरनारकाणा भवन्ति, तत्राल्पवक्तव्यत्वात् प्रथम नारकाणामभिधित्सुराह–'गाउये' त्यादि, 'नरकेषु तु' नरकेषु पुनरुत्कृष्टेष्वेव मध्ये जघन्योऽवधि क्षेत्रतो गव्यूत पश्यति, स च सप्तमपृथिव्यामयसातव्य, उत्कृष्टस्तु योजनं पश्यति, स च प्रथमाया पृथिव्याम्, आह च भाष्यकृत्–"भणितो खयोवसमिओ, भवपच्चइओ स चरमपुढवीए। गाउयमुक्कोसेण पढमाए जोयणं होइ ॥१॥" (वि ६९२)इत्थभूतक्षेत्रानुसारेण द्रव्यादय स्वयं परिभावनीयाः॥तदेव सामान्येन नारकजातिमधिकृत्याभिहितमुत्कृष्टमवधिक्षेत्रपरिमाणम्, अथ तदेव रत्नप्रभादिपृथिवीभागेनाह—

"चत्तारि गाउयाइं, अद्धुट्ठाइं तिगाउयं चेव। अड्ढाइज्जा दोन्नि य दिवड्ढमेगं च नरएसु ॥ ४७ ॥"

इह नरका नाम नारकाणामाश्रया, ते च सप्तपृथिव्याधारत्वेन सप्तधा भिद्यन्ते, तत्र नरकेषु रत्नप्रभाया उत्कृष्टमवधिक्षेत्रपरिमाण चत्वारि गव्यूतानि जघन्यमर्द्धचतुर्थानि, शर्कराप्रभायामुत्कृष्टमर्द्धचतुर्थानि, अर्द्ध चतुर्थं येषा तान्यर्द्धचतुर्थानि, सार्द्धानि त्रीणि गव्यूतानीति भाव, जघन्य त्रीणि गव्यूतानि, वालुकाप्रभायामुत्कृष्ट त्रीणि गव्यूतानि जघन्यमर्द्धतृतीयानि, पङ्कप्रभायामुत्कृष्टमर्द्धतृतीयानि जघन्य द्वे गव्यूते, धूमप्रभायामुत्कृष्ट द्वे गव्यूते जघन्य द्व्यर्द्धं गव्यूत, तम प्रभायामुत्कृष्ट द्व्यर्द्धं गव्यूतं, द्वितीयमर्द्धं यस्य तत् द्व्यर्द्धं, सार्धमित्यर्थ, पूरणार्थो वृत्तावन्तर्भूतो यथा द्वितीयो भागो द्विभाग इत्यत्र, जघन्य गव्यूत, तमस्तम प्रभायामुत्कृष्ट गव्यूत जघन्यमर्द्धं गव्यूत, सर्वत्रो[illegible]

ध्यमग्रैवेयकविमानवासिनो देवा षष्ठीं तम.प्रभाभिधाना पृथवी पश्यन्ति, सप्तमीं च पृथिवीं उपरितना-उपरितनग्रैवेयकविमानवासिनो देवा पश्यन्ति, तथा सम्भिन्ना चतसृष्वपि दिक्षु स्वज्ञानेन व्याप्ता लोकनाडीं चतुर्दशरज्जुप्रमाणा कन्याचोलकसस्थानामवधिना पश्यन्ति 'अनुत्तरा' अनुत्तरविमानवासिनो देवाः । एप क्षेत्रतो देवाना भवप्रत्ययावधेर्विषय उक्त , एतदनुसारेण द्रव्यत कालतो भावतश्चावसेय , तदेवमधो वैमानिकावधे. क्षेत्रपरिमाणं प्रतिपादितम्, अधुना तिर्यगूर्ध्वं च तत्प्रतिपादयन्नाह—

"एएसिमसंखेज्जा, तिरियं दीवा य सागरा चेव । बहुययर उवरिमगा उड्ढ च सकप्पथूभाइ ॥ ५१ ॥

एतेपा सौधर्मादिदेवाना सङ्ख्यायन्ते इति सङ्ख्येया न सङ्ख्येया असङ्ख्येयास्तिर्यक् द्वीपाश्च जम्बूद्वीपादय सागराश्च लवणसागरादय', क्षेत्रतोऽवधिपरिच्छेद्यतया इति वाक्यशेप , तदेव द्वीपसमुद्रासङ्ख्येय बहुतरकं-प्रभूततर पश्यन्ति उपरिमा एव उपरिमका , उपर्युपरि देवलोकनिवासिनो देवा इत्यर्थ , उपर्युपरिदेवलोकनिवासिना देवाना विशुद्धविशुद्धतरावधिज्ञानसद्भावात्, तथा ऊर्ध्वं स्वकल्पस्तूपाद्येव यावत्, आदिशब्दात् ध्वजादिपरिग्रह., क्षेत्रं सौधर्मादयो देवा. सर्वेऽपि पश्यन्ति, न परत , तथा भवस्वाभाव्यात्, जघन्यतः पुनरमी सर्वेऽपि सौधर्माद्योऽनुत्तरविमानवासिपर्यन्ता अङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रं क्षेत्र पश्यन्ति, उक्त च प्रज्ञापनायाम्—"सोहम्मगदेवा ण भंते ! केवइयं खेत्तं ओहिणा जाणंति पासति ?, गोयमा ! जहण्णेण अगुलस्स असखेज्जइभागं उक्कोसेण अहे जाव इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए हेट्ठिल्ले चरिमते, तिरियं जाव असखेज्जे दीवसमुद्दे, उड्ढ जाव सगाइ विमाणाइं ओहिणा जाणंति पासति, एव ईसाणगदेवावि, सणकुमारदेवावि एव चेव, नवर 'अहे जाव दोच्चाए सक्करप्पभाए पुढवीए हेट्ठिल्ले चरिमते, एव माहिंददेवावि, बंभलोगलतगदेवा तच्चाए

"सक्कीसाणा पढम, दोच्चं च सणंकुमारमाहिंदा । तच्चं च बंभलंतग सुक्कसहस्सारग चउत्थि ॥ ४८ ॥
आणयपाणयकप्पे, देवा पासंति पंचमि पुढवि । तं चेव आरणच्चुय ओहीणाणेण पासंति ॥ ४९ ॥
छट्ठिं हेट्ठिममज्झिमगेविज्जा सत्तमि च उवरिल्ला । संभिन्नलोगनालि, पासंति अणुत्तरा देवा ॥ ५० ॥

शक्रश्च ईशानश्च शक्रेशानौ–सौधर्मेशानकल्पदेवेन्द्रौ प्रथमा रत्नप्रभाभिधाना पृथिवीं, पश्यन्तीति क्रिया द्वितीयगाथाया वक्ष्यति, शक्रेशानग्रहण चोपलक्षणं तेन सौधर्मेशानकल्पनिवासिनो देवाः सामानिकादयोऽपि परिगृह्यन्ते, तेपामप्यवधिना रत्नप्रभाया पृथिव्या सर्वान्तिममधस्तन भाग यावद्दर्शनात्, द्वितीया च पृथिवीमित्यग्रत. सम्बध्यते, सनत्कुमारमाहेन्द्रौ–तृतीयचतुर्थकल्पदेवाधिपौ, अत्रापीन्द्रग्रहणमुपलक्षणं तेन तत्कल्पनिवासिन. सामानिकादयोऽपि प्रतिपत्तव्या., एव तृतीया च पृथिवीं ब्रह्मलोकलान्तकदेवेन्द्रोपलक्षितास्तत्कल्पनिवासिनो देवा. पश्यन्ति, शुक्रसहस्रारसुरेन्द्रोपलक्षितास्तत्कल्पनिवासिनश्चतुर्था (र्थी) पृथिवीं पश्यन्ति । द्वितीयगाथाव्याख्या–आनतप्राणतकल्पे प्राकृतत्वाद्विभक्तिवचनव्यत्यय इति वचनात् द्वयोरर्थयोरेकवचनं, ततोऽयमर्थ –आनतप्राणतयो कल्पयोर्देवा' पश्यन्ति पञ्चमीं पृथिवीं, तामेव आरणाच्युतयो कल्पयोर्देवा अवधिज्ञानेन पश्यन्ति, स्वरूपकथनमेवेदम्, नतु व्यवच्छेदकमवधिज्ञानस्यैवेह प्रस्तुततया व्यवच्छेद्याभावात्, नवर ता विशुद्धतरा बहुपर्यायां चेति प्रतिपत्तव्यम्, उत्तरोत्तरदेवाना विमलतरावधिज्ञानसद्भावात् । तृतीयगाथाव्याख्या–लोकपुरुषग्रीवास्थाने भवानि ग्रैवेयकानि विमानानि, तानि च त्रिधा–अधस्तनग्रैवेयकानि मध्यमग्रैवेयकानि उपरितनग्रैवेयकानि च, तत्राधस्तनमध्यमग्रैवेयका आधेये आधारोपचारात अधस्तनम-

ध्यमग्रैवयकादिना तनमेनैयकविमान जघन्यमाणा कन्याम

तानि योजनानि च सङ्खयेययोजनानि, खलुशब्द एवकारार्थ स चावधारणे अस्य च उभयथा सम्बन्ध , देवानामर्द्धसागरे पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् अर्द्धसागरोपमे न्यूने आयुषि सति, किमुक्त भवति, ?–अर्द्धसागरोपमे न्यूने आयुषि सति देवाना सङ्ख्येययोजनान्येवावधिक्षेत्र, तथा देवाना सङ्ख्येययोजनान्यवधिक्षेत्रमर्द्धसागरोपमे न्यून एवायुषि सति, न परिपूर्णे नाप्यधिके इति, तत॰ पर सम्पूर्णार्द्धसागरोपमादावायुषि पुनरसङ्ख्येयानि योजनान्यवधिक्षेत्रमवसेयम् , ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च संस्थानविशेषाद्वक्ष्यमाणाद् भावनीयम् ॥ उक्त उत्कृष्टमवधिक्षेत्रम्, अथ जघन्यमाह–'जहण्णय'मित्यादि, जघन्यमवधिक्षेत्रमिति देवानामिति वर्त्तते, पञ्चविंशतिस्तुशब्दस्य एवकारार्थत्वात् पञ्चविंशतिरेव योजनानि, तानि च दशवर्षसहस्रस्थितीना भवनपतिव्यन्तराणामवसातव्यानि, 'पणवीस जोयणाइ दसवाससहस्सिया ठिई जेसि' मिति वचनात्, ज्योतिष्का॰ पुनरसङ्ख्येयस्थितिकत्वाज्जघन्यतोऽपि सङ्ख्येययोजनप्रमितान् सङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रान् अवधिज्ञानतः पश्यन्ति, उत्कर्षतोऽपि सङ्ख्येययोजनप्रमितानेव सङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रान्, केवलमधिकतरान्, उक्त च प्रज्ञापनायाम्–"जोइसिया णं भते ! केवइय खित्त ओहिणा जाणति पासंति ?, गोयमा ! जहन्नेणवि सखिज्जे दीवसमुद्दे उक्कोसेणवि संखिज्जे दीवसमुद्दे" भाष्यकारोऽप्याह–"दुविहोऽवि जोइ[सि]याण, संखेज्जो ठिइविसेसेण ।" (वि ७०१) अत्र सङ्ख्येय॰ सङ्ख्येययोजनप्रमितसङ्ख्येयद्वीपसमुद्रविषय॰ स्थितेर्विशेषात् , स्थितेरसङ्ख्येयत्वादित्यर्थ॰ ॥ अथ अयमेव चावधिर्येषामुत्कृष्टादिभेदभिन्नो भवति तानुपदर्शयन्नाह–

"उक्कोसो मणुएसु, मणुस्सतेरिच्छिएसु य जहण्णो । उक्कोस लोगमित्तो पडिवाइ परं अपडिवाई ॥ ५३ ॥"

पुढवीए हेट्ठिल्ले चरिमते, महासुक्कसहस्सारगदेवा चउत्थीए पकप्पभाए पुढवीए हेट्ठिल्ले चरिमते, आणयपाणयआरण-अच्चुयदेवा अहे पचमाए पुढविए धूमप्पभाए हेट्ठिल्ले चरमते, हेट्ठिममज्झिमगेविज्जगदेवा अहे जाव छट्ठीए तमाए पुढवीए हिट्ठिल्ले चरमते, उवरिमगेविज्जगदेवा ण भते ! केवइयं खेत्तं ओहिणा जाणंति पासति?, गोयमा! जहण्णेण अगुलस्स असखेज्जभाग उक्कोसेण अहे सत्तमाए पुढवीए हेट्ठिल्ले चरिमंते, तिरियं जाव असखिज्जे दीवसमुद्दे, उड्ढ जाव सगाइं विमाणाइ ओहिणा जाणति पासति, अणुत्तरोववाइदा ण भते ! देवा ण केवइय खेत्तं ओहिणा जाणंति पासति ?, गोयमा ! जहन्नेण अगुलस्स असखेज्जभागं उक्कोसेण सभिन्नं लोगनालि जाणति पासंति", अत्र अपर आह—नन्वङ्गुलास[illegible]येयभाग-प्रमितोऽवधि सर्वजघन्यो भवति, सर्वजघन्यश्चावधिस्तिर्यङ्मनुष्येष्वेव, न शेपेपु, यत आह भाष्यकृत् स्वकृतभाष्य-टीकायाम्—"उत्कृष्टो मनुष्येष्वेव नान्येपु, मनुष्यतिर्यग्योनिपु जघन्यो नान्येपु, शेपाणा मध्यम एवे"ति, वक्ष्यति च—'उक्कोसो मणुएसु मणुस्सतिरिच्छएसु य जहण्णो'इति(वि ७०२) तत्कथमिह वैमानिकाना सर्वजघन्य उक्त ?, उच्यते—सौधर्मादिदेवाना पारभाविकोऽप्युपपातकालेऽवधि. सम्भवति, स च सर्वजघन्योऽपि कदाचिदवाप्यते, उपपातानन्तर तु देवभवप्रत्ययज-स्ततो न कश्चिद्दोष , आह च दुष्यमान्धकारनिमग्नजिनप्रवचनप्रदीपो भाष्यकृत् जिनभद्रगणिक्षमाश्रमण —"वेमाणियाणमंगुलभागमसख जहण्णतो होइ । उववाए परभविओ, तब्भवजो होइ तो पच्छा ॥१॥" (वि ७०२) तदेवं वैमानिवधिज्ञानसद्भाव -रिमाणमुक्तम्, इदानीं सामान्यतस्तद्वर्जदेवाना प्रतिपिपादयिषुराह—

नग्रैवेयकानि म॰ यणा खलु, देवाण अद्धसागरे ऊणे । तेण परमसखेज्जा जहण्णय पण्णवीसं [illegible] ॥ ५२ ॥

सङ्ख्येयानि च तानि योजनानि च सङ्ख्येययोजनानि, खलुशब्द एवकारार्थ स चावधारणे अस्य च उभयथा सम्बन्ध उपदर्शयिष्याम., देवानामर्द्धसागरे पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् अर्द्धसागरोपमे न्यूने आयुषि सति, किमुक्त भवति, ?—अर्द्धसागरोपमे न्यूने आयुषि सति देवाना सङ्ख्येययोजनान्येवावधिक्षेत्र, तथा देवाना सङ्ख्येययोजनान्यवधिक्षेत्रमर्द्धसागरोपमे न्यून एवायुषि सति, न परिपूर्णे नाप्यधिके इति, तत' पर सम्पूर्णार्द्धसागरोपमादावायुषि पुनरसङ्ख्येयानि योजनान्यवधिक्षेत्रमवसेयम् , ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च संस्थानविशेषाद्वक्ष्यमाणाद् भावनीयम् ॥ उक्त उत्कृष्टमवधिक्षेत्रम्, अथ जघन्यमाह—'जहण्णय'मित्यादि, जघन्यमवधिक्षेत्रमिति देवानामिति वर्त्तते, पञ्चविंशतिस्तुशब्दस्य एवकारार्थत्वात् पञ्चविंशतिरेव योजनानि, तानि च दशवर्षसहस्रस्थितीना भवनपतिव्यन्तराणामवसातव्यानि, 'पणवीस जोयणाइ दसवाससहस्सिया ठिई जेसि' मिति वचनात्, ज्योतिष्का पुनरसङ्ख्येयस्थितिकत्वाज्जघन्यतोऽपि सङ्ख्येययोजनप्रमितान् सङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रान् अवधिज्ञानतः पश्यन्ति, उत्कर्षतोऽपि सङ्ख्येययोजनप्रमितानेव सङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रान्, केवलमधिकतरान्, उक्त च प्रज्ञापनायाम्—"जोइसिया णं भंते ! केवइयं खित्तं ओहिणा जाणति पासंति ?, गोयमा ! जहन्नेणवि संखिज्जे दीवसमुद्दे उक्कोसेणवि संखिज्जे दीवसमुद्दे" भाष्यकारोऽप्याह—"दुविहोऽवि जोइ[सि]याणं, संखेज्जो ठिइविसेसेण ।" (वि ७०१) अत्र सङ्ख्येयः सङ्ख्येययोजनप्रमितसङ्ख्येयद्वीपसमुद्रविषय. स्थितेर्विशेषात् , स्थितेरसङ्ख्येयत्वादित्यर्थः ॥ अथ अयमेव चावधिर्येषामुत्कृष्टादिभेदभिन्नो भवति तानुपदर्शयन्नाह—

"उक्कोसो मणुएसुं, मणुस्सतेरिच्छिएसु य जहण्णो । उक्कोस लोगमित्तो पडिवाइ परं अपडिवाई ॥ ५३ ॥"

इह द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्चोत्कृष्टोऽवधिर्मनुष्येष्वेव, न देवादिषु, तथा मनुष्याश्च तिर्यञ्चश्च मनुष्यतिर्यञ्चस्तेषु मनुष्यतिर्यक्षु च जघन्य., चशब्द एवकारार्थः, मनुष्यतिर्यक्ष्वेव जघन्यो, न नारकसुरेषु, तत्र प्रतिपातिष्ववधिषु मध्ये उत्कृष्टोऽवधि. प्रतिपतितु शीलमस्येति प्रतिपाती लोकमात्र एव, मात्रशब्दोऽलोकव्यवच्छेदार्थः, इदमत्र हृदयम्— यद्यवधि प्रतिपतति तत उत्कर्षतो लोकमात्र एव, न लोकात् परं प्रदेशमात्रमपि पश्यन्, तथा चाह–'परं अपडिवाई' ततो लोकात् परमेकमप्याकाशप्रदेशं पश्यन् नियमाद् अप्रतिपाती, क्षेत्रपरिमाणद्वारे प्रस्तुते प्रसङ्गतः प्रतिपात्यप्रतिपातिस्वरूपाभिधानमदुष्टमेव, विनेयजनप्रतिपत्तिलाघवात्, उक्त क्षेत्रपरिमाणद्वारम् १ ॥ अधुना संस्थानद्वारमभिधित्सुराह–

थिवुगागार जहण्णो, वट्टो उक्कोसमायतो किंचि । अजहण्णमणुक्कोसो य, खेत्ततोऽणेगसंठाणो ॥ ५४ ॥

स्तिबुक.–उदबिन्दुस्तस्येवाकारो यस्यासौ स्तिबुकाकारो जघन्यावधि , तमेव स्पष्टयति–वृत्तः, सर्वतो वृत्त इति भावः, पनकक्षेत्रस्य वर्त्तुलत्वाद्, उत्कृष्ट.–परमावधि', आयत.–प्रदीर्घ , किञ्चित्–मनाक्, वह्निजीवसूच्या अवधिमच्छरीरस्य सर्वतो भ्राम्यमाणया व्याप्यमानस्य क्षेत्रस्य एतदाकारभावात्, उक्तं च–"पणको थिवुगागारो, तेण जहन्नावही तदागारो । इयरो सेढिपरिक्खेवतो सदेहाणुवत्तीए ॥१॥"(वि ७०४) तथा 'अजघन्योत्कृष्टश्च' न जघन्यो नाप्युत्कृष्ट अजघन्योत्कृष्टः, चशब्दोऽवधारणे, अजघन्योत्कृष्ट एव, 'क्षेत्रतोऽनेकसस्थान ' अनेकानि संस्थानानि यस्यासावनेकसंस्थानः, एवं तावज्जघन्योत्कृष्टावधिसंस्थानमभिहितः ॥ सम्प्रति विमध्यमावधिसस्थानप्रतिपादनार्थमाह—

इह उत्तरार्द्धे तिर्यग्मनुष्याणामवधेर्नानाविधसंस्थानभणनात् पूर्वार्द्धेन सस्थानप्रतिपादन यथाक्रमं नारकभवनपतिव्यन्तरज्योतिष्ककल्पोपपन्नकल्पातीतग्रैवेयकानुत्तरसुराणामवधेरवसातव्यम्, तथा च पूर्वार्द्धप्रतिपादितसस्थानविषय भाष्यम्–"नेरइय-भवण वणयर-जोइस कप्पालयाणमोहिस्स । गेविज्जणुत्तराण य होतागिइओ जहासख ॥१॥" (वि ७०७) तप्रो नाम काष्ठसमुदायविशेषो यो नदीप्रवाहेण प्लाव्यमानो दूरादानीयते, स च आयतत्र्यस्रश्च भवति, तस्यैवाकारो यस्यासौ तप्राकारोऽवधिर्नारकाणा, 'पल्लग'त्ति पल्लको नाम लाटदेशे धान्याधारविशेष·, स च ऊर्ध्वायत उपरि च किञ्चित्सङ्क्षिप्त·, आकारशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, पल्लकस्येवाकारो यस्यासौ पल्लकाकारो भवनपतीना, पटह·–आतोद्यविशेष·, स च किञ्चिदायत उपर्यधश्च समप्रमाण·, पटह एव पटहकस्तदाकारोऽवधिर्व्यन्तराणाम्, तथा उभयतो विस्तीर्णा चर्मावनद्धमुखा मध्ये सङ्क्षिप्ता ढक्काकारा झल्लरी–आतोद्यविशेषरूपा तदाकारोऽवधिर्ज्योतिष्कदेवाना, मृदङ्गो–वाद्यविशेषः, स चाधस्ताद्विस्तीर्ण उपरि च तनुक· सुप्रतीतस्तदाकारोऽवधिः सौधर्मादिदेवानामच्युतदेवपर्यन्ताना, 'पुप्फ'त्ति पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् सप्रशिखा पुष्पभृता चङ्गेरी पुष्पचङ्गेरी परिगृह्यते, तदाकारोऽवधिर्ग्रैवेयकविमाननिवासिदेवाना, 'जव' इति अत्रापि पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् यवनालक इति द्रष्टव्यम्, यवनालको नाम कन्याचोलकः, स च मरुमण्डलादिप्रसिद्धश्चरणकरूपेण कन्यापरिधानेन सह सीवितो भवति येन परिधान न खसति, कन्याना चैष मस्तकप्रदेशेन प्रक्षिप्यते, अत एवायमूर्ध्व· सरकञ्चुक इति व्यपदिश्यते, तथा च तप्रादिव्याख्यानं कुर्वन्नाह भाष्यकृत्–"तप्पेण समागारो तप्पागारो स चाययत्तसो । उड्ढायओ य पल्लो, उवरि च स किंचि सखित्तो ॥ २ ॥ नच्चायओ

समोऽविय, पडहो हिट्ठोवरि पईओ सो । चम्मावणद्धविच्छिण्णवलयरूवा य झल्लरिया ॥३॥ उद्धायओ मुइगो, हेट्ठा रदो तहोवरिं तणुओ । पुप्फसिहावलिरइया, चगेरी पुप्फचगेरी ॥ ४ ॥ जवनालउत्ति भणिओ, उब्भो सरकचुओ कुमारीए । अह सधकालनियओ कायाइक्कोऽवि सेसाणं ॥ ५ ॥" इति,(वि ७०८-११) यवनालकाकारोऽवधिरनुत्तरसुराणा । एप च नारकादीनामनुत्तरसुरपर्यन्तानामेतदाकार सर्वकालनियत. प्रत्येतव्य. । 'तिरियमणुएसु' इत्यादि, तिर्यञ्चश्च मनुष्याश्च तिर्यङ्मनुष्यास्तेपु अवधिर्नानाविध सस्थित सस्थान यस्य स नानाविधसस्थितः, स्वयम्भूरमणजलनिधिनासिमत्स्यगण-यत्, अपिच–तत्र मत्स्याना वलयाकार सस्थानं निषिद्ध, तिर्यङ्मनुष्यावधेस्तु तदपि भवति, उक्त च–"नाणागारो तिरियमणुएसु मच्छा सयभूरमणेव्व । तत्थ वलय निसिद्ध, तस्सिह पुण तंपि होज्जा हि ॥ ६ ॥ (वि ७१२)" भणित – प्रतिपादितस्तीर्थकरगणधरै., अनेन च संस्थानप्रतिपादनेनेदमावेदितम्–भवनपतिव्यन्तराणामूर्ध्वं प्रभूतोऽवधिर्वैमानि-कानामध. ज्योतिष्कनारकाणा तिर्यग् विचित्रो नरतिरश्चाम्, आह च भाष्यकृत्–"भवणवइ–वतराण उड्ढ बहुगो अहो य सेसाणं । नारग जोइसियाण तिरिय ओरालिओ चित्तो ॥ ७ ॥" (वि ७१३) उक्तं सस्थानद्वारम् २ । सम्प्रति सप्रतिपक्ष-मानुगामिकद्वारार्थ प्रचिकटयिपयेदमाह—

अणुगामिओ य ओही, नेरइयाणं तहेव देवाणं । अणुगामी अणणुगामी मीसो य मणुस्सतेरिच्छे ॥ ५६ ॥

गच्छन्तं पुरुपमासमन्तात् अनुगच्छतीत्येवंशील अनुगामी अनुगाम्येवानुगामिक , स्वार्थे कप्रत्यय , यदिवा अनुगम प्रयोजनमस्येत्यानुगामिकः, अनुशतिकादिपाठाभ्युपगमादुभयपदवृद्धिः, आनुगामिकश्चावधिर्द्विधा, तद्यथा–अन्तगतो

मध्यगत , अथान्तगत इति क· शब्दार्थ·?, उच्यते, इह पूर्वाचार्यप्रदर्शितमर्थत्रयम्, अन्ते—आत्मप्रदेशाना पर्यन्ते गत – स्थितोऽन्तगत , काऽत्र भावनेति चेत्, उच्यते—इहावधिरुत्पद्यमान· कोऽपि स्पर्द्धकरूपतयोत्पद्यते, स्पर्द्धक च नाम अवधिज्ञानप्रभाया गवाक्षजालादिद्वारविनिर्गतप्रदीपप्रभाया इव प्रतिनियतो विच्छेदविशेष·, तथा चाह भाष्यकृत्स्वो पज्ञभाष्यटीकाया—"स्पर्द्धकमवधिविच्छेदकविशेष" इति, तानि च एकजीवस्यासङ्ख्येयानि सङ्ख्येयानि वा भवन्ति, यद्वक्ष्यति—'फड्डा य असखेज्जा संखेज्जे यावि एगजीवस्स' (वि ७३८) इति, तानि च विचित्ररूपाणि कानिचित्पर्यन्तवर्त्तिषु आत्मप्रदेशेषूत्पद्यन्ते, तत्रापि कानिचित्पुरत· कानिचित्पृष्ठत कानिचिदधोभागे कानिचिन्मध्यवर्त्तिष्वात्मप्रदेशेषु, तत्र य पर्यन्तवर्त्तिष्वात्मप्रदेशेष्ववधिरुत्पद्यते स आत्मन· पर्यन्ते स्थित इतिकृत्वा अन्तगत इत्यभिधीयते, तैरेव पर्यन्तवर्त्तिभिरात्मप्रदेशै साक्षादवबोधात्, अथवा औदारिकशरीरस्यान्ते गत·–स्थितोऽन्तगतः, औदारिकशरीरमधिकृत्य कयाचिदेकया दिशोपलम्भात्, इदमपि स्पर्द्धकरूपकमवधिज्ञान, अथवा सर्वेपामप्यात्मप्रदेशाना क्षयोपशमभावेऽपि औदारिकशरीरान्ते कयाचिदेकया दिशा यद्वशादुपलभते सोऽप्यन्तगत , आह—यदि सर्वेपामप्यात्मप्रदेशाना क्षयोपशमस्तत· सर्वतः कि न पश्यति?, उच्यते, एकदिशैव क्षयोपशमसम्भवात्, विचित्रो हि देशाद्यपेक्षया कर्मणा क्षयोपशमः, तत· सर्वेपामप्यात्मप्रदेशानामित्थभूत एव स्वसामग्रीवशात् क्षयोपशम· संवृत्तो यदौदारिकशरीरमपेक्ष्य कयाचिद्विवक्षितया दिशा पश्यतीति, तथा चोक्त नन्द्यध्ययनचूर्णौ "ओरालियसरीरते ठिथं—गयति एगट्ठ, त च आयप्पएसफड्डगावहिएगदिसोपलभाओ य अतगयमोहिनाण भन्नइ, अहवा सव्वायप्पएसेसु विसुद्धेसुवि ओरालियसरीरगतेण एगदिसि पासेण

समोऽविय, पडहो हिट्ठोवरि पईओ सो । चम्मावणद्धविच्छिण्णवलयरूवा य झल्लरिया ॥३॥ उड्ढायओ मुइंगो, हेट्ठा रदो तहोवरिं तणुओ । पुप्फसिहावलिरइया, चंगेरी पुप्फचंगेरी ॥ ४ ॥ जवनालउत्ति भणिओ, उब्भो सरकंचुओ कुमारीए । अह सयकालनियओ कायाइक्कोऽवि सेसाण ॥ ५ ॥" इति, (वि ७०८-११) यवनालकाकारोऽवधिरनुत्तरसुराणां । एष च नारकादीनामनुत्तरसुरपर्यन्तानामेतदाकारः सर्वकालनियतः प्रत्येतव्यः । 'तिरियमणुएसु' इत्यादि, तिर्यञ्चश्च मनुष्याश्च तिर्यङ्मनुष्यास्तेषु अवधिर्नानाविधसंस्थितः संस्थानं यस्य स नानाविधसंस्थितः, स्वयम्भूरमणजलनिधिगासिमत्स्यगणवत्, अपिच-तत्र मत्स्यानां वलयाकारं संस्थानं निषिद्धं, तिर्यङ्मनुष्यावधेस्तु तदपि भवति, उक्तं च-"नाणागारो तिरियमणुएसु मच्छा सयंभूरमणेव्व । तत्थ वलयं निसिद्धं, तस्सिह पुण तंपि होज्जाहि ॥ ६ ॥ (वि ७१२)" भणितं प्रतिपादितस्तीर्थकरगणधरैः, अनेन च संस्थानप्रतिपादनेनेदमावेदितम्-भवनपतिव्यन्तराणामूर्ध्वं प्रभूतोऽवधिर्वैमानिकानामधः ज्योतिष्कनारकाणां तिर्यग् विचित्रो नरतिरश्चाम्, आह च भाष्यकृत्-"भवणवइ-वंतराणं उड्ढं बहुगो अहो य सेसाणं । नारग-जोइसियाणं तिरियं ओरालिओ चित्तो ॥ ७ ॥" (वि ७१३) उक्तं संस्थानद्वारम् २ । सम्प्रति सप्रतिपक्षमानुगामिकद्वारार्थं प्रचिकटयिषयेदमाह—

अणुगामिओ य ओही, नेरइयाणं तहेव देवाणं । अणुगामी अणणुगामी मीसो य मणुस्सतेरिच्छे ॥ ५६ ॥

गच्छन्तं पुरुषमासमन्तात् अनुगच्छतीत्येवंशीलः अनुगामी अनुगाम्येवानुगामिकः, स्वार्थे कप्रत्ययः, यदिवा अनुगमः प्रयोजनमस्येत्यानुगामिकः, अनुशतिकादिपाठाभ्युपगमादुभयपदवृद्धिः, आनुगामिकश्चावधिर्द्विधा, तद्यथा-अच्छगतो

मध्यगत, अथान्तगत इति क शब्दार्थ ?, उच्यते, इह पूर्वाचार्यप्रदर्शितमर्थत्रयम्, अन्त–आत्मप्रदेशाना पर्यन्ते गत – स्थितोऽन्तगत, काऽत्र भावनेति चेत्, उच्यते–इहावधिरुत्पद्यमान. कोऽपि स्पर्द्धकरूपतयोत्पद्यते, स्पर्द्धक च नाम अवधिज्ञानप्रभाया गवाक्षजालादिद्वारविनिर्गतप्रदीपप्रभाया इव प्रतिनियतो विच्छेदविशेष., तथा चाह भाष्यकृत्स्वो पज्ञभाष्यटीकाया–"स्पर्द्धकमवधिविच्छेदकविशेष" इति, तानि च एकजीवस्यासङ्ख्येयानि सङ्ख्येयानि वा भवन्ति, यद्व- क्ष्यति–'फड्डा य असखेज्जा सखेज्जे यावि एगजीवस्स' (वि ७३८) इति, तानि च विचित्ररूपाणि कानिचित्पर्यन्तव- र्त्तिषु आत्मप्रदेशेषूत्पद्यन्ते, तत्रापि कानिचित्पुरत. कानिचित्पृष्ठत. कानिचिदधोभागे कानिचिन्मध्यवर्त्तिष्वात्मप्रदेशेषु, तत्र य. पर्यन्तवर्त्तिष्वात्मप्रदेशेष्ववधिरुत्पद्यते स आत्मन पर्यन्ते स्थित इतिकृत्वा अन्तगत इत्यभिधीयते, तैरेव पर्यन्तवर्त्तिभिरात्मप्रदेशै साक्षादवबोधात्, अथवा औदारिकशरीरस्यान्ते गत –स्थितोऽन्तगत', औदारिकशरीरमधि- कृत्य कयाचिदेकया दिशोपलम्भात्, इदमपि स्पर्द्धकरूपकमवधिज्ञान, अथवा सर्वेषामप्यात्मप्रदेशानां क्षयोपशमभावेऽ- पि औदारिकशरीरान्ते कयाचिदेकया दिशा यद्वशादुपलभते सोऽप्यन्तगत., आह–यदि सर्वेषामप्यात्मप्रदेशाना क्षयो पशमस्तत सर्वतः किं न पश्यति ?, उच्यते, एकदिशैव क्षयोपशमसम्भवात्, विचित्रो हि देशाद्यपेक्षया कर्मणा क्षयोपशमः, तत. सर्वेषामप्यात्मप्रदेशानामित्थभूत एव स्वसामग्रीवशात् क्षयोपशम संवृत्तो यदौदारिकशरीरमपेक्ष्य कयाचिद्विवक्षि- तया दिशा पश्यतीति, तथा चोक्त नन्द्यध्ययनचूर्णौ "ओरालियसरीरते ठियं–गयति एगट्ठं, तं च आयप्पएसफड्डगाव- हिएगदिसोपलभाओ य अतगयमोहिनाण भन्नइ, अहवा सव्वायप्पएसेसु विसुद्धेसुवि ओरालियसरीरगतेण एगदिसि पासेण

गयमंतगयति भण्णइ" इति, एप द्वितीयोऽर्थस्तृतीय पुनरय-एकदिग्भाविना तेनावधिना यदुद्योतित क्षेत्रं तस्यान्ते वर्त्तते सोऽवधि, अवधिज्ञानवतस्तदन्ते वर्त्तमानत्वात्, ततोऽन्ते एकदिग्गतस्यावधिविपयस्य पर्यन्ते गत.-स्थितोऽन्तगत., अन्तगतश्चावधिस्त्रिधा, तद्यथा-पुरतोऽन्तगत पृष्ठतोऽन्तगत' पार्श्वतोऽन्तगतश्च, तत्र यथा कश्चित् पुरुषो हस्तगृहीतया दीपिकया पुरत. प्रेर्यमाणया पुरत एव पश्यति, नान्यत्र, एव येनावधिना तथाविधक्षयोपशमभावत. पुरत एव सङ्ख्येयान्यसङ्ख्येयानि वा योजनानि पश्यति, नान्यत्र, सोऽवधि पुरतोऽन्तगत इत्यभिधीयते, तथा स एव पुरुषो यथा पृष्ठतो हस्तेन ध्रियमाणया दीपिकया पृष्ठत एव पश्यत्येव येनावधिना पृष्ठत एव सङ्ख्येयान्यसङ्ख्येयानि वा योजनानि पश्यति स पृष्ठतोऽन्तगत., येन पुन पार्श्वत एकतो द्वाभ्या वा सङ्ख्येयान्यसङ्ख्येयानि वा योजनानि पश्यति स पार्श्वतोऽन्तगत., उक्त च नन्द्यध्ययने-"पुरतोऽन्तगएणं ओहिणाणेणं पुरतो चेव सखेज्जाणि वा असखेज्जाणि वा जोयणाइ जाणइ पासइ, मग्गतोऽन्तगएणं ओहिणाणेण मग्गतो चेव संखेज्जाणि वा असंखेज्जाणि वा" इत्यादि, मध्यगत इत्यत्रापि त्रिधा व्याख्यान, इह मध्य प्रसिद्ध दण्डादेरिव, तत्रात्मप्रदेशाना मध्ये-मध्यवर्त्तिष्वात्मप्रदेशेषु गत -स्थितो मध्यगत, अय च स्पर्द्धकरूप सर्वदिगुपलम्भकारणं मध्यवर्त्तिनामात्मप्रदेशानामवधिरवसातव्य., अथवा सर्वेपामप्यात्मप्रदेशाना क्षयोपशमभावेऽपि औदारिकशरीरमध्यभागेनोपलब्धे, तन्मध्ये गतो मध्यगत, उक्त च नन्द्यध्ययनचूर्णौ-"ओरालियसरीरमज्झे फड्डुगविसुद्धीतो सव्वायप्पएसविसुद्धीतो वा सव्वदिसोवलभत्तणतो मज्झगतोत्ति भण्णइ' त्ति, अथवा तेनावधिना यदुद्योतित क्षेत्र सर्वासु दिक्षु तस्य मध्यभागे स्थितो मध्यगत, अवधिज्ञानिनस्तदुद्योतितक्षेत्रमध्यवर्तित्वात्. आह च नन्द्यध्ययन-

चूर्णिकृत्–"अहवा उवलद्धिखेत्तस्स अवधिपुरिसो मज्झगतोत्ति, अतो वा मज्झगता आहि भण्णइ" इति, तत्रहान्तगता न ग्राह्यो, देवनारकाणामभ्यन्तरावधित्वात्, किन्तु मध्यगतः, सोऽप्यन्त(न्त्य)व्याख्यानविशिष्टो, देवनारकाणा स्वावधिद्योतितक्षेत्रमध्यवर्त्तित्वात्, तुशब्द एवकारार्थ, स चावधारणे, आनुगामिक एव यथोक्तरूपो नान्य इति, केषामित्याह–नरान् कायन्ति–स्वयोग्यान् आह्वयन्तीति नरका –नारकाश्रया तेषु भवा नारकास्तेषा, तथा 'दीव्यन्ति' यथेच्छया क्रीडन्तीति देवा. तेषा, मनुष्यश्च तिर्यक् च मनुष्यतिर्यक् तस्मिन् मनुष्यतिर्यचि (र्श्चि) जातावेकवचनम्, ततोऽयमर्थ.–मनुष्येषु तिर्यक्षु आनुगामिक उक्तशब्दार्थ', अनानुगामिक.–अवस्थितश्रृङ्खलानियन्त्रितप्रदीप इव यो गच्छन्तं पुरुष नानुगच्छति, आह च भाष्यकृत्–"अणुगामिओऽणुगच्छइ, गच्छतं लोयण जहा पुरिस। इयरो य नाणुगच्छइ ठियपईवो घ गच्छत ॥१॥ (वि ७१४)" यस्य तूत्पन्नस्यावधेर्देशो व्रजति स्वामिना सह अपरश्च देशः प्रदेशान्तरचलितपुरुषस्योपहतैकलोचनवदन्यत्र न व्रजति स मिश्र उच्यते, उक्त च–"उभयसहावो मीसो, देसो जस्साणुजाइ नो अन्नो। कासइ गयस्स कत्थइ, एग उवहम्मइ जहऽच्छि ॥२॥ (वि ७१५)" एष च भवति, अयं गाथासङ्क्षेपार्थः–देवनारकाणा सर्वात्मप्रदेशजाभ्यन्तरावधिरूपमध्यगत. आनुगामिकोऽवधिः, तिर्यङ्मनुष्याणा सर्वप्रभेदः–आनुगमिकोऽनानुगामिको मिश्रश्चेति ॥ उक्तमानुगामिकद्वारम् २। अथावस्थितद्वार वक्तव्यम्, अवस्थितत्वं चावधेराधारभूतक्षेत्रत उपयोगतो लब्धितश्च चिन्तनीयम्, तत्र क्षेत्रत उपयोगतश्च प्रतिपिपादयिषुरिदमाह—

खित्तस्स अवट्ठाणं तेत्तीसं सागरा उ कालेणं। दव्वे भिन्नमुहुत्तो पज्जवलंभे य सत्तट्ठ-॥ ५७ ॥

अवस्थिति अवस्थानम्, अवधेराधाररूपतालक्षणेन पर्यायेण क्षेत्रस्यावस्थान, कालेन–कालमाश्रित्य सागरोपमाणि तुशब्द एवकारार्थं स चावधारणे भिन्नक्रमश्च त्रयस्त्रिंशतमेव, इयमत्र भावना–अनुत्तरसुरा यत्र क्षेत्रे येष्वेव च प्रतिनियतेषु क्षेत्रप्रदेशेषु जन्मसमयेऽवगाढास्ते प्रायस्तत्रैवाभवक्षयमवतिष्ठन्ते, तत तानधिकृत्योत्कर्षतोऽवधेरवस्थान त्रयस्त्रिंशत सागरोपमाणि यावदवाप्यते, उक्त च–"आहारे उवओगे, लद्धीए वा हविज्जऽवत्थाणं। आहारो से खित्त, तेत्तीस सागरा तत्थ ॥१॥ विजयाइसूववाए जत्थोगाढो भवक्खयं (ओ वि०) जाव। खेत्तेऽवचिट्ठइ ताहिं दव्वेसु य देहसयणेसु ॥२॥ (वि ७१९-२०)" उपयोगमधिकृत्यावधेरवस्थान, द्रवति–गच्छति तांस्तान् पर्यायानिति द्रव्य, बाहुलकात् कर्त्तरि प्रत्यय, तस्मिन् द्रव्ये–द्रव्यविषये तत्र चान्यत्र क्षेत्रे भिन्नश्चासौ मुहूर्त्तश्च भिन्नमुहूर्त्तः, अन्तर्मुहूर्त्तं कालं यावदिति तात्पर्यार्थ, न परत., सामर्थ्याभावात्, उक्त च–"दव्वे भिन्नमुहुत्त, तत्थऽन्नत्थ व हवेज्ज खेत्तमि। उवओगो न उ परओ सामत्थाभावओ तस्स ॥ ३ ॥ (वि ७२१)" तथा तत्रैव द्रव्ये ये पर्यवाः–पर्यायधर्मास्तल्लाभे पर्यायान्तर सचरतोऽवधेरुपयोगमधिकृत्यावस्थान सप्ताष्टौ वा समयान् यावत्, न परत॰, पर्यायाणा सूक्ष्मतया परतस्तद्विषयेऽवस्थाने सामर्थ्याभावात्, अन्ये तु व्याचक्षते–पर्यवा द्विविधाः, तद्यथा–गुणा पर्यायाश्च, तत्र सहवर्त्तिनो गुणा शुक्लत्वादय., क्रमवर्त्तिन पर्याया नवपुराणादय, तत्र गुणा॰ स्थूलाः पर्यायास्तु सूक्ष्मा॰, यथा २ च सूक्ष्म वस्तु तथा २ उपयोगस्य स्तोककालता, द्रव्यगुणपर्यायाश्च यथोत्तर सूक्ष्मास्ततो गुणेष्वष्टौ समयान् यावदुपयोगस्यावस्थान, पर्यायेषु तु सप्त समयानिति, उक्त च–"दव्वे तत्थेव गुणा, सचरओ सत्त वऽट्ठ वा समया। अण्णे पुण अट्ठ गुणे भणति तप्पज्जवे सत्त ॥ ४ ॥ जह जह सुहुमं वत्थुं तह तह थोवोवओगया

होइ । दधगुणपज्जवेसु तह पत्तेयपि नायव ॥ ५ ॥ (वि ७२२-३)" अथ लब्धिमधिकृत्यावस्थानकालमानमाह—

अद्धाएँ अवट्ठाण, छावट्ठि सागरा उ कालेण । उक्कोसगं तु एय, एक्को समओ जहन्नेणं ॥५८॥

इह अद्धा नामावधिज्ञानावरणक्षयोपशमरूपा लब्धिरभिप्रेता, ततो अद्धाया–लब्धे• कालेन–कालतोऽवधेरवस्थानं, तत्रान्यत्र वा क्षेत्रे तेष्वन्येषु वा द्रव्यादिपूपयुक्तस्यानुपयुक्तस्य वा भवति षट्षष्टिसागरोपमाणि, तुशब्दस्य विशेषणार्थत्वान्मनागधिकानि, उक्त च–"सा सागरोवमाइं, छावट्ठिं होज्ज साइरेगाइ । विजयाइसु दो वारे गयस्स नरजम्मणा समय ॥ ७ ॥" (वि ७२५) उपसहारमाह–'उक्कोसग'मित्यादि, कालतोऽवस्थानमिदमाधारादिषु उत्कर्षतः प्रतिपादितमवसातव्यम् । जघन्येन–जघन्यत पुनरुपयोगलब्धी अङ्गीकृत्यावस्थान द्रव्यादावप्येक• समयः, तत्र नरतिरश्चा समयादूर्ध्वमवधे प्रतिपातादनुपयोगाद्वा एकसमयावस्थानता विज्ञेया, देवनारकाणा तु येपा भवस्य चरमसमये सम्यक्त्वलाभाद्विभङ्गज्ञानमवधिज्ञानरूपतया परिणमति तत पर च मृताना तदवधिज्ञान प्रच्यवते तेपामवसातव्यम् । तदेवमुक्तमवस्थितद्वारम् ४ । अधुना चलद्वारमभिधित्सुराह—

वुड्ढी वा हाणी वा, चउव्विहा होइ खेत्त कालाणं । दव्वेसु होइ दुविहा, छव्विह पुण पज्जवे होइ ॥५९॥

चलद्वारमिदमुच्यते, चलश्चावधिर्द्रव्यादिविषयमङ्गीकृत्य वर्द्धमानको हीयमानको वा भवति, वृद्धिहानी च प्रत्येक सामान्येनागमे षड्विधे प्रोक्ते, तद्यथा–अनन्तभागवृद्धि• १ असङ्ख्यातभागवृद्धि २ सङ्ख्यातभागवृद्धि• ३ सङ्ख्यातगुणवृद्धि• ४ असङ्ख्यातगुणवृद्धि• ५ अनन्तगुणवृद्धि ६ तथा अनन्तभागहानिः १ असङ्ख्यातभागहानि• २ सङ्ख्यातभागहानि• ३ सङ्ख्या-

अवस्थिति अवस्थानम्, अवधेराधाररूपतालक्षणेन पर्यायेण क्षेत्रस्यावस्थान, कालेन–कालमाश्रित्य सागरोपमाणि तुशब्द एवकारार्थे स चावधारणे भिन्नक्रमश्च त्रयस्त्रिंशतमेव, इयमत्र भावना–अनुत्तरसुरा यत्र क्षेत्रे येष्वेव च प्रतिनियतेषु क्षेत्रप्रदेशेषु जन्मसमयेऽवगाढास्ते प्रायस्तत्रैवाभवक्षयमवतिष्ठन्ते, तत. तानधिकृत्योत्कर्षतोऽवधेरवस्थान त्रयस्त्रिंशत सागरोपमाणि यावदवाप्यते, उक्त च–"आहारे उवओगे, लद्धीए वा हविज्जऽवत्थाणं। आहारो से खित्त, तेत्तीस सागरा तत्थ ॥१॥ विजयाइसूववाए जत्थोगाढो भवक्खयं (ओ वि०) जाव। खेत्तेऽवचिट्ठइ तहि दवेसु य देहसयणेसु ॥२॥ (वि ७१९-२०)" उपयोगमधिकृत्यावधेरवस्थान, द्रवति–गच्छति तांस्तान् पर्यायानिति द्रव्य, बाहुलकात् कर्त्तरि प्रत्यय., तस्मिन् द्रव्ये–द्रव्यविषये तत्र चान्यत्र क्षेत्रे भिन्नश्चासौ मुहूर्त्तश्च भिन्नमुहूर्त्त., अन्तर्मुहूर्त्तं कालं यावदिति तात्पर्यार्थ , न परत., सामर्थ्याभावात्, उक्त च–"दवे भिन्नमुहुत्तं, तत्थऽन्नत्थ व हवेज्ज खेत्तमि। उवओगो न उ परओ सामत्थाभावओ तस्स ॥ ३ ॥ (वि ७२१)" तथा तत्रैव द्रव्ये ये पर्यवा.–पर्यायधर्मास्तल्लाभे पर्यायान्तर सचरतोऽवधेरुपयोगमधिकृत्यावस्थान सप्ताष्टौ वा समयान् यावत्, न परत , पर्यायाणा सूक्ष्मतया परतस्तद्विषयेऽवस्थाने सामर्थ्याभावात्, अन्ये तु व्याचक्षते–पर्यवा द्विविधा , तद्यथा–गुणा पर्यायाश्च, तत्र सहवर्त्तिनो गुणा. शुक्लत्वादय , क्रमवर्त्तिन पर्याया नवपुराणादय., तत्र गुणा. स्थूला. पर्यायास्तु सूक्ष्माः, यथा २ च सूक्ष्मं वस्तु तथा २ उपयोगस्य स्तोककालता, द्रव्यगुणपर्यायाश्च यथोत्तर सूक्ष्मास्ततो गुणेष्वष्टौ समयान् यावदुपयोगस्यावस्थानं, पर्यायेषु तु सप्त समयानिति, उक्त च–"दवे तत्थेव गुणा, सचरओ सत्त वऽट्ठ वा समया। अण्णे पुण अट्ठ गुणे भणति तप्पज्जवे सत्त ॥ ४ ॥ जह जह सुहुम वत्थु तह तह थोवोवओगया

वन्यस्य वृद्धिः, तथा एकस्य हानावेवापरस्य हानि , नत्वेकस्य वृद्धावपरस्य हानि , अन्यच्च—एकस्य द्रव्यादेर्भागेन वृद्धौ हानौ वा जायमानायामपरस्यापि प्रायो भागेनैव वृद्धिहानी, न तु गुणकारेण, गुणकारेणाप्येकस्य गुणवृद्धिहान्यो॰ प्रवर्त्तमानयोरपरस्यापि प्रायो गुणकारेणैव ते प्रवर्त्तेते, न तु भागेन, यत उक्त—"वुड्ढीए चिय वुड्ढी, हाणी हाणीएँ न उ विवज्जासो। भागे भागो गुणणे, गुणो य दव्वाइसंजोए" ॥ ५ ॥ (वि ७३३) आह—ननु क्षेत्रस्यासङ्ख्येयभागादिवृद्धौ तदाधेयद्रव्याणामपि तन्निवन्धनत्वादसङ्ख्येयभागादिवृद्धि॰ प्राप्नोतीति, तथा द्रव्यस्यानन्तभागादिवृद्धौ सत्या तत्पर्यायाणामप्यनन्तभागादिवृद्धिरेव प्राप्नोति, न षट्स्थानक, पर्यायाणा द्रव्यनिवन्धनत्वाद्, उच्यते, इह यद्यपि नाम स्वरूपेण क्षेत्रानुवर्त्तिनः पुद्गला॰ पुद्गलानुवर्त्तिनश्च पर्यायास्तथापि यदा क्षेत्रानुवृत्त्या पुद्गला॰ परिसङ्ख्यायन्ते पुद्गलानुवृत्त्या च तत्पर्यायास्तदा क्षेत्रस्यासङ्ख्येयादिभागवृद्धिहान्योर्द्रव्यस्यापि तदनुवृत्त्या तथैव वृद्धिहानी प्राप्नुतो, द्रव्यस्यापि चानन्तभागादिवृद्धिहान्योस्तत्पर्यायाणामपि तदनुवृत्त्या तथैव वृद्धिहानी, यदा तु स्वक्षेत्रादनन्तगुणा॰ पुद्गला॰ पुद्गलेभ्योऽपि तत्पर्याया अनन्तगुणा , अवधिश्च क्षयोपशमाधीनः, क्षयोपशमश्च तत्तद्द्रव्यादिसामग्रीवशाद्विचित्रपरिणामः, केवलतेजसा च भगवतैवस्वरूप एवोपलब्धस्तदा यथोक्तस्वरूपे एव वृद्धिहानी प्रतिपत्तव्ये ५। नान्यथेति न कश्चिद्दोष॰, उक्तं चलद्वारमिदानीं तीव्रमन्दद्वारमभिधित्सुराह—

फड्डा य असखेज्जा, संखेज्जे यावि एगजीवस्स। एगप्फड्डुवओगे, नियमा सव्वत्थ उवउत्तो ॥ ६० ॥
फड्डा य आणुगामी, अणाणुगामी य मीसया चेव। पडिवाइ अपडिवाई, मीसा य मणुस्सतेरिच्छे ॥६१॥

तगुणहानि ४ असङ्ख्यातगुणहानि ५ अनन्तगुणहानि ६, एतयोश्च षड्विधवृद्धिहान्योर्मध्यादवधिविषयभूतक्षेत्रकालयोराद्यतभेदद्वयवर्जिता चतुर्विधा वृद्धिर्हानिर्वा भवति, अनन्तभागवृद्धिरनन्तगुणवृद्धिर्वा तथा अनन्तभागहानिरनन्तगुणहानिर्वा क्षेत्रकालयोर्न सम्भवति, अवधिविषयभूतक्षेत्रकालयोरानन्त्याभावात्, इयमत्र भावना—यावत् क्षेत्र प्रथममवधिना प्रवर्द्धमानाख्येन दृष्ट तत प्रतिसमय स प्रवर्द्धमानोऽवधि कश्चिदसङ्ख्यातभागवृद्धं पश्यति कोऽपि सङ्ख्यातभागवृद्ध कोऽपि सङ्ख्यातगुणवृद्धमपरोऽसङ्ख्यातगुणवृद्ध, तथा यावत् क्षेत्र प्रथममवधिना हीयमानेन दृष्ट तत॰ प्रतिसमयमसङ्ख्यातभागहीन कश्चित्पश्यति कश्चित्सङ्ख्यातभागहीन कोऽपि सङ्ख्यातगुणहीनमन्योऽसङ्ख्यातगुणहीन, एवं क्षेत्रस्य वृद्धिर्हानिर्वा चतुर्विधा भवति, इत्थ कालेऽपि वृद्धिहान्योश्चातुर्विध्यं भावनीयम्, द्रव्येषु पुनरवधिविषयभूतेषु द्विविधा वृद्धिर्हानिर्वा भवति, तथाहि—यावन्ति द्रव्याणि प्रथममवधिना दृष्टानि तत॰ परं कोऽपि तेभ्योऽनन्तभागाधिकानि पश्यति, अपरस्तु तेभ्योऽनन्तगुणवृद्धानि, नत्वसङ्ख्यातभागादिना वृद्धानि, तथास्वाभाव्यात्, तथा तत पर कोऽपि पूर्वोपलब्धेभ्योऽनन्तभागहीनानि द्रव्याणि पश्यति, अपरस्त्वनन्तगुणहीनानि, नत्वसङ्ख्यातभागादिना हीनानि, तथास्वाभाव्यादेव, पर्यायेषु पुनः पूर्वोक्ता षड्विधाऽपि वृद्धिर्हानिर्वा भवति, उक्त च—"पइसमयमसखिज्जइभागहिय कोइ सखभागहिय। अन्नो सखेज्जगुण खित्तमसखिज्जगुणमण्णो ॥ २ ॥ पेच्छइ विवड्ढमाण, हायंत वा तहेव कालम्मि। नाणत्तवुड्ढि-हाणी पेच्छइ ज दोऽवि नाणत्ते ॥ ३ ॥ दव्वमणतसहियं अणतगुणवुड्ढिय च पेच्छेज्जा। हायंत वा भावम्मि, छव्विहा वुड्ढि-हाणीओ" ॥४॥ (वि ७३०-२) एतेषा च द्रव्यक्षेत्रकालभावाना परस्पर सयोगे चिन्त्यमाने एकस्य वृद्धावेवापरस्य वृद्धि, नत्वेकस्य हाना-

वन्यस्य वृद्धिः, तथा एकस्य हानावेवापरस्य हानिः, नत्वेकस्य वृद्धावपरस्य हानि, अन्यच्च–एकस्य द्रव्यादेर्भागेन वृद्धौ
हानौ वा जायमानायामपरस्यापि प्रायो भागेनैव वृद्धिहानी, न तु गुणकारेण, गुणकारेणाप्येकस्य गुणवृद्धिहान्यो प्रवर्त्तमान-
योरपरस्यापि प्रायो गुणकारेणैव ते प्रवर्त्तेते, न तु भागेन, यत उक्त–"वुड्ढीए चिय वुड्ढी, हाणी हाणीएँ न उ विवज्जासो।
भागे भागो गुणणे, गुणो य दव्वाइसजोए" ॥ ५ ॥ (वि ७३२) आह–ननु क्षेत्रस्यासङ्ख्येयभागादिवृद्धौ तदाधेयद्रव्याणामपि
तन्निवन्धनत्वादसङ्ख्येयभागादिवृद्धिः प्राप्नोतीति, तथा द्रव्यस्यानन्तभागादिवृद्धौ सत्या तत्पर्यायाणामप्यनन्तभागा-
दिवृद्धिरेव प्राप्नोति, न षट्स्थानक, पर्यायाणा द्रव्यनिवन्धनत्वाद्, उच्यते, इह यद्यपि नाम स्वरूपेण क्षेत्रानुवर्त्तिनः पुद्गला-
पुद्गलानुवर्त्तिनश्च पर्यायास्तथापि यदा क्षेत्रानुवृत्त्या पुद्गलाः परिसङ्ख्यायन्ते पुद्गलानुवृत्त्या च तत्पर्यायास्तदा
क्षेत्रस्यासङ्ख्येयादिभागवृद्धिहान्योर्द्रव्यस्यापि तदनुवृत्त्या तथैव वृद्धिहानी प्राप्नुतो, द्रव्यस्यापि चानन्तभागादिवृद्धि-
हान्योस्तत्पर्यायाणामपि तदनुवृत्त्या तथैव वृद्धिहानी, यदा तु स्वक्षेत्रादनन्तगुणाः पुद्गलाः पुद्गलेभ्योऽपि तत्पर्याया
अनन्तगुणा, अवधिश्च क्षयोपशमाधीनः, क्षयोपशमश्च तत्तद्द्रव्यादिसामग्रीवशाद्विचित्रपरिणामः, केवलतेजसा
च भगवतैवस्वरूप एवोपलब्धस्तदा यथोक्तस्वरूपे एव वृद्धिहानी प्रतिपत्तव्ये ५। नान्यथेति न कश्चिद्दोषः, उक्तं मलद्धार-
मिदानीं तीव्रमन्दद्वारमभिधित्सुराह—

फड्डा य असंखेज्जा, संखेज्जे यावि एगजीवस्स। एगप्फड्डुवओगे, नियमा सव्वत्थ उवउत्तो ॥ ६० ॥
फड्डा य आणुगामी, अणाणुगामी य मीसया चेव। पडिवाइ अपडिवाई, मीसा य मणुस्सतेरिच्छे ॥६१॥

स्पर्द्धकाणि प्रागुक्तस्वरूपाणि, तानि चैकजीवस्य सङ्ख्येयान्यसङ्ख्येयान्यपि भवन्ति, तत्र एकस्पर्द्धकोपयोगे सति नियमात् सर्वत्र-सर्वेषु स्पर्द्धकेषूपयुक्तो भवति, एकोपयोगत्वाज्जीवस्य, एकलोचनोपयोगे द्वितीयलोचनोपयुक्तवत्, द्वितीयगाथा-व्याख्या-एतानि च स्पर्द्धकानि त्रिविधानि भवन्ति, तद्यथा-अनुगमनशीलान्यानुगामिकानि-यत्र प्रदेशे तिष्ठतोऽवधि-मतो जीवस्योत्पन्नानि ततोऽन्यत्रापि व्रजतस्तस्यानुयायीनीति भाव, एतद्विपरीतानि अनानुगामिकानि, आनुगामिका-नानुगामिकरूपोभयस्वरूपाणि मिश्राणि, कानिचिद्देशान्तरानुयायीनि कानिचिन्नेति भाव., एतानि च पुन. प्रत्येकं त्रिधा भवन्ति, तद्यथा-प्रतिपतनशीलानि प्रतिपातीनि, कियन्तमपि काल स्थित्वा ततो ध्वंसगमनस्वभावानीति भाव, तद्विप-रीतान्यप्रतिपातीनि, आमरणातभावीनीत्यर्थः, प्रतिपाताप्रतिपातस्वभावानि मिश्राणि, कानिचित् प्रतिपातीनि कानिचि-न्नेत्यर्थ, एतानि च स्पर्द्धकानि मनुष्यतिर्यक्षु योऽवधिस्तस्मिन्नेव भवन्ति, न देवनारकावधौ, पर आह-ननु तीव्रमन्दद्वारे प्रस्तुते स्पर्द्धकावधिस्वरूप प्रतिपादयत कथ न प्रक्रमविरोध ?, उच्यते, इह प्राय आनुगामिकाप्रतिपातीनि स्पर्द्धकानि तीव्रविशुद्धियुक्तत्वात् तीव्राणि भण्यन्ते, अनानुगामिप्रतिपातीनि त्वविशुद्धत्वान्मन्दानि, मिश्राणि मध्यमानि, ततस्तीव्र-मन्दद्वारमित्यदोष, अपरस्त्वाह-आनुगामिकाप्रतिपातिस्पर्द्धकयो. परस्पर क. प्रतिविशेष ? को वा अनानुगामिकप्रति-पातिस्पर्द्धकयो ?, उच्यते-अत्राप्रतिपातिस्पर्द्धकमानुगामिकमेव भवति, आनुगामिक तु प्रतिपात्यप्रतिपाति चेति विशेष, तथा प्रतिपाति प्रतिपतत्येव पतितमपि च देशान्तरे गतस्य कदाचिज्जायते, न चेदथमनानुगामिकमित्यनानुगामिकप्रतिपा-तिनोर्विशेष, उक्त तीव्रमन्दद्वारम् ६। इदानीं प्रतिपातोत्पातद्वार विवृण्वन् गाथाद्वयमाह—

य तदुभयं चेगसमएणं ॥ ६२ ॥

दव्वे खेत्ते य काल-भावे य । उप्पा-पडिवाओ... ॥ ६३ ॥

बाहिरलभे भज्जो, दव्वे खेत्ते य काल-भावे य । उप्पा पडिवाओऽविय, एगयरो एगसमएण ॥ ६३ ॥

अब्भितरलद्धीए, तदुभय नत्थि एगसमएण । ... स्पर्द्धकावधिर-

इह द्रष्टुरवधिमतो योऽवधिस्तस्यैव एकस्या दिशि भवति स बाह्यावधिरथवा अनेकास्वपि दिक्षु य ... योऽवधिर्योऽवधिमतो जीवस्य

न्योऽन्य विच्छिन्नो भवति सोऽपि बाह्यावधि । स्थापना । अथवा सर्वत परिमण्डलाकारोऽप्यवधिर्योऽवधिमतो जीवस्य

अङ्गुलमानादिना क्षेत्रव्यवधानेन सर्वतोऽसम्बद्ध सोऽपि बाह्यावधि , तथा चात्रार्थे चूर्णि –"बाहिरलंभो नाम जत्थ से

ठियस्स ओहिनाण समुप्पन्न तम्मि ठाणे सो ओहिनाणी न किंचि पासइ, त पुण ठाण जाहे अतरिय होइ, तजहा–अगु-

लेण वा अगुलपुहुत्तेण वा विहत्थीए वा विहत्थिपुहुत्तेण वा एव जाव सखेज्जेहि वा असखेज्जेहि वा जोयणेहिं, ताहे पासइ,

एस बाहिरलभो भण्णइ, स्थापना ○ तस्य एवविधस्य 'बाह्यस्य' बाह्यावधेर्लाभे–प्राप्तौ सत्या 'भाज्यो' विकल्पनीय.,

कोऽसावित्याह–'उत्पाद' उत्पत्तिः, 'प्रतिपातो' ध्वस , 'तदुभय च' उत्पादप्रतिपातरूपं उभय च एकसमयेन, कस्मिन् विषये

इत्याह–द्रव्ये क्षेत्रे काले भावे च, इह गाथायामपिशब्दचशब्दा यथायोग पूरणसमुच्चयार्थाः, एकस्मिन् समये द्रव्यादौ

विषये यथोक्तरूपस्य बाह्यावधेः कदाचिदुत्पादो भवति कदाचिद् व्यय कदाचिदुभयम् । उत्पादप्रतिपादयोः परस्परविरुद्ध-

त्वात्कथमुभयमेकसमयेनेति चेत्, न एष दोष, विभागेन भावात्, तथा चात्र दावानलदृष्टान्त', तथाहि–दावानल-

स्त्वेककाल एव एकतो दीप्यते अन्यतश्च ध्वसते, तथा अवधिरप्येकदेशे जायते अन्यत्र प्रच्यवते, उक्तं च–"उप्पाओ

पडिवाओ उभय वा होज्ज एगसमएण । कहमुभयमेगसमए?, विभागओ त, न सव्वस्स ॥ १ ॥ दावानलो व कत्थइ,

एगइ निज्झाइ समयमन्नत्तो । तह कोइ ओहिदेसो से जायइ नासए विइओ ॥२॥" (वि ७५०-१) द्वितीयगाथाव्याख्या— इह द्रष्टुर्यं सर्वत सम्वद्ध प्रदीपस्य प्रभानिकरवत् सोऽभ्यन्तरावधिस्तस्य अभ्यन्तरस्याभ्यन्तरावधेर्लब्धिरभ्यन्तरलब्धिस्तस्या सत्या, अभ्यन्तरावधिप्राप्तावित्यर्थ , उक्त च चूर्णौ—"तत्थ अब्भंतरलद्धी नाम जत्थ से ठियस्स ओहिनाण समुप्पण्ण तत्थ ठाणातो आरब्भ ओहिनाणी निरतर सबद्धं सखेज्जमसंखेज्जं वा खेत्त ओहिणा जाणइ पासइ, एस अब्भितरलद्धित्ति" तदुभयम्—उत्पादप्रतिपातरूपमुभय नास्ति एकसमयेन, द्रव्यादौ विषये इत्यनुवर्त्तते, किं तर्हि?, उत्पाद. प्रतिपातो वा एकतर एव एकसमयेन, अपिशब्द एवकारार्थ., स च भिन्नक्रमस्तथैव च योजित , अयमिह भावार्थ.—प्रदीपस्येवोत्पाद एव वा प्रतिपात एव वा एकसमयेनाभ्यन्तरावधेरुपजायते, न तूभयमदेशावधित्वात्, न ह्येकस्य एकपर्यायोत्पादव्ययौ युगपद्भवितुमर्हत , परस्पर विरोधात्, आह च—"उप्पाओ विगमो वा, दीवस्स व तस्स नोभय समय । न भवण—नासा समय परथुस्स जमेगधम्मेण ॥ १ ॥" (वि ७५४) उक्त प्रतिपातोत्पादद्वारम् । सम्प्रति यदुक्त—"सखेज्ज मणोदवे भागो लोगपलियस्स' इत्यादि, तत्र किल द्रव्यादित्रयस्य परस्परोपनिबन्ध उक्त , इदानी प्रसङ्गत एवोत्पादप्रतिपाताधिकारे द्रव्यपर्याययो. परस्परमुपनिबन्ध प्रतिपादयन्नाह—

दवाओ असंखेज्जे, संखेज्जे यावि पज्जवे लहइ । दो पज्जवे दुगुणिए, लहइ य एगाउ दवाओ ॥ ६४ ॥

परमाण्वादि द्रव्यमेकं पश्यन्नवधिज्ञानी द्रव्यात् सकाशात् तत्पर्यायानुत्कर्षतोऽसङ्ख्येयान् सङ्ख्येयाश्चापि मध्यमतो 'लभते' प्राप्नोति, पश्यतीति तात्पर्यार्थ , जघन्यतस्तु द्वौ पर्यायौ द्विगुणितौ एकस्माद्द्रव्याल्लभते, किमुक्त भवति?—

न्यतो वर्णगन्धरसस्पर्शलक्षणाश्चतुर पर्यायानेकस्मिन् द्रव्ये पश्यति, न त्वेकगुणकालादीन् बहूनिति, उक्तं च—"एग दव्व पेच्छं, खधमणु वा स पज्जवे तस्स। उक्कोसमसखिज्जे, सखिज्जे पेच्छई कोइ ॥ १ ॥ दो पज्जवे दुगुणिए, सव्वजहण्णेण पेच्छए ते य। वण्णाइया व चउरो नाणते पेच्छइ कयाइ ॥२॥" (वि ७६१-२) अनन्ताश्च पर्यायानुत्कर्षतोऽपि न प्रेक्षते एकद्रव्यगतान्, अनन्तेषु द्रव्येषु समुदितेष्वनन्तास्तान् पश्यत्येव, यत उक्त नन्द्यध्ययने—"भावतो ण ओहिणाणी अणते भावे जाणइ पासइ" इत्यादि ॥ गत सप्रसङ्ग उत्पादप्रतिपातद्वारम्, इदानीं ज्ञानदर्शनविभङ्गलक्षण द्वारत्रय युगपदभिधित्सुराह—

सागारमणागारा, ओहि-विभगा जहण्णया तुल्ला। उवरिमगेवेज्जेसु(उ) परेण ओही असंखेज्जो ॥ ६५ ॥

इह योऽवधिर्विशेषग्राहकः स साकार, स च सम्यग्दृष्टेः ज्ञानमित्यभिधीयते, स एव मिथ्यादृष्टेर्विभङ्गः, यः पुनः सामान्यग्राहकोऽवधिः विभङ्गो वा सोऽनाकारः, स च दर्शनं, तत्र साकारानाकाराववधिविभङ्गौ जघन्यकादारभ्य तुल्यौ लोकपुरुषग्रीवाभवानि ग्रैवेयकानि उपरिमाणि च तानि ग्रैवेयकाणि च उपरिमग्रैवेयकाणि तेषु यावत्, तुशब्दो विशेषणार्थ, स चैतद्विशिनष्टि—नारकभवनपतिदेवेभ्य आरभ्य तिर्यङ्मनुष्यवर्ज्जमुपरिग्रैवेयकेषु यावत् साकारानाकारावधिविभङ्गौ क्षेत्रकालविषयावधिमधिकृत्य जघन्यादारभ्य तुल्यस्थितिकत्वेन तुल्याविति, इयमत्र भावना—नारका भवनपत्यादयश्च उपरितनग्रैवेयकविमानवासिपर्यन्ता देवा ये ये जघन्यतुल्यस्थितयो मध्यमतुल्यस्थितयो उत्कृष्टतुल्यस्थितयो वा तेषा तेषामवधिविभङ्गज्ञानदर्शने क्षेत्रकालरूपौ विषयावधिकृत्य परस्परतस्तुल्ये, न तु द्रव्यभावविषयौ तावङ्गीकृत्य, तुल्यस्थितिकानामपि सम्यग्दर्शन विशुद्धतपःकर्मादिकं च प्राग्भवगत कारण प्रतीत्यातिदूरं तुल्यत्वाभावात्, 'परेण

ओही असखेज्जो' इति ग्रैवेयकविमानेभ्यस्तु परतोऽनुत्तरविमानेष्ववधि , ज्ञानदर्शनरूपोऽवधिरेव भवति, न तु विभङ्गज्ञान, मिथ्यादृष्टीना तत्रोपपाताभावात्, स च क्षेत्रत कालतश्चासङ्ख्येयो भवति, असङ्ख्यातक्षेत्रकालविषयो भवतीति भाव , द्रव्यभावैस्त्वनन्तविषय , इह तिर्यङ्मनुष्याणा तुल्यस्थितीनामपि क्षयोपशमतीव्रमन्दतादिकारणवैचित्र्यात् क्षेत्रकालविषययोरप्यवधिविभङ्गज्ञानदर्शनयोर्वैचित्रता, न पुनस्तुल्यतैवेतीह तद्वर्जनं । गत ज्ञानदर्शनविभङ्गरूपं द्वारत्रयम् ।

अधुना देशद्वारमभिधित्सुरिदमाह–

नेरइयदेवतित्थ–करा य ओहिस्सऽबाहिरा होंति । पासति सवओ खलु सेसा देसेण पासति ॥ ६६ ॥

नैरयिकाश्च देवाश्च तीर्थकराश्च नैरयिकदेवतीर्थकरा , तीर्थंकरा इत्यत्र 'तीर्थात्त्वेके' इति वचनात् खप्रत्यये तीर्थशब्दस्य मम्, चशब्दोऽवधारणेऽस्य च व्यवहितः प्रयोग , तं च दर्शयिष्याम , अवधे–अवधिज्ञानस्याबाह्या एव, बाह्या न कदाचनापि भवन्तीत्यर्थ , सर्वतोऽवभासकावध्युपलब्धक्षेत्रमध्यवर्त्तिन सदैव भवन्तीति भावना, उक्त च—"ओहिणाणक्खेत्तब्भतरगा होंति नारयाईया । सबदिसोऽवहिविसओ तेसि दीवप्पभोवम्मो ॥१॥"(वि ७६७) तथा पश्यन्ति सर्वत – सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च, खलुशब्दोऽवधारणार्थ॰ सर्वास्वेव दिग्विदिक्ष्विति, आह–अवधेरबाह्या भवन्तीत्यस्मादेव सर्वत इत्यस्य लब्धत्वात् सर्वत शब्दग्रहणमतिरिच्यते, नातिरिच्यते, अभ्यन्तरत्वाभिधानेऽपि सर्वतो दर्शनाप्रतीते , न खल्ववधेरभ्यन्तरत्वेऽपि सति सर्वे सर्वत पश्यन्ति, कस्यचिद्दिगन्तरालादर्शनात्, विचित्रत्वादवधे , तत सर्वतो दर्शनख्यापनार्थं 'पासति सबतो खलु' इत्युक्तम्, आह च भाष्यकृत्–"अब्भितरत्ति भणिए, भण्णइ पासति सबओ कीस ? ।

ओयइ जमसंतयदिसो अतोऽवि ठिओ न सव्वतो ॥१॥" (वि ७६८) शेषास्तिर्यङ्नरा देशेन-एकदेशेन पश्यन्ति, 'सर्वं वाक्य सावधारणमिष्टितश्चावधारणविधि'रिति एवमवधारणीयः-शेषा एव देशतः पश्यन्ति, नतु शेषा देशत एव, तिर्यङ्नराणा देशतः सर्वतश्च यथायोगमवधिना दर्शनात्, उक्त च—"सेसे च्चिय देसेण, न उ देसेणेव सेसया किं तु। देसेण सव्वओऽवि य पेच्छति नरा तिरिक्खा य ॥१॥"(वि ७७१) अथवाऽन्यथा व्याख्यायते-नैरयिकदेवतीर्थङ्करा एवावधेरवाह्या भवन्ति, किमुक्त भवति?-नियतावधयो भवन्ति, नियमेनैषामवधिर्भवतीति भाव, एवं चाभिहिते सति सशय-किं ते देशेन पश्यन्ति उत सर्वत.?, तत. सशयापनोदार्थमाह—पश्यन्ति सर्वत· खलु-सर्वत एव तेनावधिना नैरयिकादयो, नतु देशतः, अत्र पर आह-ननु पश्यन्ति सर्वतः खल्वित्येतावदेवास्तामवधेरबाह्या भवन्तीत्येतन्न युक्त, यतो नियतावधित्वप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते, नियतावधित्वं च देवनारकाणा 'दोण्ह भवपच्चइय, तंजहा-देवाणं नेरइयाणं चे'ति वचनसामर्थ्यात्सिद्धं, तीर्थकृता तु पारभविकावधिसमन्वागमस्यातिप्रसिद्धत्वात्, उच्यते-इह यद्यपि 'दोण्हं भवपच्चइयं' इत्यादिवचनतो नैरयिकादीना नियतावधित्व लब्धं, तथापि सर्वकाल तेषा नियतोऽवधिरिति न लभ्यते, ततः सर्वकालं नियतावधित्वख्यापनार्थमवधेरबाह्या भवन्तीत्युक्तम्, आह—यद्येवं तीर्थकृतामवधेः सर्वकालावस्थायित्व विरुध्यते, न, छद्मस्थकालस्यैव तेषा विवक्षणात्, शेषं प्राग्वत् ॥ गत देशद्वारम्। इदानी क्षेत्रद्वार विवरीपुराह—

संखेज्जमसंखेज्जो, पुरिसमबाहाए खेत्तओ ओही। सबद्धमसंबद्धो लोगमलोगे य संबद्धो ॥ ६७ ॥

इह कश्चित् क्षेत्रतोऽवधिरवधिमति जीवे प्रदीपे प्रभापटलमिव सम्बद्धो-लग्नो भवति, जीवावष्टब्धक्षेत्रादारभ्य निर-

न्तर द्रष्टव्य वस्तु प्रकाशयतीति भाव, कश्चित्पुनरतिविप्रकृष्ट तमोव्याकुलमन्तरालवर्त्तिन प्रदेशमुल्लङ्घ्य दूरस्थितभित्त्यादिप्रतिरफलितप्रदीपप्रभेवासम्बद्धो जीवे भवति, कया हेतुभूतया असम्बद्ध इत्याह–'पुरिसमबाधाए' इति मकारोऽलाक्षणिक, पूर्यते सुखदु खाभ्यामिति पुरुष, अबाधनमबाधा, अपान्तरालमित्यर्थ, आह च–'अबाहा नाम पुरिसस्स ओहीए य ज अतर सा अबाहा भण्णइ' इति, पुरुषादबाधा पुरुषाबाधा तया हेतुभूतया असम्बद्ध. । स च सम्बद्धोऽसम्बद्धश्चावधि क्षेत्रत कियान् भवतीत्यत आह—'सखेज्जमसखेज्जो' अत्रापि मकारोऽलाक्षणिकः, सङ्ख्येय असङ्ख्येयश्च योजनापेक्षया भवति, किमुक्त भवति?–असम्बद्धोऽप्यवधिः क्षेत्रत सङ्ख्येयानि वा योजनानि भवत्यसङ्ख्येयानि वा, एवं सम्बद्धोऽपि, किं केवल एव सम्बद्धो असम्बद्धो वाऽवधि. सङ्ख्येयोऽसङ्ख्येयो वा योजनापेक्षया भवति?, नेत्याह–पुरुषाबाधया इद पद द्वितीयवारमावर्त्तितम्, नवर अस्मिन् वारे सहार्थे तृतीया पुरुषाबाधया सङ्ख्येयोऽसङ्ख्येयो वा भवतीति, इदमुक्तं भवति–पुरुषस्यावधेश्चापान्तरालमपि सङ्ख्येयान्यसङ्ख्येयानि वा योजनानि भवतीति, आह चूर्णिकृत्–"जोवि असबद्धो सोवि सखिज्जाणि असखिज्जाणि वा जोयणाणि अतरे किच्चा ततो परेण पासइ, आरेण न पासइ" इति, सा च पुरुषाबाधा असम्बद्ध एवावधौ भवति, नतु सम्बद्धे, तत्र सम्बद्धत्वेनैव तदसम्भवादिह त्वसम्बद्धेऽवधौ अपान्तराले च चतुर्भङ्गिका–सङ्ख्येयमन्तर सङ्ख्येयोऽवधि १ सङ्ख्येयमन्तरमसङ्ख्येयोऽवधि २, असङ्ख्येयमन्तर सङ्ख्येयोऽवधि ३ असङ्ख्येयमन्तर असङ्ख्येयोऽवधि ४, सम्बद्धे त्ववधौ विकल्पाभाव, तदुत्थानहेतोरन्तरलक्षणस्य द्वितीयपदस्य तत्राभावात्, तथाऽयमवधिर्लोकेऽलोके च सम्बद्धोऽपि भवति, तथा चाह–'लोगमलोगे य सबद्धो' इह लोकशब्देन लोकान्तः परिगृह्यते,

तथा पूर्वसूरिकृतव्याख्यानात्, अत्रापि चतुर्भङ्गिका–पुरुषे सम्बद्धो लोकान्ते च १, पुरुषे सम्बद्धो न लोकान्ते, देशतोऽभ्यन्तरावधिः २, न पुरुषे सम्बद्ध किन्तु लोकान्ते, एकदिग्वर्त्ती बाह्यावधि ३, शून्योऽय भङ्ग इति टीकाकारः, तदसम्यक्, चूर्णौ भाष्ये चाप्रतिषेधादसम्भवहेतुत्वाभावाच्च, तथा न लोकान्ते सम्बद्धो नापि पुरुषे, बाह्यावधिरेव स्तोकदेशवर्त्ती ४ यस्त्वलोके सम्बद्धः स पुरुषे नियमात् सम्बद्ध एव, अभ्यन्तरावधेरेवालोकदर्शनसमर्थत्वात्, आह च भाष्यकृत्–"सखिज्जमसखिज्ज, देहाओ खित्तमन्तरं काउ । सखेज्जाऽसखेज्ज, पेच्छेज्ज तदतरमबाहा" ॥ १ ॥ संबद्धा–ऽसबद्धो, नरलोयतेसु होइ चउब्भगो । संबद्धो उ अलोए, नियमा पुरिसेऽवि सबद्धो ॥ २ ॥" (वि ७७४-५) इति गत क्षेत्रद्धारम् ।
इदानीं गतिद्धार बिभणिपुराह—

गइ नेरइयाईआ, हेट्ठा जह वण्णिया तहेव इहं । इड्ढी एसा वण्णिज्जइत्ति तो सेसियाओऽवि ॥ ६८ ॥

---

१ अनेदमवधेय–श्रीहरिभद्रसूरिपादाना लोकान्तस्यालोकस्य चैक्यतामाश्रित्य यथाऽलोकसबद्धस्यावधेरवश्यमभ्यन्तरावधिता श्रीमद्भि स्वयमपि स्वीकृता तथा लोकान्तसबद्धस्याप्यवधेरात्मसबद्धत्वस्यावश्यभाव समत , अत एव च लोकान्तमलोकान्त चाश्रित्य न पुरुषसबन्धभव चतुर्भङ्गिकाद्वय, एकस्यामेव च चतुर्भङ्ग्या 'सबद्धो उ अलोए' इत्यादिभाष्य 'जो पुण अलोगस्स अप्पमवि पासइ सो पुरिसेण नियमेण सबद्धो' इति चूर्णिश्च सगतिमावहति, चतुर्भगिकाद्वयपक्षे तु श्रीमद्वाक्य भाष्यचूर्णिवाक्याभ्या भिन्नाभिप्रायक, अलोकदर्शकस्यैवात्मसबद्धत्वनियमात्, पूर्वत्र लोकालोकशब्देन तदन्तग्रहश्चतुर्भङ्गी चैका, उत्तरत्र चतुर्भङ्गीद्वय ग्रहश्चान्तस्य विकल्पेन, भिन्नश्च परस्पर, मर्यादाभावोभयदर्शकत्वादन्तशब्दस्य, असम्यगित्यादि तु मर्यादापक्षेणैव, निकटप्रान्तनाशावयववाचित्वमन्तशब्दस्येति कोशकारोक्तिरपि ।

गतिर्नैरयिकादिका, गतिग्रहण शेषस्य इन्द्रियादिद्वारकलापस्योपलक्षण, ततोऽयमर्थो–ये गत्यादय सत्पदप्ररूपणाहेतवो ये च द्रव्यप्रमाणादयोऽष्टौ द्वारविशेषास्ते यथा अधस्तान्मतिश्रुतयोर्वर्णितास्तथैवेहापि द्रष्टव्या , अयं तु विशेष - ये पूर्वं मतिज्ञानस्य प्रतिपत्तार. प्रागुक्तास्तेऽवधिज्ञानस्यापि प्रतिपत्तव्या', नवरं पूर्वं मतिज्ञानस्यावेदका अकपायिणो मन पर्यायज्ञानिनश्च पूर्वप्रतिपन्ना एवोक्ता , इह तु प्रतिपद्यमाना अपि द्रष्टव्या , यत. श्रेणिद्वये वर्त्तमानानामवेदकानामकपायाणा च केषाञ्चिदवधिज्ञानमुत्पद्यते, येषा चानुत्पन्नावधिज्ञानाना मतिश्रुतचारित्रवता प्रथममेव मन पर्यायज्ञानमुत्पद्यते ते च मन'पर्यायज्ञानिनः केचित्पश्चादवधिज्ञानस्य प्रतिपत्तारो भवन्ति, अन्यच्च–अनाहारका अपर्याप्तकाश्च मतिज्ञानस्य पूर्वप्रतिपन्ना एवोक्ताः, नतु प्रतिपद्यमानका , इह तु येऽप्रतिपतितसम्यक्त्वास्तिर्यङ्मनुष्येभ्यो देवनारका जायन्ते तेऽवधिज्ञानस्य प्रतिपद्यमानका अपि प्रत्तिपत्तव्या , पूर्वप्रतिपन्ना' पुनर्ये एव मतिज्ञानस्य प्रागुक्तास्त एव द्रष्टव्याः, नवर द्वित्रिचतुरिन्द्रियासंज्ञिपञ्चेन्द्रियतिरश्चो मुक्त्वा, ते हि सास्वादनसम्यग्दृष्टयो मतिज्ञानस्य पूर्वप्रतिपन्ना उक्ता., अवधेस्तु न प्रतिपद्यमानका नापि पूर्वप्रतिपन्ना इति, शेप तथैव, उक्त च–"जे पडिवज्जंति मइं, तेऽवहिनाणपि समहिआ अण्णे । वेयकसायाईआ, 'मणपज्जवनाणिणो चेव ॥ १ ॥ सम्मा सुरनेरइयाऽणाहारा जे य होंति पज्जत्ता । ते च्चिय पुव्वपवण्णा, वियलाऽसण्णी य मोत्तूणं ॥२॥ (७७७-८) एतदेव विनेयजनानुग्रहाय सविस्तर भाव्यते, तत्रैव सत्पदप्ररूपणावतार.–कोऽपि शिष्य कश्चिदाचार्य पृच्छति, भगवन् ! अवधिज्ञान किमस्ति ? नास्ति ? इति, आचार्य आह–नियमादस्ति, यद्यपि अस्ति तथापि कथमवगन्तव्यम् ?, आचार्य आह–गत्यादिभिर्मार्गणास्थानै , तानि चामूनि 'गइ इंदिए य' गाहा 'भास-

गपरित्त'गाहा, (वि ४०९-१०) तत्र गतिद्वारे चतुर्विधायामपि गतौ अवधिज्ञानस्य पूर्वप्रतिपन्ना नियमत• सन्ति, प्रतिपद्यमानकास्तु विवक्षितकाले भाज्या•, इन्द्रियद्वारे एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियेषु न पूर्वप्रतिपन्ना नापि प्रतिपद्यमानका , पञ्चेन्द्रियेषु पूर्वप्रतिपन्ना नियमतः सन्ति, प्रतिपद्यमानकास्तु भाज्या•, कायद्वारे पृथ्व्यप्तेजोवायुवनस्पतिषूभयाभावः, त्रसकायेषु पञ्चेन्द्रियवत्, योगद्वारे त्रिषु योगेषु समुदितेषु पञ्चेन्द्रियवत्, मनोरहितवाग्योगिषु केवलकाययोगेषु चोभयाभाव , वेदद्वारे त्रिष्वपि वेदेषु पञ्चेन्द्रियवत्, अवेदकेषु उभयमपि भाव्यम् , एवं कषायद्वारेऽपि, लेश्याद्वारे उपरितनीषु तिसृषु लेश्यासु पञ्चेन्द्रियवत्, आद्यासु तिसृषु पूर्वप्रतिपन्नाः सन्ति, नत्वितरे, सम्यक्त्वद्वारे निश्चयव्यवहाराभ्या विचार•, तत्र व्यवहारनयमतेन मिथ्यादृष्टिः सम्यग्दृष्टिश्चावधिज्ञानस्य प्रतिपत्ता, पूर्वप्रतिपन्नस्तु सम्यग्दृष्टिरेव, निश्चयनयमतेन प्रतिपद्यमानक पूर्वप्रतिपन्नश्चावधिज्ञानस्य सम्यग्दृष्टिरेवेति, ज्ञानद्वारे व्यवहारनयमतेन ज्ञानी वा प्रतिपद्यमानको भवत्यज्ञानी वा, यदि ज्ञानी तत आभिनिबोधिकज्ञानी श्रुतज्ञानी मन•पर्यायज्ञानी, अज्ञानी मत्यज्ञानी श्रुताज्ञानी विभङ्गज्ञानी वा, पूर्वप्रतिपन्नाः पुनर्ज्ञानिन एव, ते च मतिज्ञानिन• श्रुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनो मन•पर्यायज्ञानिनश्च, केवलज्ञानी पुनरवधिज्ञानस्य न पूर्वप्रतिपन्नो नापि प्रतिपद्यमानकः, समूलघातं देशज्ञानघाते केवलज्ञानसम्भवात्, निश्चयनयमतेन प्रतिपद्यमानका• पूर्वप्रतिपन्नाश्च नियमतो ज्ञानिन एव, तत्र मतिश्रुतावधिमनःपर्यायज्ञानिन• पूर्वप्रतिपन्ना नियमतः सन्ति, प्रतिपद्यमानका अपि सम्भवंति, केवलज्ञानिनामुभयाभाव•, देशज्ञानाना व्यवच्छेदे केवलज्ञानसद्भावात्, मत्याद्यज्ञानवन्तस्तु न पूर्वप्रतिपन्ना नापि प्रतिपद्यमानकाः, प्रतिपत्तिक्रियाकाले मत्यादिज्ञानभावात्, क्रियाकालनिष्ठाकालयोरैक्यात्, दर्शनद्वारे

चक्षुर्दर्शनी अचक्षुर्दर्शनी अवधिदर्शनी च लब्धिमङ्गीकृत्य पूर्वप्रतिपन्ना नियमत प्राप्यन्ते, प्रतिपद्यमानकास्तु भाज्या, उपयोग प्रतीत्य पूर्वप्रतिपन्ना एव, नतु प्रतिपद्यमानका', अवधिज्ञानस्य लब्धित्वाल्लब्ध्युत्पत्तेश्च दर्शनोपयोगे निषिद्धत्वात्, केवलदर्शनी न पूर्वप्रतिपन्नो नापि प्रतिपद्यमानको, देशदर्शनव्यवच्छेदेन केवलदर्शनभावात्, सयतद्वारे सयता असंयता सयतासयता अवधिज्ञानस्य पूर्वप्रतिपन्ना नियमत सन्ति, प्रपद्यमानकास्तु भाज्या., उपयोगद्वारे साकारोपयोगे पूर्वप्रतिपन्ना नियमत सन्ति, प्रतिपद्यमानकास्तु विवक्षितकाले भाज्या', अनाकारोपयोगे तु पूर्वप्रतिपन्ना एव, न तु प्रतिपद्यमानका, अनाकारोपयोगे लब्ध्युत्पत्तेरभावात्, आहारकद्वारे आहारका. पूर्वप्रतिपन्नाः नियमत सन्ति, प्रतिपद्यमानका विवक्षितकाले भाज्या, अनाहारकाश्चापान्तरालगतौ पूर्वप्रतिपन्ना प्रतिपद्यमानकाश्च विवक्षितकाले सम्भवन्ति, प्रतिपतितसम्यक्त्वाना तिर्यङ्मनुष्येभ्यो देवनारकत्वेनोत्पद्यमानानामवधिज्ञानस्य प्रतिपत्तेरपि सम्भवात्, भाषकपरीत्तद्वारे प्राग्वत्, पर्याप्तद्वारे षड्भि' पर्याप्तिभिर्ये पर्याप्तास्ते पूर्वप्रतिपन्नाः नियमत सन्ति, प्रतिपद्यमानका विवक्षितकाले भाज्याः, अपर्याप्तका अपि षट्पर्याप्त्यपेक्षया करणापर्याप्तास्ते पूर्वप्रतिपन्ना. प्रतिपद्यमानकाश्च सम्भवन्ति, सूक्ष्मादीनि द्वाराणि द्रव्यप्रमाणादीनि च प्राग्वत्, उक्तमवधिज्ञानं, तच्चतुर्द्धा, तद्यथा–द्रव्यत क्षेत्रतः कालतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतोऽवधिज्ञानी जघन्यतोऽनन्तानि रूपिद्रव्याणि, उत्कर्षतः सर्वाण्यपि (रूपि) द्रव्याणि जानाति पश्यति, क्षेत्रतोऽवधिज्ञानी जघन्यतोऽङ्गुलस्यासङ्ख्येयभाग उत्कर्षतोऽलोके लोकप्रमाणमात्राणि सङ्ख्यातीतानि खण्डानि, कालतो जघन्येनावलिकाया असङ्ख्येय

भागमुत्कर्षतोऽसङ्ख्यया उत्सर्पिण्यवसर्पिणी, भावतो जघन्येनाप्यनन्तान् भावान् सर्वभावानामनन्तभागं जानाति पश्यति, एष चावधि ऋद्धिविशेषो गीयते, तत ऋद्धिप्रतिपादनावसरात् शेषर्द्धयोरपि वर्ण्यन्ते, ता एवाह—

आमोसहि विप्पोसहि, खेलोसही जल्लमोसहि चेव । सम्भिन्नसोय उज्जुमइ, सव्वोसहि चेव बोद्धव्वो ॥ ६९ ॥

चारणआसीविसा केवली य मणनाणिणो य पुव्वधरा । अरिहंत–चक्कवट्टी बलदेवा वासुदेवा य ॥ ७० ॥

तत्र आमर्षणमामर्ष, संस्पर्शनमित्यर्थ, स एव औषधिर्यस्यासावामर्षौषधि', करादिसंस्पर्शनमात्रादेव व्याध्यपनयनसमर्थो, लब्धिलब्धिमतोरभेदोपचारात् साधुरेवामर्षौषधिर्लब्धिरित्यर्थ, एव शेषपदेष्वपि भावना कार्या, 'विप्पोसहि' इति, मूत्रस्य पुरीषस्य वाऽवयवो विट् उच्यते, अन्ये त्वाहु –विडिति विष्ठा प्रइति प्रश्रवण ते औषधिर्यस्यासौ तथा, खेल'-श्लेष्मा औषधिर्यस्य स तथा, जल्लो–मलः स औषधिर्यस्य स तथा, सुगन्धाश्चैते भवन्ति विडादयस्तल्लब्धिमता, इयमत्र भावना–इहामर्षौषधिलब्धि· कस्यापि शरीरैकदेशे समुत्पद्यते, कस्यापि सर्वस्मिन् शरीरे, तेनात्मान पर वा यदा व्याध्यपगमबुद्ध्या परामृशति तदा तदपगमो भवति, विडादिभिरपि तल्लब्धिमन्तो यदाऽऽत्मानं परं वा रोगापनयनबुद्ध्या परामृशन्ति तदा तद्रोगापगम, 'सम्भिन्नसोय'इति य· सर्वैरपि शरीरदेशैः शृणोति स सम्भिन्नश्रोताः, अथवा श्रोतांसि-इन्द्रियाणि सम्भिन्नानि एकैकश· सर्वविषयैर्यस्य स सम्भिन्नश्रोता·–एकतरेणापीन्द्रियेण समस्तापरेन्द्रियगम्यान् विषयान् योऽवगच्छति स सम्भिन्नश्रोता इत्यर्थ, अथवा श्रोतांसि–इन्द्रियाणि सम्भिन्नानि–परस्परत एकरूपतामापन्नानि यस्य स तथा, श्रोत्रं चक्षु कार्यकारित्वात् चक्षुरूपतामापन्नं, चक्षुरपि श्रोत्रकार्यकारित्वात् तद्रूपतामापन्नमित्येव सम्भिन्नानि

चक्षुर्दर्शनी अचक्षुर्दर्शनी अवधिदर्शनी च लब्धिमङ्गीकृत्य पूर्वप्रतिपन्ना नियमत प्राप्यन्ते, प्रतिपद्यमानकास्तु भाज्या, उपयोग प्रतीत्य पूर्वप्रतिपन्ना एव, नतु प्रतिपद्यमानका॰, अवधिज्ञानस्य लब्धित्वाल्लब्ध्युत्पत्तेश्च दर्शनोपयोगे निषिद्धत्वात्, केवलदर्शनी न पूर्वप्रतिपन्नो नापि प्रतिपद्यमानको, देशदर्शनव्यवच्छेदेन केवलदर्शनभावात्, सयतद्वारे सयता असंयता॰ सयतासयता अवधिज्ञानस्य पूर्वप्रतिपन्ना नियमत सन्ति, प्रपद्यमानकास्तु भाज्या, उपयोगद्वारे साकारोपयोगे पूर्वप्रतिपन्ना नियमत सन्ति, प्रतिपद्यमानकास्तु विवक्षितकाले भाज्या, अनाकारोपयोगे तु पूर्वप्रतिपन्ना एव, न तु प्रतिपद्यमानका, अनाकारोपयोगे लब्ध्युत्पत्तेरभावात्, आहारकद्वारे आहारका॰ पूर्वप्रतिपन्नाः नियमत॰ सन्ति, प्रतिपद्यमानका विवक्षितकाले भाज्या, अनाहारकाश्चापान्तरालगतौ पूर्वप्रतिपन्ना॰ प्रतिपद्यमानकाश्च विवक्षितकाले सम्भवन्ति, प्रतिपतितसम्यक्त्वाना तिर्यङ्मनुष्येभ्यो देवनारकत्वेनोत्पद्यमानानामवधिज्ञानस्य प्रतिपत्तेरपि सम्भवात्, भाषकपरीत्तद्वारे प्राग्वत्, पर्याप्तद्वारे षड्भि॰ पर्याप्तिभिर्ये पर्याप्तास्ते पूर्वप्रतिपन्ना॰ नियमत॰ सन्ति, प्रतिपद्यमानका विवक्षितकाले भाज्या॰, अपर्याप्तका अपि षट्पर्याप्त्यपेक्षया करणापर्याप्तास्ते पूर्वप्रतिपन्ना॰ प्रतिपद्यमानकाश्च सम्भवन्ति, सूक्ष्मादीनि द्वाराणि द्रव्यप्रमाणादीनि च प्राग्वत्, उक्तमवधिज्ञान, तच्चतुर्द्धा, तद्यथा–द्रव्यत क्षेत्रत॰ कालतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतोऽवधिज्ञानी जघन्यतोऽनन्तानि रूपिद्रव्याणि, उत्कर्षत सर्वाण्यपि (रूपि) द्रव्याणि जानाति पश्यति, क्षेत्रतोऽवधिज्ञानी जघन्यतोऽङ्गुलस्यासङ्ख्येयभाग उत्कर्षतोऽलोके लोकप्रमाणमात्राणि सङ्ख्यातीतानि खण्डानि, कालतो जघन्येनावलिकाया असङ्ख्येय

कवनमभिरोहति, प्रतिनिवर्त्तमानस्तु प्रथमेनोत्पातेन नन्दनवनमागच्छति, द्वितीयेन स्वस्थानमिति, जङ्घाचारणो हि चारित्रातिशयप्रभावतो भवति, ततो लब्ध्युपजीवेन औत्सुक्यभावतः प्रमादसम्भवाच्चारित्रातिशयनिबन्धना लब्धिरपि हीयते, तत. प्रतिनिवर्त्तमानो द्वाभ्यामुत्पाताभ्या स्वस्थानमायाति, विद्याचारणाः पुन प्रथमेनोत्पातेन मानुषोत्तर पर्वत गच्छन्ति, द्वितीयेन तु नन्दीश्वर, तत्र च गत्वा चैत्यानि वन्दते, तत प्रतिनिवर्त्तमानस्त्वेकेनैवोत्पातेन स्वस्थानमायाति, तथा मेरु गच्छन् प्रथमेनोत्पातेन नन्दनवन गच्छति, द्वितीयेन पण्डकवन, तत्र चैत्यानि वन्दित्वा तत. प्रतिनिवर्त्तमान एकेनैवोत्पातेन स्वस्थानमायाति, विद्याचारणो हि विद्यावशाद्भवति, विद्या च परिशील्यमाना स्फुटा स्फुटतरोपजायते, ततः प्रतिनिवर्त्तमानस्य शक्त्यतिशयसम्भवादेकेनैवोत्पातेन स्वस्थानागमनमिति, उक्तं च—"अइसयचरणसमत्था जङ्घा–विज्जाहि चारणा मुणओ । जघाहिँ जाइ पढमो नीसं काउ रविकरेऽवि ॥ २ ॥ एगुप्पाएण गओ रुयगवरमिओ तओ पडिनियत्तो । बीएण नदिस्सरमिह तओ एइ तइएण ॥ ३ ॥ पढमेण पंडगवणं, वीओप्पाएण नंदण एइ । तइओप्पाएण तओ इह जंघाचारणो होइ ॥ ४ ॥ पढमेण माणुसोत्तरनगं नदिस्सरं तु विइएण । एइ तओ तइएण कयचेइयवदणो इहइ ॥ ५ ॥ पढमेण नदणवणे बीओप्पाएण पडगवणम्मि । एइ इह तइएणं जो विज्जाचारणो होइ ॥ ५ ॥" (वि ७८६-९०)

'आसीविस' इति, आस्यो–दंष्ट्रास्तासु विष येषा ते आशीविषाः, ते द्विविधा–जातित कर्म्मतश्च, तत्र जातितो वृश्चिकमण्डूकोरगमनुष्यजातयः क्रमेण वहुवहुतरवहुतमविषाः, वृश्चिकविष हि उत्कर्षतोऽर्द्धभरतक्षेत्रप्रमाण शरीर व्याप्नोति, मण्डूकविष भरतक्षेत्रप्रमाणं, भुजङ्गमविषं जम्बूद्वीपप्रमाण, मनुष्यविषं समयक्षेत्रप्रमाणं, कर्म्मतश्च पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनयो

यस्य परस्परमिन्द्रियाणि स सम्भिन्नश्रोता इति भाव:, अथवा द्वादशयोजनविस्तृतस्य चक्रवर्त्तिकटकस्य युगपत् ब्रुवाणस्य तत्तूर्यसङ्घातस्य वा युगपदास्फाल्यमानस्य सम्भिन्नान्–लक्षणतो विधानतश्च परस्परतो विभिन्नान् जननिवहसमुत्थान् शङ्खकाहलाभेरीभाणकढक्कादितूर्यसमुत्थान् वा युगपदेव सुबहून् शब्दान् य श्रृणोति स सम्भिन्नश्रोता., उक्त च–"जो सुणइ सवतो सुणइ सवविसए व सवसोएहि । सुणइ बहुए व सद्दे भिन्ने सभिन्नसोओ सो ॥ १ ॥" (वि ७८३) एष च सम्भिन्नश्रोतृत्वलब्धिरपि, तथा ऋज्वी–प्रायो घटादिमात्रग्राहिणी मति ऋजुमति'–विपुलमतिमन पर्यायज्ञानापेक्षया किञ्चिदविशुद्धतरं मनःपर्यायज्ञानमेव, 'सवोसहि'इति सर्व एव विड्मूत्रकेशनखादयोऽवयवा. सुरभयो व्याध्यपनयनसमर्थत्वादौषधयो यस्यासौ सर्वौषधि , अथवा सर्वा–आमपोषध्यादिका औषधयो यस्य एकस्यापि साधोः स तथा, 'चारण' इति चरण–गमन तद्विद्यते येषा ते चारणा., ज्योत्स्नादिभ्योऽण् इति मत्वर्थीयोऽण्प्रत्यय., तत्र गमनमन्येषामप्यस्ति ततो विशेषणान्यथानुपपत्त्या चरणमिह विशिष्टं गमनमागमनं चाभिगृह्यते, अत एवातिशयने मत्वर्थीयोऽय, यथा रूपवती कन्येत्यत्र, ततोऽतिशायिगमनागमनलब्धिसम्पन्नाश्चारणा., ते च द्विभेदा –जङ्घाचारणा विद्याचारणाश्च, तत्र ये चारित्रतपोविशेषप्रभावत. समुद्भूतगमनागमनविषयलब्धिसम्पन्नास्ते जङ्घाचारणा , ये पुनर्विद्यावशात समुत्पन्नगमनागमनलब्धयस्ते विद्याचारणा., जङ्घाचारणाश्च रुचकवरद्वीप यावत् गन्तु समर्था , विद्याचारणा नन्दीश्वर, तत्र जङ्घाचारणा यत्र कुत्रापि गन्तुमिच्छवस्तत्र रविकरानपि निश्रीकृत्य गच्छन्ति, विद्याचारणास्त्वेवमेव, जङ्घाचारणश्च रुचकवरद्वीप गच्छन् एकेनैवोत्पातेन गच्छति, प्रतिनिवर्त्तमानस्तु प्रथमेनोत्पातेन नन्दीश्वरमायाति, द्वितीयेन स्वस्थान, यदि पुनर्मेरुशिखरं जिगमिषुस्तर्हि प्रथमेनैवोत्पातेन पण्ड-

इह वीर्यान्तरायक्षयोपशमविशेषाद्बलातिशयो वासुदेवस्य प्रदर्श्यते, षोडश राजसहस्राणि सर्वबलेन हस्त्यश्वरथपदातिरूपेण समन्वितानि शृङ्खलानिबद्धं 'अञ्छति' देशीवचनमेतत् आकर्षन्ति वासुदेवं अवटतटे—कूपतटे स्थितं सन्त, ततश्च गृहीत्वा शृङ्खलामसौ वामहस्तेन 'अञ्छमाणाण'ति आकर्षता, भुजीत विलिपेद्वा अवज्ञया हृष्ट• सन्, न पुनस्ते मधुमथन शक्नुवन्त्याक्रष्टुमिति वाक्यशेष• ॥ चक्रवर्त्तिबलप्रतिपादनार्थमाह—

दो सोला बत्तीसा, सव्वबलेणं तु संकलनिबद्धं । अछंति चक्कवट्टिं, अगडतडम्मी ठियं संतं ॥ ७३ ॥

घेत्तूण संकलं सो, वामगहत्थेण अछमाणाणं । भुंजिज्ज विलिंपिज्ज व, चक्कहरं ते न चाएंति ॥ ७४ ॥

'द्वौ षोडशकौ' द्वात्रिंशदित्येतावत्येव वाच्ये द्वौ षोडशकावित्यभिधानं चक्रवर्त्तिनो वासुदेवात् द्विगुणर्द्धिख्यापनार्थं, [illegible] द्वात्रिंशद्राजसहस्राणि सर्वबलेन समन्वितानि शृङ्खलानिबद्धमाकर्षन्ति चक्रवर्त्तिनं अवटतटे [illegible]लामसौ वामहस्तेनाकर्षता भुञ्जीत विलिम्पेद्वा, न पुनस्ते चक्रवर्त्तिनं शक्नुवन्त्याक्रष्टुमिति वाक्य-[illegible]लप्रतिपादनार्थमिदमाह—

[illegible]नं दुगुणं होइ चक्कवट्टिस्स । तत्तो बला बलवगा, अपरिमियबला जिणवरिंदा ॥ ७५ ॥

[illegible] द्विगुणं भवति चक्रवर्त्तिन•, तत• शेषबलाद् 'बला' बलदेवा बलवन्त•, केशवबलापेक्षया त्वर्द्धबला [illegible]थानिरवशेषवीर्यान्तरायक्षयादपरिमितं बलं येषां तेऽपरिमितबलाः, के ते इत्याह—जिनवरे-[illegible] ततश्चक्रवर्त्तिनो बलाद्बलवन्तो जिनवरेन्द्राः, कियता बलेनेत्याह—अपरिमितबलाः, अपरिमितेन

मनुष्या , देवाश्चासहस्रारात्, एते हि तपश्चरणानुष्ठानतोऽन्यतो वा गुणत आशीविषवृश्चिकभुजङ्गादिसाध्या क्रिया कुर्वन्ति, शापप्रदानादिना पर व्यापादयन्तीति भाव , देवास्त्वपर्याप्तावस्थाया तच्छक्तिमन्तोऽवसातव्याः, ते हि पूर्व मनुष्यभवे समुपार्जितोर्जिताशीविषलब्धय सहस्रारान्तदेवेष्वभिनवोत्पन्ना अपर्याप्तावस्थाया प्राग्भविकाशीविषलब्धिसंस्कारादाशीविषलब्धिमतो व्यवह्रियन्ते, तत पर पर्याप्तावस्थाया सस्कारस्यापि निवृत्तिरिति न तद्व्यपदेशभाज., यद्यपि च नाम पर्याप्ता अपि देवा शापादिना पर व्यापादयन्ति तथापि न लब्धिव्यपदेशः, भवप्रत्ययतस्तथारूपसामर्थ्यस्य सर्वसाधारणत्वात्, गुणप्रत्ययो हि सामर्थ्यविशेषो लब्धिरिति प्रसिद्धि.। 'केवली ये'त्यादि, केवलिनश्च प्रसिद्धा., मनोज्ञानिनो मन पर्यायज्ञानिनः, तच्च मन पर्यायज्ञान विपुलमतिरूप गृह्यते, ऋजुमतिरूपस्य प्रागेव गृहीतत्वात् तत्र, विपुल–बहुविशेषोपेत वस्तु मन्यते–गृह्णातीति विपुलमति , बाहुलकात्कर्त्तरि क्तप्रत्ययः, यदिवा विपुला–पर्यायशतोपेतचिन्तनीयघटादिवस्तुविशेषग्राहिणी मतिर्मनन यत् तद्विपुलमति , पूर्वाणि धारयन्तीति पूर्वधरा.–दश चतुर्दशपूर्वविद , अशोकाद्यष्टमहाप्रातिहार्यादिरूपा पूजामर्हन्तीत्यर्हन्त.–तीर्थकरा.चक्रवर्तिन.–चतुर्दशरत्नाधिपा. षट्खण्डभरतेश्वरा , बलदेवा. प्रसिद्धाः, वासुदेवा सप्तरत्नाधिपा अर्द्धभरतप्रभव., एते हि सर्वे एव चारणादयो लब्धिविशेषा., इह वासुदेवत्व चक्रवर्तित्वमर्हत्त्व च ऋद्धयः प्रतिपादितास्तत्र तदतिशयप्रतिपादनार्थमाह—

सोलस रायसहस्सा सव्वबलेणं तु सकलनिवद्ध । अञ्छति वासुदेव अगडतडमी ठियं सत ॥ ७१ ॥
घेत्तूण सकलं सो, वामगहत्थेण अछमाणाण । भुजिज्ज विलिपिज्ज व महुमहण ते न चाएति ॥ ७२ ॥

शरीरकरणादिलब्धयो वेदितव्याः, एतासा च लब्धीना मध्येऽर्हत्त्वलब्धिर्वासुदेवत्वलब्धिश्चक्रवर्त्तित्वलब्धि सम्भिन्नश्रोतोलब्धिर्जङ्घाचारणलब्धि पूर्वधरलब्धिरित्येता' सप्त लब्धयो भव्यस्त्रीणा नोपजायन्ते, अभव्यपुरुषाणामृजुमतित्वविपुलमतित्वलब्धी अपि, अभव्यस्त्रीणा मध्वाश्रवक्षीराश्रवसर्प्पिराश्रवलब्धयोऽपि, उक्त च—"जिणबलचक्कीकेसव सभिन्ने जघचरण पुव्वे य । भवियाए इत्थियाए एयाओं न सत्त लद्धीओ ॥१॥" शेषास्तु भवन्तीति सामर्थ्यादवसीयते, "रिजुमइविपुलमईओ, सत्त य एयाओं पुव्वभणियाओ । लद्धीओं अभव्वाण, होंति नराणंपि न कयाइ ॥१॥ अभवियमहिलाणंपिहु एयाओ न होंति सत्त लद्धीओ । महुखीरासवलद्धीवि नेव सेसाओं अविरुद्धा ॥२॥" अन्ये त्वेवमाहुः—आमर्षौषधिलब्धि १ श्लेष्मौषधिलब्धि. २ जलौषधिलब्धि ३ विंट्प्रश्रवणौषधिलब्धि ४ सर्वौषधिलब्धिः ५ कोष्ठबुद्धिः ६ बीजबुद्धिः ७ पदानुसारी ८ सम्भिन्नश्रोता ९ ऋजुमति १० विपुलमतिः ११ क्षीरमध्वाश्रवलब्धि. १२ अक्षीणमहानसलब्धिः १३ वैक्रियलब्धि १४ जङ्घाचारणलब्धिः १५ विद्याधरलब्धि. १६ अर्हत्त्वलब्धि. १७ चक्रवर्त्तित्वलब्धिः १८ बलदेवत्वलब्धिः १९ वासुदेवत्वलब्धिः २० एता विंशतिलब्धयो भव्यपुरुषाणा भवन्ति, तथा चोक्तम्—"आमोसही य खेले जल्ले विप्पे य होइ सव्वे य । कोट्ठे य बीयबुद्धी पयाणुसारी य सभिन्ने ॥१॥ उज्जुमइ विउल खीरे महु अक्खीणे विउव्वि चरणे य । विज्जाहर अरहता चक्कीबलवासु वीसइमा ॥२॥ भवसिद्धियाणमेया, वीसंपि हवंति इत्थ लद्धीओ ।" इति, तदेतदसम्यक्, अन्यासामपि भवसिद्धिकयोग्याना गणधरत्वपुलाकत्वप्रभृतीना लब्धीना सद्भावात्, नाप्येता भवसिद्धिकयोग्या एव, वैक्रियविद्याधरत्व-

बलेन बलवन्त इति भाव , तदेवमुक्ता लब्धय.। एताश्चान्यासामपि क्षीराश्रवमध्वाश्रवसर्पिराश्रवकोष्ठबुद्धिबीजबुद्धिपदानुसारित्वाक्षीणमहानसत्वप्रभृतिलब्धीनामुपलक्षण, तेन ता अपि प्रतिपत्तव्या., तत्र पुडेक्षुचारिणीना गवा लक्षस्य क्षीरमर्द्धार्द्धक्रमेण दीयते यावदेवमेकस्या· पीतगोक्षीराया क्षीर, तत्किल चातुरक्यमित्यागमे गीयते, तद्यथोपभुज्यमानमतीव मन·शरीरप्रल्हादहेतुरुपजायते तथा यद्वचनमाकर्ण्यमान मन·शरीरसुखोत्पादनाय प्रभवति ते क्षीराश्रवा , क्षीरमिव वचनमासमन्तात् श्रवन्तीति क्षीराश्रवा इति व्युत्पत्ते , तथा मध्वपि किमप्यतिशायि शर्करादिमधुरद्रव्य द्रष्टव्यम् , घृतमपि पुडेक्षुचारिगोक्षीरसमुत्थं मन्दाग्निक्कथितमतिविशिष्टवर्णाद्युपेत, मध्विव वचनमाश्रवन्तीति मध्वाश्रवा , घृतमिव वचनमाश्रवन्तीति घृताश्रवा., तथा कोष्ठ इव धान्य येषा बुद्धिराचार्यमुखाद्विनिर्गतौ तदवस्थावेव सूत्रार्थौ धारयति न किमपि तयो कालान्तरेऽपि गलति ते कोष्ठबुद्धय , कोष्ठ इव बुद्धिर्येषा ते कोष्ठबुद्धय· इति व्युत्पत्ते., येषा पुनर्बुद्धिरेकमपि सूत्रपदमवधार्य शेषमश्रुतमपि तदवस्थमेव श्रुतमवगाहते, ते पदानुसारिबुद्धय., येषा पुनर्बुद्धि एकमर्थपद तथाविधमनुसृत्य शेषमश्रुतमपि यथावस्थितं प्रभूतमर्थपदमवगाहते ते बीजबुद्धयः, उक्त च–"खीरमहुसप्पिसाओवमा उ वयणा तयासवा होंति । कोट्ठयधन्नसुनिग्गलसुत्तत्था कोट्ठबुद्धीया ॥ १ ॥ जो सुत्तपएण बहु सुयमणुधावइ पयाणुसारी सो । जो अत्थपएणत्थ अणुसरइ स बीयबुद्धी उ ॥२॥" (वि ७९९ ८००) अक्षीण महानसं येषा ते अक्षीणमहानसाः, येषा भिक्षा नान्यैर्बहुभिरप्युपभुज्यमाना निष्ठा याति, किन्तु तैरेव जिमितैः, तेऽक्षीणमहानसा , आह च चूर्णिकृत्–"अक्खीणमहाणसियस्स भिक्खा न अन्नेण निट्ठविज्जइ, तमि जिमिए निट्ठाइ' इति, प्रभृतिग्रहणात् गणधरत्वपुलाकत्वतेजःसमुद्घाताहारक-

ऋजुमतिरधोलौकिकग्रामेषु य सर्वाधस्तन आकाशप्रदेशप्रतरस्त यावत् ऊर्ध्वं यावत् ज्योतिश्चक्रस्योपरितल तिर्यग्यावदर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रेषु अर्द्धतृतीयाङ्गुलहीनेषु सज्ञिना पञ्चेन्द्रियाणा पर्याप्ताना मनोगतान् भावान् जानाति, विपुलमतिरर्द्धतृतीयैरङ्गुलैरभ्यधिकान्, कालत ऋजुमतिरतीतमनागतं च पल्योपमस्यासङ्ख्येयभागमेव विपुलमतिरभ्यधिकतर विशुद्धतर च, भावत ऋजुमतिरनन्तान् भावान् जानाति, तानेव विपुलमतिरभ्यधिकतरान्, इह साक्षात् तानेव मन॰पर्यायान् परिच्छिनत्ति, मनस्त्वपरिणतै पुन॰ स्कन्धैरालोचितान् वाह्यानर्थान् मनोद्रव्याणा तथारूपपरिणामान्यथानुपपत्तित, युक्तं चैतत्, यतो मूर्त्तद्रव्यालम्बनमेवेद मन पर्यायज्ञानमिष्यते, मन्तारस्त्वमूर्त्तमपि धर्मास्तिकायादिक मन्यन्ते, ततोऽनुमानत एव चिन्तितमर्थमवबुध्यन्ते, नान्यथेति प्रतिपत्तव्यम्, आह च भाष्यकृत्—"मुणइ मणोदव्वाइ नरलोए सो मणिज्जमाणाइ। काले भूय-भविस्से पलियाऽसखिज्जभागम्मि ॥ १ ॥ दव्वमणोपज्जाए जाणइ पासइ य तग्गएऽणंते। तेणावभासिए उण जाणइ वज्झेऽणुमाणेण ॥२॥" (वि ८१३-४)इदं मन॰पर्यायज्ञान मनोद्रव्याणा पर्यायानेव गृह्णन् उपजायते, पर्यायाश्च विशेपा॰, विशेषग्राहक च ज्ञानमतो मन पर्यायज्ञानमेव भवति, नतु मन॰पर्यायदर्शनमिति, ॥ सत्पदप्ररूपणतादयस्त्ववधिज्ञानवदगन्तव्या, नानात्व चानाहारकापर्याप्तकौ न प्रतिपद्यमानकौ नापि पूर्वप्रतिपन्नाविति ॥ उक्त मनःपर्यायज्ञानमिदानीमवसरप्राप्त केवलज्ञान प्रतिपादयन्नाह—

अह सव्वदव्वपरिणाम–भावविन्नत्तिकारणमणंतं। सासयमप्पडिवायं, एगविहं केवलण्णाणं ॥ ७७ ॥

अथशब्द इहोपन्यासार्थ, पूर्वमुद्देशसूत्रे मन॰पर्यायानन्तर केवलज्ञानमुपन्यस्त, तत्सम्प्रति तात्पर्यनिर्देशार्थमुपन्यस्यते

लब्धीनामामर्षोषध्यादिलब्धीनामपि चाभव्यानामपि सम्भवात् ॥ सम्प्रति मन.पर्यायज्ञानं लब्धिनिरूपणाया सामान्यतोऽपदिष्टमपि विषयस्वाम्यादिविशेषोपदर्शनाय ज्ञानपञ्चकक्रमायातमभिधित्सुराह—

मणपज्जवनाण पुण, जणमणपरिचिंतियत्थपागडण । माणुसखेत्तनिबद्ध, गुणपच्चइयं चरित्तवओ ॥ ७६ ॥

मन पर्यायज्ञान प्राङ्निरूपितशब्दार्थम् , पुन शब्दो विशेषणार्थ., स च रूपिविषयक्षायोपशमिकत्वादिसाम्येऽप्यवधिज्ञानादिद मन पर्यायज्ञान स्वाम्यादिभेदाद्भिन्नमिति विशेषयति, तथाहि—अवधिज्ञानमविरतसम्यग्दृष्टेरपि भवति, द्रव्यतोऽशेषरूपिद्रव्यविषयं क्षेत्रतो लोकविषय कतिपयलोकप्रमाणखण्डापेक्षया लोकालोकविषय च कालतोऽतीतानागतासङ्ख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीविषयं भावतोऽशेषेष्वपि रूपिद्रव्येषु प्रतिद्रव्यमसङ्ख्येयपर्यायविषय, मन.पर्यायज्ञान पुन संयतस्याप्रमत्तस्या मर्षौषध्याद्यन्यतमर्द्धिप्राप्तस्य द्रव्यत संज्ञिमनोद्रव्यविषयं क्षेत्रतो मनुष्यक्षेत्रगोचरं कालतोऽतीतानागतपल्योपमासङ्ख्येयभागविषयं भावतो मनोगतानन्तपर्यायालम्बन, ततोऽवधिज्ञानाद्भिन्नम् , एतदेव लेशत सूत्रकृदाह—जनमनःपरिचिन्तितार्थप्रकटन, जायन्ते इति जनास्तेषा मनांसि जनमनांसि तैः परिचिन्तितश्चासावर्थश्च जनमन.परिचिन्तितार्थ स प्रकट्यते—प्रकाश्यतेऽनेनेति जनमन.परिचिन्तितार्थप्रकटन, तथा मानुषक्षेत्रनिबद्ध, न तद्बहिर्व्यवस्थितप्राणिमनोद्रव्यविषयमिति भाव., तथा गुणाः—क्षान्त्यादयः ते प्रत्यया —कारणं यस्य तद् गुणप्रत्ययम् , चारित्रमस्यास्तीति चारित्रवान् तस्य चारित्रवतोऽप्रमत्तसंयतस्य । इद मन पर्यायज्ञानं समासतश्चतुर्विधं प्रज्ञप्त, तद्यथा—द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च, तत्र द्रव्यत ऋजुमतिरनन्तानन्तप्रादेशिकान् मनोभावपरिणतपुद्गलस्कन्धान् जानाति, तानेव विपुलमतिर्विशुद्धतरान् , क्षेत्रत

सवितेव प्रकाश देशनामातनोात, तत्राव्युत्पन्नावनय। ॥

ध्वनिरूप विद्यते, द्रव्यश्रुत च भावश्रुतपूर्वक, ततो भगवानपि श्रुतज्ञानीति, ततस्तदाशङ्कापनादाथमाह—

केवलनाणेणऽत्थे नाउं जे तत्थ पन्नवणजोग्गे। ते भासइ तित्थयरो, वइजोगसुयं हवइ सेसं ॥ ७८॥

केवलज्ञानेन 'सर्व वाक्य सावधारण'मिति न्यायात् केवलज्ञानेनैव, न श्रुतज्ञानेन, तस्य क्षायोपशमिकभावातिक्रमात्, सर्वक्षये देशक्षयाभावात्, अर्थान्–धर्मास्तिकायादीनभिलाप्यानभिलाप्यान् ज्ञात्वा–विनिश्चित्य ये तत्र–तेपामभिलाप्याना मध्ये प्रज्ञापनयोग्या अभिलाप्या इत्यर्थ. तान् भापते, नेतरान्, तानपि प्रज्ञापनयोग्यान् भापते, न सर्वान्, तेपामनन्तत्वेन सर्वेपा भापितुमशक्यत्वात्, वाचः क्रमवर्त्तित्वाच्च, आयुषश्च परिमितत्वात्, किन्तु कतिपयानेवानन्तभागमात्रान्, आह च भाष्यकृत्–"पण्णवणिज्जा भावा अणंतभागो उ अणभिलप्पाण। पण्णवणिज्जाण पुण अणतभागो सुयनिबद्धो ॥१॥"(वि १४१) तत्रापि तान् कतिपयान् भापते ग्राहकापेक्षया योग्यान्, तत्रापि यावन्मात्रे भणिते शेपं स्वयमप्यभ्यूहितुमीष्टे तावन्मात्र, न त्वभ्यूह्यमपि, उक्त च–"तत्थवि जोग्गे भासइ नाजोग्गे गाहगाणुवित्तीए। भणिएवि जंमि सेस सयमूहइ भणइ तम्मत्त ॥१॥"(वि ८३१) तत्र केवलज्ञानोपलब्धार्थाभिधायक. शब्दराशिः प्रोच्यमानस्तस्य भगवतो वाग्योग एव भवति, न श्रुतं, तस्य भापापर्याप्त्यादिनामकर्मोदयनिबन्धनत्वात्, श्रुतस्य च क्षायोपशमिकत्वात्, स च वाग्योगो भवति श्रुत शेपम्–अप्रधान, द्रव्यश्रुतमित्यर्थ., श्रोतृणा भावश्रुतकारणतया द्रव्यश्रुतं व्यवह्रियते इति तात्पर्यार्थ., अन्ये त्वेवं पठन्ति–'वइयोग सुयं हवइ तेसिं' तत्रायमर्थ –तेपा श्रोतृणा श्रुतकारणत्वात् स वाग्योग· श्रुत भवति, श्रुतमिति व्यवह्रियते इत्यर्थ., अथवा

इति, पठितश्चान्यत्राप्युपन्यासार्थोऽथशब्द , यत उक्तम् "अथ प्रक्रियाप्रश्नानन्तर्यमङ्गलोपन्यासप्रतिवचनसमुच्चयेष्वि"ति, सर्वाणि च तानि द्रव्याणि च–जीवादीनि तेषा परिणामा –प्रयोगविस्रसोभयजन्या उत्पादादय• पर्याया सर्वद्रव्यपरिणामास्तेषा भाव सत्तास्वरूप स्वलक्षण वा स्व स्वमसाधारणरूपं तस्य विशेषेण ज्ञपनं विज्ञप्ति• विज्ञान वा विज्ञप्ति परिच्छेद इत्यर्थ तस्या कारण–हेतु सर्वद्रव्यपरिणामविज्ञप्तिकारणं, केवलज्ञानमिति सम्बध्यते, उक्त च–"सव्वदव्वाण पओग–वीससामीसजा जहाजोग्ग । परिणामा पज्जाया जम्मविणासादओ सव्वे (ते उ) ॥ १ ॥ तेसिं भावो सत्ता, सलक्खण वा विसेसतो तस्स । नाण विण्णत्तीए कारण केवलण्णाण ॥२॥" (वि ८२५-६) तच्च स्वज्ञेयानन्तत्वादनन्तम्, तथा शश्वद् भवं शाश्वतम्, सदोपयोगवदिति भावार्थ , तथा प्रतिपतनशील प्रतिपाति न प्रतिपाति अप्रतिपाति, सदावस्थायीति भाव , ननु यत् शाश्वत तदप्रतिपात्येव तत किमनेन विशेषणेन ?, तदयुक्तम् , सम्यक्शब्दार्थापरिज्ञानात्, शाश्वत हि नाम अनवरतं भवदुच्यते, शश्वद्भव शाश्वतमिति व्युत्पत्ते•,तच्च कियत्कालमपि भवति,यावद्भवति तावन्निरन्तर भवनात्,तत• सकलकालभावप्रतिपत्त्यर्थमप्रतिपातिविशेषणोपादान, एप तात्पर्यार्थ –अनवरतं सकलकालं भवतीति, अथवा एकपदव्यभिचारेऽपि विशेषणविशेष्यभावप्रतीतिज्ञापनार्थं विशेषणद्वयोपादानम्, तथाहि–शाश्वतमप्रतिपात्येव, अप्रतिपाति तु शाश्वतमशाश्वत च भवति, यथा अप्रतिपात्येवावधिज्ञानमिति, तथा एकविधम्–एकप्रकार तदावरणक्षयस्यैकरूपत्वात्, उक्त च–"पज्जायओ अणंत, सासयमिट्ठ सलोवओगाओ । अव्वयओऽपडिवाई एगविह सव्वसुद्धीए ॥२॥" (वि.८२८) केवल च तत् ज्ञानं च केवलज्ञानम् ॥

इह तीर्थकृत्समुपजातकेवलालोकस्तीर्थकरनामकर्मोदयत• तथास्वाभाव्यादुपकार्यकृतोपकारानपेक्षं सकलसत्त्वानुग्रहाय

॰वलज्ञान १ मतीर्थसिद्धकेवलज्ञान २ तीथकरासद्धकवलज्ञा॰

॰त्येकवुद्धसिद्धकेवलज्ञान ६ वुद्धवोधितसिद्धकेवलज्ञान ७ स्त्रीलिङ्गसिद्धकेवलज्ञानं ८ पुरुपलिङ्गसिद्धकवलज्ञान ९ • पु॰कलिङ्गसिद्धकेवलज्ञान १० स्वलिङ्गसिद्धकेवलज्ञान ११ मन्यलिङ्गसिद्धकेवलज्ञानं १२ गृहिलिङ्गसिद्धकेवलज्ञानं १३ एकसिद्धकेचलज्ञान १४ अनेकसिद्धकेनलज्ञानं १५ च। तत्र ये तीर्थकराणा तीर्थे वर्त्तमाने सिद्धास्तेषा यत्केवलज्ञान तत्तीर्थसिद्धकेवलज्ञानम्, यत्पुनस्तीर्थकराणा तीर्थेऽनुत्पन्ने व्यवच्छिन्ने वा सिद्धास्तेषा यत्केवलज्ञानं तदतीर्थसिद्धकेवलज्ञानं, तीर्थकरा॰ सन्तो ये सिद्धास्तेषा केवलज्ञान तीर्थकरसिद्धकेवलज्ञान, शेषाणामतीर्थकरसिद्धकेवलज्ञान, तथा स्वयंबुद्धाः सन्तो ये सिद्धास्तेषा केवलज्ञान स्वयवुद्धसिद्धकेवलज्ञानं, प्रत्येकवुद्धा॰ सन्तो ये सिद्धास्तेषा केवलज्ञानं प्रत्येकबुद्धसिद्धकेवलज्ञानम्, अथ स्वयवुद्धप्रत्येकबुद्धाना क॰ प्रतिविशेष ?, उच्यते, बोध्युपधिश्रुतलिङ्गकृत॰, तथाहि–स्वयबुद्धा वाह्यप्रत्ययमन्तरेणैव वुध्यन्ते, स्वयमेव–वाह्यप्रत्ययमन्तरेणैव निजजातिस्मरणादिना वुद्धा॰ स्वयवुद्धा इति व्युत्पत्ते, आह च चूर्णिकृत्–“सयमप्पणिज्ज जाइस्सरणादिकारण पडुच्च वुद्धा सयंवुद्धा” इति, ते च द्विधा–तीर्थकरास्तीर्थकरव्यतिरिक्ताश्च, इह तीर्थकरव्यतिरिक्तैरधिकार॰, आह च चूर्णिकृत्–“ते सयबुद्धा दुविहा–तित्थयरा तित्थयरवइरित्ता य, इह वइरित्तेहि अहिगारो’ इति, प्रत्येकवुद्धास्तु वाह्य प्रत्ययमपेक्ष्य, प्रत्येक वाह्यं–वृषभादिक कारणमभिसमीक्ष्य वुद्धा॰ प्रत्येकवुद्धाः इति व्युत्पत्ते॰, तथा च श्रूयते वाह्यप्रत्ययसापेक्षा करकण्ड्वादीना वोधि॰, वहि॰प्रत्ययमपेक्ष्य ते च वुद्धा॰ सन्तो नियमत॰ प्रत्येकमेव विहरन्ति, न गच्छवासिन इव सहता॰, उक्त च चूर्णौ–“पत्तेय वाह्य वृषभादिकं कारणमभिसमीक्ष्य वुद्धा॰ प्रत्येकवुद्धाः,

वाग्योगश्रुतं द्रव्यश्रुतमिति ॥ तत्केवलज्ञानं स्वामिनमधिकृत्य द्विविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—भवस्थकेवलज्ञानं सिद्धकेवलज्ञानं, च, तत्र यद् मनुष्यभवे अवस्थितस्य चतुर्ष्वघातिकर्मस्वक्षीणेषु केवलज्ञानं तद् भवस्थकेवलज्ञानं, यत् पुनरशेषेषु कर्मांशेष्वपगतेषु सिद्धत्वावस्थायां तत् सिद्धकेवलज्ञानं, तत्र यद् भवस्थकेवलज्ञानं तद् द्विविधम्, तद्यथा—सयोगिभवस्थकेवलज्ञानमयोगिभवस्थकेवलज्ञानं च, तत्र केवलज्ञानोत्पत्तेरारभ्य यावदद्यापि शैलेश्यवस्था न प्रतिपद्यते तावत् सयोगिभवस्थकेवलज्ञानं, शैलेश्यवस्थायामयोगिभवस्थकेवलज्ञानं, तत्र यत्सयोगिभवस्थकेवलज्ञानं तद् द्विविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—प्रथमसमयसयोगिभवस्थकेवलज्ञानमप्रथमसमयसयोगिभवस्थकेवलज्ञानं च, तत्र यस्मिन् समये केवलज्ञानमुत्पन्नं तस्मिन् समये तत्प्रथमसमयसयोगिभवस्थकेवलज्ञानं, शेषेषु तु समयेषु शैलेशीप्रतिपत्तेरर्वाक् वर्त्तमानमप्रथमसमयसयोगिभवस्थकेवलज्ञानम्, अथवाऽन्यथा द्विविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—चरमसमयसयोगिभवस्थकेवलज्ञानमचरमसमयसयोगिभवस्थकेवलज्ञानम्, तत्र यत्सयोगित्वावस्थायाश्चरमसमये वर्त्तमानं तत् चरमसमयसयोगिभवस्थकेवलज्ञानं, ततः प्राक् शेषेषु समयेषु वर्त्तमानमचरमसमयसयोगिभवस्थकेवलज्ञानं, तथा अयोगिभवस्थकेवलज्ञानमपि द्विविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—प्रथमसमयायोगिभवस्थकेवलज्ञानमप्रथमसमयायोगिभवस्थकेवलज्ञानं च, अथवा चरमसमयायोगिभवस्थकेवलज्ञानमचरमसमयायोगिभवस्थकेवलज्ञानं च, प्रथमाप्रथमचरमाचरमसमयभावना प्रागुक्तानुसारेण स्वयं भावनीया। सिद्धकेवलज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—अनन्तरसिद्धकेवलज्ञानं परम्परसिद्धकेवलज्ञानं च, तत्र यस्मिन् समये सिद्धो जायते तस्मिन् समये वर्त्तमानमनन्तरसिद्धकेवलज्ञानं, सिद्धत्वद्वितीयादिसमयेषु वर्त्तमानं परम्परसिद्धकेवलज्ञानं, तत्रानन्तरसिद्धकेवलज्ञानमुपाधिभेदात् पञ्चदशविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—तीर्थ-

इत्थीए लिंग इत्थिलिंग, इत्थीए उवलक्खणतिवुत्तं भवति, त च तिविहं—वेदो सरीरनिव्वत्ती नेवत्थ च, इह सरीर॰ -
॰ अहिगारो, न वेयनेवत्थेहिंति" तस्मिन् स्त्रीलिङ्गे वर्त्तमाना ये सिद्धास्तेषा केवलज्ञान स्त्रीलिङ्गसिद्धकेवलज्ञानं, एवं
॰लिङ्गे सिद्धाना केवलज्ञान पुरुषलिङ्गसिद्धकेवलज्ञान, एवं नपुसकलिङ्गसिद्धकेवलज्ञानमपि भाव्यम्, तथा स्वलिङ्गे-रजोहर-
॰ादौ सिद्धाना केवलज्ञान स्वलिङ्गसिद्धकेवलज्ञानं, अन्यलिङ्गसिद्धकेवलज्ञानं नाम यदन्यस्मिन् लिङ्गे वर्त्तमाना॰ सम्यक्त्व
प्रतिपद्य भावनाविशेषात् केवलज्ञानमुत्पाद्य केवलोत्पत्तिसमकालमेव कालं कुर्वन्ति तदन्यलिङ्गसिद्धकेवलज्ञानं, यदि पुन-
स्तेऽन्यलिङ्गस्थिता केवलमुत्पाद्यात्मनोऽपरिक्षीणमायु॰ पश्यन्ति तत साधुलिङ्गमेव परिगृह्णन्ति, गृहलिङ्गे स्थिताः सन्तो
ये सिद्धास्तेषा केवलज्ञान गृहिलिङ्गसिद्धकेवलज्ञानम्, एकसिद्धकेवलज्ञान नाम यस्मिन् समये स विवक्षितः सिद्धस्तस्मिन्
समये यद्यन्यः कोऽपि न सिद्धस्ततस्तस्य केवलज्ञानमेकसिद्धकेवलज्ञान, एकस्मिन् समयेऽनेकेषा सिद्धाना केवलज्ञानमने-
कसिद्धकेवलज्ञान, एकस्मिश्च समयेऽनेके सिद्ध्यन्त उत्कर्षतोऽष्टोत्तरशतसङ्ख्या वेदितव्या॰, यत उक्तम्—"बत्तीसा अड-
याला, सट्ठी बावत्तरी य बोद्धवा। चुलसीओ छन्नउई, दुरहियमट्ठुत्तरसय च ॥ १ ॥" अस्या विनेयजनानुग्रहाय व्याख्या—
अष्टौ समयान् यावत् निरन्तरमेकादयो द्वात्रिशत्पर्यन्ता सिद्ध्यन्त॰ प्राप्यन्ते, किमुक्तं भवति,?—प्रथमे समये जघन्यत एको
द्वौ वा उत्कर्षतो द्वात्रिंशत्सिद्ध्यन्त प्राप्यन्ते, द्वितीयेऽपि समये जघन्यत एको द्वौ वा उत्कर्षतो द्वात्रिंशत्, एवं यावद-
ष्टमेऽपि समये जघन्यत एको द्वौ वा उत्कर्षतो द्वात्रिंशत्, तत॰ परमवश्यमन्तरम्, तथा त्रयस्त्रिंशदादयोऽष्टचत्वारिंश-
त्पर्यन्ता निरन्तर सिध्यन्त॰ सप्त समयान् यावत्प्राप्यन्ते, परतो नियमादन्तर, तथा, एकोनपञ्चाशदादयः षष्टिपर्यन्ता

कृत्–'इत्थीए लिंग इत्थिलिंगं, इत्थीए उवलक्खणतिवुत्तं भवति, तं च तिविह–वेदो सरीरानोवत्ता नेवत्थ च, इह सरीरानघित्तीए अहिगारो, न वेयनेवत्थेहिति" तस्मिन् स्त्रीलिङ्गे वर्त्तमाना ये सिद्धास्तेषा केवलज्ञान स्त्रीलिङ्गसिद्धकेवलज्ञानं, एव पुरुषलिङ्गे सिद्धाना केवलज्ञान पुरुषलिङ्गसिद्धकेवलज्ञान, एवं नपुसकलिङ्गसिद्धकेवलज्ञानमपि भाव्यम्, तथा स्वलिङ्गे-रजोहरणादौ सिद्धाना केवलज्ञान स्वलिङ्गसिद्धकेवलज्ञानं, अन्यलिङ्गसिद्धकेवलज्ञानं नाम यदन्यस्मिन् लिङ्गे वर्त्तमानाः सम्यक्त्व प्रतिपद्य भावनाविशेषात् केवलज्ञानमुत्पाद्य केवलोत्पत्तिसमकालमेव कालं कुर्वन्ति तदन्यलिङ्गसिद्धकेवलज्ञानं, यदि पुनस्तेऽन्यलिङ्गस्थिता केवलमुत्पाद्यात्मनोऽपरिक्षीणमायु पश्यन्ति तत साधुलिङ्गमेव परिगृह्णन्ति, गृहलिङ्गे स्थिताः सन्तो ये सिद्धास्तेषा केवलज्ञान गृहिलिङ्गसिद्धकेवलज्ञानम्, एकसिद्धकेवलज्ञान नाम यस्मिन् समये स विवक्षित· सिद्धस्तस्मिन् समये यद्यन्य· कोऽपि न सिद्धस्ततस्तस्य केवलज्ञानमेकसिद्धकेवलज्ञान, एकस्मिन् समयेऽनेकेषा सिद्धाना केवलज्ञानमनेकसिद्धकेवलज्ञान, एकस्मिश्च समयेऽनेके सिद्ध्यन्त उत्कर्षतोऽष्टोत्तरशतसङ्ख्या वेदितव्याः, यत उक्तम्—"बत्तीसा अडयाला, सट्ठी बावत्तरी य बोद्धव्वा । चुलसीओ छन्नउई, दुरहियमट्ठुत्तरसय च ॥ १ ॥" अस्या विनेयजनानुग्रहाय व्याख्या–अष्टौ समयान् यावत् निरन्तरमेकादयो द्वात्रिंशत्पर्यन्ता सिद्ध्यन्त· प्राप्यन्ते, किमुक्तं भवति,?–प्रथमे समये जघन्यत एको द्वौ वा उत्कर्षतो द्वात्रिंशत्सिद्ध्यन्त· प्राप्यन्ते, द्वितीयेऽपि समये जघन्यत एको द्वौ वा उत्कर्षतो द्वात्रिंशत्, एव यावदष्टमेऽपि समये जघन्यत एको द्वौ वा उत्कर्षतो द्वात्रिंशत्, तत· परमवश्यमन्तरम्, तथा त्रयस्त्रिंशदादयोऽष्टचत्वारिंशत्पर्यन्ता निरन्तर सिध्यन्त· सप्त समयान् यावत्प्राप्यन्ते, परतो नियमादन्तरं, तथा, एकोनपञ्चाशदादयः षष्टिपर्यन्ता

निरन्तर सिद्ध्यन्तः उत्कर्षत पट्ट समयान् यावत्प्राप्यन्ते, तथैकषष्ठ्यादयो द्विसप्ततिपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्तः उत्कर्षत. पञ्च समयान् यावदवाप्यन्ते, तत परमन्तर, त्रिसप्तत्यादयश्चतुरशीतिपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्त उत्कर्षतश्चतुर समयान् यावत्, तत ऊर्ध्वमन्तरं, तथा पञ्चाशीत्यादय. षण्णवतिपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्त उत्कर्षतस्त्रीन् समयान्, परतो नियमा- तथा सप्तनवत्यादयो द्व्युत्तरशतपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्त उत्कर्षतो द्वौ समयौ यावत्, परतोऽवश्यमन्तर, तथा ...नादयोऽष्टोत्तरशतपर्यन्ता सिद्ध्यन्तो नियमादेकमेव समय यावदवाप्यन्ते, न द्वित्रादिसमयानिति । परम्परसि- ...ानमनेकविध प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—अप्रथमसमयसिद्धकेवलज्ञानं, सिद्धत्वद्वितीयसमयकेवलज्ञानमिति भाव., द्विसम- द्धकेवलज्ञान, सिद्धत्वतृतीयसमयकेवलज्ञानमित्यर्थः, एव त्रिसमयसिद्धकेवलज्ञानं चतु समयसिद्धकेवलज्ञानं यावत् सङ्ख्येयसमयसिद्धकेवलज्ञानमसङ्ख्येयसमयसिद्धकेवलज्ञानमनन्तसमयसिद्धकेवलज्ञानम् । तदेवमुक्तं केवलज्ञानस्वरूपमथास्य ...द्वारविषया सत्पदप्ररूपणता द्रव्यप्रमाणादीनि च विभाव्यन्ते, तत्र सत्पदप्ररूपणाया गतिमङ्गीकृत्य सिद्धिगतौ ...ातौ च केवलज्ञानम्, इन्द्रियद्वारे नोइन्द्रियाऽतीन्द्रियेषु, कायद्वारे त्रसकायाकाययोः, योगद्वारे सयोगायोगयो., वेद- ...वेदकेषु, कषायद्वारेऽकषायेषु, लेश्याद्वारे शुक्ललेश्यालेश्ययो', सम्यक्त्वद्वारे सम्यग्दृष्टिषु, ज्ञानद्वारे केवलज्ञानिषु, दर्शन- द्वारे केवलदर्शनिषु, सयतद्वारे सयतेषु नोसंयतनोअसंयतनोसयतासयतेषु, उपयोगद्वारे साकारानाकारोपयोगयोः, आहारक- द्वारे आहारकानाहारकयो., भाषकद्वारे भाषकाभाषकयो , परीत्तद्वारे परीत्तेषु नोपरीत्तापरीत्तेषु च, पर्याप्तद्वारे पर्याप्तेषु नोपर्याप्तापर्याप्तेषु च, सूक्ष्मद्वारे बादरेषु नोसूक्ष्मबादरेषु च, संज्ञिद्वारे संज्ञिषु नोसंज्ञासंज्ञिषु, भव्यद्वारे भव्येषु नोभव्या-

भव्येषु च, चरमद्वारे चरमेषु, भवस्थकेवलिना चरमत्वाद्, अचरमेषु च, सिद्धाना भवान्तरप्राप्त्यभावतोऽचरमत्वात्, पूर्वप्रतिपन्नप्रतिपद्यमानकयोजना तु स्वधिया कर्त्तव्या, द्रव्यप्रमाणद्वारे प्रतिपद्यमानकानाश्रित्योत्कर्षतोऽष्टोत्तरशतं केवलिना प्राप्यते, पूर्वप्रतिपन्नाश्च जघन्यत उत्कर्षतश्च कोटीपृथक्त्वप्रमाणा भवस्थकेवलिन• प्राप्यन्ते, सिद्धा• अनन्ताः, क्षेत्रस्पर्शनाद्वारयोरतु जघन्यतो लोकस्याप्यसङ्ख्येयभागे केवली लभ्यते, उत्कर्षतस्तु सर्वलोके, कालद्वारे साद्यपर्यवसितं कालं सर्वोऽपि केवली भवति, अन्तरं तु केवलज्ञानस्य न विद्यते, प्रतिपाताभावात्, भागद्वारं मतिज्ञानवत्, भावद्वारे क्षायिके भावे, अल्पबहुत्वद्वार मतिज्ञानिवत् ॥ तच्च केवलज्ञान समासतश्चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा–द्रव्यत• क्षेत्रत• कालतो भावतश्च, तत्र द्रव्यत केवलज्ञानी सर्वद्रव्याणि जानाति पश्यति, क्षेत्रतः सर्व क्षेत्रम्, कालत सर्वकालम्, भावत• सर्वान् भावान्, उक्तं च केवलज्ञानं, तदभिधानाच्च नन्दी, तदभिधानान्मङ्गलमिति ॥ तदेवं मङ्गलस्वरूपाभिधानद्वारेण ज्ञानपञ्चकमुक्तम्, इह तु प्रकृतेन श्रुतज्ञानेनाधिकार•, तथा चाह निर्युक्तिकृत्—

इत्थं पुण अहिगारो सुयनाणेण जतो सुएणं तु । सेसाणमप्पणोऽविय अणुयोग पदीवदिट्ठंतो ॥ ७९ ॥

अत्र–पुन प्रकृतेऽधिकार• श्रुतज्ञानेनैव (श्रुतेन) शेषाणां मत्यादिज्ञानानामात्मनोऽपि चानुयोगो व्याख्यान क्रियत इति वाक्यशेष, स्वपरप्रकाशकत्वात्, तथा चात्र प्रदीपदृष्टान्त•, यथा हि प्रदीप• स्वपरप्रकाशकत्वात् स एव गृहेऽधिक्रियते एवमिहापि श्रुतज्ञानमिति भावः ॥ पीठिका समाप्ता ॥

सम्प्रति मङ्गलसाध्य प्रकृतोऽनुयोग उपदर्श्यते–स च स्वपरप्रकाशकत्वात् गुर्वायत्तत्वाच्च श्रुतज्ञानस्य, उक्त च–सो मइनाणाईण कयरस्स ? सुयस्स, ज न सेसाइ। होंति पराहीणाइ, न य परबोहे समत्थाइ ॥ १ ॥ पाएण पराहीणं, दीवोय परप्पबोहग ज च। सुयनाण तेण परप्पबोहणत्थ तदणुयोगो ॥ २॥"(वि ८३८-९) आह–नन्यावश्यकस्यानुयोग प्रकृत एव,पुन श्रुतज्ञानस्येत्ययुक्त,नैष दोष ,आवश्यकमिद श्रुतान्तर्गतमित्येतदर्थप्रदर्शकत्वादेतद्वाक्यस्य,ननु यदि आवश्यकस्यानुयोगस्तर्हि तदावश्यक किमङ्ग अङ्गानि श्रुतस्कन्ध श्रुतस्कन्धा अध्ययनमध्ययनानि उद्देशक उद्देशका ?, उच्यते, आवश्यक श्रुतस्कन्ध अध्ययनानि च, न शेषा विकल्पाः, उक्त च–"आवस्सयं नो अग नो अंगाइं सुयक्खधो नो सुअक्खधा नो अज्झयण अज्झयणा नो उद्देसो नो उद्देसगा इति",(अनु ६) ननु नन्दीव्याख्याने अङ्गानङ्गप्रविष्टश्रुतनिरूपणायामनङ्ग सज्ञा प्रतिपादितैव, तत कथ किमङ्गमङ्गानीत्याशङ्कासम्भव', सत्यमेतत्, केवल तद्व्याख्यानानियमप्रदर्शनार्थमेतद्वाक्यमित्यदोष., न खल्ववश्य शास्त्रादौ नन्द्यध्ययनार्थकथन कर्त्तव्यमिति नियम., अकृते चाशङ्कासम्भव इति, ननु शास्त्रस्यादाववश्य मङ्गलार्थं नन्द्यभिधान तावत् कर्त्तव्यम्, तत, कथमनियम ?, नैष दोष., ज्ञानपञ्चकाभिधानमात्रस्यैव मङ्गलत्वात्, तथाहि–ज्ञानपञ्चकाभिधानमात्रमेवावश्यं शास्त्रस्यादौ मङ्गलार्थं कर्त्तव्यम्, नत्ववयवार्थाभिधानं, अवयवार्थानभिधाने चाशङ्कासम्भव, किञ्च–आवश्यकव्याख्यानारम्भे शास्त्रान्तरव्याख्यानारम्भोऽसमीचीनोऽप्रस्तुतत्वात्, शास्त्रान्तरं च नन्दी, पृथक्श्रुतस्कन्धत्वात्, यद्येवमिहावश्यकश्रुतस्कन्धानुयोगप्रारम्भे किमिति नन्द्यनुयोग कृत ?, उच्यते–शिष्यानुग्रहार्थं, न पुनरेष नियम इति ख्यापनार्थम्, अथवा अपवादपदप्रदर्शनार्थम्,तथाहि–कदाचिदुत्कलितप्रज्ञविनीतपुरुषापेक्षया तदनुग्रहार्थं उत्क-

मेणापि अन्यारम्भे चान्यव्याख्यायते, इति कृत प्रसङ्गेन, तत्र यस्मादिद शास्त्राभिधानमावश्यकश्रुतस्कन्ध इति तद्भेदाध्ययनानि तत आवश्यकं निक्षेप्तव्यम् श्रुतस्कन्धश्च, अपरस्त्वाह—किमिद शास्त्राभिधान प्रदीपाभिधानवत् यथार्थं आहोश्वित् पलाशाभिधानवत् अयथार्थं उत डित्थाद्यभिधानवत् अनर्थकं ?, तत्र यदि यथार्थ ततस्तदुपादेयम्, तत्रैव समुदायार्थपरिसमाप्तिभावात्, उच्यते–यथार्थम्, तथाहि–पूर्वसूरिप्रदर्शितेयमस्य व्युत्पत्ति –अवश्यं कर्त्तव्यमावश्यकम्, श्रमणादिभिरवश्य उभयकाल क्रियते इति भाव , क्वचिदिति कर्म्मणि बाहुलकात् डप्रत्यय॰, पृषोदरादय इति निपातनात् शेपरूपसिद्धिः, अथवा ज्ञानादिगुणानामा–समन्तात् वश्या इन्द्रियकपायादिभावशत्रवो यस्मात् तदावश्यकं 'शेषाद्वे'ति कच्प्रत्यय , यदिवा ज्ञानादिगुणकदम्बक मोक्षो वा आ–समन्तात् वश्य क्रियतेऽनेनेत्यावश्यक, अथवा 'आवस्सयं'ति प्राकृतशैल्या आवासक, गुणशून्यमात्मान गुणैरावासयतीत्यावासकं, गुणसान्निध्यमात्मन॰ करोतीति भावः, तच्चावश्यक चतुर्विधम्, तद्यथा–नामावश्यकं स्थापनावश्यक द्रव्यावश्यक भावावश्यकञ्च, तत्र जीवस्याजीवस्य जीवाना वा अजीवाना वा तदुभयस्य वा तदुभयेषा वा आवश्यकमिति नाम क्रियते तन्नामनामवतोरभेदोपचारात् नामावश्यकं, स्थापनावश्यक नाम काष्ठकर्मादिष्वक्षवराटकादिषु वा सद्भावस्थापनया वा असद्भावस्थापनया वा यदावश्यकमिति स्थाप्यते तत् स्थापनावश्यक, द्रव्यावश्यक द्विधा, तद्यथा–आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतो यस्यावश्यकमिति पद शिक्षित स्थित जित मित परिजित नामसमं घोपसम अहीनाक्षरमनत्यक्षरमव्याविद्धाक्षरमस्खलितममिलितमव्यत्याम्रेडितं प्रतिपूर्ण प्रतिपूर्णघोप कण्ठौष्ठविप्रमुक्त वाचनोपगत च स्यात् स पुरुष आगमतो द्रव्यावश्यकं, तत्र शिक्षितं नाम यत् पठनक्रियया

अन्त नीतम्, तदेवाविस्मरणतश्चेतसि स्थितत्वात् स्थित अप्रच्युतमित्यर्थ, परावर्त्तन कुर्वत परेण वा क्वचित्पृष्टस्य यत् शीघ्रमागच्छति तत् जितम्, अक्षरसङ्ख्यया पदसङ्ख्यया वा परिच्छिन्न मित, परि समन्तात् जित परिजित, परावर्त्तन कुर्वतो यत्क्रमेणोत्क्रमेण वा समागच्छतीति भाव, नामसमं यथा कस्यचित् स्वनाम शिक्षितं स्थित जित मित परिजित च भवति तथैतदपीति भावः, घोषसमं यथा गुरुणाऽभिहिता घोषास्तथा यत्र शिष्येणापि सम्यगुच्चार्यन्ते तद् घोषसममिति भाव, अहीनाक्षरमेकेनाप्यक्षरेणाहीनम्, अनत्यक्षरमेकेनाप्यक्षरेणानधिक, तथा न व्याविद्धानि-विपर्यस्तरत्नमालागतरत्नानीव विपर्यस्तान्यक्षराणि यत्र तदव्याविद्धाक्षरम्, उपलशकलाद्याकुलभूभागे लाङ्गलमिव यन्न स्खलति तदस्खलित, अनेकशास्त्रसम्बन्धीनि सूत्राणि एकत्र मीलयित्वा यत्पठ्यते तन्मिलित यन्न तथा तदमिलितम्, अव्यत्याम्रेडितमस्थानविरतिरहितं, अत एव प्रतिपूर्णं हीनाधिकाक्षराभावात्, प्रतिपूर्णघोष गुरुवत् सम्यगुदात्तादिघोषाणामुच्चारणात्, वाचनोपगत वाचनया प्रश्नेन परिवर्त्तनया धर्म्मकथया नानुप्रेक्षया उपगतं प्राप्त, शेष सुगमम्, नोआगमतो द्रव्यावश्यक त्रिविधम्, तद्यथा—ज्ञशरीरद्रव्यावश्यकं भव्यशरीरद्रव्यावश्यकं ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्यावश्यक च, तत्र ज्ञशरीरभव्यशरीरे पूर्ववत्, तद्व्यतिरिक्त त्रिधा, तद्यथा—लौकिकं कुप्रावचनिक लोकोत्तर च, तत्र ये इमे राजेश्वरतलवरमाडम्बिकप्रभृतय प्रातरुत्थाय शरीरचिन्तामुखदन्तप्रक्षालनराजकार्यादि कुर्वन्ति तल्लौकिक द्रव्यावश्यक, ये पुनरिमे चरकप्रमुखा. परिव्राजका प्रातरुत्थाय स्कन्धादिदेवतागृहसम्मार्जनोपलेपनधूपनादि कुर्वन्ति तत् कुप्रावचनिकमावश्यक, यत्पुनरेते श्रमणगुणमुक्तयोगिन षड्जीवनिकायनिरनुकम्पा हया इव उद्दामानो गजा इव निरङ्कुशाः

पाण्डुरपटप्रावरणा जिनानामनाज्ञया स्वच्छंदसो विहृत्योभयकाल आवश्यककरणायोपतिष्ठन्ते तल्लोकोत्तरं द्रव्यावश्यक, भावशून्यत्वेनाभिप्रेतफलाभावात्, एत्थ उदाहरण—वसतपुरं नगर, तत्थ गच्छो अगीअत्थसविग्गो विहरइ, तत्थ एगो अगीयत्थो समणगुणमुक्कजोगी, सो दिवसे २ उदउल्लससणिद्धआहाकम्माईणि पडिसेवित्ता विआले महया सवेएण आलोएइ, तस्स पुण गणी अगीअत्थत्तणओ पायच्छित्त दितो भणइ—अहो इमो धम्मसठिओ साहू, सुहं पडिसेविउं दुक्ख आलोएउ, एवं नाम एस आलोएइ अगूहंतो, असढत्तणतो एस सुद्धोत्ति, एयं दट्ठूण अन्ने अगीयत्था समणा पससति, चितति य—नवर आलोएयव्वं, नत्थेत्थ किचि पडिसेविएणाति, तत्थन्नया कयाइ कोइ गीयत्थो संविग्गो विहरमाणो आगतो, सो तं दिवसदेवसियविहिं दट्ठूण उदाहरण दरिसेइ—गिरिनयरे अ कोइ रयणवाणियगो, सो रयणाण घर भरेऊण पलीवेइ, तं पासित्ता सव्वो लोगो पससइ, अहो इमो धन्नो भयवंत हुयासण तिप्पेइ, अन्नया कयाइ तेण त घर पलीविय, वातो य पवलो जाओ, दड्ढ सव्व नयर, पच्छा रण्णा पडिभणितो, सवस्सावहारो से कतो, अन्नहिं नगरे एगो एव करेइ, सो रायणा सुतो जहा एव करेइ, सो सव्वस्सहरणं काऊण विसज्जितो, अडवीए कीस न पलीवेसि ?, जहा तेण वाणियगेण अवसेसावि दड्ढा एव तुमपि एयं पसंसतो एए साहुणो परिच्चयसि, जाहे न ठाइ ताहे साहुणो भणिया—एस महानिद्धम्मो अगीयत्थो अलं एयस्स आणाए, जइ एयस्स निग्गहो न कीरइ ताहे अन्नेऽवि विणस्सति, गत द्रव्यावश्यक, सम्प्रति भावावश्यकं वक्तव्य, तदपि द्विधा—आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतो भावावश्यकमावश्यकज्ञाता उपयुक्त, 'उपयोगो भावनिक्षेप' इति वचनात्, नोआगमतो भावावश्यक त्रिविध, तद्यथा—लौकिकं

अन्त नीतम्, तदेवाविस्मरणतश्चेतसि स्थितत्वात् स्थित अप्रच्युतमित्यर्थ, परावर्त्तन कुर्वतः परेण वा क्वचित्पृष्टस्य यत् शीघ्रमागच्छति तत् जितम्, अक्षरसङ्ख्यया पदसङ्ख्यया वा परिच्छिन्न मित, परि समन्तात् जित परिजित, परावर्त्तन कुर्वतो यत्क्रमेणोत्क्रमेण वा समागच्छतीति भाव, नामसमं यथा कस्यचित् स्वनाम शिक्षितं स्थित जित मित परिजित च भवति तथैतदपीति भावः, घोषसमं यथा गुरुणाऽभिहिता घोषास्तथा यत्र शिष्येणापि सम्यगुच्चार्यन्ते तद् घोषसममिति भाव, अहीनाक्षरमेकेनाप्यक्षरेणाहीनम्, अनत्यक्षरमेकेनाप्यक्षरेणानधिक, तथा न व्याविद्धानि-विपर्यस्तरत्नमालागतरत्नानीव विपर्यस्तान्यक्षराणि यत्र तदव्याविद्धाक्षरम्, उपलशकलाद्याकुलभूभागे लाङ्गलमिव यत्र स्खलति तदस्खलित, अनेकशास्त्रसम्बन्धीनि सूत्राणि एकत्र मीलयित्वा यत्पठ्यते तन्मिलितं यत्र तथा तदमिलितम्, अन्यत्याम्रेडितमस्थानविरतिरहित, अत एव प्रतिपूर्णं हीनाधिकाक्षराभावात्, प्रतिपूर्णघोष गुरुवत् सम्यगुदात्तादिघोषाणामुच्चारणात्, वाचनोपगत वाचनया प्रश्नेन परिवर्त्तनया धर्मकथया नानुप्रेक्षया उपगतं प्राप्त, शेष सुगमम्, नोआगमतो द्रव्यावश्यक त्रिविधम्, तद्यथा—ज्ञशरीरद्रव्यावश्यक भव्यशरीरद्रव्यावश्यकं ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्यावश्यक च, तत्र ज्ञशरीरभव्यशरीरे पूर्ववत्, तद्व्यतिरिक्त त्रिधा, तद्यथा—लौकिकं कुप्रावचनिक लोकोत्तर च, तत्र ये इमे राजेश्वरतलवरमाडंबिकप्रभृतय प्रातरुत्थाय शरीरचिन्तामुखदन्तप्रक्षालनराजकार्यादि कुर्वन्ति तल्लौकिक द्रव्यावश्यक, ये पुनरिमे चरकप्रमुखा परिव्राजका प्रातरुत्थाय स्कन्धादिदेवतागृहसम्मार्जनोपलेपनधूपनादि कुर्वन्ति तत् कुप्रावचनिकमावश्यक, यत्पुनरेते श्रमणगुणमुक्तयोगिन षड्जीवनिकायनिरनुकम्पा हया इव उद्दामानो गजा इव निरङ्कुशाः

सञ्चरन्त पतङ्गकीटा॰ समागत्य मासाद्यामिषोपभोगलुब्धा॰ कीलकान्तरेष्वितस्ततः परिभ्रमन्तो लाला प्रमुञ्चन्ति, ताश्च कीलकेषु लग्ना॰ परिगृह्यन्ते, एतत्पट्टसूत्रमभिधीयते, अनेनैव क्रमेण मलयविषयोत्पन्नं तदेव मलय, इत्थमेव चीनविषयब-हिरुत्पन्नमशुकम्, इत्थमेव चीनविषयोत्पन्नं तदेव चीनाशुकमित्यभिधीयते, क्षेत्रविशेषाद्धि कीटविशेष', कीटविशेषाच्च पट्टसू-त्रादिव्यपदेशविशेष इति, एवं क्वचिद् विषये मनुष्यादिशोणितं गृहीत्वा केनापि योगेन युक्त भाजनसम्पुटे स्थाप्यते, तत्र च प्रभूता कृमय समुत्पद्यन्ते, ते च वाताभिलाषिणो भाजनच्छिद्रैर्निर्गत्य तदासन्न पर्यटन्तो यल्लालाजालमभिमुञ्चन्ति तत्कृ-मिराग पट्टसूत्रमुच्यते, तच्च रक्तवर्णकृमिसमुत्थत्वात् स्वपरिणामत एव रक्तं भवति, अन्ये त्वभिदधति–यदा तत्र शोणिते कृमय॰ समुत्पन्ना भवन्ति तदा सकृमिकमेव तन्मलित्वा किट्टिस परित्यज्य रसो गृह्यते, तत्र च कश्चिद्योग॰ प्रक्षिप्यते, तेन यद्रज्यते पट्टसूत्र तत्कृमिरागमिति, तच्च धौताद्यवस्थास्वपि न मनागपि राग मुञ्चति, वालज पञ्चविधं, तद्यथा—और्णिकमौष्ट्रिक मृगलोमिक कौतव किट्टिस च, तत्र ऊर्णामय और्णिकम्, औष्ट्ररोमनिष्पन्नमौष्ट्रिक, मृगाकृतयो बृहत्पुच्छा आटविका जीवविशेषा मृगास्तल्लोमनिष्पन्न मृगलोमिकं, उदररोमनिष्पन्नं कौतवम्, ऊर्णादीना यदुद्धरितं किट्टिस तन्निष्पन्न सूत्रमपि किट्टिसं, वल्वज सणप्रभृति, भावश्रुतं द्विधा—आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतो ज्ञाता उपयुक्त', नोआ-गमतो द्विविध–लौकिक लोकोत्तरं च, तत्र लौकिकं भारतरामायणादि, लोकोत्तरं द्वादशाङ्गं गणिपिटकम् । आवश्यकं नोआगमतो भावश्रुतं, नोशब्द एकदेशवचन', तस्य चेमान्येकार्थिकानि–श्रुतं सूत्र ग्रन्थ॰ सिद्धान्त॰ प्रवचनमाज्ञा वचन उपदेश प्रज्ञापना आगम॰, उक्त च—"सुयसुत्तगंथसिद्धंतपवयणे आणवयणउवएसे । पण्णवणआगमे या एगट्ठा

कुप्रावचनिक लोकोत्तर च, तत्र यत्पूर्वाह्णे भारतव्याख्यानम् अपराह्णे रामायणव्याख्यानमेतल्लौकिक, यत् पुनरेते चरकप्रभृतय पाखण्डस्था निजनिजदेवतास्मरणजापप्रमुखमनुष्ठान कुर्वन्ति तत् कुप्रावचनिक भावावश्यकं, यत् पुन श्रमणो वा श्रमणी वा श्रावको वा श्राविका वा एकान्ते विशुद्धचित्त उभयकाल प्रतिक्रमण करोति तल्लोकोत्तर नोआगमतो भावावश्यक, ज्ञानक्रियारूपोभयपरिणामात्मकत्वात्, मिश्रवचनश्चात्र नोशब्द, अनेन लोकोत्तरेणेहाधिकार, अस्य चामून्येकार्थिकानि—आवश्यक अवश्यकरणीय ध्रुवनिग्रहो विशुद्धि अध्ययनषट्कवर्ग न्याय आराधनामार्ग इति, उक्त च—"आवस्सयं अवस्सकरणिज्ज धुवनिग्गहो विसोही य। अज्झयणछक्कवग्गो नाओ आराहणामग्गो" ॥ १ ॥ (अनु-२*) आवश्यकशब्दस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शिका चेयं गाथा—"समणेण सावएण य अवस्स कायव्वय हवइ जम्हा। अतो अहोनिसस्स य तम्हा आवस्सय नाम॥१॥(अनु-३*)"श्रुतमपि चतुर्विध—तद्यथा—नामश्रुत स्थापनाश्रुत द्रव्यश्रुत भावश्रुतं च, तत्र नामस्थापने प्रतीते, द्रव्यश्रुत द्विधा—आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतो ज्ञाता तत्र चानुपयुक्त, नोआगमतस्त्रिविध—ज्ञशरीरभव्यशरीरतद्व्यतिरिक्तभेदात्, तत्र ज्ञशरीरभव्यशरीरे पूर्ववत्, तद्व्यतिरिक्त पुस्तकपत्रन्यस्तम्, अथवा श्रुतमिति सूत्रमप्युच्यते, तच्च सूत्र तद्व्यतिरिक्त पञ्चधा, तद्यथा—अण्डजं पोण्डजं कीटज वालज वल्वजं च, तत्र अण्डज चटकसूत्र, पञ्चेन्द्रियहंसगर्भसम्भवमित्यन्ये, पोण्डजं कर्पासप्रभव, कीटजं पञ्चधा, तद्यथा—पट्टसूत्र मलयं अंशुक चीनांशुक कृमिराग, अत्र वृद्धव्याख्या—किल यत्र विषये पट्टसूत्रमुत्पद्यते तत्रारण्ये वननिकुञ्जस्थाने मासचीडादिरूपस्यामिषस्य पुञ्जा क्रियन्ते, तेषा च पुञ्जाना पार्श्वतो निम्ना उन्नताश्च सान्तरा बहव कीलका भूमौ निखन्यन्ते, तेषु च वनान्तरेषु

सञ्चरन्त पतङ्गकीटा समागत्य मासाद्यामिषोपभोगलुब्धा॰ कीलकान्तरेष्वितस्ततः परिभ्रमन्तो लालाः प्रमुञ्चन्ति, ताश्च कीलकेषु लग्ना॰ परिगृह्यन्ते, एतत्पट्टसूत्रमभिधीयते, अनेनैव क्रमेण मलयविषयोत्पन्नं तदेव मलय, इत्थमेव चीनविषयबहिरुत्पन्नमशुकम्, इत्थमेव चीनविषयोत्पन्नं तदेव चीनांशुकमित्यभिधीयते, क्षेत्रविशेषाद्धि कीटविशेष॰, कीटविशेषाच्च पट्टसूत्रादिव्यपदेशविशेष इति, एवं क्वचिद् विषये मनुष्यादिशोणितं गृहीत्वा केनापि योगेन युक्तं भाजनसम्पुटे स्थाप्यते, तत्र च प्रभूता कृमय॰ समुत्पद्यन्ते, ते च वाताभिलाषिणो भाजनच्छिद्रैर्निर्गत्य तदासन्न पर्यटन्तो यल्लालाजालमभिमुञ्चन्ति तत्कृमिराग पट्टसूत्रमुच्यते, तच्च रक्तवर्णकृमिसमुत्थत्वात् स्वपरिणामत एव रक्त भवति, अन्ये त्वभिदधति–यदा तत्र शोणिते कृमय समुत्पन्ना भवन्ति तदा सकृमिकमेव तन्मलित्वा किट्टिस परित्यज्य रसो गृह्यते, तत्र च कश्चिद्योग॰ प्रक्षिप्यते, तेन यद्रज्यते पट्टसूत्र तत्कृमिरागमिति, तच्च धौताद्यवस्थास्वपि न मनागपि राग मुञ्चति, वालजं पञ्चविधं, तद्यथा—और्णिकमौष्ट्रिक मृगलोमिक कौतव किट्टिस च, तत्र ऊर्णामय और्णिकम्, औष्ट्ररोमनिष्पन्नमौष्ट्रिक, मृगाकृतयो बृहत्पुच्छा आटविका जीवविशेषा मृगास्तल्लोमनिष्पन्न मृगलोमिकं, उदररोमनिष्पन्न कौतवम्, ऊर्णादीना यदुद्धरितं किट्टिस तन्निष्पन्न सूत्रमपि किट्टिस, वल्वज सणप्रभृति, भावश्रुतं द्विधा—आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतो ज्ञाता उपयुक्त, नोआगमतो द्विविधं–लौकिक लोकोत्तरं च, तत्र लौकिकं भारतरामायणादि, लोकोत्तरं द्वादशाङ्गं गणिपिटकम् । आवश्यक नोआगमतो भावश्रुतं, नोशब्द एकदेशवचन, तस्य चेमान्येकार्थिकानि–श्रुतं सूत्र ग्रन्थ सिद्धान्तः प्रवचनमाज्ञा वचन उपदेश प्रज्ञापना आगम, उक्तं च—"सुयसुत्तगंथसिद्धंतपवयणे आणवयणउवएसे । पण्णवणआगमे या एगट्ठा

पज्जवा सुत्ते॥१॥"(अनु ४ᴥवि ८९४)स्कन्धोऽपि नामादिभेदाच्चतुर्विध , तत्र नामस्थापने गते, द्रव्य[श्रुत]स्कन्धो द्विधा–आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतो ज्ञाताऽनुपयुक्त , नोआगमतस्त्रिविधो–ज्ञशरीरभव्यशरीरतद्व्यतिरिक्तभेदात्, तत्र ज्ञशरीरभव्यशरीरे प्रतीते, तद्व्यतिरिक्तस्त्रिविध , तद्यथा–सचित्तोऽचित्तो मिश्रश्च, तत्र सचित्तो द्विपदादि॰ अचित्तो द्विप्रदेशकादिर्मिश्र सेनादेर्देशादि , भावस्कन्धो द्विधा–आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतो ज्ञाता उपयुक्तो, नोआगमतस्त्विदमावश्यक, नोशब्दो देशवचन , सकलश्रुतस्कन्धापेक्षया आवश्यकश्रुतस्कन्धस्य एकदेशत्वात्, सामायिकादीना श्रुतविशेषाणा स्कन्ध श्रुतस्कन्ध आवश्यक च तत् श्रुतस्कन्धश्च आवश्यकश्रुतस्कन्ध॰। आह—कस्मादिदमावश्यक षडध्ययनात्मकम् ?, उच्यते, षडर्थाधिकारभावात्, ते चामी सामायिकादीना यथाक्रममर्थाधिकारा , "सावज्जजोगविरई १ उक्कित्तण २ गुणवतो अ पडिवत्ती ३। खलियस्स निंदणा ४ वणतिगिच्छ ५ गुणधारणा ६ चेव॥१॥" (अनु-६ᴥवि ९०२) अस्या विनेयजनानुग्रहायाक्षरगमनिका–प्रथमे सामायिकलक्षणेऽध्ययने प्राणातिपातादिसर्वसावद्ययोगविरतिरर्थाधिकार , 'उक्कित्तण' इति द्वितीये चतुर्विंशतिस्तवाध्ययने प्रधानकर्मक्षयकारणत्वात् लब्धबोधविशुद्धिहेतुत्वात् पुनर्बोधिफलत्वाच्च सर्वसावद्ययोगविरत्युपदेशकत्वेनोपकारिणा तीर्थकृता गुणोत्कीर्त्तनाधिकारः, 'गुणवतो अ पडिवत्ती'त्ति गुणा —मूलगुणोत्तरगुणरूपा व्रतपिण्डविशुद्ध्यादयस्ते विद्यन्ते यस्यासौ गुणवान् तस्य प्रतिपत्ति॰ वन्दनकादिका कर्त्तव्येति तृतीये वन्दनाध्ययनेऽर्थाधिकार , चशब्दात्पुष्टालम्बनेऽगुणवतोऽपि प्रतिपत्ति कर्त्तव्येति द्रष्टव्य, 'खलियस्स निंदण'त्ति स्खलितस्य–मूलोत्तरगुणेषु प्रमादाचीर्णस्य प्रत्यागतसवेगस्य जन्तोर्विशुद्धाध्यवसायवतोऽकार्यमिति निन्दा प्रतिक्रमणेऽर्थाधिकार , 'वणतिगिच्छा'

इति कायोत्सर्गाध्ययने व्रणचिकित्सा अर्थाधिकार', इदमुक्त भवति—चारित्रपुरुषस्य योऽयमतिचाररूपो भावव्रणस्तस्य दशविधप्रायश्चित्तभेषजेन कायोत्सर्गाध्ययने चिकित्सा प्रतिपादयिष्यते इति, 'गुणधारणा चेवे'ति प्रत्याख्यानाध्ययने गुणधारणा अर्थाधिकारः, इदमत्र हृदयम्–मूलगुणोत्तरगुणप्रतिपत्तिस्तस्याश्च निरतिचारसन्धारण यथा भवति तथा प्रत्याख्यानाध्ययने प्ररूपणा करिष्यते, चशब्दादन्ये चापान्तरालार्थाधिकारा विज्ञेयाः, एवकारोऽवधारणे इति गाथार्थ.॥ एतेषा चार्थाधिकाराणा प्रत्यध्ययनमर्थाधिकारद्वार एवावसर, केवलमिह प्रसङ्गत उक्ता. । तदेवमावश्यकश्रुतस्कन्धाना न्यास उक्त, इदानीमध्ययनन्यासप्रस्ताव., त चानुयोगद्वारक्रमायात प्रत्यध्ययनमोघनिष्पन्ने नामनिष्पन्ने च लाघवार्थं वक्ष्याम., एष आवश्यकस्य समुदायार्थ., साम्प्रतमवयवार्थप्रदर्शनाय एकैकाध्ययन वक्ष्यामः, तत्र प्रथमसध्ययन सामायिक, प्रथमता चास्य समभावलक्षणत्वाच्चतुर्विंशतिस्तवादीना च तद्भेदत्वात्, अस्य च सामायिकाध्ययनस्य महापुरस्येव चत्वारि अनुयोगद्वाराणि भवन्ति, अनुयोगो नाम सूत्रस्य व्याख्यान तस्य द्वाराणीव द्वाराणि–तत्प्रवेशमुखानि अनुयोगद्वाराणि, यथा हि अकृतद्वार नगरमनगरमेव भवति, कृतैकद्वारमपि हस्त्यश्वरथजनसङ्कुलत्वात् दुःखसञ्चार कार्यातिपत्तये च जायते, कृतचतुर्मूलप्रतोलीद्वार तु सप्रतिद्वार सुखनिर्गमप्रवेशं कार्यानतिपत्तये च, सामायिकपुरमप्यर्थाधिगमोपायद्वारशून्यमशक्याधिगम भवति, कृतैकानुयोगद्वारमपि कृच्छ्रेण द्राघीयसा च कालेनाधिगम्यते, विहितसप्रभेदोपक्रमादिद्वारचतुष्टयं तु सुखाधिगममल्पीयसा च कालेनाधिगम्यते, ततः फलवाननुयोगद्वारोपन्यासः, उक्त च— "अणुओगद्दाराइ महापुरस्सेव तस्स चत्तारि । अणुओगोत्ति तदत्थो, दाराइं तस्स उ मुहाइं ॥ १ ॥ अकयद्दारमनगर,

पज्जया सुत्ते॥१॥"(अनु-४७वि ८९४)स्कन्धोऽपि नामादिभेदाच्चतुर्विध॰, तत्र नामस्थापने गते, द्रव्य[श्रुत]स्कन्धो द्विधा–आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतो ज्ञाताऽनुपयुक्त॰, नोआगमतस्त्रिविधो–ज्ञशरीरभव्यशरीरतद्व्यतिरिक्तभेदात्, तत्र ज्ञशरीरभव्यशरीरे प्रतीते, तद्व्यतिरिक्तस्त्रिविध॰, तद्यथा–सचित्तोऽचित्तो मिश्रश्च, तत्र सचित्तो द्विपदादि अचित्तो द्विप्रदेशकादिर्मिश्र सेनादेर्देशादि, भावस्कन्धो द्विधा–आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतो ज्ञाता उपयुक्तो, नोआगमतस्त्विदमावश्यक, नोशब्दो देशवचन, सकलश्रुतस्कन्धापेक्षया आवश्यकश्रुतस्कन्धस्य एकदेशत्वात्, सामायिकादीना श्रुतविशेषाणा स्कन्ध श्रुतस्कन्ध आवश्यक च तत् श्रुतस्कन्धश्च आवश्यकश्रुतस्कन्धः। आह—कस्मादिदमावश्यक षडध्ययनात्मकम् ?, उच्यते, षडर्थाधिकारभावात्, ते चामी सामायिकादीना यथाक्रममर्थाधिकाराः, "सावज्जजोगविरई १ उक्कित्तण २ गुणवतो अ पडिवत्ती ३। खलियस्स निंदणा ४ वणतिगिच्छ ५ गुणधारणा ६ चेव॥१॥" (अनु-६७वि ९०२) अस्या विनेयजनानुमहायाक्षरगमनिका–प्रथमे सामायिकलक्षणेऽध्ययने प्राणातिपातादिसर्वसावद्ययोगविरतिरर्थाधिकार॰, 'उक्कित्तण' इति द्वितीये चतुर्विंशतिस्तवाध्ययने प्रधानकर्मक्षयकारणत्वात् लब्धबोधविशुद्धिहेतुत्वात् पुनर्बोधिफलत्वाच्च सर्वसावद्ययोगविरत्युपदेशकत्वेनोपकारिणा तीर्थकृता गुणोत्कीर्त्तनाधिकार॰, 'गुणवतो अ पडिवत्ती'त्ति गुणा॰–मूलगुणोत्तरगुणरूपा व्रतपिण्डविशुद्ध्यादयस्ते विद्यन्ते यस्यासौ गुणवान् तस्य प्रतिपत्ति॰ वन्दनकादिका कर्त्तव्येति तृतीये वन्दनाध्ययनेऽर्थाधिकार, चशब्दात्पुष्टालम्बनेऽगुणवतोऽपि प्रतिपत्तिः कर्त्तव्येति द्रष्टव्य, 'खलियस्स निंदण'त्ति स्खलितस्य–मूलोत्तरगुणेषु प्रमादाचीर्णस्य प्रत्यागतसवेगस्य जन्तोर्विशुद्धाध्यवसायवतोऽकार्यमिति निन्दा प्रतिक्रमणेऽर्थाधिकार, 'वणतिगिच्छा'

इति कायोत्सर्गाध्ययने व्रणचिकित्सा अर्थाधिकार', इदमुक्त भवति—चारित्रपुरुषस्य योऽयमतिचाररूपो भावव्रणस्तस्य दशविधप्रायश्चित्तभेषजेन कायोत्सर्गाध्ययने चिकित्सा प्रतिपादयिष्यते इति, 'गुणधारणा चेवे'ति प्रत्याख्यानाध्ययने गुणधारणा अर्थाधिकारः, इदमत्र हृदयम्—मूलगुणोत्तरगुणप्रतिपत्तिस्तस्याश्च निरतिचारसन्धारण यथा भवति तथा प्रत्याख्यानाध्ययने प्ररूपणा करिष्यते, चशब्दादन्ये चापान्तरालार्थाधिकारा विज्ञेयाः, एवकारोऽवधारणे इति गाथार्थ ॥ एतेषा चार्थाधिकाराणा प्रत्यध्ययनमर्थाधिकारद्वार एवावसरः, केवलमिह प्रसङ्गत उक्ता. । तदेवमावश्यकश्रुतस्कन्धाना न्यास उक्त., इदानीमध्ययनन्यासप्रस्ताव., त चानुयोगद्वारक्रमायात प्रत्यध्ययनमोघनिष्पन्ने नामनिष्पन्ने च लाघवार्थ वक्ष्याम , एष आवश्यकस्य समुदायार्थः, साम्प्रतमवयवार्थप्रदर्शनाय एकैकाध्ययनं वक्ष्यामः, तत्र प्रथममध्ययनं सामायिक, प्रथमता चास्य समभावलक्षणत्वाच्चतुर्विंशतिस्तवादीना च तद्भेदत्वात्, अस्य च सामायिकाध्ययनस्य महापुरस्येव चत्वारि अनुयोगद्वाराणि भवन्ति, अनुयोगो नाम सूत्रस्य व्याख्यानं तस्य द्वाराणीव द्वाराणि—तत्प्रवेशमुखानि अनुयोगद्वाराणि, यथा हि अकृतद्वार नगरमनगरमेव भवति, कृतैकद्वारमपि हस्त्यश्वरथजनसङ्कुलत्वात् दु.खसञ्चार कार्यातिपत्तये च जायते, कृतचतुर्मूलप्रतोलीद्वार तु सप्रतिद्वार सुखनिर्गमप्रवेशं कार्यानतिपत्तये च, सामायिकपुरमप्यर्थाधिगमोपायद्वारशून्यमशक्याधिगमं भवति, कृतैकानुयोगद्वारमपि कृच्छ्रेण द्राघीयसा च कालेनाधिगम्यते, विहितसप्रभेदोपक्रमादिद्वारचतुष्टयं तु सुखाधिगममल्पीयसा च कालेनाधिगम्यते, ततः फलवाननुयोगद्वारोपन्यासः, उक्त च— "अणुओगदाराइ महापुरस्सेव तस्स चत्तारि । अणुओगोत्ति तदत्थो, दाराइं तस्स उ मुहाइ ॥ १ ॥ अकयद्दारमनगर,

फएगदारपि दुक्खसचारं। चउमूलद्दार पुण सप्पडिदारं सुहाहिगम॥२॥ सामाइयपुरमेनं (महपुरमवि) अकयद्दार तहेगदारं वा। दुरहिगम चउदार सप्पडिदार सुहाहिगम ॥३॥ (वि ९०७ ९) तानि चानुयोगद्वाराण्यमूनि—उपक्रमो निक्षेप॰ अनुगमो नय , तत्र शास्त्रमुपक्रम्यते—समीपमानीयते निक्षेपस्यानेनेति उपक्रम , निक्षेपयोग्यतापादनमिति भाव॰, उपक्रमान्तर्गतभेदैर्हि विचारित निक्षिप्यते नान्यथेति, निक्षेपण निक्षेपो—नामादिभेदै शास्त्रस्य न्यसन, अनुगमनमनुगम्यते वा शास्त्रमनेनेति अनुगम — सूत्रस्यानुकूल परिच्छेद , तथा नयनं नीयते वा अनेनेति नय —वस्तुनो वाच्यस्य पर्यायाणा सम्भवतोऽधिगम॰। ननूपक्रमादिद्वाराणा किमित्येव क्रम ?, उच्यते, इह नानुपक्रान्त सत् निक्षिप्यतेऽसमीपीभूतत्वात्, गुरुपर्वक्रमलक्षणेन हि सम्बन्धेन समीपमानीत नामादिभेदैर्निक्षेप्तु शक्य, नान्यथेति, न च नामादिभेदैरनिक्षिप्तं यथावदर्थतोऽनुगम्यते, न चार्थतोऽननुगत नयैर्विचारयितु शक्यते, ततोऽयमेव क्रम॰, उक्तं च—"दारक्कमोऽयमेव उ निक्खिप्पइ जेण नासमीवत्थ। अणुगम्मइ नानत्थ नाणुगमो नयमयविहूणो ॥१॥"(वि ९१५) तत्र उपक्रमो द्विविध —शास्त्रीय इतरश्च, तत्रेतर॰ षट्प्रकार॰, तद्यथा—नामोपक्रम स्थापनोपक्रमो द्रव्योपक्रम॰ क्षेत्रोपक्रम कालोपक्रमो भावोपक्रमश्च, तत्र नामस्थापने सुगमे, द्रव्योपक्रमो द्विधा—आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमत उपक्रमपदार्थज्ञस्तत्र चानुपयुक्त॰, नोआगमतस्त्रिधा—ज्ञशरीरद्रव्योपक्रमो भव्यशरीरद्रव्योपक्रमो ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्योपक्रमश्च, तत्राद्यभेदद्वयं प्रतीतं, तद्व्यतिरिक्तद्रव्योपक्रमस्त्रिविधस्तद्यथा—सचित्तद्रव्योपक्रमोऽचित्तद्रव्योपक्रम मिश्रद्रव्योपक्रमश्च, सचित्तद्रव्योपक्रमस्तु त्रिधा—द्विपदचतुष्पदापदोपाधिभेदात्, पुनरेकैको द्विधा-परिकर्मणि वस्तुनाशे च, तत्र परिकर्म नाम द्रव्यस्य गुणविशेषपरिणामकरणं, वस्त्वभावापादनं वस्तुनाश , तत्र

परिकर्म्मणि द्विपदोपक्रमो यथा पुरुपस्य वर्णादिकरणमथवा कर्णस्कन्धवर्द्धनादि, अन्ये तु शास्त्रगन्धर्वनृत्यादिकलासम्पादनमपि द्रव्योपक्रम व्याचक्षते, तदसाधु, शास्त्रादिपरिज्ञानस्य विज्ञानविशेपात्मकत्वात् तदुपक्रमस्य भावोपक्रमत्वात्, यदिवा आत्मद्रव्यसस्कारविवक्षया द्रव्योपक्रमत्वेऽप्यविरोध , एव शुकशारिकादीनामपि शिक्षागुणविशेपकरण भावनीय, तथा चतुष्पदाना हस्त्यादीना शिक्षागुणविशेपकरणं चतुष्पदोपक्रम , अपदाना वृक्षादीना वृक्षायुर्वेदोपदेशाद्वार्द्धक्यादिगुणापादनमपदोपक्रम । ननु यत्स्वय कालान्तरभाव्युपक्रम्यते यथा तरोर्वार्द्धक्यादि तत्र परिकर्म्मणि द्रव्योपक्रमता युक्ता, वर्णकरण कलादिसम्पादनं च कालान्तरेऽपि विवक्षितहेतुजालमन्तरेण नोपपद्यते तत॰ कथ तस्य परिकर्म्मणि द्रव्योपक्रमता ?, नैप दोप॰, विवक्षितहेतुजालमन्तरेण नोपपद्यते इत्यस्यासिद्धत्वात्, वर्णो हि नामकर्मविपाकोदयसम्भवी कलादयोऽपि च ज्ञानावरणकर्म्मक्षयोपशमभाविनः, ततो विवक्षितहेतुजालमन्तरेणापि कालान्तरे स्वयमप्येते सम्भवन्ति, विभ्रमविलासादीना युवावस्थाया तथा दर्शनात्, तत॰ स्वय कालान्तरभाविनामेतेपा अर्वाक् विवक्षितहेतुजालेन सम्पादन उपपद्यते परिकर्म्मण्युपक्रमणमिति, वस्तुविनाशे तु पुरुपादीनामुपक्रमणं खड्गादिभिर्विनाशः । आह–परिकर्म्मवस्तुविनाशयोरभेद एव, उभयत्रापि पूर्वरूपपरित्यागेनोत्तरावस्थापत्तेरविशिष्टत्वात्, तदसम्यक्, परिकर्मोपक्रमजनितोत्तररूपापत्तौ हि प्राणिनामविशेपेण प्रत्यभिज्ञानाद्युपजायते, वस्तुनाशोपक्रमसम्पादिते तूत्तरधर्म्मे वस्तुन्यदर्शनमिति महान् विशेपः, अथवा एकत्र नाश एव विवक्षितो नोत्तरावस्थेत्यदोप॰, अचित्तद्रव्योपक्रम॰ परिकर्म्मणि यथा पद्मरागमणे॰ क्षारमृत्पुटपाकादिना वैमल्यापादन, वस्तुविनाशे विनाश॰, मिश्रद्रव्योपक्रमः परिकर्म्मणि कटकादिविभूपितपुरुपादिद्र-

व्यस्य शिक्षापादन, वस्तुविनाशे खड्गादिभिर्विनाशः । कारकयोजना स्वधिया भावनीया, तद्यथा—द्रव्यस्य द्रव्याणा द्रव्यण द्रव्यैर्वा द्रव्ये द्रव्येषु वा उपक्रमो द्रव्योपक्रम , तत्र द्रव्यस्योपक्रमो यथा एकस्य पुरुपस्य शिक्षाकरण, द्रव्याणामुपक्रमो यथा तेपामेव वहूना, द्रव्येणोपक्रमो यथा फलकेन समुद्रतरण, द्रव्यैरुपक्रमो वहुभि यथा फलकैर्नाव निष्पाद्य समुद्रोल्लङ्घन, द्रव्ये उपक्रमो यथा कस्याप्येकस्मिन् फलके उपविष्टस्य शिक्षाकरणं, द्रव्येपूपक्रमो वहूपूपविष्टस्य, तथा क्षेत्रस्योपक्रम क्षेत्रोपक्रम , सोऽपि द्विधा—परिकर्मणि वस्तुविनाशे च, ननु क्षेत्रमाकाश 'खेत्त खलु आगास' मिति वचनात्, तच्चामूर्त्तं नित्य च, ततः कथ तस्य परिकर्म्मविनाशोपपत्ति ?, उच्यते, इह तद्व्यवस्थितद्रव्यपरिकर्मविनाशौ भवत• उपचारेण खलु क्षेत्रस्यापि परिकर्म्मविनाशौ व्यपदिश्येते, भवति च तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेशो, यथा—मञ्चा• क्रोशन्ति, ततो न कश्चिद्दोष , तत्र परिकर्म्मणि क्षेत्रोपक्रमो नावा समुद्रस्योल्लङ्घन हलकुलिकादिभिर्वा इक्ष्वादिक्षेत्रस्य परिकर्म्मणा, वस्तुविनाशे क्षेत्रोपक्रमो गजवन्धनादिभि क्षेत्रस्य विरूपीकरण, तथा कालो नाम वर्त्तनादिरूपत्वात् द्रव्यपर्याय•, ततो द्रव्यस्य परिकर्म्मणि वस्तुविनाशे वा कालस्यापि तावुपचर्येते, इति कालोपक्रमः, उक्त च—"ज वत्तणाइरूवो कालो दव्वाण चेव पज्जाओ। ता तक्करणविणासे कीरइ कालोवयारोत्थ (उ) ॥१॥" (वि ९२६) अथ ये वर्त्तनादिरूपमेव कालमिच्छन्ति तन्मतेन कालोपक्रम एवरूपो भवतात्, यस्तु लोकप्रसिद्धो घटिकामुहूर्त्तप्रहरादिरूपस्तस्य कथं परिकर्म्मरूपो विनाशरूपश्च उपक्रम ?, उच्यते, इह यत् शङ्क्वादिच्छायया नाडिकया वा यथार्थं प्रहरादिपरिज्ञान स परिकर्म्मणि कालोपक्रम , यत्तु ग्रहनक्षत्रादिचारविशेषैर्विरूपीभवन स वस्तुविनाशे कालोपक्रम , आह च—"छायाएँ नालियाए व परिकम्म से जहत्थविण्णाण। रिक्खा-

ईचारेहि य तस्स विणासो विवज्जासो ॥ १ ॥" (वि ९२७) भावोपक्रमो द्विधा—आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतो ज्ञाता उपयुक्तः, नोआगमतो द्विधा—प्रशस्तोऽप्रशस्तश्च, भावोपक्रमो हि नाम परहृदयाकूतस्य यथावत्परिज्ञानं, तच्च प्रशस्ताप्रशस्तविषयतया द्विभेदमिति द्विधा भावोपक्रम—प्रशस्तोऽप्रशस्तश्च, तत्राप्रशस्तो ब्राह्मणीगणिकामात्यादीनां, अत्रोदाहरणानि, एगा मरुगिणी, सा चिंतेइ—किह धूयाओ सुहियाओ होज्जत्ति?, ताहे जेट्ठिया धूया सिक्खविया—जह तुम वरेण सह कीलंती अवसर लहेऊण वर मत्थए पण्हियाए आहणिज्जासि, तीए तहा कय, सो तुट्ठो पायं मद्दितुमारद्धो, न हु दुक्खाविया तुमंति, ततो पभाए तीए मायाए कहियं, ताए भण्णइ—जं करेहि तं करेहि, न एस तुब्भ अवरज्झइ' इति, बीया सिक्खविया, तीएवि तहा कय, सो झंखित्ता उवसंतो, मायाए कहियं, सा भणइ—तुमंपि वीसत्था चिट्ठह, नवरं झंखणतो एसत्ति, तइया सिक्खविया, तीएवि पाएण मत्थए आहतो, सो रुट्ठो, तेण दढं पिट्टिता, धाडिया य, तं अकुलपुत्ती जा एव करेसि, तीए मायाए कहियं, पच्छा कहवि अणुगमिओ, अम्ह एस कुलधम्मोत्ति, धूया य भणिया—जहा देवयस्स तहा वट्टिज्जासि, न अन्नहा इति । गणियादिट्ठतो—एगंमि नयरे चउसट्ठिकलाकुसला गणिया, तीए परभावोवक्कमणनिमित्त रइघरंमि सव्वाओ पगईओ नियनियवावार करेमाणीओ आलिहावियाओ, तत्थ य जो जो एइ वद्धइमाइ सो सो णिय नियं सिप्प पसंसेइ, नायभावो य सुअणुयत्तो हवइ, अणुयत्तिओ य उवयारं गाहितो बहुयं बहुयं दव्वजायं वियरइ, एसवि अपसत्थो भावोवक्कमो । इयाणिममच्चदिट्ठतो—एगंमि नयरे कोइ राया अस्सवाहणियाए अमच्चेण सह निग्गतो, तत्थ य रन्ने अस्सेण वच्चंतेण कंमिवि पएसे काइया वोसिरिया, खेल्लरं बद्धं, तं पुढवीए थिरत्तणतो तहट्ठियं चेव रण्णा पडिनियत्त-

माणेण सुइर निज्झाइय, चिंतिय च रण्णा–इह तलाग सोहण हवइत्ति, न उण वुत्त, अमच्चेण य इंगियागारकुसलेण रायाणमणापुच्छिय महासरवर खणाविय, से पालिए आरामा पचुरा कया, तेण कालेण तेणं समएण रन्ना पुणरवि अस्सवाहणियाए गच्छतेण दिठ्ठ, भणियं चऽणेण–केणेय खणाविय ?, अमच्चेण भणिय–सामि ! तुब्भेहिं चेव, राइणा भणिय–कह ?, अमच्चेण भणिय–अवलोयणाए कहिए परितुट्ठेण रण्णा पसाओ कतो, एसोऽवि अपसत्थो भावोवक्कमो, उक्तोऽप्रशस्तो भावोपक्रम । इदानी प्रशस्त उच्यते–तत्र श्रुतादिनिमित्तमाचार्यभावोपक्रम॰ प्रशस्त॰, आह–ननु व्याख्याङ्गप्रतिपादनाधिकारे गुरुभावोपक्रमाभिधानमनर्थक, तदसम्यक्, तस्यापि व्याख्याङ्गत्वात्, गुर्वधीना हि शास्त्रारम्भास्तत अवश्य कर्त्तव्यो गुरुभावोपक्रम॰, उक्तं च–"गुर्वायत्ता यस्माच्छास्त्रारम्भा भवन्ति सर्वेऽपि । तस्माद् गुर्वाराधनपरेण हितकाङ्क्षिणा भाव्यम् ॥ १ ॥ (प्रश ६९) तथा भाष्यकारेणाप्यभापि—"गुरुचित्तायत्ताइ वक्खाणगाइ जेण सवाइं । तो जेण सुप्पसन्न होइ तय तं तहा कज्ज ॥१॥ जो जेण पगारेणं तूसइ करणविणयाणुवित्तीहिं । आराहणाएँ मग्गो सोच्चिय अधाहतो तस्स ॥२॥ आगारिंगियकुसल जइ सेय वायस वए पुज्जा । तहविय सि नवि कूडे विरहमि य कारण पुच्छे ॥ ३ ॥ निवपुच्छिएणगुरुणा भणितो गगा कतोमुही वहइ ? । संपाइयव सीसो जह तह सवत्थ कायव ॥ ४ ॥ (वि ९३१–४) एताश्चतस्रोऽपि भाष्यगाथा सुगमा , नवर चरमगाथाया भावार्थ कथानकादवसेय , तच्चेदम्–कन्यकुब्जे पुरे केनचिद्राज्ञा सूरिणा सह गोष्ठीप्रबन्धे प्रोक्त–राजपुत्रा विनीता , सूरिणाऽभिहित–साधव , ततो विवादे सूरिणा प्रोक्त–युष्मदीय सर्वोत्कृष्टगुणो विनेयो राजपुत्र परीक्ष्यतामस्मदीयस्त्वविनीतो भवता य प्रतिभासते स एव साधुरिति, ततोऽभ्युपगत राज्ञा,

समादिष्टश्च विनीततया प्रसिद्धो राजपुत्र.-कुतोमुखी गङ्गा वहतीति शोधय, तेनोक्तम्-किमिह शोधनीयं ?, बालानामपि प्रतीतमेतत्-पूर्वाभिमुखी गङ्गा प्रवहतीति, राज्ञा प्रोचे-किमिति त्वमत्रैव वितण्डावाद करोषि ?, गत्वा निरीक्षस्व तावत्, ततो मनस्यसूया वहन् बहि सधृति कृत्वा महता कष्टेन तत' प्रदेशान्निर्गत., सिंहद्वारे च गच्छन् केनापि मित्रेण पपृच्छे-भद्र ! क गतव्य ?, तेनासूयया प्रोक्तम्-अरण्ये रोज्ञाना लवणदानार्थं, ततो मित्रेणोक्तम्-कोऽयं व्यतिकरो ?, राजपुत्रेण सर्वमपि राजादिष्ट निवेदित, मित्रेणोक्त-यदि राज्ञो ग्रह' सलग्न तत्कि तवापि संलग्न ?, गत्वा निवेदय-निरीक्षिता मया गङ्गा, पूर्वाभिमुखी वहति, तथैवानुष्ठित राजपुत्रेण, प्रच्छन्नहेरिकेण च निवेदितं राज्ञस्तच्चेष्टित, ततो विल क्षेण राज्ञा प्रोक्तम्—भव्यं, साधुरपि परीक्ष्यता, ततो य कश्चिदविनीतो राज्ञा लक्षितस्तद्विपये राज्ञा परीक्षार्थं प्रतिपादितेन गुरुणाऽभिहित. स शिष्यो-गत्वा निरीक्षस्व केन मुखेन गङ्गा वहतीति, तत्र पूर्वाभिमुखी गङ्गा वहतीति गुरवोऽपि विदन्ति, परमत्र केनापि कारणेन भवितव्यमिति चेतसि निश्चित्य तेन प्रोक्तम्-इच्छाम्यादेशमिति, एतच्चाभिधाय निर्गत प्राप्तो गङ्गा निरीक्षिता सा स्वय तदनन्तर पृष्टा परेभ्य तदनु शुष्कतृणादिवहनेनान्वयव्यतिरेकाभ्या निश्चिता, ततो निवेदितमागत्य गुरुभ्य.-इत्थमित्थ च मया निश्चित-पूर्वाभिमुखी गङ्गा वहतीति, प्रच्छन्नहेरिकेणाप्यस्य सर्व निवेदित, ततोऽभ्युपगत सहर्षेण राज्ञा गुरुवचनमिति। ननु यद्येव गुरुभावोपक्रम एवाभिधातव्यो न शेषा निष्प्रयोजनत्वात्, तदयुक्तं, गुरुचित्तप्रसादनार्थं तेषामुपयोगित्वात्, तथाहि-देशकालावपेक्ष्य परिकर्मनाशौ द्रव्याणामुदकौदनादीनामाहारादिकार्येषु कुर्वन् हरति विनेयो गुरूणा चेत., अथवोपक्रमसामान्यात् प्रकृते निरुपयोगा अप्यन्यत्रोपयो-

माणेण सुइर निज्झाइय, चिंतियं च रण्णा–इह तलाग सोहण हवइत्ति, न उण वुत्त, अमच्चेण य इगियागारकुसलेण रायाणमणापुच्छिय महासरवर खणाविय, से पालिए आरामा पचुरा कया, तेण कालेण तेण समएण रन्ना पुणरवि अस्सवाहणियाए गच्छतेणं दिट्ठं, भणियं चऽणेण–केणेय खणाविय ?, अमच्चेण भणिय–सामि ! तुब्भेहिं चेव, राइणा भणिय–कह ?, अमच्चेण भणिय–अवलोयणाए कहिए परितुट्ठेण रण्णा पसाओ कतो, एसोऽवि अपसत्थो भावोवक्कमो, उक्तोऽप्रशस्तो भावोपक्रमः । इदानी प्रशस्त उच्यते–तत्र श्रुतादिनिमित्तमाचार्यभावोपक्रम. प्रशस्त., आह–ननु व्याख्याङ्गप्रतिपादनाधिकारे गुरुभावोपक्रमाभिधानमनर्थक, तदसम्यक्, तस्यापि व्याख्याङ्गत्वात्, गुर्वधीना हि शास्त्रारम्भास्तत. अवश्य कर्त्तव्यो गुरुभावोपक्रम., उक्तं च–"गुर्वायत्ता यस्माच्छास्त्रारम्भा भवन्ति सर्वेऽपि । तस्माद् गुर्वाराधनपरेण हितकाङ्क्षिणा भाव्यम् ॥ १ ॥ (प्रश ६९) तथा भाष्यकारेणाप्यभापि—"गुरुचित्तायत्ताइ वक्खाणगाइ जेण सव्वाइं । तो जेण सुप्पसन्न होइ तय तं तहा कज्ज ॥१॥ जो जेण पगारेण तूसइ करणविणयाणुवित्तीहिं । आराहणाएँ मग्गो सोच्चिय अव्वाहतो तस्स ॥२॥ आगारिगियकुसल जइ सेय वायस वए पुज्जा । तहविय सि नवि कूडे विरहमि य कारण पुच्छे ॥ ३ ॥ निवपुच्छिएणगुरुणा भणितो गगा कतोमुही वहइ ? । सपाइयव सीसो जह तह सव्वत्थ कायव ॥ ४ ॥ (वि ९३१–४) एताश्चतस्रोऽपि भाष्यगाथा सुगमा , नवर चरमगाथाया भावार्थ कथानकादवसेय , तच्चेदम्–कन्यकुब्जे पुरे केनचिद्राज्ञा सूरिणा सह गोष्ठीप्रबन्धे प्रोक्त–राजपुत्रा विनीता , सूरिणाऽभिहित–साधव , ततो विवादे सूरिणा प्रोक्त–युष्मदीय सर्वोत्कृष्टगुणो विनेयो राजपुत्र परीक्ष्यतामस्मदीयस्त्वविनीतो भवता य प्रतिभासते स एव साधुरिति, ततोऽभ्युपगत राज्ञा,

तैश्चत्वारो गुण्यन्ते जाताः चतुर्विंशति॰ तया पञ्च गुण्यन्ते जात विंशं शत, तेन षट् गुण्यन्ते, जातानि विंशानि सप्त भङ्गकशतानि ७२०, इह च प्रथमभङ्ग॰ पूर्वानुपूर्वीरूप चरमभङ्गस्तु पश्चानुपूर्वीरूपस्तदपनयनेऽष्टादशोत्तराणि सप्त शतानि सर्वसङ्ख्यया अनानुपूर्वीभङ्गकपरिमाण, अथवेयमनानुपूर्वीभङ्गकानामानयनोपायभूता करणगाथा–"पुव्वाणुपुव्वि हेट्ठा समयाभेएण कुण जहाजेट्ठ। उवरिमतुल्लं पुरओ नसेज्ज पुव्वक्कमो सेसे॥१॥"(वि ९४२) अस्या अपीयमक्षरगमनिका–इह विवक्षितपदाना क्रमेण स्थापना पूर्वानुपूर्वी, तस्या अधस्ताद् द्वितीयादिभङ्गकान् जिज्ञासुः कुरु–स्थापय एकादिपदानीति शेष॰, कथमित्याह—ज्येष्ठस्यानतिक्रमेण यथाज्येष्ठ, यो यस्यादौ स तस्य ज्येष्ठ॰, यथा एकको द्विकस्य ज्येष्ठः, त्रिकस्यानुज्येष्ठः, चतुष्कादीना तु ज्येष्ठानुज्येष्ठ॰, एव त्रिकस्य द्विको ज्येष्ठ॰, स एव द्विकश्चतुष्कस्यानुज्येष्ठ॰ पञ्चकादीना ज्येष्ठानुज्येष्ठ॰, एव सत्युपरितनाङ्कस्याधस्तात् ज्येष्ठो निक्षिप्यते तस्मिन्नलभ्यमानेऽनुज्येष्ठस्तस्मिन्नप्यलभ्यमाने ज्येष्ठानुज्येष्ठ इति यथाज्येष्ठं निक्षेप कुरु, किमनियमेन,? नेत्याह–'समयाभेदेन' समय –सकेत॰ प्रस्तुतभङ्गरचना व्यवस्था तस्य अभेद॰–अनतिक्रमः तेन समयाभेदेन निक्षेप कुरु, समयस्य च भेदस्तदा भवति यदा तस्मिन्नेव भङ्गके निक्षिप्ताङ्कसदृशोऽपरोऽप्यङ्कः समापतति, तत एवम्भूत समयभेदं वर्जयन्नेव ज्येष्ठाद्यङ्कनिक्षेपं कुरु, उक्त च–"जहियम्मि उ निक्खित्ते, पुणरवि सो चेव अकविन्नासो। सो होइ समयभेदो वज्जेयव्वो पयत्तेण॥१॥" (अनु चू) निक्षिप्तस्य चाङ्कस्य पुरस्तात्–अग्रत॰ उपरितनाङ्कै॰ तुल्य–सदृशं यथा भवति एव न्यसेत्, उपरितनाङ्कसदृशानेवाङ्कान् पुरत स्थापयेदित्यर्थ॰, 'पुव्वक्कमो सेसे' इति यथासङ्ख्य निक्षिप्ताङ्कस्य यथासम्भवं पृष्ठत॰ शेषे–उद्धरितशेषाङ्कानाम् पृष्ठतस्तानेवोद्धरितशेषान् पूर्वक्रमेण स्थापयेत्, य॰ सङ्ख्यया लघु॰ स प्रथम

क्ष्यन्ते इत्युपन्यस्तास्ततो न कश्चिद्दोष इत्यलं प्रसङ्गेन, उक्त इतर उपक्रम । सम्प्रति शास्त्रीय उच्यते, स षोढा, तद्यथा–आनुपूर्वी १ नाम २ प्रमाण ३ वक्तव्यता ४ अर्थाधिकार ५ समवतार ६, तत्रानुपूर्वी दशधा, तद्यथा–नामानुपूर्वी स्थापनानुपूर्वी २ द्रव्यानुपूर्वी ३ क्षेत्रानुपूर्वी ४ कालानुपूर्वी ५ गणनानुपूर्वी ६ उत्कीर्त्तनानुपूर्वी ७ सस्थानानुपूर्वी ८ सामाचार्यानुपूर्वी ९ भावानुपूर्वी १०, उक्त च–"नाम ठवणादविए, खेत्ते काले य गणण अणुपुधी । उक्कित्तण सठाणे सामायारी य भावे य ॥ १ ॥" एतासु दशस्वानुपूर्वीषु यथासम्भवमवतारणीयमिद सामायिकाध्ययन, तत्रोत्कीर्त्त-नानुपूर्व्यां गणनानुपूर्व्यां चाञ्जसा समवतरति, उत्कीर्त्तन नाम सशब्दन यथा सामायिक चतुर्विंशतिस्तव इत्यादि, गणन–परिसङ्ख्यान, एक द्वे त्रीणि चत्वारि, सा च गणनानुपूर्वी त्रिप्रकारा, तद्यथा–पूर्वानुपूर्वी पश्चानुपूर्वी अनानुपूर्वी च, तत्र सामायिक पूर्वानुपूर्व्या प्रथम, पश्चानुपूर्व्या षष्ठम्, अनानुपूर्व्या त्वनियत–क्वचित्प्रथम क्वचिद् द्वितीयमित्यादि, तत्रानानुपूर्वीणामय करणोपाय ,–एगादेगुत्तरगा छगच्छगया परोप्परऽब्भत्था । पुरिमतिमदुगहीणा परिमाणमणाणुपुव्वीण ॥१॥(वि ९४२) अस्या गाथाया अक्षरगमनिका–एकाद्या एकोत्तरका अङ्का व्यवस्थाप्यन्ते, एकोत्तरका इति एकैक उत्तरो–वर्द्धमानो येषु ते एकोत्तरका ते च षडध्ययनप्रस्तावात् षड्गच्छगता समवसेया , तत्र षण्णा गच्छ –समुदाय षड्गच्छ- त गता.–तत्प्रतिबद्धा ते च परस्पराभ्यस्ता.–परस्परगुणिता प्रथमान्तिमभङ्गद्वयरहिता. सर्वसङ्ख्यारूपमनानुपूर्वीणा परिमाण भवति, तथाहि–एकोत्तरकाः षडध्ययनविषयाः षडङ्का' स्थाप्यन्ते, १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ते च परस्पर गुण्यन्ते, तद्यथा–एककेन द्विको गुण्यते, जातौ द्वौ, एकेन गुणित तदेव भवतीति वचनात्, द्वाभ्या त्रिको गुण्यते जाता. षट्

तैश्चत्वारो गुण्यन्ते जाताः चतुर्विंशति तया पञ्च गुण्यन्ते जात विंशं शत, तेन षट् गुण्यन्ते, जातानि विंशानि सप्त भङ्गकशतानि ७२०, इह च प्रथमभङ्गः पूर्वानुपूर्वीरूप. चरमभङ्गस्तु पश्चानुपूर्वीरूपस्तदपनयनेऽष्टादशोत्तराणि सप्त शतानि सर्वसङ्ख्यया अनानुपूर्वीभङ्गकपरिमाण, अथवेयमनानुपूर्वीभङ्गकानामानयनोपायभूता करणगाथा-"पुव्वाणुपुव्वि हेट्ठा समयाभेएण कुण जहाजेट्ठ। उवरिमतुल्ल पुरओ नसेज्ज पुव्वक्कमो सेसे॥१॥"(वि ९४३) अस्या अपीयमक्षरगमनिका-इह विवक्षितपदाना क्रमेण स्थापना पूर्वानुपूर्वी, तस्या अधस्ताद् द्वितीयादिभङ्गकान् जिज्ञासु. कुरु-स्थापय एकादिपदानीति शेप, कथमित्याह—ज्येष्ठस्यानतिक्रमेण यथाज्येष्ठ, यो यस्यादौ स तस्य ज्येष्ठ', यथा एकको द्विकस्य ज्येष्ठः, त्रिकस्यानुज्येष्ठः, चतुष्कादीना तु ज्येष्ठानुज्येष्ठ., एव त्रिकस्य द्विको ज्येष्ठ, स एव द्विकश्चतुष्कस्यानुज्येष्ठ' पञ्चकादीना ज्येष्ठानुज्येष्ठ., एव सत्युपरितनाङ्कस्याधस्तात् ज्येष्ठो निक्षिप्यते तस्मिन्नलभ्यमानेऽनुज्येष्ठस्तस्मिन्नप्यलभ्यमाने ज्येष्ठानुज्येष्ठ इति यथाज्येष्ठं निक्षेप कुरु, किमनियमेन,? नेत्याह-'समयाभेदेन' समय -सकेत. प्रस्तुतभङ्गरचना व्यवस्था तस्य अभेद.-अनतिक्रम. तेन समयाभेदेन निक्षेपं कुरु, समयस्य च भेदस्तदा भवति यदा तस्मिन्नेव भङ्गके निक्षिप्ताङ्कसदृशोऽपरोऽप्यङ्कः समापतति, तत एवम्भूत समयभेद वर्जयन्नेव ज्येष्ठाद्यङ्कनिक्षेप कुरु, उक्तं च-"जहियम्मि उ निक्खित्ते, पुणरवि सो चेव अंकविन्नासो। सो होइ समयभेदो वज्जेयव्वो पयत्तेण॥१॥" (अनु चू) निक्षिप्तस्य चाङ्कस्य पुरस्तात्-अग्रत. उपरितनाङ्कैः तुल्य-सदृशं यथा भवति एव न्यसेत्, उपरितनाङ्कसदृशानेवाङ्कान् पुरत' स्थापयेदित्यर्थ., 'पुव्वक्कमो सेसे' इति यथासङ्ख्य निक्षिप्ताङ्कस्य यथासम्भवं पृष्ठत' शेषे-उद्धरितशेषाङ्कानाम् पृष्ठतस्तानेवोद्धरितशेषान् पूर्वक्रमेण स्थापयेत्, य. सङ्ख्यया लघुः स प्रथमं

स्थाप्यत यस्तु सङ्ख्यया महान् स पश्चात् एप पूर्वक्रम , पूर्वानुपूर्वीलक्षणे प्रथमभङ्गके इत्यमेव क्रमस्य दृष्टत्वादिति करण-गाथार्थ , भावार्थस्तु दिङ्मात्रप्रदर्शनाय सुखाधिगमाय ज्ञानदर्शनचारित्ररूपाणि त्रीणि पदान्याश्रित्योपदर्श्यते-तत्र एकद्वि-त्रिलक्षणस्य पदत्रयस्याभ्यासे सामान्येन सर्वसङ्ख्यया षड् भङ्गा , ते चैवमधिकृतेन करणेनानीयन्ते, तत्राद्य पूर्वानुपूर्वीलक्षण प्रथमो भङ्गक १ । २ । ३ । अस्याश्च पूर्वानुपूर्व्या अधस्ताद् भङ्गकरचनाया क्रियमाणायामेककस्य तावत् ज्येष्ठ एव नास्ति, द्विकस्य तु विद्यते एकक स तदधस्तान्निक्षिप्यते, तस्य चाग्रत 'उवरिमतुल्ल पुरतो नसेज्ज' इति वचनात् त्रिको ते, पृष्ठत उद्धरितशेषो द्विको दीयते, ततोऽय द्वितीयो भङ्गक सम्पन्न २ । १ । ३ । अत्र द्विकस्य विद्यते ज्येष्ठ सौ तदधस्तान्निक्षिप्यते, अग्रत• सदृशाङ्कपातेन समयभेदप्रसङ्गात्, एककस्य तु ज्येष्ठ एव नास्ति, त्रिकस्य तु ज्येष्ठो द्विक• स तदधस्तान्निक्षिप्यते, अत्र चाग्रभागस्य तावदसम्भव एव, पृष्ठतस्तु स्थापितशेषौ एककत्रिकौ स्थाप्येते, 'पुव्वक्कमो सेसे' इति वचनात्, ततोऽय तृतीयो भङ्गक सञ्जात• १ । ३ । २ । अत्राप्येकस्य ज्येष्ठ ष न विद्यते, त्रिकस्य तु ज्येष्ठोऽस्ति द्विको न चासौ तदधस्तान्न्यस्यते, अग्रे सदृशाङ्कपातेन समयभेदापत्तेः, ततोऽस्ये-नुज्येष्ठ एकक स्थाप्यते, अग्रतस्तु द्विको दीयते, 'उवरिमतुल्ल पुरतो नसेज्ज' इति वचनात्, पृष्ठतस्तु स्थापितशेषस्त्रिको व्यवस्थाप्यते इति चतुर्थो भङ्गः ३ । १ । २ । अथत्रिकस्य विद्यते द्विको ज्येष्ठ एककश्चानुज्येष्ठ पर तौ न तदधस्ता-न्निक्षिप्येते, पुरत सदृशाङ्कपातेन समयभेदप्रसङ्गात्, एककस्य तु ज्येष्ठ एव नास्ति, द्विकस्य तु अस्त्येकको ज्येष्ठ स तदधस्तान्न्यस्यते, तस्य पृष्ठतस्तु स्थापितशेषौ द्विकत्रिकौ क्रमश स्थाप्येते इति पञ्चमो भङ्ग २ । ३ । १ अत्र द्विकस्या-

स्त्येकको ज्येष्ठ किन्त्वसौ न तदधस्तान्निक्षिप्यते, पुरत सदृशाङ्कन्यासापत्त्या समयभेदप्रसक्ते., त्रिकस्य तु द्विको ज्येष्ठ, स तदधस्तान्निक्षिप्यते, अग्रतस्त्वेकको दीयते, 'उवरिमतुल्ल पुरतो नसेज्ज' इति वचनात्, पृष्ठतस्तु स्थापितशेषस्त्रिकः स्थाप्यते, एप षष्ठो भङ्ग ३ । २ । १ षण्णामपि च भङ्गानामिय समुदायस्थापना ॥ अत्राद्यभङ्गस्य पूर्वानुपूर्वीत्वाच्चरमस्य च पश्चानुपूर्वीत्वान्मध्यमा एव चत्वारो भङ्गाः अनानुपूर्वीत्वेन मन्तव्या', एव चतुःपञ्चषट्सप्ताष्टादिपदानामपि भङ्गका समानेतव्या. । इदानी नाम वक्तव्य–प्रतिवस्तु नमनान्नाम, तच्चैकादिदशान्त यथाऽनुयोगद्वारेषु तथा वक्तव्य, तत्र सामायिकस्य षण्नाम्न्यवतार, तत्र च षट् भावा औदयिकादयो निरूप्यन्ते, तत्र सर्वस्यापि श्रुतस्य क्षायोपशमिकत्वात् क्षायोपशमिके भावेऽवतारः । तथा प्रमाण द्रव्यादि, प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणमिति व्युत्पत्ते, तच्च प्रमाण प्रमेयभेदाच्चतूरूपं, तद्यथा–द्रव्यप्रमाण क्षेत्रप्रमाण कालप्रमाण भावप्रमाण च, तत्र सामायिक भावात्मकत्वात् भावप्रमाणविषय, तच्च भावप्रमाण गुणनयसङ्ख्याभेदात् त्रिप्रकार, तद्यथा—गुणप्रमाण नयप्रमाणं सङ्ख्याप्रमाण चेति, तत्रेदं जीवगुणरूपत्वात् गुणप्रमाणेऽन्तर्भवतीति, गुणप्रमाणमपि द्विधा–जीवगुणप्रमाणमजीवगुणप्रमाणं च, तत्र जीवादपृथग्भूतत्वात् सामायिकस्य जीवगुणप्रमाणे समवतार., जीवगुणप्रमाणमपि त्रिधा, तद्यथा–ज्ञानगुणप्रमाण दर्शनगुणप्रमाणं चारित्रगुणप्रमाण च, तत्र बोधात्मकत्वात् सामायिकस्य ज्ञानगुणप्रमाणे समवतार., ज्ञानगुणप्रमाणमपि चतुर्द्धा, तद्यथा–प्रत्यक्षमनुमानमुपमानमागमश्च, तत्र सामायिकस्य प्राय. परोपदशसव्यपेक्षत्वादागमप्रमाणे समवतार., आगमोऽपि द्विधा लौकिकलोकोत्तरभेदात्, तत्रेदं सामायिकं सर्वज्ञप्रणीतत्वाल्लोकोत्तरे समवतरति, ननु लोको-

१२३
२१३
१३२
३१२
२३१
३२१

स्थाप्यते यस्तु सङ्ख्यया महान् स पश्चात् एष पूर्वक्रम., पूर्वानुपूर्वीलक्षणे प्रथमभङ्गके इत्थमेव क्रमस्य दृष्टत्वादिति करणगाथार्थ, भावार्थस्तु दिङ्मात्रप्रदर्शनाय सुखाधिगमाय ज्ञानदर्शनचारित्ररूपाणि त्रीणि पदान्याश्रित्योपदर्श्यते–तत्र एकद्वित्रिलक्षणस्य पदत्रयस्याभ्यासे सामान्येन सर्वसङ्ख्यया षड् भङ्गा., ते चैवमधिकृतेन करणेनानीयन्ते, तत्राद्य पूर्वानुपूर्वीलक्षण प्रथमो भङ्गक १।२।३। अस्याश्च पूर्वानुपूर्व्या अधस्ताद् भङ्गकरचनाया क्रियमाणायामेककस्य तावत् ज्येष्ठ एव नास्ति, द्विकस्य तु विद्यते एकक स तदधस्तान्निक्षिप्यते, तस्य चाग्रत 'उवरिमतुल्ल पुरतो नसेज्ज' इति वचनात् त्रिको न्यस्यते, पृष्ठत उद्धरितशेषो द्विको दीयते, ततोऽय द्वितीयो भङ्गक सम्पन्न. २।१।३। अत्र द्विकस्य विद्यते ज्येष्ठ पर नासौ तदधस्तान्निक्षिप्यते, अग्रत. सदृशाङ्कपातेन समयभेदप्रसङ्गात्, एककस्य तु ज्येष्ठ एव नास्ति, त्रिकस्य तु विद्यते ज्येष्ठो द्विक. स तदधस्तान्निक्षिप्यते, अत्र चाग्रभागस्य तावदसम्भव एव, पृष्ठतस्तु स्थापितशेषौ एककत्रिकौ क्रमेण स्थाप्येते, 'पुव्वकमो सेसे' इति वचनात्, ततोऽय तृतीयो भङ्गक. सञ्जात १।३।२। अत्राप्येकस्य ज्येष्ठ एव न विद्यते, त्रिकस्य तु ज्येष्ठोऽस्ति द्विको न चासौ तदधस्तान्न्यस्यते, अग्रे सदृशाङ्कपातेन समयभेदापत्तेः, ततोऽस्यैवानुज्येष्ठ एकक स्थाप्यते, अग्रतस्तु द्विको दीयते, 'उवरिमतुल्ल पुरतो नसेज्ज' इति वचनात्, पृष्ठतस्तु स्थापितशेषस्त्रिको व्यवस्थाप्यते इति चतुर्थो भङ्गः ३।१।२। अथत्रिकस्य विद्यते द्विको ज्येष्ठ एककश्चानुज्येष्ठ पर तौ न तदधस्तान्निक्षिप्येते, पुरत सदृशाङ्कपातेन समयभेदप्रसङ्गात्, एककस्य तु ज्येष्ठ एव नास्ति, द्विकस्य तु अस्त्येकको ज्येष्ठ स तदधस्तान्न्यस्यते, तस्य पृष्ठतस्तु स्थापितशेषौ द्विकत्रिकौ क्रमश स्थाप्येते इति पञ्चमो भङ्ग २।३।१ अत्र द्विकस्या-

स्त्येकको ज्येष्ठ किन्त्वसौ न तदधस्तान्निक्षिप्यते, पुरत॰ सदृशाङ्कन्यासापत्त्या समयभेदप्रसक्तेः, त्रिकस्य तु द्विको ज्येष्ठ॰, स तदधस्तान्निक्षिप्यते, अग्रतस्त्वेकको दीयते, 'उवरिमतुल्ल पुरतो नसेज्ज' इति वचनात्, पृष्ठतस्तु स्थापितशेषस्त्रिकः स्थाप्यते, एष षष्ठो भङ्ग॰ ३ । २ । १ षण्णामपि च भङ्गानामियं समुदायस्थापना ॥ अत्राद्यभङ्गस्य पूर्वानुपूर्वीत्वाच्चरमस्य च पश्चानुपूर्वीत्वान्मध्यमा एव चत्वारो भङ्गा॰ अनानुपूर्वीत्वेन मन्तव्या॰, एवं चतुःपञ्चषट्सप्ताष्टादिपदानामपि भङ्गका समानेतव्या॰ । इदानीं नाम वक्तव्य–प्रतिवस्तु नमनान्नाम, तच्चैकादिदशान्त यथाऽनुयोगद्वारेषु तथा वक्तव्य, तत्र सामायिकस्य षण्नाम्न्यवतार॰, तत्र च षट् भावा औदयिकादयो निरूप्यन्ते, तत्र सर्वस्यापि श्रुतस्य क्षायोपशमिकत्वात् क्षायोपशमिके भावेऽवतार । तथा प्रमाण द्रव्यादि, प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणमिति व्युत्पत्ते॰, तच्च प्रमाण प्रमेयभेदाच्चतूरूप, तद्यथा–द्रव्यप्रमाण क्षेत्रप्रमाण कालप्रमाण भावप्रमाण च, तत्र सामायिकं भावात्मकत्वात् भावप्रमाणविषय, तच्च भावप्रमाण गुणनयसङ्ख्याभेदात् त्रिप्रकारं, तद्यथा—गुणप्रमाण नयप्रमाणं सङ्ख्याप्रमाण चेति, तत्रेदं जीवगुणरूपत्वात् गुणप्रमाणेऽन्तर्भवतीति, गुणप्रमाणमपि द्विधा–जीवगुणप्रमाणमजीवगुणप्रमाण च, तत्र जीवादपृथग्भूतत्वात् सामायिकस्य जीवगुणप्रमाणे समवतारः, जीवगुणप्रमाणमपि त्रिधा, तद्यथा–ज्ञानगुणप्रमाणं दर्शनगुणप्रमाणं चारित्रगुणप्रमाण च, तत्र बोधात्मकत्वात् सामायिकस्य ज्ञानगुणप्रमाणे समवतारः, ज्ञानगुणप्रमाणमपि चतुर्द्धा, तद्यथा–प्रत्यक्षमनुमानमुपमानमागमश्च, तत्र सामायिकस्य प्राय॰ परोपदेशसव्यपेक्षत्वादागमप्रमाणे समवतार॰, आगमोऽपि द्विधा लौकिकलोकोत्तरभेदात्, तत्रेदं सामायिकं सर्वज्ञप्रणीतत्वाल्लोकोत्तरे समवतरति, ननु लोको-

१२३
२१३
१३२
३१२
२३१
३२१

त्तरोऽप्यागम सूत्रार्थोभयरूपत्वात् त्रिविध एव तत्रेद क्वान्तर्भवति ?, उच्यते, सामायिकस्य सूत्रार्थोभयरूपत्वा- त्रिविधेऽपि लोकोत्तरागमे, उक्तं च–"जीवानन्नत्तणतो जीवगुण वोहभावतो नाणे । लोगुत्तरसुत्तत्थोभयागमे तस्स भायाओ ॥१॥"(वि ९४७) ननु लोकोत्तर आगमस्त्रिधा, तद्यथा–आत्मागम अनन्तरागम॰ परम्परागमश्च, तत॰ क्वेद समवत- रति ?, उच्यते, इद सूत्रतो गौतमादीनामात्मागम तच्छिष्याणा जम्बूस्वामिप्रभृतीनामनन्तरागम॰, प्रशिष्याणा तु ᅳभवप्रमुखाणा परम्परागम , तथा अर्थतोऽर्हतामात्मागम॰ गणधराणामनन्तरागम॰ तच्छिष्याणा परम्परागम एव सूत्र- र्तश्च त्रिविधे प्रमाणेऽन्तर्भवति, उक्त च–"सुत्ताउ गणहराण तस्सिसाणं तहा पसिस्साण। एवं अत्ताणंतरपरम्परा- माणमि ॥१॥" "अत्थेण उ तित्थकरगणहरसिस्साणमेवमेवेद ॥(वि ९४८॥)" नयप्रमाणे तु मूढनयं कालिकश्रुतमिति स्य नाधुनाऽवतार , पूर्व त्वनुयोगानामपृथग्भावे स आसीत्, यदिवा पुरुष कञ्चनापि समासाद्य नयप्रमाणतत्त्ववित् यथाशक्ति नयेऽपि समवतार कुर्यात्, आह च–"आसि पुरा सो नियतो अणुओगाणमपुहुत्तभावमि । सपइ नत्थि पुहुत्ते होज्जवि पुरिस समासज्ज ॥१॥" (वि ९५०) सम्प्रति सङ्ख्याप्रमाण चिन्त्यते, तत्र सङ्ख्या नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालौपम्यपरिमा- णभावभेदादष्टप्रकारा यथाऽनुयोगद्वारेषु तथा वक्तव्या, तत्रोत्कालिकश्रुतपरिमाणसङ्ख्यायां समवतार , तत्र सूत्रत॰ सामा- यिक परिमितप्रमाण अर्थतोऽनन्तपर्यायत्वादपरिमितप्रमाण । सम्प्रति वक्तव्यता, सा त्रिविधा, तद्यथा–स्वसमयवक्तव्यता परसमयवक्तव्यता उभयसमयवक्तव्यता चेति, तत्र समय –सिद्धान्त॰ वक्तव्यता–पदार्थविचारः, तत्र स्वसमयवक्तव्य- तायामस्य सामायिकाध्ययनस्य समवतार , स्वसमयस्यैव अत्र प्रतिपाद्यमानत्वाद्, एवं सर्वाण्यप्यध्ययनानि स्वसमयवक्त-

व्यतया समवतारणीयानि, परसमयप्रतिपादकाना उभयसमयप्रतिपादकानामपि सम्यग्दृष्टे. स्वसमयत्वात्, हेयोपादेयार्थाना सम्यक् हेयोपादेयतया परिज्ञानात्, आह च–परसमओ उभयं वा सम्मद्दिट्ठिस्स ससमओ जेणं। तो सव्वज्झयणाइ ससमयवत्तव्वनिययाइं ॥१॥(वि ९५३)" इदानीमर्थाधिकार , स चाध्ययनसमुदायार्थ., स च स्वसमयवक्तव्यतैकदेश:, स च सावद्ययोगविरतिरूप.। इदानी समवतार., स च लाघवार्थ प्रतिद्वार समवतारणाद्वारेण प्रदर्शित एव, उक्त उपक्रम । इदानी निक्षेप., स च त्रिविधस्तद्यथा–ओघनिष्पन्नो नामनिष्पन्नः सूत्रालापकनिष्पन्नश्च, तत्रौघो नाम सामान्य शास्त्राभिधानं, तच्चेह चतुर्विधम्–अध्ययन १ मक्षीण २ मायः ३ क्षपणा ४ च, उक्तं च–"ओहो जं सामन्नं, सुयाभिहाण चउव्विह त च। अज्झयणं अज्झीण आओ झवणा य पत्तेयं॥१॥"(वि.९५८) पुनरेकैक नामादिभेदाच्चतुर्विधं, तद्यथा–नामाध्ययन स्थापनाध्ययन द्रव्याध्ययनं भावाध्ययनं च, तथा नामाक्षीण स्थापनाक्षीणं द्रव्याक्षीण भावाक्षीण, तथा नामायः स्थापनायो द्रव्यायो भावाय., नामक्षपणा स्थापनाक्षपणा द्रव्यक्षपणा भावक्षपणा च, एतानि च यथाऽनुयोगद्वारेषु तथा प्ररूप्येदं सामायिकमध्ययनं भावाध्ययने भावाक्षीणे भावाये भावक्षपणाया चायोज्य, तत्र यस्मादनेन शुभमध्यात्म जन्यतेऽथवाऽध्यात्ममानीयते, अधिकं वा अयनं बोधस्य सयमस्य मोक्षस्य वा इदमित्यध्ययनमाद्यव्युत्पत्तिपक्षद्वये पृषोदरादित्वादिष्टरूपनिष्पत्ति., तथा शिष्येभ्योऽनवरत दीयमानमप्यव्युच्छित्तिनयापेक्षया न क्षयमुपयात्यलोकवदित्यक्षीणं, ज्ञानदर्शनचारित्राणा प्राप्तिहेतुत्वादाय , पापकर्मक्षपणहेतुत्वात् क्षपणा, उक्तं च–"जेण सुहज्झप्पजणणं अज्झप्पाणयणमहियमयणं वा । बोहस्स सजमस्स व मोक्खस्स व जं तमज्झयणं ॥१॥ अज्झीणं दिज्जंतं अव्वोच्छित्तिनयतो

अलोगोध । आयो नाणाईण झवणा पावाण खवणाति ॥ २ ॥" (वि ९६०–१) नामनिष्पन्ने निक्षेपे सामायिकमिति विशेपनाम, तच्च नामादिभेदाच्चतुर्विंधमिद च निरुक्तिद्वारे सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तौ च प्रपञ्चेन वक्ष्याम , आह–यदि तदिह नाम अचसरप्राप्त तर्हिं किमिति निरुक्त्यादावस्य स्वरूपप्रतिपादन ? तत्र चेत् स्वरूपाभिधानमस्य तर्हिं कस्मादत्रोपन्यास ?, उच्यते, इह निक्षेपद्वारे निक्षेपमात्रस्यैवावसर , निरुक्तौ तु तदन्वाख्यानस्येत्यदोप., नन्वेवमपि निरुक्तिद्वार एव यदि सामायिकव्याख्यान तत कि सूत्रे पुनरभिधीयते ?, तदसम्यक्, वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्, सूत्रे हि सूत्रालापकव्याख्यान, न तु नाम्न , निरुक्तौ तु निक्षेपद्वारन्यस्तं सामायिकमित्यध्ययनाभिधान निरूप्यते, इत्यल प्रसङ्गेन, उक्तो नामनिष्पन्नो निक्षेप । सम्प्रति सूत्रालापकनिष्पन्ननिक्षेपस्यावसर , स च प्राप्तावसरोऽपि न निक्षिप्यते, कस्मादिति चेत्, उच्यते, सूत्राभावाद्, असति हि सूत्रे कस्यालापकस्य निक्षेप ?, ततोऽस्तीत तृतीयमनुयोगद्वारमनुगमाख्य तत्रैव निक्षेप्स्याम., आह–यदि प्राप्तावसरोऽप्यसाविह न निक्षिप्यते तत किमित्युपन्यस्यते ?, उच्यते, निक्षेपसामान्यात्, आह च–"इह जइ पत्तोऽवि तओ न नसए कीस भण्णए इहइ ? । दाइज्जइ सो निक्खेवमित्तसामण्णतो नवर ॥१॥" (वि ९७०) इदानीमनुगमावसर , स च द्विधा–निर्युक्त्यनुगम सूत्रानुगमश्च, निर्युक्त्यनुगमस्त्रिविध , तद्यथा–निक्षेपनिर्युक्त्यनुगम , उपोद्घातनिर्युक्त्यनुगम. सूत्रस्पर्शकनिर्युक्त्यनुगमश्च, तत्र निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमो नाम यदधो नामादिन्यासान्व्याख्यानमुक्तं तत सोऽनुगत एव, इदानीमुपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमप्रस्ताव , स च उद्देशादिद्वारलक्षण , ततोऽस्य महार्थत्वात् मा भूद्विघ्न इति प्रारम्भेऽस्य मङ्गलमुच्यते, आह–ननु मङ्गल प्रागेवोक्त तत कि पुनस्तेन ?, अथ कृतमङ्गलैरपि पुनर्मङ्गलमभिधीयते

तर्हि प्रतिद्वार प्रत्यध्ययनं प्रतिसूत्र च वक्तव्यमिति, तत कश्चिदेव प्रतिविधानमाह–मङ्गल हि शास्त्रस्यादं मध्येऽवसाने चेति प्रतिपादित, तत्रादिमङ्गल ज्ञानपञ्चकरूपमुक्तमिदानीं मध्यमङ्गलमुच्यते इति, तदेतदयुक्त, शास्त्रमेव हि तावन्नारभ्यते, अनारब्धे तु शास्त्रे कुतो मध्यावकाश इति । अथ ब्रूयात् चतुरनुयोगद्वार शास्त्रम्, अत एव चानुयोगद्वाराणा शास्त्राङ्गता, ततोऽनुयोगद्वारद्वये उपक्रमनिक्षेपरूपेऽतिक्रान्ते मध्यावकाश इति भवति मध्यमङ्गलावसर, नन्वेवमपीदं शास्त्रमध्य न भवति, अध्ययनमध्यत्वात्, शास्त्रमध्ये च मध्यमङ्गलावसर इति यत्किञ्चिदेतत्, तस्मादयमत्र पक्ष श्रेयान्– इह यदादौ मङ्गल प्रतिपादितं तदावश्यकस्यादिमङ्गलं, इद तु वक्ष्यमाण न आवश्यकस्य, किन्तु सर्वानुयोगोपयोग्युपोद्‌घातनिर्युक्तिरूप प्रकान्त उपोद्‌घात तस्य, सर्वानुयोगोपयोगित्वेनास्य महार्थत्वात् कथञ्चित् शास्त्रान्तरत्वात्, तथा च सर्वानुयोगोपयोगितामेव दर्शयन् वक्ष्यति "आवस्सयस्स दसकालियस्स तह उत्तरज्झमायारे । सूयगडे निज्जुत्तिं वोच्छामि तहा दसाण च ॥ १ ॥" इत्यादि, तथा "सेसेसुवि अज्झयणेसु होइ एसेव निज्जुत्ती' इत्यत्र शेषेष्वप्यध्ययनेषु–चतुर्विंशतिस्तवादिष्विति, आह—सामायिकान्वाख्यानेऽधिकृते कोऽत्र दशवैकालिकादीना प्रस्तावो येन तदुत्क्षेपोऽत्र क्रियमाणः शोभते ?, उच्यते, उपोद्‌घातसामान्यात्, तथाहि–तेषामपि प्रायः खल्वयमेवोपोद्‌घात., स्तोको विशेषः, स च स्वस्वनिर्युक्तौ वक्ष्यते इत्यदोषः, इत्यल प्रपञ्चेन । तत्रोपोद्‌घातस्यादिमङ्गलमाह—

तित्थयरे भगवंते अणुत्तरपरक्कमे अमियनाणी । तिन्ने सुगइगइगए सिद्धिपहपदेसए वंदे ॥ ८० ॥

तीर्थं कुर्वन्तीत्येवशीलास्तीर्थकराः, 'हेतुतच्छीलानुकूलेष्वि'त्यादिना टः प्रत्ययः, अथ तीर्थमिति क शब्दार्थः ?, उच्यते,

तीर्यतेऽनेनेति तीर्थं,'हुतुदिरमिहनिनीकुपपागोरचिकाशिचचिरिचिसिचिभ्यः कि'दिति कित्प्रत्ययः,तच्च नामादिभेदाच्चतुर्धा, तद्यथा—नामतीर्थं स्थापनातीर्थं द्रव्यतीर्थं भावतीर्थं च, नामस्थापने सुगमे, द्रव्यतोऽपि यावत् नोआगमतो ज्ञशरीरभव्यशरीरे, तद्व्यतिरिक्त नद्यादीनामनपाय. समो विभाग, तीर्थसिद्धौ च त्रितय सिद्ध, तद्यथा—तरीता तरण तरणीय च, तत्र पुरुपस्तरीता बाहूडुपादि तरण नद्यादि तरणीय, द्रव्यता त्वस्य तीर्णस्यापि पुनस्तरणीयभावात्, कदाचिदपायसम्भवेनानेकान्तिकत्वाच्च,'अथ तीर्थं नद्यादिस्नानतीर्थं पुराणेषु प्रसिद्धं गीयते, न शेष, तच्च भवतारणात्तीर्थमिति, तदसम्यक्, तस्यापि बाह्यमलमात्रापनयनकारितया द्रव्यतीर्थत्वानतिक्रमात्, न खलु तदान्तर मलमपनेतु समर्थम्, आन्तरो हि मल सर्वथा समुच्छिन्नो भवति भाविमलोत्पत्तिनिरोधतः प्राचीनमलविध्वसतश्च, तत्र भाविमलोत्पत्तिनिरोधस्नानतीर्थस्नानान्न भवति,मलो हि प्राणातिपातादिकारणपूर्वकस्ततस्तन्निवृत्त्यैव तदुत्पत्तिनिरोध उपजायते, न तीर्थस्नानमात्रात्, अत एवोक्तमत्र धर्मकीर्त्तिना—"वेदप्रामाण्य कस्यचित्कर्तृवाद, स्नाने धर्मेच्छाजातिवादावलेपः । सन्तापारम्भः पापहानाय चेति, ध्वस्तप्रज्ञाने पञ्च लिङ्गानि जाड्ये ॥ १ ॥" अन्यच्च–तीर्थस्नान विशेषतो भाविमलोत्पत्तिकारण, न पुनस्तदुत्पत्तिनिरोधहेतु',जीवोपघातहेतुत्वादुदूखलाद्यधिकरणवत्, तथाहि—तीर्थस्नान कुर्वता विराध्यन्ते बहवोऽप्कायिका जीवा इति, प्रतीतमेतत् तत्त्ववेदिना, तत उदूखलाद्यधिकरणमिव शूनाङ्गमिदमिति न भवतारणायोपजायते, इतश्च न भवतारणकारणं–कामाङ्गतया यतिजनायोग्यत्वात्, मण्डनवत्, आह च–"ण्हाणपि व तमुदूखल व न य मोक्खकारण ण्हाण । न य अङ्गजोग्ग त मडणव कामगभावातो ॥२॥"(वि १०३०) नापि प्राचीनमलोच्छेदहेतु, प्राचीनमलस्य विशिष्ट-

क्रियासव्यपेक्षाध्यवसायजन्यस्य तत्प्रत्यनीकक्रियासहगताध्यवसायत एव क्षयसम्भवात्, ततो भाविमलोत्पत्तिनिरोधाभावतः प्राचीनमलक्षयाभावतश्च भवतरणानुपपत्तेर्न भावतीर्थं नद्यादितीर्थमिति, भावतीर्थं द्विधा—आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतो ज्ञाता उपयुक्त., नोआगमत. सङ्घ सम्यग्दर्शनादिपरिणामानन्यत्वात्, उक्त च—"तित्थं भंते ! तित्थं तित्थयरे तित्थं ?, गोयमा ! अरिहा ताव नियमा तित्थकरे, तित्थं पुण चाउवण्णो समणसघो" इति(१२-६८२) अस्मिश्च भावतीर्थे तरीता तद्विशेष एव साधु, सम्यग्दर्शनादित्रय करणभावापन्न तरण, तरणीय. ससारसमुद्र., आह च—"भावे तित्थं सघो सुयविहिअं तारतो तहि साहू । नाणाइतियं तरण तरियव्वो भवसमुद्दो अ ॥१॥"(वि १०३२) अथवा यथा नद्यादिगत समो विभागोऽनपाय. पङ्कप्रक्षालनाद्दाहोपशमात्पिपासाव्यवच्छेदात्तीर्थमिति प्रसिद्धं, पृषोदरादिदर्शनतस्त्रिषु स्थितमिति तीर्थमिति व्युत्पत्ते, एवं सङ्घोऽपि कर्ममलक्षालनात् क्रोधाग्निदाहोपशमात् लोभरूपतृष्णाव्यवच्छेदाच्च त्रिषु स्थित इति तीर्थमित्युच्यते, उक्तं च—"पङ्कदाहपिपासानामपहारं करोति यत् । तद्धर्मसाधन तथ्यं, तीर्थमित्युच्यते बुधै. ॥१॥" अथवा नद्यादिगतं द्रव्यतीर्थं चतुर्द्धा दृष्टं, तद्यथा—सुखावतार सुखोत्तार १ सुखावतार दुरुत्तार २ दुःखावतार सुखोत्तारं ३ दुःखावतार दुरुत्तार ४, एव भावतीर्थमपि चतुर्द्धा द्रष्टव्यं, तत्र यत्र सुखेनैवावतरन्ति—प्रविशन्ति प्राणिनः सुखेनैव च यत उत्तरन्ति—यन्मुञ्चन्ति तत्सुखावतार सुखोत्तारं, तच्च शैवं द्रष्टव्य, तत्र रागद्वेषकषायेन्द्रियपरीषहोपसर्गमनोवाक्कायजयादिलक्षणदुष्करानुष्ठानाभावतः सुखेनैव प्रवेशात्, निपुणयुक्त्यभावतो निविडवासनाया आकालपरिपालनहेतुभूताया अयोगतः, "शैवो द्वादश वर्षाणि, व्रतं कृत्वा तत. परम् । यद्यशक्तस्त्यजेत् पश्चाद्, याग कृत्वा व्रतेश्वरे ॥ १ ॥" इत्या-

तीर्यतेऽनेनेति तीर्थं,'हृतुदिरमिहनिनीकुषपागोरविकाशिवचिरिचिसिचिभ्य. कि'दिति क्तिप्रत्यय ,तच्च नामादिभेदाच्चतुर्धा, तद्यथा—नामतीर्थं स्थापनातीर्थं द्रव्यतीर्थं भावतीर्थं च, नामस्थापने सुगमे, द्रव्यतोऽपि यावत् नोआगमतो ज्ञशरीरभव्यशरीरे, तद्व्यतिरिक्त नद्यादीनामनपाय समो विभाग , तीर्थसिद्धौ च त्रितयं सिद्ध, तद्यथा—तरीता तरण तरणीय च, तत्र पुरुषस्तरीता बाहूडुपादि तरण नद्यादि तरणीय, द्रव्यता त्वस्य तीर्णस्यापि पुनस्तरणीयभावात्, कदाचिदपायसम्भवेनानेकान्तिकत्वाच्च,।अथ तीर्थं नद्यादिस्नानतीर्थं पुराणेषु प्रसिद्ध गीयते, न शेष, तच्च भवतारणात्तीर्थमिति, तदसम्यक्, तस्यापि बाह्यमलमात्रापनयनकारितया द्रव्यतीर्थत्वानतिक्रमात्, न खलु तदान्तर मलमपनेतु समर्थम्, आन्तरो हि मल. सर्वथा समुच्छिन्नो भवति भाविमलोत्पत्तिनिरोधत. प्राचीनमलविध्वसतश्च, तत्र भाविमलोत्पत्तिनिरोधस्तावत्तीर्थस्नानान्न भवति,मलो हि प्राणातिपातादिकारणपूर्वकस्ततस्तन्निवृत्त्यैव तदुत्पत्तिनिरोध उपजायते, न तीर्थस्नानमात्रात्, अत एवोक्तमत्र धर्मकीर्त्तिना—"वेदप्रामाण्य कस्यचित्कर्तृवाद , स्नाने धर्मेच्छाजातिवादावलेप. । सन्तापारम्भः पापहानाय चेति, ध्वस्तप्रज्ञाने पञ्च लिङ्गानि जाड्ये ॥ १ ॥" अन्यच्च–तीर्थस्नान विशेषतो भाविमलोत्पत्तिकारण, न पुनस्तदुत्पत्तिनिरोधहेतु ,जीवोपघातहेतुत्वादुदूखलाद्यधिकरणवत्, तथाहि—तीर्थस्नान कुर्वता विराध्यन्ते बहवोऽप्कायिका जीवा इति, प्रतीतमेतत् तत्त्ववेदिना, तत उदूखलाद्यधिकरणमिव शूनाङ्गमिदमिति न भवतारणायोपजायते, इतश्च न भवतारणकारण–कामाङ्गतया यतिजनायोग्यत्वात्, मण्डनवत्, आह च–"सूणगपि व तमुदूखल व न य मोक्खकारण ण्हाण । न य जइजोग्ग त मडणंव कामगभावातो ॥२॥"(वि १०२०) नापि प्राचीनमलोच्छेदहेतु , प्राचीनमलस्य विशिष्ट-

...सहगताध्यवसायत एव क्षयसम्भवात्, ततो भाविमलोत्पत्तिनिरोधाभावत. प्राचीनमलक्षयाभावतश्च भवतरणानुपपत्तेर्न भावतीर्थं नद्यादितीर्थमिति, भावतीर्थं द्विधा—आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतो ज्ञाता उपयुक्त , नोआगमत' सङ्घ सम्यग्दर्शनादिपरिणामानन्यत्वात्, उक्त च—"तित्थं भंते ! तित्थं तित्थयरे तित्थं ?, गोयमा ! अरिहा ताव नियमा तित्थकरे, तित्थं पुण चाउवण्णो समणसघो" इति(१२ ६८२) अस्मिंश्च भावतीर्थे तरीता तद्विशेष एव साधु , सम्यग्दर्शनादित्रयकरणभावापन्न तरण, तरणीय. ससारसमुद्र , आह च—"भावे तित्थं सघो सुयविहिअं तारतो तहि साहू । नाणाइतियं तरण तरियव्वो भवसमुद्दो अ ॥१॥"(वि १०३२) अथवा यथा नद्यादिगत' समो विभागोऽनपाय पङ्कप्रक्षालनाद्दाहोपशमात्पिपासाव्यवच्छेदात्तीर्थमिति प्रसिद्धं, पृषोदरादिदर्शनतस्त्रिषु स्थितमिति तीर्थमिति व्युत्पत्ते , एवं सङ्घोऽपि कर्ममलक्षालनात् क्रोधाग्निदाहोपशमात् लोभरूपतृष्णाव्यवच्छेदाच्च त्रिषु स्थित इति तीर्थमित्युच्यते, उक्तं च—"पङ्कदाहपिपासानामपहारं करोति यत् । तद्धर्मसाधनं तथ्य, तीर्थमित्युच्यते बुधै' ॥१॥" अथवा नद्यादिगतं द्रव्यतीर्थं चतुर्द्धा दृष्टं, तद्यथा—सुखावतारं सुखोत्तार १ सुखावतार दुरुत्तार २ दु.खावतार सुखोत्तारं ३ दुःखावतार दुरुत्तार ४, एव भावतीर्थमपि चतुर्द्धा द्रष्टव्यं, तत्र यत्र सुखेनैवावतरन्ति—प्रविशन्ति प्राणिनः सुखेनैव च यत उत्तरन्ति—उन्मुच्यन्ति तत्सुखावतारं सुखोत्तारं, तच्च शैवं द्रष्टव्य, तत्र रागद्वेषकषायेन्द्रियपरीषहोपसर्गमनोवाक्कायजयादिलक्षणदुष्करानुष्ठानाभावतः सुखेनैव प्रवेशात्, निपुणयुक्त्यभावतो निविडवासनाया आकालपरिपालनहेतुभूताया अयोगतः, "शैवो द्वादश वर्षाणि, व्रतं कृत्वा तत. परम् । यद्यशक्तस्त्यजेत् पश्चाद्, यागं कृत्वा व्रतेश्वरे ॥ १ ॥" इत्या-

सुखेन स्वीक्रियते दु खेन परित्यज्यते तत्
दिना दीक्षात्यागस्य निर्दोषताश्रवणाच्च सुखेनैव मोक्षणसम्भवाच्च, तथा यत् सुखेन स्वीक्रियते दु खेन परित्यज्यते तत्
सुखावतार दुरुत्तार, तच्च बौद्ध शासन, तत्र हि 'मृद्वी शय्या प्रातरुत्थाय पेया, भक्त मध्ये पानक चापराह्णे । द्राक्षा-
खण्ड शर्करा चार्द्धरात्रे, मोक्षश्चान्ते शाक्यसिंहेन दृष्टः ॥ १ ॥" तथा—"मणुण्णं भोयण भुच्चा, मणुण्ण सयणासण ।
मणुण्णसि अगारसि, मणुण्णं झायए मुणी ॥२॥" इत्याद्यभिधानतो विषयसुखसिद्धे॰ सुखेनैव प्रवेशः, तथा निपुणकुयुक्ति-
तत्तीव्रवासनोत्पादात् व्रतत्यागे महत ससारदण्डादे प्रतिपादनाच्च दु शकस्तत्परित्याग , तथा यत्र दु॰खेन प्रवेश॰ सुखेन
च विनिर्गम तद् दु खावतार सुखोत्तार, तच्च दिगम्बर दर्शन, तद्धि नाग्न्यमतिदुष्करं लज्जास्पदत्वादिति दु॰खेन प्रविश्यते,
अनेषणीयपरिभोगकषायबाहुल्यदर्शनतस्तु तद्विरागोपपत्तेः सुखेन परित्यज्यते इति, चतुर्थभङ्गगत त्विदं पारमेश्वर
प्रवचनम्, अत्र हि रागद्वेषकषायेन्द्रियपरीषहोपसर्गादिजयस्य सदा अप्रमत्तभावस्य शिरोलुञ्चनादिकष्टानुष्ठानस्य च
प्रतिपादनान्महता कष्टेन प्रवेश प्रविष्टस्य च तत्त्वाधिगमेनामोचनात्, एतद्व्रत त्विह ससारपरित्राणकारणं व्रतभङ्गे च
महान् ससार इति जानानस्य दुष्करपरित्याग॰, उक्त च—"अहव सुहोत्तारोत्तारणाइ दवे चउविह तित्थ । एव चिअ भावं-
मिवि तत्थाइमय सरक्खाण ॥१॥ तच्चण्णियाण बीय विसयसुहकुसत्थभावणाधणिय । तइय च बोडियाणं चरिम जइणं सिव-
फलं तु ॥२॥ (वि १०४०–१) तत्र दु खावतारदु खोत्ताररूपपरमतीर्थकरणशीलास्तीर्थकरास्तान् वन्दे इति योग , तथा भग॰-
समग्रैश्वर्यादिलक्षण स येषामस्तीति भगवन्त॰, उक्तं च—"इस्सरियरूवसिरिजसधम्मपयत्ता मया भगाभिक्खा । ते तेसिमसा-
मण्णा सति जतो तेण भगवतो ॥२॥" (वि १०४८) तान्, ननु तीर्थंकरानित्यनेनैव भगवत इति गत, तीर्थकृतामुक्तलक्षण-

भगाव्यभिचारात् ततः किमनेन विशेषणेन?, तदयुक्तम् अस्य नयमतान्तरावलम्बिपरिकल्पितबुद्धादितीर्थकरतिरस्कारपरत्वात्, तथाहि—न ते बुद्धादयः स्वस्वदर्शनरूपतीर्थकारिणोऽपि तत्त्ववृत्त्या भगवन्तो, यथोक्तसमग्रैश्वर्यादिगुणकलापायोगादिति, तथा परे—शत्रव ते च द्विधा—द्रव्यतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतो मत्सरिणो भावत. क्रोधादय , इह भावशत्रुभि' प्रयोजन, तेषामेवोच्छेदतो मुक्तिभावात्, आक्रमणमाक्रम —पराजय. उच्छेद इतियावत् परेषामाक्रमः पराक्रम. सोऽनुत्तर —अनन्यसदृशो येषा तेऽनुत्तरपराक्रमास्तान्, वन्दे इति क्रिया सर्वत्र योज्या, आह—ये खल्वैश्वर्यादिभगवन्तस्तेऽनुत्तरपराक्रमा एव, तमन्तरेण विवक्षितभगासम्भवात्, ततोऽनुत्तरपराक्रमानित्येतदतिरिच्यते, नैष दोषः, अस्य अनादिसिद्धैश्वर्यादिसमन्वितपरमपुरुषप्रतिपादनपरनयवादनिषेधपरत्वात्, तथाहि—कैश्चिदनुत्तरपराक्रमत्वमन्तरेणैव हिरण्यगर्भादीनामनादिविवक्षितभगयोगोऽभ्युपगम्यते, उक्त च—"ज्ञानमप्रतिघ यस्य, वैराग्य च जगत्पते. । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च, सहसिद्ध चतुष्टयम् ॥ १ ॥" इत्यादि, तथाभूतान् भगवतस्तीर्थकरान् मा ज्ञासिषुर्विनेया इति तद्व्यवच्छेदार्थमनुत्तरपराक्रमानित्युक्त, तथा अमितम्—अपरिमितं ज्ञेयानन्तत्वात् ज्ञान केवलज्ञानं अमितज्ञानं तद्येषामस्ति तेऽमितज्ञानिनस्तान्, ननु ये अनुत्तरपराक्रमास्तेऽमितज्ञानिन एव, क्रोधादिपरिक्षयोत्तरकालमवश्यममितज्ञानस्य भावात्, सत्यमेतत्, केवलं ये क्लेशक्षयेऽप्यमितज्ञान नाभ्युपगच्छन्ति, तथा च तद्ग्रन्थ', "सर्वं पश्यतु वा मा वा, तत्त्वमिष्टं तु पश्यतु । कीटसङ्ख्यापरिज्ञान, तस्य नः क्वोपयुज्यते? ॥ १ ॥" इत्यादि, तन्मतव्यवच्छेदफलमिदं विशेषणमित्यदोष', तद्व्यवच्छेदश्चैवम्—सर्वभावपरिज्ञानाभावे तत्त्ववृत्त्या एकस्यापि वस्तुन परिज्ञानायोगात्, सर्वस्यापि यथायोगमनुवृत्तव्यावृत्तधर्मतया सर्वैः सह

दिना दीक्षात्यागस्य निर्दोषताश्रवणाच्च सुखेनैव मोक्षणसम्भवाच्च, तथा यत् सुखेन स्वीक्रियते दु·खेन परित्यज्यते तत् सुखावतार दुरुत्तार, तच्च बौद्ध शासन, तत्र हि 'मृद्वी शय्या प्रातरुत्थाय पेया, भक्त मध्ये पानक चापराह्णे । द्राक्षाखण्ड शर्करा चार्द्धरात्रे, मोक्षश्चान्ते शाक्यसिंहेन दृष्टः ॥ १ ॥" तथा—"मणुण्णं भोयण भुच्चा, मणुण्ण सयणासण । मणुण्णसि अगारसि, मणुण्ण झायए मुणी ॥२॥" इत्याद्यभिधानतो विषयसुखसिद्धे सुखेनैव प्रवेश , तथा निपुणकुयुक्तिव्रतीव्रवासनोत्पादात् व्रतत्यागे महत ससारदण्डादे· प्रतिपादनाच्च दु शकस्तत्परित्याग', तथा यत्र दु खेन प्रवेश· सुखेन च विनिर्गम· तद् दु·खावतार सुखोत्तार, तच्च दिगम्बर दर्शनं, तद्धि नाग्न्यमतिदुष्करं लज्जास्पदत्वादिति दु·खेन प्रविश्यते, अनेषणीयपरिभोगकषायबाहुल्यदर्शनतस्तु तद्विरागोपपत्तेः सुखेन परित्यज्यते इति, चतुर्थभङ्गगत त्विद पारमेश्वर प्रवचनम्, अत्र हि रागद्वेषकषायेन्द्रियपरीषहोपसर्गादिजयस्य सदा अप्रमत्तभावस्य शिरोलुञ्चनादिकष्टानुष्ठानस्य च प्रतिपादनान्महता कष्टेन प्रवेश प्रविष्टस्य च तत्त्वाधिगमेनामोचनात्, एतद्भूत त्विह संसारपरित्राणकारणं व्रतभङ्गे च महान् ससार इति जानानस्य दुष्करपरित्याग , उक्तं च—"अहव सुहोत्तारोत्तारणाइ दवे चउविह तित्थ । एव चिअ भावमिवि तत्थाइमय सरक्खाण ॥१॥ तच्चणियाण बीय विसयसुहकुसत्थभावणाधणियं । तइयं च बोडियाणं चरिमं जइण सिवफलं तु ॥२॥ (वि १०४०–१) तत्र दु खावतारदु खोत्ताररूपपरमतीर्थकरणशीलास्तीर्थकरास्तान् वन्दे इति योग , तथा भग·-समग्रैश्वर्यादिलक्षण स येषामस्तीति भगवन्त , उक्त च—"इस्सरियरूवसिरिजसधम्मपयत्ता मया भगाभिक्खा । ते तेसिमसामण्णा सति जतो तेण भगवतो ॥१॥" (वि २०४८) तान्, ननु तीर्थकरानित्यनेनैव भगवत इति गतं, तीर्थकृतामुक्तलक्षण-

भगाव्यभिचारात् तत किमनेन विशेषणेन ?, तदयुक्तम् अस्य नयमतान्तरावलम्बिपरिकल्पितबुद्धादितीर्थकरतिरस्कारपर-
त्वात्, तथाहि–न ते बुद्धादय स्वस्वदर्शनरूपतीर्थकारिणोऽपि तत्त्ववृत्त्या भगवन्तो, यथोक्तसमग्रैश्वर्यादिगुणकलापा-
योगादिति, तथा परे–शत्रव ते द्विधा–द्रव्यतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतो मत्सरिणो भावतः क्रोधादय , इह भावशत्रुभि
प्रयोजनं, तेषामेवोच्छेदतो मुक्तिभावात्, आक्रमणमाक्रम.–पराजयः उच्छेद इतियावत् परेषामाक्रमः पराक्रम. सोऽनु-
त्तर.–अनन्यसदृशो येषा तेऽनुत्तरपराक्रमास्तान्, वन्दे इति क्रिया सर्वत्र योज्या, आह–ये खल्वैश्वर्यादिभगवन्तस्तेऽनुत्त-
रपराक्रमा एव, तमन्तरेण विवक्षितभगासम्भवात्, ततोऽनुत्तरपराक्रमानित्येतदतिरिच्यते, नैष दोष', अस्य अनादिसिद्धै-
श्वर्यादिसमन्वितपरमपुरुषप्रतिपादनपरनयवादनिषेधपरत्वात्, तथाहि—कैश्चिदनुत्तरपराक्रमत्वमन्तरेणैव हिरण्यगर्भा-
दीनामनादिविवक्षितभगयोगोऽभ्युपगम्यते, उक्त च–"ज्ञानमप्रतिघ यस्य, वैराग्य च जगत्पते. । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च, सह-
सिद्धं चतुष्टयम् ॥ १ ॥" इत्यादि, तथाभूतान् भगवतस्तीर्थकरान् मा ज्ञासिषुर्विनेया इति तद्व्यवच्छेदार्थमनुत्तरपराक्र-
मानित्युक्त, तथा असितम्–अपरिमितं ज्ञेयानन्तत्वात् ज्ञान केवलज्ञानं अमितज्ञानं तद्येषामस्ति तेऽमितज्ञानिनस्तान्,
ननु ये अनुत्तरपराक्रमास्तेऽमितज्ञानिन एव, क्रोधादिपरिक्षयोत्तरकालमवश्यममितज्ञानस्य भावात्, सत्यमेतत्, केवलं ये
क्लेशक्षयेऽप्यमितज्ञानं नाभ्युपगच्छन्ति, तथा च तद्ग्रन्थ., "सर्वं पश्यतु वा मा वा, तत्त्वमिष्टं तु पश्यतु । कीटसङ्ख्यापरि-
ज्ञान, तस्य न क्कोपयुज्यते ? ॥ १ ॥" इत्यादि, तन्मतव्यवच्छेदफलमिदं विशेषणमित्यदोष', तद्व्यवच्छेदश्चैवम्–सर्वभा-
वपरिज्ञानाभावे तत्त्ववृत्त्या एकस्यापि वस्तुन. परिज्ञानायोगात्, सर्वस्यापि यथायोगमनुवृत्तव्यावृत्तधर्मतया सर्वैः सह

सव्यपेक्षत्वात्, आह च—"एको भाव सर्वथा येन दृष्ट, सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टा । सर्वे भावा' सर्वथा येन दृष्टा, एको भाव सर्वथा तेन दृष्टः ॥ १ ॥" आचाराङ्गेऽप्युक्तम्—"जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ, जे सव्वं जाणइ से एग जाणइ" इति, (८-१२२) अथवा ये स्वसिद्धान्ते छद्मस्थवीतरागास्तेऽनुत्तरपराक्रमा भवन्ति, कषायादिशत्रूणामाक्रमणात्, न त्वमितज्ञानिन, केवलज्ञानाभावात्, ततस्तद्व्यवच्छेदार्थमिदं विशेषणमिति, तथा तरन्ति स्म भवार्णवमिति तीर्णान्, तीर्त्वा च भवौघ सुगतिगतिगतान्, तत्र सर्वज्ञत्वात् सर्वदर्शित्वाच्च निरुपमसुखभागिनः सुगतय.—सिद्धास्तेषा गति. सुगतिगति, अनेन तिर्यङ्नरनारकामरगतिव्यवच्छेदेन पञ्चमीं मोक्षगतिमाह, ता गता.—प्राप्ताः सुगतिगतिगतास्तान्, अनेन ये प्राप्ताणिमाद्यष्टविधैश्वर्यं स्वेच्छाविलसनशीलं पुरुष तीर्णं प्रतिपादयन्ति, तथा च तद्ग्रन्थ.—"अणिमाद्यष्टविध प्राप्यैश्वर्यं कृतिनः सदा । मोदन्ते सर्वभावज्ञास्तीर्णा परमदुस्तरम् ॥१॥" इत्यादि, तद्व्यवच्छेदमाह, तथा सिद्धे.—पञ्चमगतिरूपाया पन्थाः सिद्धिपथ तस्य प्रधाना देशकास्तद्धेतुभूतसामायिकादिप्रतिपादनात् प्रदेशकाः सिद्धिपथप्रदेशकास्तान्, अनेनानेकभव्यसत्त्वोपकारितीर्थकरनामकर्म्मविपाकोदयसमन्वित भगवता स्वरूपमाह। एवं तावदविशेषेण ऋषभादीना मङ्गलार्थं वन्दनमुक्तमिदानीमखिलश्रुतज्ञानार्थप्रदेशकत्वेनासन्नोपकारित्वाद्वर्त्तमानतीर्थाधिपतेर्वर्द्धमानस्वामिनो वन्दनमाह-

वंदामि महाभागं महामुणिं महायसं महावीरं। अमरनररायमहियं तित्थयरमिमस्स तित्थस्स ॥८१॥

'वंदामी'त्यादि दीपकमशेषोत्तरपदानुयायि द्रष्टव्यं, तत्र भाग —अचिन्त्यशक्ति, आह च भाष्यकृत्—"भागोऽचिंता सत्ती स महाभागो महप्पभावोत्ति । स महामुणी महत जो मुणइ मुणिप्पहाणो वा ॥२॥ (वि १०५८) इति, महान

भागोऽस्य महाभागो–महाप्रभावस्त, तथा मनुते मन्यते वा जगतस्त्रिकालावस्थामिति मुनि सर्वज्ञत्वात, महाश्चासौ मुनिश्च महामुनि , तथा त्रैलोक्यव्यापित्वान्महद्यशोऽस्येति महायशास्तं, महावीरमित्यभिधान, तस्येयं व्युत्पत्ति. 'शूर वीर विक्रान्तौ' कपायादिशत्रुजयात् महाविक्रान्तो महावीर', यदिवा 'ह विदारणे' विदारयति कर्म्मरिपुसङ्घातमिति वीर', अथवा अनन्यानुभूतमहातप.श्रिया विशेपतो राजते इति वीर , अन्तरङ्गमहामोहबलनिर्द्दलनाय तपोवीर्यमनन्तं व्यापारयतीति वा वीरः, पृपोदरादित्वादिष्टरूपनिष्पत्तिः, उक्तं च–"विदारयति यत्कर्म्म, तपसा च विराजते । तपोवीर्येण युक्तश्च, तस्माद्वीर इति स्मृत. ॥ १ ॥" तथा अमराश्च नराश्च अमरनरास्तेपा राजान –इन्द्रचक्रवर्त्तिप्रभृतयस्तैर्महितः–पूजितस्त, तीर्थकर–तीर्थकरणशील, कस्य तीर्थस्य करणशीलमित्यत आह–अस्य–वर्त्तमानकालावस्थायिनस्तीर्थस्य । एवं तावदर्थवक्तुर्मङ्गलार्थं वन्दनमुक्तम्, इदानीं सूत्रकर्तृप्रभृतीनामपि पूज्यत्वाद्वन्दनमाह–

एक्कारसवि गणहरे पवायए पवयणस्स वंदामि । सव्वं गणहरवंसं वायगवंसं पवयणं च ॥ ८२ ॥

एकादशेति सङ्ख्यावाचक. शब्द., अपि. समुच्चये, अनुत्तरं ज्ञानदर्शनादिधर्म्मगणं धारयन्तीति गणधरास्तान्, प्रकर्षेण प्रधाना आदौ वा वाचका. प्रवाचकास्तान्, कस्य प्रवाचका.?, प्रवचनस्य-द्वादशाङ्गस्य,वन्दे, एवं तावत् मूलगणधरवन्दनं कृतं, तथा सर्व–निरवशेपं गणधरा–आचार्यास्तेपा वंश.–परम्परया प्रवाहस्त,तथा वाचका-उपाध्यायास्तेपा वंशस्त,तथा प्रवचनम्–आगमं च वन्दे, आह च–तीर्थकृतो मूलगणधराश्च वन्द्या. स्यु., तेपा यथाक्रममर्थसूत्रप्रणेतृत्वात्,वंशद्वयस्य प्रवचनस्य च कथं वन्द्यता?,उच्यते,इह यथा अर्थवक्तारोऽर्हन्तो वन्द्या सूत्रवक्तारश्च गणधरास्तथा यैरिदमाचार्योपाध्यायैरर्थसूत्ररूप प्रवचनमा-

सव्यपेक्षत्वात्, आह च–"एको भाव सर्वथा येन दृष्ट, सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टा.। सर्वे भावा. सर्वथा येन दृष्टा, एको भाव सर्वथा तेन दृष्ट ॥ १ ॥" आचाराङ्गेऽप्युक्तम्–"जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ, जे सव्वं जाणइ से एग जाणइ" इति, (८-१२३) अथवा ये स्वसिद्धान्ते छद्मस्थवीतरागास्तेऽनुत्तरपराक्रमा भवन्ति, कषायादिशत्रूणामाक्रमणात्, न त्वमितज्ञानिन, केवलज्ञानाभावात्, ततस्तद्व्यवच्छेदार्थमिद विशेषणमिति, तथा तरन्ति स्म भवार्णवमिति तीर्णास्तान्, तीर्त्वा च भवौघ सुगतिगतिगतान्, तत्र सर्वज्ञत्वात् सर्वदर्शित्वाच्च निरुपमसुखभागिनः सुगतय.–सिद्धास्तेषा गति. सुगतिगति, अनेन तिर्यङ्नरनारकामरगतिव्यवच्छेदेन पञ्चमीं मोक्षगतिमाह, ता गता.–प्राप्ता. सुगतिगतिगतास्तान्, अनेन ये प्राप्ताणिमाद्यष्टविधैश्वर्यं स्वेच्छाविलसनशीलं पुरुषं तीर्णं प्रतिपादयन्ति, तथा च तद्ग्रन्थ.–"अणिमाद्यष्टविध प्राप्यैश्वर्यं कृतिन सदा। मोदन्ते सर्वभावज्ञास्तीर्णा परमदुस्तरम् ॥१॥" इत्यादि, तद्व्यवच्छेदमाह, तथा सिद्धे·–पञ्चमगतिरूपाया पन्थाः सिद्धिपथ. तस्य प्रधाना देशकास्तद्धेतुभूतसामायिकादिप्रतिपादनात् प्रदेशका सिद्धिपथप्रदेशकास्तान्, अनेनानेकभव्यसत्त्वोपकारितीर्थकरनामकर्म्मविपाकोदयसमन्वितं भगवता स्वरूपमाह। एवं तावदविशेषेण ऋषभादीना मङ्गलार्थं वन्दनमुक्तमिदानीमखिलश्रुतज्ञानार्थप्रदेशकत्वेनासन्नोपकारित्वाद्वर्त्तमानतीर्थाधिपतेर्वर्द्धमानस्वामिनो वन्दनमाह–

वंदामि महाभागं महामुणिं महायसं महावीरं। अमरनररायमहियं तित्थयरमिमस्स तित्थस्स ॥८१॥

'वंदामी'त्यादि दीपकमशेषोत्तरपदानुयायि द्रष्टव्य, तत्र भाग —अचिन्त्यशक्ति, आह च भाष्यकृत्–"भागोऽचिंता सत्ती स महाभागो महप्पभावोत्ति। स महामणी महत जो मणइ ...

भागोऽस्य महाभागो–महाप्रभावस्तं, तथा मनुते मन्यते वा जगतस्त्रिकालावस्थामिति मुनि• सर्वज्ञत्वात, महाश्चासौ मुनिश्च महामुनि•, तथा त्रैलोक्यव्यापित्वान्महद्यशोऽस्येति महायशास्तं, महावीरमित्यभिधान, तस्येयं व्युत्पत्तिः'शूर वीर विक्रान्तौ' कषायादिशत्रुजयात् महाविक्रान्तो महावीर , यदिवा 'ईर विदारणे' विदारयति कर्म्मरिपुसङ्घातमिति वीर•, अथवा अनन्यानुभूतमहातप श्रिया विशेषतो राजते इति वीरः, अन्तरङ्गमहामोहबलनिर्द्दलनाय तपोवीर्यमनन्तं व्यापारयतीति वा वीर•, पृषोदरादित्वादिष्टरूपनिष्पत्ति•, उक्तं च–"विदारयति यत्कर्म्म, तपसा च विराजते । तपोवीर्येण युक्तश्च, तस्माद्वीर इति स्मृत• ॥ १ ॥" तथा अमराश्च नराश्च अमरनरास्तेषा राजान•–इन्द्रचक्रवर्त्तिप्रभृतयस्तैर्महितः–पूजितस्त, तीर्थकर–तीर्थकरणशीलं, कस्य तीर्थस्य करणशीलमित्यत आह–अस्य–वर्त्तमानकालावस्थायिनस्तीर्थस्य । एवं तावदर्थवक्तुर्मङ्गलार्थं वन्दनमुक्तम्, इदानीं सूत्रकर्तृप्रभृतीनामपि पूज्यत्वाद्वन्दनमाह–

एक्कारसवि गणहरे पवायए पवयणस्स वंदामि । सव्वं गणहरवसं वायगवंसं पवयणं च ॥ ८२ ॥

एकादशेति सङ्ख्यावाचक• शब्द , अपि• समुच्चये, अनुत्तरं ज्ञानदर्शनादिधर्म्मगणं धारयन्तीति गणधरास्तान्, प्रकर्षेण प्रधाना आदौ वा वाचका• प्रवाचकास्तान्, कस्य प्रवाचका•?, प्रवचनस्य–द्वादशाङ्गस्य,वन्दे, एवं तावत् मूलगणधरवन्दनं कृतं, तथा सर्वं–निरवशेषं गणधरा–आचार्यास्तेषा वंश•–परम्परया प्रवाहस्त,तथा वाचका–उपाध्यायास्तेषा वंशस्त,तथा प्रवचनम्–आगमं च वन्दे, आह च–तीर्थकृतो मूलगणधराश्च वन्द्या• स्यु , तेषा यथाक्रममर्थसूत्रप्रणेतृत्वात्,वंशद्वयस्य प्रवचनस्य च कथं वन्द्यता?,उच्यते,इह यथा अर्थवक्तारोऽर्हन्तो वन्द्या•सूत्रवक्तारश्च गणधरास्तथा यैरिदमाचार्योपाध्यायैरर्थसूत्ररूप प्रवचनमा–

ीत तद्वशोऽप्यानयनद्वारेणोपकारीति वन्द्य , प्रवचनं तु साक्षाद्वृत्त्यैवोपकारीति वन्द्यमिति । इदानीं प्रकृतमुपदर्शयति—

ते वंदिऊण सिरसा अत्थपुहुत्तस्स तहिं कहियस्स । सुयनाणस्स भगवओ निज्जुत्ति कित्तइस्सामि ॥ ८३ ॥

तान्—अनन्तरोक्तान् तीर्थकरादीन् शिरसा उपलक्षणत्वात् मन कायाभ्या च वन्दित्वा, किम् ?—निर्युक्तिं कीर्त्तयिष्यामि, कस्य ?—'अर्थपृथक्त्वस्य' अर्थात् कथञ्चिद्भिन्नत्वात् सूत्र पृथक् उच्यते, प्राकृतत्वाच्च पृथगेव पृथक्त्वम्, अर्थस्तु नाभिधेय प्रतीत एव, अर्थश्च पृथक्त्व च अर्थपृथक्त्व समाहारो द्वन्द्व तस्य, श्रुतज्ञानविशेषणमेतत्, सूत्रार्थोभयरूपस्येत्यर्थ., तै –तीर्थकरगणधरादिभिः कथितस्य–प्रतिपादितस्य, कस्येत्याह–श्रुतज्ञानस्य भगवत., स्वरूपाभिधानमेतत्, सूत्रार्थयो. परस्पर निर्योजन–सम्बन्धनं निर्युक्ति., ता कीर्त्तयिष्यामि—प्रतिपादयिष्यामि । ननु किमशेषश्रुतज्ञानस्य?, न, किं तर्हि ?, श्रुतविशेषाणामावश्यकादीनाम्, अत आह—

आवस्सयस्स दसकालियस्स तह उत्तरज्झमायारे । सूयगडे निज्जुत्तिं वोच्छामि तहा दसाणं च ॥ ८४ ॥

कप्पस्स य निज्जुत्तिं ववहारस्सेव परमनिउणस्स । सूरिअपण्णत्तीए वोच्छं इसिभासिआण च ॥ ८५ ॥

एएसिं निज्जुत्तिं वोच्छामि अहं जिणोवएसेणं । आहरण–हेउ–कारणपयनिवहमिणं समासेणं ॥ ८६ ॥

आवश्यकस्य दशवैकालिकस्य तथा 'भामा सत्यभामे'त्यादाविव पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् 'उत्तरज्झे'त्युत्तराध्ययनग्रहण,ततोऽयमर्थ —उत्तराध्ययनाचारयो ,तथा 'सूत्रकृते' सूत्रकृताङ्गविषया निर्युक्तिं वक्ष्ये,तथा दशाना च–दशाश्रुतस्कन्धस्य तथा कल्पस्य तथा व्यवहारस्य च परमनिपुणस्य, अत्र परमग्रहण मोक्षाङ्गत्वात् निपुणग्रहण स्वभ्यसकत्वात्,

ततो से खुज्जाए मुहं दाइयं, तेण तयाणुरूवं निवत्तिय, तहावि तेण सडासगो छिंदावितो, निव्विसओ आणत्तो, सो पुणो जक्खस्स उववासेण ठितो, भणितो य–वामेण चित्तिहिसि, सयाणियस्स पदोस गतो, तेण चितियं–पज्जोतो एयस्स पीई पिवेज्जा, ततो अण्णेण मिगावतीए चित्तफलए रूवं चित्तेऊण पज्जोयस्स उवट्ठवियं, तेण दिट्ठ, पुच्छिओ य, तेण कहियं सविसेस, ततो पज्जोएण सयाणियस्स दूतो पेसिओ–मिगावइं देवि सिग्घं पट्ठवेह, जइ न पट्ठवेसि ततो सव्वसामग्गीए एहामि, गतो दूतो, तेण असक्कारितो निद्धमणेण निच्छूढो, तेण कहिय पज्जोतस्स, पज्जोतोऽविय दूयवयणेण आसुरुत्तो सव्वबलेण कोसावि एइ, तं आगच्छंतं सोउं सयाणितो अप्पबलो चित्ते खुहितो, अतिसारेण पचत्तमुवगओ, ताहे मिगावतीए चिंतियं–मा इमो बालो मम पुत्तो विणस्सिहिति, एस खरेण न सक्कए, पच्छा दूतो पट्ठवितो, भणितो य–एस कुमारो बालो, अम्हेहि गएहि मा सीमंतराइणा केणइ अण्णेण पिल्लिज्जिहिई ?, सो भणइ—को ममं धरमाणे पिल्लिहिइ ?, सा भणइ–ओसीसए सप्पो जोयणसए विज्जो, किं करेहिइत्ति ?, नगरिं दढं करेह, सो भणइ–आम करेमि, सा भणइ–उज्जेणीए इट्ठगाओ बलियाओ ता एयाहि कीरउ, आमंति, तस्स य चउद्दस राइणो वसवत्तिणो, तेण ते सबला ठाविया, पुरिसपरंपरएण तेहि इट्टगा आणीयातो, कय नगरं दढ, ताहे ताए भण्णइ–इयाणि धन्नस्स भरेहि नगरिं, ततो तेण भरिया, जाहे नगरी रोहगसज्जा जाया ताहे सा विसंवइया, चिंतियं चऽणाए–धन्ना णं ते गामागरनगरपट्टणमडंवसन्निवेसा जत्थ सामी विहरइ, पव्वज्जामि जइ सामी एज्ज, ततो भगवं समोसढो, तत्थ सव्ववेरा पसमंति, मिगावती निग्गया, धम्मे कहिज्जमाणे एगो पुरिसो एस सव्वन्नुत्तिकाउ पच्छन्न मणसा पुच्छइ, ततो सामिणा भणितो–वायाए पुच्छ देवाणु-

नीत तद्वशोऽप्यानयनद्वारेणोपकारीति वन्द्य., प्रवचनं तु साक्षाद्धृत्त्यैवोपकारीति वन्द्यमिति । इदानीं प्रकृतमुपदर्शयति—

ते वंदिऊण सिरसा अत्थपुहुत्तस्स तहिं कहियस्स । सुयनाणस्स भगवओ निज्जुत्तिं कित्तइस्सामि ॥ ८३ ॥

तान्—अनन्तरोक्तान् तीर्थंकरादीन् शिरसा उपलक्षणत्वात् मन.कायाभ्या च वन्दित्वा, किम् ?–निर्युक्तिं कीर्त्तयिष्यामि, कस्य ?–'अर्थपृथक्त्वस्य' अर्थात् कथञ्चिद्भिन्नत्वात् सूत्र पृथक् उच्यते, प्राकृतत्वाच्च पृथगेव पृथक्त्वम्, अर्थस्तु सूत्राभिधेय प्रतीत एव, अर्थश्च पृथक्त्व च अर्थपृथक्त्वं समाहारो द्वन्द्व तस्य, श्रुतज्ञानविशेषणमेतत्, सूत्रार्थोभयरूपस्येत्यर्थ., तै –तीर्थंकरगणधरादिभि' कथितस्य–प्रतिपादितस्य, कस्येत्याह–श्रुतज्ञानस्य भगवत , स्वरूपाभिधानमेतत्, सूत्रार्थयो· परस्पर निर्योजनं–सम्बन्धन निर्युक्तिः, ता कीर्त्तयिष्यामि—प्रतिपादयिष्यामि । ननु किमशेषश्रुतज्ञानस्य?, न, किं तर्हि ?, श्रुतविशेषाणामावश्यकादीनाम्, अत आह—

आवस्सयस्स दसकालियस्स तह उत्तरज्झमायारे । सूयगडे निज्जुत्तिं वोच्छामि तहा दसाणं च ॥ ८४ ॥

कप्पस्स य निज्जुत्ति ववहारस्सेव परमनिउणस्स । सूरिअपण्णत्तीए वोच्छं इसिभासिआण च ॥ ८५ ॥

एएसिं निज्जुत्ति वोच्छामि अहं जिणोवएसेणं । आहरण–हेउ–कारणपयनिवहमिणं समासेणं ॥ ८६ ॥

आवश्यकस्य दशवैकालिकस्य तथा 'भामा सत्यभामे'त्यादाविव पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् 'उत्तरज्झे'त्युत्तराध्ययनग्रहण,ततोऽयमर्थ —उत्तराध्ययनाचारयो ,तथा 'सूत्रकृते' सूत्रकृताङ्गविषया निर्युक्तिं वक्ष्ये,तथा दशाना च–दशाश्रुतस्कन्धस्य तथा कल्पस्य तथा व्यवहारस्य च परमनिपुणस्य, अत्र परमग्रहण मोक्षाङ्गत्वात् निपुणग्रहणं स्वल्पसकत्वात्,

ततो से खुज्जाए मुहं दाइयं, तेण तयाणुरूवं निवत्तिय, तहावि तेण संडासगो छिदावितो, निव्विसओ आणत्तो, सो पुणो जक्खस्स उववासेण ठितो, भणितो य—वामेण चित्तिहिसि, सयाणियस्स पदोस गतो, तेण चिंतियं—पज्जोतो एयस्स पीई पिवेज्जा, ततो अणेण मिगावतीए चित्तफलए रूवं चित्तेऊण पज्जोयस्स उवट्ठवियं, तेण दिट्ठ, पुच्छिओ य, तेण कहियं सविसेस, ततो पज्जोएण सयाणियस्स दूतो पेसिओ—मिगावइ देवि सिग्घं पट्ठवेह, जइ न पट्ठवेसि ततो सबसामग्गीए एहामि, गतो दूतो, तेण असक्कारितो निद्धमणेण निच्छूढो, तेण कहिय पज्जोतस्स, पज्जोतोऽविय दूयवयणेण आसुरुत्तो सव्वबलेण कोसंबि एइ, तं आगच्छंतं सोउं सयाणितो अप्पबलो चित्ते खुहितो, अतिसारेण पंचत्तमुवगओ, ताहे मिगावतीए चिंतियं—मा इमो बालो मम पुत्तो विणस्सिहिति, एस खरेण न सक्कए, पच्छा दूतो पट्ठवितो, भणितो य—एस कुमारो बालो, अम्हेहि गएहि मा सीमंतराइणा केणइ अण्णेण पिल्लिज्जिहिई ?, सो भणइ—को ममं धरमाणे पिल्लिहिइ ?, सा भणइ—ओसीसए सप्पो जोयणसए विज्जो, किं करेहिइत्ति ?, नगरिं दढं करेह, सो भणइ—आमं करेमि, सा भणइ—उज्जेणीए इट्ठगाओ बलियाओ ता एयाहि कीरउ, आमति, तस्स य चउद्दस राइणो वसवत्तिणो, तेण ते सबला ठाविया, पुरिसपरंपरएण तेहिं इट्टगा आणीयातो, कय नगरं दढं, ताहे ताए भण्णइ—इयाणि धन्नस्स भरेहि नगरिं, ततो तेण भरिया, जाहे नगरी रोहगसज्जा जाया ताहे सा विसंवइया, चिंतियं चऽणाए—धन्ना ण ते गामागरनगरपट्टणमडंबसन्निवेसा जत्थ सामी विहरइ, पव्वज्जामि जइ सामी एज्ज, ततो भगवं समोसढो, तत्थ सव्ववेरा पसमंति, मिगावती निग्गया, धम्मे कहिज्जमाणे एगो पुरिसो एस सव्वन्नुत्तिकाउ पच्छन्नं मणसा पुच्छइ, ततो सामिणा भणितो—वायाए पुच्छ देवाणु-

नीत तद्वशोऽप्यानयनद्वारेणोपकारीति वन्द्य', प्रवचनं तु साक्षाद्धृत्त्यैवोपकारीति वन्द्यमिति । इदानीं प्रकृतमुपदर्शयति—

ते वंदिऊण सिरसा अत्थपुहुत्तस्स तहिं कहियस्स । सुयनाणस्स भगवओ निज्जुत्तिं कित्तइस्सामि ॥ ८३ ॥

तान्—अनन्तरोक्तान् तीर्थकरादीन् शिरसा उपलक्षणत्वात् मन कायाभ्या च वन्दित्वा, किम् ?—निर्युक्तिं कीर्त्तयिष्यामि, कस्य ?—'अर्थपृथक्त्वस्य' अर्थात् कथञ्चिद्भिन्नत्वात् सूत्र पृथक् उच्यते, प्राकृतत्वाच्च पृथगेव पृथक्त्वम्, अर्थस्तु सूत्राभिधेय. प्रतीत एव, अर्थश्च पृथक्त्व च अर्थपृथक्त्व समाहारो द्वन्द्व. तस्य, श्रुतज्ञानविशेषणमेतत्, सूत्रार्थोभयरूपस्येत्यर्थ., तै –तीर्थकरगणधरादिभि: कथितस्य–प्रतिपादितस्य, कस्येत्याह–श्रुतज्ञानस्य भगवत', स्वरूपाभिधानमेतत्, सूत्रार्थयो. परस्पर निर्योजन–सम्बन्धनं निर्युक्ति , ता कीर्त्तयिष्यामि—प्रतिपादयिष्यामि । ननु किमशेषश्रुतज्ञानस्य?, न, किं तर्हि ?, श्रुतविशेषाणामावश्यकादीनाम्, अत आह—

आवस्सयस्स दसकालियस्स तह उत्तरज्झमायारे । सूयगडे निज्जुत्तिं वोच्छामि तहा दसाणं च ॥ ८४ ॥
कप्पस्स य निज्जुत्तिं ववहारस्सेव परमनिउणस्स । सूरिअपण्णत्तीए वोच्छं इसिभासिआण च ॥ ८५ ॥
एएसिं निज्जुत्तिं वोच्छामि अहं जिणोवएसेण । आहरण–हेउ–कारणपयनिवहमिणं समासेणं ॥ ८६ ॥

आवश्यकस्य दशवैकालिकस्य तथा 'भामा सत्यभामे'त्यादाविव पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् 'उत्तरज्झे'त्युत्तराध्ययनग्रहण,ततोऽयमर्थ —उत्तराध्ययनाचारयो ,तथा 'सूत्रकृते' सूत्रकृताङ्गविषया निर्युक्तिं वक्ष्ये,तथा दशाना च–दशाश्रुतस्कन्धस्य तथा कल्पस्य तथा व्यवहारस्य च परमनिपुणस्य, अत्र परमग्रहण मोक्षाङ्गत्वात् निपुणग्रहणं स्वव्यसकत्वात्,

गुरुजनेन–तीर्थकरगणधरलक्षणेन, पुनरुपदेशकालादारभ्य आचार्यपारम्पर्येणागता, स च परम्परको द्विधा–द्रव्यतो भावतश्च, तत्र द्रव्यपरम्परक पुरुषपारम्पर्येण इष्टकानामानयनं, अत्र चासम्मोहार्थं कथानकं गाथाविवरणसमाप्तौ वक्ष्यामः, भावपरम्परकस्त्वियमेव उपोद्घातनिर्युक्तिराचार्यपारम्पर्येणागतेति, कथमाचार्यपारम्पर्येणागतमिति चेत्, अत आह– आनुपूर्व्या–परिपाट्या, तद्यथा–जम्बूस्वामिनः प्रभवेनानीता ततोऽपि शय्यम्भवादिभिरिति, अथवा जिनगणधरेभ्य आरभ्य आचार्यपारम्पर्येणागता पश्चात् स्वकीयगुरुजनेनोपदेशितामिति । तत्र द्रव्यपरम्परके इदमुदाहरणं–साकेत नाम नगरं, तस्स उत्तरपुरच्छिमे दिसीभागे सुरप्पियगो नामगो जक्खो, तस्साययणं, सो य सुरप्पिओ जक्खो सन्निहियपाडिहेरो, सो वरिसे वरिसे चित्तिज्जइ, महो य से परमो किज्जइ, सो य चित्तितो समाणो तं चेव चित्तगर मारेइ, अह न चित्तिज्जइ तो पभूयजणमारिं करेइ, तो चित्तगरा सव्वे पलाइउमारद्धा, पच्छा रण्णा नायं–जइ सव्वे पलाइस्संति तो एसो जक्खो अचित्तिज्जंतो अम्ह वहाए भविस्सइ, ततो तेण चित्तकरा सव्वे सकलियबद्धा कया, तेसिं सव्वेसि नामाइ पत्तए लिहिऊण घडए छूढाणि, ततो वरिसे वरिसे जस्स नामं वालएण अयाणमाणेण कड्ढिज्जमाण निग्गच्छइ तेण चित्तेयव्वो, एवं कालो वच्चइ, अन्नया कयाइ कोसंबिओ चित्तकरदारको घराओ पलाइउं तत्थागतो सिक्खगो, सो भमतो सागेयस्स चित्तगरस्स घरमल्लीणो, सोऽवि एगपुत्तगो थेरीपुत्तगो, सो से मित्तो जातो, एव तस्स तत्थ अच्छतस्स अह तंमि वरिसे थेरीपुत्तस्स वारतो जातो, पच्छा सा थेरी बहुप्पगार करुणं रुयइ, तं रुयमाण थेरिं दट्ठूण कोसंबको जातकरुणो भणइ– किं अम्मो ! रुयसि ?, ताए कहियं–जहा मम पुत्तस्स वारतो जातो, सो भणइ–मा रुयह, अह एयं जक्खं चित्तिस्सामि,

ताहे सा भणइ–तुम मे पुत्तो किं न होहिसि ?, तेण भणियं–सच्च तव पुत्तोऽहं, तहावि अहं चिंतेमि, अच्छह तुब्भे असोगाओ, ततो तेण छट्ठभत्तं काऊण अहत वत्थजुयलं परिहित्ता अट्ठगुणाए पोत्तीए मुहं बंधिऊण चोक्खेण पयत्तेण सुईभूतेण नवएहिं कलसेहिं ण्हावित्ता [वज्रलेपादिकुद्रव्यरहितै'] नवगेहिं कुच्चेहि नवगेहि मल्लसपुडेहिं अलेस्सेहिं वण्णेहिं चित्तिऊण पायवडिओ भणइ–खमह मए जमवरद्धति, ततो तुट्ठो जक्खो भणइ–वरेहि वरं, सो भणइ–एस चेव मम वरं देहि–मा लोगं मारेहि, जक्खो भणइ–एयं तावट्ठियमेव, जं तुम न मारिओ, एवमन्नेऽवि न मारेमि, मन्न भण, सो भणइ—जस्स एगदेसमवि पासामि दुपयस्स वा चउप्पयस्स वा अपयस्स वा तस्स तयणुरूवं रूवं निव्वत्तेमि, एवं होउत्ति दिण्णो वरो, ततो सो लद्धवरो रण्णा सक्कारितो समाणो गतो कोसंबिनयरिं, तत्थ सयाणितो नाम राया, सो अन्नया कयाइ सुहासणगतो दूयं पुच्छइ–किं मम नत्थि ज अन्नराईण अत्थि ?, तेण भणियं–चित्तसभा नत्थि, 'मणसा देवाण वायाए पत्थिवाणं' तक्खणमित्तमेव आणत्ता चित्तगरा, तेहिं सभाओवासा विभइया, पचित्तिया, तस्स वरदिण्णगस्स जो रण्णो अंतेउरकिड्डापदेसो सो दिण्णो, तेण तत्थ तयाणुरूवेसु रूवेसु निम्मिएसु कयाइ मिगावईए जालकडगंतरेण पायंगुट्ठतो दिट्ठो, उवमाणेण नायं—जहा एसा मिगावई, तेण पायंगुट्ठगाणुसारेणं देवीए रूवं निव्वत्तियं, तीसे चक्खुम्मि उम्मिल्लिज्जंते एगो मसिबिंदू ऊरुअंतरे पडितो, तेण फुसिओ, पुणोवि जातो, एवं तिन्नि वारा, पच्छा तेण नायं–एएण एथ होयव्वमेव, ततो चित्तसभा निम्माया, ततो राया चित्तसरूवं पलोयंतो तं पएसं पत्तो जत्थ सा देवी, तं निव्वन्नतेण सो बिंदू दिट्ठो, तं दट्ठूण रुट्ठो, एएण मम पत्ती धरिसिया इति, ततो वज्झो आणत्तो, चित्तगरसेणी उवट्ठिया–सामि ! एस वरलद्धगोत्ति,

गुरुजनेन–तीर्थकरगणधरलक्षणेन, पुनरुपदेशकालादारभ्य आचार्यपारम्पर्येणागता, स च परम्परको द्विधा–द्रव्यतो भावतश्च, तत्र द्रव्यपरम्परकः पुरुषपारम्पर्येण इष्टकानामानयनं, अत्र चासम्मोहार्थं कथानकं गाथाविवरणसमाप्तौ वक्ष्यामः, भावपरम्परकस्त्वियमेव उपोद्घातनिर्युक्तिराचार्यपारम्पर्येणागतेति, कथमाचार्यपारम्पर्येणागतमिति चेत्, अत आह–आनुपूर्व्या–परिपाट्या, तद्यथा–जम्बूस्वामिनः प्रभवेनानीता ततोऽपि शय्यम्भवादिभिरिति, अथवा जिनगणधरेभ्य आरभ्य आचार्यपारम्पर्येणागता पश्चात् स्वकीयगुरुजनेनोपदेशितामिति । तत्र द्रव्यपरम्परके इदमुदाहरणं–साकेत नाम नगर, तस्स उत्तरपुरच्छिमे दिसीभागे सुरप्पियगो नामगो जक्खो, तस्सायतण, सो य सुरप्पिओ जक्खो सन्निहियपाडिहेरो, सो वरिसे वरिसे चित्तिज्जइ, महो य से परमो किज्जइ, सो य चित्तितो समाणो तं चेव चित्तगर मारेइ, अह न चित्तिज्जइ तो पभूयजणमारिं करेइ, तो चित्तगरा सव्वे पलाइउमारद्धा, पच्छा रण्णा नायं–जइ सव्वे पलाइस्संति तो एसो जक्खो अचित्तिज्जंतो अम्ह वहाए भविस्सइ, ततो तेण चित्तकरा सव्वे सकलियबद्धा कया, तेसिं सव्वेसिं नामाइ पत्तए लिहिऊण घडए छूढाणि, ततो वरिसे वरिसे जस्स नाम बालएण अयाणमाणेण कड्ढिज्जमाण निग्गच्छइ तेण चित्तेयव्वो, एवं कालो वच्चइ, अन्नया कयाइ कोसंबिओ चित्तकरदारको घरातो पलाइउ तत्थागतो सिक्खगो, सो भमंतो सागेयस्स चित्तगरस्स घरमल्लीणो, सोऽवि एगपुत्तगो थेरीपुत्तगो, सो से मित्तो जातो, एव तस्स तत्थ अच्छतस्स अह तमि वरिसे थेरीपुत्तस्स वारतो जातो, पच्छा सा थेरी बहुप्पगार करुण रुयइ, त रुयमाण थेरिं दट्ठूण कोसंबको जातकरुणो भणइ–किं अम्मो ! रुयसि ?, ताए कहियं–जहा मम पुत्तस्स वारतो जातो, सो भणइ–मा रुयह, अह एयं जक्खं चित्तिस्सामि,

न खल्वयं व्यवहारो मन्वादिप्रणीतव्यवहार इव व्यसक 'सच्चपइन्ना खु ववहारा'(१२-२३५)इति वचनात्,तथा सूर्यप्रज्ञप्तेर्वक्ष्ये, तथा ऋषिभाषिताना च—देवेन्द्रस्तवादीनाम्,अनेकश' क्रियाभिधान शास्त्रान्तरविषयत्वात्, समासव्यासरूपत्वाच्च शास्त्रारम्भस्येत्यदुष्टम्,'एतेषा' श्रुतविशेषाणा निर्युक्ति वक्ष्याम्यहं जिनोपदेशेन,न तु स्वमनीषिकया, कथभूतामित्याह—आहरणहेतुपदनिवहाम्, इमाम्—अन्तस्तत्त्वतया निष्पन्ना 'समासेन' सङ्क्षेपेण, तत्र साध्यसाधनान्वयव्यतिरेकप्रदर्शनमाहरण, दृष्टान्त इति भाव, साध्ये सत्येव भवति साध्याभावे च न भवत्येव साध्यधर्मान्वयव्यतिरेकलक्षणो हेतु, हेतुमुल्लङ्घ्य प्रथम दृष्टान्ताभिधानं न्यायप्रदर्शनार्थं—क्वचिद्धेतुमनभिधाय दृष्टान्त एवोच्यते, यथा गतिपरिणामपरिणताना जीवपुद्गलाना गत्युपष्टम्भको धर्मास्तिकायो मत्स्यादीना सलिलमिव, तथा क्वचिद्धेतुरेव केवलोऽभिधीयते, न दृष्टान्त, यथा मदीयोऽयमश्वो विशिष्टचिह्नोपलब्ध्यन्यथानुपपत्ते, तथा च निर्युक्तिकारेणाभ्यधायि—"जिणवयण सिद्धं चेव, भन्नई कत्थई उदाहरण। आसज्ज उ सोयारं हेऊवि कहिंचि भणेज्जा॥१॥"(५-४९)इति, कारणम्—उपपत्तिमात्रं,यथा निरुपमसुखः सिद्ध, ज्ञानानाबाधमकर्षात्, नात्राविद्वदङ्गनादिलोके प्रतीत· साध्यसाधनधर्मानुगतो दृष्टान्तोऽस्ति, आहरण च हेतुश्च कारणं च आहरणहेतुकारणानि तेषा पदान्याहरणहेतुकारणपदानि तेषा निवह·—सङ्घातो यस्या निर्युक्तौ सा तथाविधा ता। तत्र 'यथोद्देश निर्देश' इति न्यायात् प्रथमतोऽधिकृतावश्यकाध्ययनस्य सामायिकस्योपोद्घातनिर्युक्तिमभिधित्सुराह—

सामाइयनिज्जुत्तिं वोच्छं उवएसियं गुरुजणेणं। आयरियपरपरएण आगय आणुपुव्वीए ॥ ८७ ॥

सामायिकस्य निर्युक्ति· सामायिकनिर्युक्तिस्ता वक्ष्ये, कथंभूतामित्याह—उप—सामीप्येन देशिता उपदेशिता ता, केन ?-

पिया !, घर वक्खे सत्ता सवुज्झंति, एवमवि भणिते तेण भणिय-भयवं ! जा सा सा सा ?, तत्थ भगवया आमंति भणितो, ततो गोतमसामिणा भणिय-भयवं ! किं एएणं जा सा सा सेति भणियं ? तत्थ वीसे उट्ठाणपारिआवणियं सव्वं भगवं परिकहेइ, तेणं कालेणं तेणं समएणं चंपा नाम नयरी, तत्थ एगो सुवण्णगारो इत्थीलोलो, सो पंच पंच सुवण्णसयाणि दाऊण जा पहाणा कन्ना तं परिणेइ, एवं तेण पंचसया पिंडिया, एक्केक्काए तिलगचोद्दसगं अलंकारं करेइ, जदिवसं जाए सम भोगे भुंजइ तद्दिवसं देइ अलंकारं, सेसकालं न देइ, सो इस्सालुओ तं घरं न कयाइ मुयइ, न वा अन्नस्स अल्लि-याव देइ, सो अन्नया मित्तस्स पगते मित्तेण वाहिओ, अणिच्छतोऽवि बला जेमेउं नीतो, सो ताहिं गओत्तिनाऊण ताहिं चिंतिय-किं अम्ह एएण सुवण्णएणाति ?, अज्ज पइरिक्कं ण्हामो समालभामो आविधामो, पहायातो पइरिक्के मज्जियं-पविट्ठाए, तिलगचोद्दसगेण अलंकारेऊण अद्दागं गहाय पेहमाणीतो चिट्ठंति, सो य ततो आगतो, तं दट्ठूण आसुरत्तो, तेण एक्का महिला ताव पिट्टिया जाव मुयत्ति, ततो अन्नाओ भणति-एवं अम्हेऽवि एक्केक्का निहतव्वा, तम्हा एयं इत्थेव अद्दागपुंज करेमो, तत्थ एगूणेहिं पंचहिं महिलासएहिं पंच एगूणाइं अद्दागसयाइं जमगसमगं पक्खित्ताइं, तत्थ सो अद्दा-गपुंजो जातो, पच्छा पुणोवि तासि पच्छायावो जातो, का गई अम्ह पइमारिगाणं भविस्सइ ?, लोए य उद्धंसणाओ सहिस्सा, ताहे ताहिं घरकवाडाइं निरंतरं निच्छिड्डाइं दाराइं ठवेऊण से अग्गी दिन्नो सव्वतो समंततो, तेण पच्छाणुतावेण साणुक्कोसयाए ताए य अकामनिज्जराए य मणूसेसु उववण्णा, पंचवि सया चोरा जाया, एगम्मि पव्वए परिवसंति, सोऽवि सुवण्णकारो कालमुवगतो तिरिक्खेसु उववन्नो, तत्थ जा सा पढममारिया सा एक्कं भवं तिरिएसु, पच्छा एक्कमि बंभणकुले चेडो

आयातो, सो य पंचवरिसो जातो, सो य सुवण्णगारजीवो तिरिक्खेसु भमिऊणं तंमि कुले दारिया जाया, सो चेडो तीसे बालग्गाहो, सा य निच्चमेव रोयइ, तेण ओदरपोप्पय करेंतेण किहवि सा जोणिद्दारेण हत्थेण आहया, तह चेव ठिया रोइउं, तेण नाय लद्धो मए उवाओ इति,एव सो निच्चकाल करेइ,सो तेहिं मायापिईहि नातो, ताहे हणिऊण धाडिओ, साऽवि अपडुप्पन्ना चेव कामाउरेण विप्पणट्ठा, सो चेडो पलायमाणो चिरनगरविणट्ठदुस्सीलायारो जातो, गतो एग चोरपल्लिं जत्थ ताणि एगूणाणि पंच चोरसयाणि परिवसति, सावि विणट्ठसीला पइरिक्क हिंडती एग गाम गया, सो गामो तेहिं चोरेहिं पिल्लिओ,सा तेहि गहिया, सा तेहि पचहिवि चोरसएहि परिभुत्ता,तेसि चिंता जाया–अह इमा वरागी एत्तियाण खुदण सहइ, जइ अन्ना से बिइज्जा लभेज्जामो तो से विस्सामो होज्जा, ततो तेहिं अन्नया कयाइ तीसे बिइज्जा आणीया, जंचेव दिवस आणीया तद्दिवसं छिद्दाणि सा मग्गइ, केण उवाएण मारेज्जा ?, ते य अन्नया धाडिं घेत्तु पहाविया, ताए सा भणिया–पेच्छ कूवेहि किपि दीसइ, सा दट्ठुमारद्धा, ताए तत्थेव छूढा, ते आगया पुच्छति, ताए भण्णइ–अप्पणो महिल कीस न सारवेह ?, तेहि नायं–जहा एयाए मारिया, ततो तस्स बंभणचेडगस्स हियए ठियं–जहा एसा मम पावकम्मा भगिणित्ति, सुवइ य जहा भयवं महावीरो सवन्नू सवदरिसी य, ततो एस समोसरणे पुच्छइ, ततो सामी भणइ–सच्चेव सा तव भगिणी, एवं कहिए सो सवेगमावन्नो, पवइओ,एवं सोऊण सवा सा परिसा पयणुरागा जाया,ततो मिगावई जेणेव समणे भगव महावीरे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता समण भगव महावीर वंदइ नमंसइ, वदित्ता नमसित्ता एव वयासी–ज नवर पज्जोय आपुच्छामि,ततो तुब्भ सगासे पवयामित्तिभणिऊण पज्जोय आपुच्छइ, ततो पज्जोतो तीसे महइमहा-

लियाए सदेवमणुयासुराए परिसाए लज्जाइ न तरइ वारेउ ताहे विसज्जेइत्ति,ततो मिगावई पज्जोयस्स उदयणं कुमारं निक्खेवगनिक्खित्त काऊण पव्वइया,पज्जोयस्सवि अट्ठ अगारवईपमुहाओ देवीओ पव्वइयातो,ताणिवि पच चोरसयाणि तेण गंतूण संबोहियाणि, एयं पसगेण भणिय, एत्थ इद्दगापरपरगेणाहिगारो, एस दव्वपरपरगो।साम्प्रत निर्युक्तिस्वरूपाभिधानार्थमिदमाह—

निज्जुत्ता ते अत्था जं बद्धा तेण होइ निज्जुत्ती । तहवि य इच्छावेइ विभासिउ सुत्तपरिवाडी ॥ ८८ ॥

यद्–यस्मात् सूत्रे निश्चयेनाधिक्येन साधु वा आदौ वा युक्ता–सम्बद्धा निर्युक्ता, निर्युक्ता एव सन्तस्ते श्रुताभिधेया जीवाजीवादयोऽर्था अनया प्रस्तुतनिर्युक्त्या बद्धा–व्यवस्थापिता व्याख्याता इतियावत् तेनेयं भवति निर्युक्तिः, निर्युक्ताना–सूत्रे प्रथममेव सम्बद्धाना सतामर्थाना व्याख्यारूपा युक्तिर्योजन निर्युक्तयुक्तिरिति प्राप्ते शाकपार्थिवादिदर्शनात् युक्तलक्षणस्य पदस्य लोपात् निर्युक्तिरिति भवति, ननु यदि प्रथममेव सूत्रेऽर्था सम्बद्धा एव सन्ति तर्हि किमिति ते निर्युक्त्या व्याख्यायन्ते ?, सम्बद्धाना स्वयमेव विनेयवर्गेणावबुध्यमानत्वात्, तत आह–' तहविये'त्यादि, यद्यपि सूत्रे सम्बद्धा एवार्था सन्ति तथापि तान् सूत्रे निर्युक्तानपि अर्थान् विभापितुं–व्याख्यातुं सूत्रपरिपाटी–सूत्रपद्धति. एपयतीव एपयति–प्रयोजयति, इयमत्र भावना–अप्रतिबुध्यमाने श्रोतरि गुरु तदनुग्रहार्थं सूत्रपरिपाट्येव विभापितुमेपयति, इच्छत इच्छत मा प्रतिपादयितुमितीत्थं प्रयोजयतीवेति,क्वचित् 'सूत्रपरिपाटी'मिति पाठ., तत्रैवं व्याख्या–शिष्य एव सूत्रपरिपाटीमनवबुध्यमानो गुरुमिच्छाया प्रवर्त्तयति–इच्छत इच्छत मा विभापितु–व्याख्यातुं सूत्रपरिपाटीमिति, व्याख्या च निर्युक्तिः अत. पुनर्योजनरूपा निर्युक्तिरित्थमदोपायेति॥ इह प्रागिदमुक्तम्–अर्थपृथक्त्वस्य तैस्तीर्थकरगणधरै. कथितस्य श्रुतज्ञा-

आयातो, सो य पचवरिसो जातो, सो य सुवण्णगारजीवो तिरिक्खेसु भमिऊणं तमि कुले दारिया जाया, सो चेडो तीसे बालग्गाहो, सा य निच्चमेव रोयइ, तेण ओदरपोप्पयं करेंतेण किहवि सा जोणिद्दारेण हत्थेण आहया, तह चेव ठिया रोइउ, तेण नाय लद्धो मए उवाओ इति,एव सो निच्चकालं करेइ,सो तेहिं मायापिईहिं नातो, ताहे हणिऊण धाडिओ, साऽवि अपडुप्पन्ना चेव कामाउरेण विप्पणट्ठा, सो चेडो पलायमाणो चिरनगरविणट्ठदुस्सीलायारो जातो, गतो एग चोरपल्लि जत्थ ताणि एगूणाणि पच चोरसयाणि परिवसति, सावि विणट्ठसीला पइरिक्क हिंडती एग गाम गया, सो गामो तेहिं चोरेहिं पिल्लिओ,सा तेहि गहिया, सा तेहिं पचहिवि चोरसएहि परिभुत्ता,तेसि चिंता जाया—अह इमा वरागी एत्तियाण खुदण सहइ, जइ अन्ना से विइज्जा लभेज्जामो तो से विस्सामो होज्जा, ततो तेहिं अन्नया कयाइ तीसे विइज्जा आणीया, जंचेव दिवस आणीया तद्दिवसं छिद्दाणि सा मग्गइ, केण उवाएण मारेज्जा ?, ते य अन्नया धाडि घेत्तु पहा-विया, ताए सा भणिया—पेच्छ कूवेहि किंपि दीसइ, सा दट्ठुमारद्धा, ताए तत्थेव छूढा, ते आगया पुच्छति, ताए भण्णइ—अप्पणो महिल कीस न सारवेह ?, तेहि नाय—जहा एयाए मारिया, ततो तस्स बभणचेडगस्स हियए ठिय—जहा एसा मम पावकम्मा भगिणित्ति, सुबइ य जहा भयवं महावीरो सवन्नू सवदरिसी य, ततो एस समोसरणे पुच्छइ, ततो सामी भणइ—सच्चेव सा तव भगिणी, एव कहिए सो सवेगमावन्नो, पवइओ,एवं सोऊण सवा सा परिसा पयणुरागा जाया,ततो मिगा-वई जेणेव समणे भगव महावीरे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता समण भगव महावीर वदइ नमसइ, वदित्ता नमसित्ता एव वयासी—ज नवर पज्जोय आपुच्छामि,ततो तुब्भ सगासे पवयामित्तिभणिऊण पज्जोय आपच्छइ- ततो पज्जोतो तीसे महइमहा-

किमर्थमित्याह-भव्याश्च ते जनाश्च भव्यजनास्तेषां विबोधनम् तदर्थं-तन्निमित्तम्, अत्र पर आह-ननु कृतकृत्यो भगवान्
ततस्तस्य परेभ्यस्तत्त्वकथनमनर्थकम्, प्रयोजनाभावात्, अथास्ति प्रयोजनं तर्हि नासौ कृतकृत्यः, प्रयोजनसापेक्षत्वादस-
दादिवत्, अन्यच्च-सर्वज्ञो वीतरागश्च भगवान् स भव्यानेव विबोधयतीत्ययुक्तं, तथाहि-सर्वज्ञत्वादसावभव्यानामपि वि-
बोधनोपायमवगच्छति, अन्यथा सर्वज्ञत्वव्याघातप्रसङ्गात्, न च तस्य भव्येषु पक्षपातो येन भव्यानेव विबोधयति नाभ-
व्यान् वीतरागत्वादिति, अत्रोच्यते, कृतकृत्यो भगवान् न भवति, तीर्थंकरनामकर्मविपाकोदयस्याद्याप्यनुभूयमानत्वात्,
तदनुभवश्च सद्धर्मदेशनादिप्रकारेणेति न तत्त्वकथनमनर्थकं, यदप्युक्तम् 'सर्वज्ञो वीतरागश्च भगवानि'त्यादि, तत्रापि
यत एव भगवान् सर्वज्ञोऽत एव भव्यानेव विबोधयति,अभव्यानां बोधनोपायस्य कस्याप्यभावात्, अन्यथा अभव्यत्वा-
योगात्, ततो न कश्चिद्दोषः, न च पक्षपातो भव्येषु, वीतरागत्वात्,केवलं तस्य भगवतस्त्रैलोक्याधिपतेः पक्षपातनिरपेक्षम-
विशेषेण सद्धर्मदेशनां कुर्वतो विभिन्नस्वभावेषु प्राणिषु तथा तथा स्वाभाव्याद् विबोधाविबोधकारिणी पुरुषोलूककम-
लकुमुदादिष्वादित्यस्य प्रकाशनक्रियेव सद्धर्मदेशनक्रियोपजायते, ततो न कश्चिद्दोषः, उक्तं च वादिमुख्येन-"त्वद्वाक्य-
तोऽपि केषाञ्चिदबोध इति मेऽद्भुतम् । भानोर्मरीचयः कस्य, नाम नालोकहेतवः ? ॥ १ ॥ नैवाद्भुतमुलूकस्य, प्रकृत्या
क्लिष्टचेतसः । स्वच्छा अपि तमस्त्वेन, भासन्ते भास्वतः कराः ॥ २ ॥"[1] किञ्च-यथा सुवैद्यः साध्यमसाध्यं वा व्याधिं
चिकित्समानः प्रत्याचक्षाणश्च नातज्ज्ञो न च रागद्वेषवान्, एवं साध्यासाध्यभव्याभव्यकर्मरोगमपनयन्ननपनयंश्च ना-
तज्ज्ञो न च रागद्वेषवान्, यथा वा योग्ये दलिके रूपं कुर्वन् अयोग्ये चाकुर्वन् रूपकारो नातज्ज्ञो नवा रागद्वेषवान्

नस्य निर्युक्ति कीर्त्तयिष्यामीति, तत्र तेषामेव तीर्थकरगणधराणा शीलादिसम्पत्समन्विततापतिपादनार्थं गाथाद्वयमाह—

तव-नियम-नाणरुक्ख आरूढो केवली अमियनाणी । तो मुयइ नाणवुट्ठिं भवियजणविबोहणट्ठाए ॥ ८९ ॥

त बुद्धिमएण पडेण गणहरा गिण्हिउं निरवसेसं । तित्थयरभासियाइं गथंति तओ पवयणट्ठा ॥ ९० ॥

रूपको नामायालङ्कार., तत्र वृक्षो द्रव्यतो भावतश्च, द्रव्यत. प्रधानो वृक्ष. कल्पवृक्षः, यथा तमारुह्य कश्चिद् गन्धादिगुणसमन्वितानां कुसुमानां सञ्चय कृत्वा तदधोभागवर्त्तिनां पुरुषाणां तदारोहणासमर्थानामनुकम्पया कुसुमानि विसृजति, तेऽपि च भूपातरजोगुण्डनभयात् विमलविस्तीर्णपटैः प्रतीच्छन्ति, पुनर्यथोपयोगमुपभुञ्जानाः परेभ्यश्चोपकुर्वाणा. सुख प्राप्नुवन्ति, एव भाववृक्षेऽपि सर्वमिदमायोज्यं, तद्यथा—तपश्च नियमश्च ज्ञानं च तपोनियमज्ञानानि तान्येव वृक्षस्तपोनियमज्ञानवृक्षः तम्, अनशनादिबाह्याभ्यन्तरभेदभिन्न तपः, नियमस्त्विन्द्रियनोइन्द्रियसंयमः, तत्र श्रोत्रादीनां संयमन इन्द्रियनियमः, क्रोधादीनां विनिग्रहो नोइन्द्रियसंयमः, ज्ञानमिह केवलज्ञानं परिगृह्यते, तस्यैव सम्पूर्णत्वात्, उत्तरत्र केवलिग्रहणाच्च, इत्थभूत वृक्षमारूढः, इह ज्ञानं सम्पूर्णमसम्पूर्णं च भवति तत. सम्पूर्णज्ञानपरिग्रहार्थमाह—केवलं—सम्पूर्णज्ञानमस्यास्तीति केवली, असावपि त्रिविध.,—तद्यथा श्रुतकेवली क्षायिकसम्यक्त्वकेवली क्षायिकज्ञानकेवली, यदिवा चतुर्विध., तद्यथा—श्रुतकेवली अवधिकेवली मन:पर्यायज्ञानकेवली केवलज्ञानकेवलीति, तत्र श्रुतादिकेवलिव्यवच्छित्तये केवलज्ञानेन केवलित्वं प्रतिपिपादयिषुराह—अमितज्ञानी, अमितज्ञानेन केवलीति भावार्थ , स चेह प्रक्रमाद् भगवान् चतुस्त्रिंशदतिशयसम्पन्नस्तीर्थंकरः, 'तो'त्ति ततो वृक्षात् ज्ञानरूपकुसुमवृष्टिं कारणे कार्योपचारात् ज्ञानकारणभूतशब्दकुसुमवृष्टिं,

किमर्थमित्याह-भव्याश्च ते जनाश्च भव्यजनास्तेषां विबोधनम् तदर्थ-तन्निमित्तम्, अत्र पर आह-ननु कृतकृत्यो भगवान्
ततस्तस्य परेभ्यस्तत्त्वकथनमनर्थकम्, प्रयोजनाभावात्, अथास्ति प्रयोजनं तर्हि नासौ कृतकृत्यः, प्रयोजनसापेक्षत्वादस-
दादिवत्, अन्यच्च-सर्वज्ञो वीतरागश्च भगवान् स भव्यानेव विबोधयतीत्ययुक्तं, तथाहि-सर्वज्ञत्वादसावभव्यानामपि वि-
बोधनोपायमवगच्छति, अन्यथा सर्वज्ञत्वव्याघातप्रसङ्गात्, न च तस्य भव्येषु पक्षपातो येन भव्यानेव विबोधयति नाभ-
व्यान् वीतरागत्वादिति, अत्रोच्यते, कृतकृत्यो भगवान् न भवति, तीर्थंकरनामकर्मविपाकोदयस्याद्याप्यनुभूयमानत्वात्,
तदनुभवश्च सद्धर्म्मदेशनादिप्रकारेणेति न तत्त्वकथनमनर्थकं, यदप्युक्तम् 'सर्वज्ञो वीतरागश्च भगवानि'त्यादि, तत्रापि
यत एव भगवान् सर्वज्ञोऽत एव भव्यानेव विबोधयति,अभव्यानां बोधनोपायस्य कस्याप्यभावात्, अन्यथा अभव्यत्वा-
योगात्, ततो न कश्चिद्दोषः, न च पक्षपातो भव्येषु, वीतरागत्वात्,केवलं तस्य भगवतस्त्रैलोक्याधिपतेः पक्षपातनिरपेक्षम-
विशेषेण सद्धर्म्मदेशनां कुर्वतो विभिन्नस्वभावेषु प्राणिषु तथा तथा स्वाभाव्याद् विबोधाविबोधकारिणी पुरुषोलूककम-
लकुमुदादिष्वादित्यस्य प्रकाशनक्रियेव सद्धर्म्मदेशनक्रियोपजायते, ततो न कश्चिद्दोषः, उक्तं च वादिमुख्येन-"त्वद्वाक्य-
तोऽपि केषाञ्चिदबोध इति मेऽद्भुतम् । भानोर्मरीचयः कस्य, नाम नालोकहेतवः ? ॥ १ ॥ नैवाद्भुतमुलूकस्य, प्रकृत्या
क्लिष्टचेतसः । स्वच्छा अपि तमस्त्वेन, भासन्ते भास्वतः कराः ॥ २ ॥" किञ्च-यथा सुवैद्यः साध्यमसाध्यं वा व्याधिं
चिकित्समानः प्रत्याचक्षाणश्च नातज्ज्ञो न च रागद्वेषवान्, एवं साध्यासाध्यभव्याभव्यकर्मरोगमपनयन्ननपनयंश्च ना-
तज्ज्ञो न च रागद्वेषवान्, यथा वा योग्ये दलिके रूपं कुर्वन् अयोग्ये चाकुर्वन् रूपकारो नातज्ज्ञो नवा रागद्वेषवान्

य योग्यान् विबोधयन् अयोग्यॉश्चाविबोधयन् नातज्ज्ञो नवा रागद्वेषवान् भगवान्, उक्तंच–" सज्झ तिगिच्छमाणो, ोग रागी न भण्णए वेज्जो । मुणमाणो य असज्झ निसेहयंतो जह अदोसी ॥ १ ॥ तह भवकम्मरोग, नासतो ागव न जिणवेज्जो । नय दोसी अभवासज्झकम्मरोगं निसेहतो ॥ २ ॥ मोत्तुमजोग्ग जोग्गे, दलिए रुव करेइ रूयारो। र य रागद्दोसिल्लो, तहेव जोग्गे विबोहतो ॥ ३ ॥ (वि) " द्वितीयगाथाव्याख्या–ता ज्ञानकुसुमवृष्टिं बुद्धिमयेन–ुद्ध्यात्मकेन पटेन गणधरा –प्रागुक्तस्वरूपा गौतमादयो ग्रहीतुम्–आदातु निरवशेषा –सम्पूर्णां, गणभृता बीजादेबुद्धित्वात्, किं कुर्वन्तीत्यत आह–भाषणानि भाषितानि, भावे निष्ठाप्रत्ययः, तीर्थकरस्य भाषितानि तीर्थकरभापेतानि कुसुमकल्पानि ग्रश्नन्ति, विचित्रकुसुममालावत्, किमर्थमित्याह–प्रगत प्रशस्तमादौ वा वचन प्रवचन –द्वादशाङ्ग गणिपिटकं तदर्थं, कथमिद प्रवचनं भवेदित्येवमर्थमिति वा, यदिवा प्रवक्तीति प्रवचनम्, बहुलवचनात् कर्त्तर्यनट्, सङ्घस्तदर्थमिति, तथा चायमेवार्थो भाष्यकारेणापि पोषितः,–" तुग विउलक्खध सातिसयो कप्परुक्खमारूढो । पज्जत्तगहियबहुविहसुरभिकुसुमोऽणुकपाए ॥ १ ॥ कुसुमत्थिभूमिविट्ठियपुरिसपसारियपडेसु पक्खिवइ । गथति तेऽवि घेत्तु सेसजणाणुग्गहट्ठाए ॥ २ ॥ लोगवणसडमज्झे, चोत्तीसाइसयसंपदोवेतो । तवनियमनाणमइय स कप्परुक्ख समारूढो ॥ ३ ॥ पज्जत्तनाणकुसुमो, ताइ छउमत्थभूमिसथेसु । नाणकुसुमत्थिगणहरसियबुद्धिपडेसु पक्खिवइ ॥ ४ ॥ त नाणकुसुमवुट्ठिं घेत्तु बीयाइबुद्धयो सव । गथति पवयणट्ठा माला इव चित्तकुसुमाण ॥ ५ ॥ पगयं

वयण पवयणमिह सुयनाण कयं सह होज्ज । पवयणमहवा सघो, गहिति तयणुग्गहट्ठाए ॥ ६ ॥ (वि)"

प्रयोजनान्तर प्रतिपिपादयिषुरिदमाह—

घेत्तु व सुहं सुहगणणधारणा दाउ पुच्छिउं चेव । एएहि कारणेहि जीयंति कयं गणहरेहिं ॥ ९१ ॥

इह मुत्कल भगवता तीर्थकरेणोक्तं वचनवृन्द मुत्कलकुसुमनिकुरम्बमिव सर्वात्मना ग्रहीतुं न शक्यते, ग्रथित तु सूत्रीकृत सत् ग्रहीतुं आदातु सुख भवति, सुखेन ग्रहीतु प्रभूतमपि शक्यते इति भावः, इयमत्र भावना—पदवाक्यप्रकरणाध्यायोद्देशाध्ययनप्राभृतवस्तुपल्लवादिनियतक्रमव्यवस्थापितं जिनवचनमेतावदस्य गृहीतमेतावच्च पुरस्ताद् ग्रहीतव्यमिति विवक्षया प्रवर्द्धमानेनोत्साहेन यत्नत एव ग्रहीतु शक्यते, तथा गुणनं धारण च गुणनधारणे ते अपि ग्रथिते सति सुख भवत., तत्र गुणन—परावर्त्तनं धारणा त्वविस्मृति., तथा दातुं शिष्येभ्य प्रष्टुं च सशयापनोदार्थ गुरुपादमूले सुख भवति, सुखेन प्रश्न शिष्येभ्यश्चातिसर्जनं कर्त्तु शक्यत इति भावः, एतैरनन्तरोक्तै कारणैः जीयन्त इति जीवितम्, श्रुतस्योज्जीवनमिदमिति, किमुक्तं भवति ?—जीवितं जीवनरूप न कदाचिद् व्यवच्छेदमुपयाति तथा श्रुतमप्यव्यवच्छित्तिनयाभिप्रायतो न कदाचिद् व्यवच्छिद्यते, ततो जीवितमिव जीवितं—सदाऽवस्थानं द्वादशाङ्गस्य स्यादित्येवमर्थ कृत ग्रथितं गणधरै , अथवा न सुखादिकारणेभ्य एव, कि तर्हि ? 'जीयंति'त्ति जीवितं—मर्यादा गणधराणामिद जीवितम्—इय मर्यादा तन्नामकर्मोदयतस्तत्स्वभावतया कर्त्तव्यमेव श्रुतविरचनमिति तैः सूत्र ग्रथितम्, अथवा जीयन्त इति जीतम् आचरितं कल्प इत्येकोऽर्थः, तत. सर्वेषा गणभृतामिदं जी[वि]तम्—अयं कल्पो यथा सन्दर्भणीयं तीर्थकरवचनमिति तैः कृतं,

एव योग्यान् विवोधयन् अयोग्यॉश्चाविवोधयन् नातज्ज्ञो नवा रागद्वेपवान् भगवान्, उक्तच–" सज्झं तिगिच्छमाणो, रोग रागी न भण्णए वेज्जो । मुणमाणो य असज्झ निसेहयंतो जह अदोसी ॥ १ ॥ तह भघकम्मरोग, नासतो रागय न जिणवेज्जो । नय दोसी अभवासज्झकम्मरोगं निसेहतो ॥ २ ॥ मोत्तुमजोग्ग जोग्गे, दलिए रूव करेइ रूयारो । न य रागद्दोसिल्लो, तहेव जोग्गे विवोहतो ॥ ३ ॥ (वि) " द्वितीयगाथाव्याख्या–ता ज्ञानकुसुमवृष्टिं वुद्धिमयेन–बुध्यात्मकेन पटेन गणधरा –प्रागुक्तस्वरूपा गौतमादयो ग्रहीतुम्–आदातु निरवशेपा –सम्पूर्णा, गणभृता बीजादिवुद्धित्वात्, किं कुर्वन्तीत्यत आह–भाषणानि भापितानि, भावे निष्ठाप्रत्यय., तीर्थकरस्य भापितानि तीर्थकरभापितानि कुसुमकल्पानि ग्रश्नन्ति, विचित्रकुसुममालावत्, किमर्थमित्याह–प्रगत प्रशस्तमादौ वा वचन प्रवचन –द्वादशाङ्ग गणिपिटक तदर्थं, कथमिद प्रवचनं भवेदित्येवमर्थमिति वा, यदिवा प्रवक्तीति प्रवचनम्, वहुलवचनात् कर्त्तर्यनट्, सङ्घस्तदर्थमिति, तथा चायमेवार्थो भाष्यकारेणापि पोपित.,–" तुग विउलक्खध सातिसयो कप्परुक्खमारूढो । पज्जत्तगहियबहुविहसुरभिकुसुमोऽणुकपाए ॥ १ ॥ कुसुमत्थिभूमिविट्ठियपुरिसपसारियपडेसु पक्खिवइ । गधति तेऽवि घेत्तु सेसजणाणुग्गहट्ठाए ॥ २ ॥ लोगवणसडमज्झे, चोत्तीसाइसयसंपदोवेतो । तवनियमनाणमइय स कप्परुक्ख समारूढो ॥ ३ ॥ पज्जत्तनाणकुसुमो, ताइ छउमत्थभूमिसथेसु । नाणकुसुमत्थिगणहरसियबुद्धिपडेसु पक्खिवइ ॥ ४ ॥ तं नाणकुसुमवुट्ठि घेत्तु बीयाइबुद्धयो सव । गथति पवयणट्ठा माला इव चित्तकुसुमाण ॥ ५ ॥ पगयं

तस्यापि–श्रुतज्ञानस्य सारश्चरणं, सारशब्दोऽत्र फलवचन. प्रधानवचनश्च मन्तव्यः, तस्य फलं चरणं, यद्वा तस्मादपि श्रुतज्ञानाच्चरण प्रधान, ननु चरण नाम संवररूपा क्रिया, क्रिया च ज्ञानाभावे हता, 'हया अनाणतो किया' इति वचनात्, ततो ज्ञानक्रियाभ्या समुदिताभ्यामेव मोक्ष इति समानत्वमेवोभयोः, कथं ज्ञानस्य सारश्चरणमिति ?, उच्यते, इह यद्यपि "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः" (तत्त्वा-१ १) इति समानं ज्ञानचरणयोर्निर्वाणहेतुत्वमुपन्यस्तं, तथापि गुणप्रधानभावोऽस्ति, तथाहि–ज्ञानं प्रकाशकमेव, 'नाणं पयासय'मिति वचनात्, चरण त्वभिनवकर्मादाननिरोधफलं प्रागुपात्तकर्मनिर्जराफलं च, ततो यद्यपि ज्ञानमपि प्रकाशकतयोपकारीति ज्ञानचरणरूपद्विकाधीनो मोक्षः, तथापि प्रकाशकतयैव व्याप्रियते ज्ञानं, कर्ममलशोधकतया तु चरणमिति प्रधानगुणभावाच्चरण ज्ञानस्य सारः, उक्त च–"नाणं पयासय चिय गुत्तिविसुद्धीफल च ज चरणं। मोक्खो य दुगाहीणो चरणं नाणस्स तो सारो ॥ १ ॥" (वि॰) अपिशब्दात् सम्यक्त्वस्यापि सारश्चरणम्, अथवा अपिशब्दस्य व्यवहितः सम्बन्धः, तस्य–श्रुतज्ञानस्य सारश्चरणमपि, अपिशब्दान्निर्वाणमपीत्यर्थ., अन्यथा ज्ञानस्य निर्वाणहेतुता न स्यात्, किन्तु चरणस्यैव, अनिष्ट चैतत् 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः' तथा 'नाणकिरियाहि मोक्खो' इत्यादि वचनात्, केवलं सा ज्ञानस्य निर्वाणहेतुता गौणतया प्रतिपत्तव्या, मुख्यतया तु चरणस्य, यत. केवलज्ञानलाभेऽपि न तत्क्षणमेव मुक्तिरुपजायते, किन्तु शैलेश्यवस्थाचरमसमयभाविचरणप्रतिपत्त्यनन्तरम्, अतो मुख्य कारण निर्वाणस्य चरण, तथा चोक्तम्–"जं सव्वनाणलंभानंतरमहवा न मुच्चए सव्वो । मुच्चइ य सव्वसंवरलाभे तो सो पहाणयरो ॥ १ ॥" (वि॰) तत उक्तम्–तस्य सारश्चरणमिति, तथा 'सारो चरणस्स निव्वाण'मित्यत्र

उक्त च–"सवेहि गणहरेहि, जीयति सुयं जतो न वोच्छिन्न। गणहरमज्जाया वा जीय सव्वाणुत्तिरु वा" ॥ १ (वि०) ॥
अथ तीर्थकरभाषितान्येव क्रमव्यवस्थापितानि सूत्रमस्तु, गणधरसूत्रीकरणे तु को विशेष॰ ?, उच्यते, इह भगवान् विशिष्टमतिसम्पन्नगणधरापेक्षया प्रभूतार्थं स्वल्पमेवार्थमात्रमभिधत्ते, नत्वितरजनसाधारण ग्रन्थराशिं, ततो गणधराणा सूत्रकृतिः, तथा चाह–

अत्थ भासइ अरहा सुत्तं गंथंति गणहरा निउणं। सासणस्स हियट्ठाए, तओ सुत्तं पवत्तेइ ॥ ९२ ॥

अर्थम्–अर्थमात्रमेवार्हन् भाषते, न प्रभूतजनसाधारणं ग्रन्थराशिं, ततो गणधरा शासनस्य हितार्थं 'निपुणं' बहुसूक्ष्मार्थप्रतिपादक निगुणं वा–नियतगुणं सन्निहिताशेषसूत्रगुणमितियावत् 'सूत्र' द्वादशाङ्गरूप ग्रथ्नन्ति, तत एव सूत्रं जगति प्रवर्त्तते इति, क्वचित्पाठान्तरं 'गणहरा निउणा' इति, तत्र गणधरा॰ विशेष्यन्ते, निपुणा॰ सूक्ष्मार्थदर्शित्वात्, नियतगुणा निगुणा वा, सन्निहितसमस्तगुणत्वात्॥आह–तत्पुनः सूत्रंकिमादिकं किंपर्यवसानं कियत्परिमाण को वाऽस्य सार इत्यत आह–

सामाइयमाईयं सुयनाणं जाव बिंदुसाराओ
तस्सवि सारो चरणं सारो चरणस्स निव्वाणं ॥ ९३ ॥

तत् श्रुतज्ञान सामायिकमादिर्यस्य तत् सामायिकादि यावत् बिन्दुसारात्–बिन्दुसार यावत्, बिन्दुसाराख्यचतुर्दशपूर्वपर्यन्तमित्यर्थ॰, तच्च मूलभेदापेक्षया द्विभेद, तद्यथा–अङ्गप्रविष्टमनङ्गप्रविष्ट च, अङ्गप्रविष्ट द्वादशभेदमाचारादिभेदात्, अनङ्गप्रविष्टमनेकभेदमावश्यकतद्व्यतिरिक्तकालिकोत्कालिकादिभेदात्, उक्त च–"अनेकद्वादशभेद श्रुत"(तत्त्व १-)मिति,

तस्यापि—श्रुतज्ञानस्य सारश्चरण, सारशब्दोऽत्र फलवचनः प्रधानवचनश्च मन्तव्यः, तस्य फलं चरणं, यद्विवा तस्मादपि श्रुतज्ञानाच्चरण प्रधान, ननु चरण नाम सवररूपा क्रिया, क्रिया च ज्ञानाभावे हता, 'हया अनाणतो किया' इति वचनात्, ततो ज्ञानक्रियाभ्या समुदिताभ्यामेव मोक्ष इति समानत्वमेवोभयोः, कथ ज्ञानस्य सारश्चरणमिति ?, उच्यते, इह यद्यपि "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग" (तत्त्वा-१ १) इति समानं ज्ञानचरणयोर्निर्वाणहेतुत्वमुपन्यस्तं, तथापि गुणप्रधानभावोऽस्ति, तथाहि—ज्ञानं प्रकाशकमेव, 'नाणं पयासय'मिति वचनात्, चरण त्वभिनवकर्मादाननिरोधफलं प्रागुपात्तकर्मनिर्जराफल च, ततो यद्यपि ज्ञानमपि प्रकाशकतयोपकारीति ज्ञानचरणरूपद्विकाधीनो मोक्षः, तथापि प्रकाशकतयैव व्याप्रियते ज्ञान, कर्ममलशोधकतया तु चरणमिति प्रधानगुणभावाच्चरणं ज्ञानस्य सारः, उक्तं च—"नाणं पयासय चिय गुत्तिविसुद्धीफल च ज चरणं। मोक्खो य दुगाहीणो चरणं नाणस्स तो सारो ॥ १ ॥" (वि०) अपिशब्दात् सम्यक्त्वस्यापि सारश्चरणम्, अथवा अपिशब्दस्य व्यवहित. सम्बन्धः, तस्य—श्रुतज्ञानस्य सारश्चरणमपि, अपिशब्दान्निर्वाणमपीत्यर्थ., अन्यथा ज्ञानस्य निर्वाणहेतुता न स्यात्, किन्तु चरणस्यैव, अनिष्ट चैतत् 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः' तथा 'नाणकिरियाहिं मोक्खो' इत्यादि वचनात्, केवल सा ज्ञानस्य निर्वाणहेतुता गौणतया प्रतिपत्तव्या, मुख्यतया तु चरणस्य, यत. केवलज्ञानलाभेऽपि न तत्क्षणमेव मुक्तिरुपजायते, किन्तु शैलेश्यवस्थाचरमसमयभाविचरणप्रतिपत्त्यनन्तरम्, अतो मुख्य कारण निर्वाणस्य चरण, तथा चोक्तम्—"जं सव्वनाणलंभानतरमहवा न मुच्चए सव्वो । मुच्चइ य सव्वसवरलाभे तो सो पहाणयरो ॥ १ ॥" (वि०) तत्र उक्तम्—तस्य सारश्चरणमिति, तथा 'सारो चरणस्स निवाण'मित्यत्र

उक्त च–"सव्वेहि गणहरेहि, जीयंति सुयं जतो न वोच्छिन्न। गणहरमज्जाया वा जीय सव्वाणुचिन्न वा" ॥ १ (वि०) ॥ अथ तीर्थकरभापितान्येव क्रमव्यवस्थापितानि सूत्रमस्तु, गणधरसूत्रीकरणे तु को विशेष. ?, उच्यते, इह भगवान् विशिष्टमतिसम्पन्नगणधरापेक्षया प्रभूतार्थं स्वल्पमेवार्थमात्रमभिधत्ते, नत्वितरजनसाधारण ग्रन्थराशि, ततो गणधराणा सूत्रकृति, तथा चाह–

अत्थ भासइ अरहा सुत्तं गथति गणहरा निउणं। सासणस्स हियट्ठाए, तओ सुत्तं पवत्तेइ ॥ ९२ ॥

अर्थम्–अर्थमात्रमेवार्हन् भापते, न प्रभूतजनसाधारणं ग्रन्थराशिं, ततो गणधरा. शासनस्य हितार्थं 'निपुण' बहु सूक्ष्मार्थप्रतिपादक निगुण वा–नियतगुणं सन्निहिताशेषसूत्रगुणमितियावत् 'सूत्र' द्वादशाङ्गरूप ग्रथ्नन्ति,तत एव सूत्रं जगति प्रवर्त्तते इति, क्वचित्पाठान्तरं 'गणहरा निउणा' इति, तत्र गणधरा विशेष्यन्ते, निपुणा. सूक्ष्मार्थदर्शित्वात्, निगतगुणा निगुणा वा,सन्निहितसमस्तगुणत्वात्॥आह–तत्पुनः सूत्रंकिमादिकं किंपर्यवसान कियत्परिमाणं को वाऽस्य सार इत्यत आह–

सामाइयमाईयं सुयनाणं जाव बिंदुसाराओ
तस्सवि सारो चरणं सारो चरणस्स निव्वाणं ॥ ९३ ॥

तत् श्रुतज्ञान सामायिकमादिर्यस्य तत् सामायिकादि यावत् बिन्दुसारात्–बिन्दुसार यावत्, बिन्दुसाराख्यचतुर्दशपूर्वपर्यन्तमित्यर्थः, तच्च मूलभेदापेक्षया द्विभेद, तद्यथा–अङ्गप्रविष्टमनङ्गप्रविष्ट च, अङ्गप्रविष्ट द्वादशभेदमाचारादिभेदात्, अनङ्गप्रविष्टमनेकभेदमावश्यकतद्व्यतिरिक्तकालिकोत्कालिकादिभेदात्,उक्त च–"अनेकद्वादशभेद श्रुत"(तत्त्व १-)मिति,

तस्यापि—श्रुतज्ञानस्य सारश्चरणं, सारशब्दोऽत्र फलवचनः प्रधानवचनश्च मन्तव्यः, तस्य फलं चरणं, यद्विवा तस्मादपि श्रुतज्ञानाच्चरण प्रधान, ननु चरण नाम सवररूपा क्रिया, क्रिया च ज्ञानाभावे हता, 'हया अनाणतो किया' इति वचनात्, ततो ज्ञानक्रियाभ्या समुदिताभ्यामेव मोक्ष इति समानत्वमेवोभयोः, कथ ज्ञानस्य सारश्चरणमिति ?, उच्यते, इह यद्यपि "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग" (तत्त्वा-१ १) इति समान ज्ञानचरणयोर्निर्वाणहेतुत्वमुपन्यस्त, तथापि गुणप्रधानभावोऽस्ति, तथाहि—ज्ञान प्रकाशकमेव, 'नाण पयासय'मिति वचनात्, चरण त्वभिनवकर्मादाननिरोधफलं प्रागुपात्तकर्मनिर्ज्जराफलं च, ततो यद्यपि ज्ञानमपि प्रकाशकतयोपकारीति ज्ञानचरणरूपद्विकाधीनो मोक्षः, तथापि प्रकाशकतयैव व्याप्रियते ज्ञान, कर्ममलशोधकतया तु चरणमिति प्रधानगुणभावाच्चरण ज्ञानस्य सारः, उक्त च—"नाणं पयासयं चिय गुत्तिविसुद्धीफल च ज चरणं। मोक्खो य दुगाहीणो चरणं नाणस्स तो सारो ॥ १ ॥" (वि०) अपिशब्दात् सम्यक्त्वस्यापि सारश्चरणम्, अथवा अपिशब्दस्य व्यवहितः सम्बन्धः, तस्य—श्रुतज्ञानस्य सारश्चरणमपि, अपिशब्दान्निर्वाणमपीत्यर्थः, अन्यथा ज्ञानस्य निर्वाणहेतुता न स्यात्, किन्तु चरणस्यैव, अनिष्ट चैतत् 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः' तथा 'नाणकिरियाहिं मोक्खो' इत्यादि वचनात्, केवल सा ज्ञानस्य निर्वाणहेतुता गौणतया प्रतिपत्तव्या, मुख्यतया तु चरणस्य, यत• केवलज्ञानलाभेऽपि न तत्क्षणमेव मुक्तिरुपजायते, किन्तु शैलेश्यवस्थाचरमसमयभाविचरणप्रतिपत्त्यनन्तरम्, अतो मुख्य कारण निर्वाणस्य चरण, तथा चोक्तम्—"जं सव्वनाणलंभानतरमहवा न मुचए सघो । मुच्चइ य सघसवरलाभे तो सो पहाणयरो ॥ १ ॥" (वि०) तत उक्तम्—तस्य सारश्चरणमिति, तथा 'सारो चरणस्स निव्वाण'मित्यत्र

ारशब्द फलवचन , चरणस्य संयमतपोरूपस्य सार'—फलं निर्वाणम्, इहापि शैलेश्यवस्थाभाविसर्वसंवररूपचा-
(त्रमन्तरेण निर्वाणस्याभावात् तद्भावे चावश्यभावादिति प्रधानभावमधिकृत्य उपन्यस्तम्, अन्यथा शैलेश्यवस्थायामपि
ायिकज्ञानदर्शने स्त इति सम्यग्ज्ञानदर्शनादिरूपरत्नत्रयस्य समुदितस्यैव निर्वाणहेतुत्वमिति॥तथा चाह निर्युक्तिकार.—

सुयनाणम्मिवि जीवो वट्टंतो सो न पाउणइ मोक्खं । जो तव-संजममइए जोगे न चएइ वोढुं जे ॥ ९४ ॥

श्रुतज्ञाने अपिशब्दान्मत्यादिष्वपि ज्ञानेषु जीवो वर्त्तमान. सन् न प्राप्नोति मोक्षमित्यनेन प्रतिज्ञार्थ. सूचित , य
कैंविशिष्ट इत्याह—यस्तप.संयममयान्—तप.संयमात्मकान् योगान् न शक्नोति वोढुमित्यनेन हेत्वर्थ., जे इति पादपूरणे
इजेराः पादपूरणे' इति वचनात्, दृष्टान्तस्तु स्वयमभ्युह्यो वक्ष्यति वा, प्रयोगः—न ज्ञानमेवेप्सितार्थप्रापकं सत्क्रिया-
रहात् स्वदेशप्राप्त्यभिलषितगमनक्रियाशून्यमार्गज्ञज्ञानवत्, सौत्रो वा दृष्टान्त., मार्गज्ञनिर्यामकाधिष्ठितेप्सितदिक्स-
प्रापकपवनक्रियाशून्यपोतवत् ॥ तथा चाह—

जह छेयलद्धनिज्जामओऽवि वाणियगइच्छियं भूमि । वाएण विणा पोओ न चएइ महण्णवं तरिउं ॥ ९५ ॥
तह नाणलद्धनिज्जामओऽवि सिद्धिवसहिं न पाउणइ । निउणोऽवि जीवपोओ तव-संजममारुयविहीणो ॥९६॥

' यथा ' येन प्रकारेण 'छेको' दक्षो 'लब्ध' प्राप्तो निर्यामको येन पोतेन स तथाविध अपिशब्दात् सुकर्णधाराद्य-
धिष्ठितोऽपि, वणिज इष्टा वणिगिष्टा ता भूमिं महार्णव तीर्त्वा वातेन विना पोतो न शक्नोति, प्राप्तुमिति वाक्यशेष , उपनय
माह—तथा श्रुतज्ञानमेव लब्धो निर्यामको येन जीवपोतेन स तथाविध ,अपिशब्दात्सुनिपुणमतिकर्णधाराद्यधिष्ठितोऽपि,

सयमतपोनियमरूपेण मारुतेन विहीनो निपुणोऽपि जीवपोतो भवार्णवं तीर्त्वा सन्मनोरथवणिजोऽभिप्रेता सिद्धिवसतिं न प्राप्नोति, तस्मात्तप संयमानुष्ठाने खल्वप्रमादवता भवितव्यम् ॥ तथा चात्रौपदेशिकमेव गाथासूत्रमाह–

ससारसागराओ उव्वुड्डो मा पुणो निवुड्डेज्जा । चरणगुणविप्पहीणो, वुड्डइ सुबहुंपि जाणंतो ॥ ९७ ॥

अस्या• पदार्थो दृष्टान्ताभिधानद्वारेण प्रोच्यते, यथा नाम कश्चित् कच्छपः प्रचुरतृणपत्रपटलनिबिडतमशैवलाच्छादितोदकान्धकारमहाह्रदान्तर्गतो विविधानेकजलचरक्षोभादिव्यसनपरम्पराव्यवस्थितमानस॰ सर्वतः परिभ्रमन् कथमपि शेवालरन्ध्रमासाद्य तेनैव च तत उपरि विनिर्गत्य शरदि पार्वणचन्द्रचन्द्रिकास्पर्शसुखमनुभूय भूयोऽपि स्वबन्धुस्नेहाकृष्टचेतोवृत्तिस्तेषामपि तपस्विनामदृष्टकल्याणानामहमिदं सुरलोककल्पं किमपि दर्शयामीत्यवधार्य तस्मिन्नेव ह्रदमध्ये निमग्न, तत• समासादितबन्धुवर्गस्तद्दर्शननिमित्त विवक्षितरन्ध्रोपलब्धये पर्यटन् अवश्य कष्टतरं व्यसनमनुभवति स्म, एवमयमपि जीवकच्छपोऽनादिकर्मपटलसन्तानाच्छादितान्मिथ्यादर्शनादितमोऽनुगतान् विविधशिरोनेत्रकर्णवेदनाज्वरकुष्ठभगदरादिशरीरेष्टवियोगानिष्टसम्प्रयोगादिमानसदुःखजलचरसमूहानुगतान्, संसरणं संसार•, भावे घञ् प्रत्यय•, स एव सागरस्तस्मात् परिभ्रमन् कथञ्चिदेव मनुष्यभवप्राप्तियोग्यकर्मोदयलक्षणं रंध्रमासाद्य मनुष्यत्वप्राप्त्या उन्मग्न• सन् जिनचन्द्रवचनकिरणाववोधमासाद्य दुष्प्रापोऽयं जिनवचनबोधिलाभ इत्येव जानानः स्वजनस्नेहविषयातुरचित्ततया मा पुनः कूर्मवत् तत्रैव निमज्जेत्, आह–अज्ञानी कूर्मोऽतो निमज्जति, इतरस्तु हिताहितप्राप्तिपरिहारज्ञो ज्ञानी तत• कथं निमज्जति ?,

सारशब्द फलवचन., चरणस्य सयमतपोरूपस्य सारः–फलं निर्वाणम्, इहापि शैलेश्यवस्थाभाविसर्वसवररूपचारित्रमन्तरेण निर्वाणस्याभावात् तद्भावे चावश्यंभावादिति प्रधानभावमधिकृत्य उपन्यस्तम्, अन्यथा शैलेश्यवस्थायामपि क्षायिकज्ञानदर्शने स्त इति सम्यग्ज्ञानदर्शनादिरूपरत्नत्रयस्य समुदितस्यैव निर्वाणहेतुत्वमिति॥तथा चाह निर्युक्तिकार·—

सुयनाणम्मिवि जीवो वट्टंतो सो न पाउणइ मोक्खं । जो तव-संजममइए जोगे न चएइ वोढु जे ॥ ९४ ॥

श्रुतज्ञाने अपिशब्दान्मत्यादिष्वपि ज्ञानेषु जीवो वर्त्तमान· सन् न प्राप्नोति मोक्षमित्यनेन प्रतिज्ञार्थ· सूचित, य किंविशिष्ट इत्याह–यस्तप·संयममयान्–तप संयमात्मकान् योगान् न शक्नोति वोढुमित्यनेन हेत्वर्थः, जे इति पादपूरणे 'इजेराः पादपूरणे' इति वचनात्, दृष्टान्तस्तु स्वयमभ्युह्यो वक्ष्यति वा, प्रयोगः–न ज्ञानमेवेप्सितार्थप्रापक सत्क्रियाविरहात् स्वदेशप्राप्त्यभिलषितगमनक्रियाशून्यमार्गज्ञज्ञानवत्, सौत्रो वा दृष्टान्त·, मार्गज्ञनिर्यामकाधिष्ठितेप्सितदिक्सम्प्रापकपवनक्रियाशून्यपोतवत् ॥ तथा चाह—

जह छेयलद्धनिज्जामओऽवि वाणियगइच्छियं भूमिं । वाएण विणा पोओ न चएइ महण्णव तरिउं ॥ ९५ ॥
तह नाणलद्धनिज्जामओऽवि सिद्धिवसहिं न पाउणइ । निउणोऽवि जीवपोओ तव–सजममारुयविहीणो ॥९६॥

'यथा' येन प्रकारेण 'छेको' दक्षो 'लब्धः' प्राप्तो निर्यामको येन पोतेन स तथाविध· अपिशब्दात् सुकर्णधाराद्यधिष्ठितोऽपि, वणिज इष्टा वणिगिष्टा ता भूमि महार्णव तीर्त्वा वातेन विना पोतो न शक्नोति, प्राप्तुमिति वाक्यशेष , उपनय माह–तथा श्रुतज्ञानमेव लब्धो निर्यामको येन जीवपोतेन स तथाविध ,अपिशब्दात्सुनिपुणमतिकर्णधाराद्यधिष्ठितोऽपि,

सयमतपोनियमरूपेण मारुतेन विहीनो निपुणोऽपि जीवपोतो भवार्णवं तीर्त्वा सन्मनोरथवणिजोऽभिप्रेता सिद्धिवसति न प्राप्नोति, तस्मात्तप.सयमानुष्ठाने खल्वप्रमादवता भवितव्यम् ॥ तथा चात्रौपदेशिकमेव गाथासूत्रमाह—

संसारसागराओ उव्वुड्डो मा पुणो निवुड्डेज्जा । चरणगुणविप्पहीणो, बुड्डइ सुबहुंपि जाणंतो ॥ ९७ ॥

अस्या. पदार्थो दृष्टान्ताभिधानद्वारेण प्रोच्यते, यथा नाम कश्चित् कच्छपः प्रचुरतृणपत्रपटलनिबिडतमशैवलाच्छादितोदकान्धकारमहाह्रदान्तर्गतो विविधानेकजलचरक्षोभादिव्यसनपरम्पराव्यवस्थितमानस. सर्वतः परिभ्रमन् कथमपि शेवालरन्ध्रमासाद्य तेनैव च तत उपरि विनिर्गत्य शरदि पार्वणचन्द्रचन्द्रिकास्पर्शसुखमनुभूय भूयोऽपि स्वबन्धुस्नेहाकृष्टचेतोवृत्तिस्तेषामपि तपस्विनामदृष्टकल्याणानामहमिदं सुरलोककल्पं किमपि दर्शयामीत्यवधार्य तस्मिन्नेव ह्रदमध्ये निमग्नः, तत समासादितबन्धुवर्गस्तद्दर्शननिमित्त विवक्षितरन्ध्रोपलब्धये पर्यटन् अवश्य कष्टतर व्यसनमनुभवति स्म, एवमयमपि जीवकच्छपोऽनादिकर्मपटलसन्तानाच्छादितान्मिथ्यादर्शनादितमोऽनुगतान् विविधशिरोनेत्रकर्णवेदनाज्वरकुष्ठभगदरादिशरीरेष्टवियोगानिष्टसम्प्रयोगादिमानसदु.खजलचरसमूहानुगतान्, संसरण संसारः, भावे घञ् प्रत्यय., स एव सागरस्तस्मात् परिभ्रमन् कथञ्चिदेव मनुष्यभवप्राप्तियोग्यकर्मोदयलक्षण रंध्रमासाद्य मनुष्यत्वप्राप्त्या उन्मग्न. सन् जिनचन्द्रवचनकिरणावबोधमासाद्य दुष्प्रापोऽय जिनवचनबोधिलाभ इत्येवं जानान. स्वजनस्नेहविषयातुरचित्ततया मा पुनः कूर्मवत् तत्रैव निमज्जेत्, आह—अज्ञानी कूर्मोऽतो निमज्जति, इतरस्तु हिताहितप्राप्तिपरिहारज्ञो ज्ञानी ततः कथं निमज्जति ?,

तत आह–चरणगुणैः विविधम्–अनेकप्रकार प्रकर्षेण हीनश्चरणगुणविप्रहीणः, ततः सुबह्वपि जानन् निमज्जति, अथवा निश्चयनयदर्शनेनासावप्यज्ञ एव, ज्ञानफलशून्यत्वाद्, अतो निमज्जतीति प्रकृतमेवार्थं समर्थयमान आह—

सुबहुंपि सुयमहीयं किं काही चरणविप्पहीणस्स ?। अंधस्स जह पलित्ता दीवसयसहस्सकोडीवि ॥ ९८ ॥

सुबह्वपि श्रुतमधीत चरणविप्रहीणस्य निश्चयतोऽज्ञानमेव, तत्फलाभावात्, ततस्तत्सदपि कि करिष्यति ?, न किञ्चिदपि, अकिञ्चित्करमेवेति भाव, अत्रैव दृष्टान्तमाह–अन्धस्य यथा दीपशतसहस्रकोट्यपि, प्रदीप्ताना दीपाना शतसहस्राणि तेषा कोटी, अपिशब्दात् तद्‌द्व्यादिकोटयोऽपि, आह च भाष्यकृत्—"सतपि तमण्णाणं नाणफलाभावओ सुबहुयपि। सक्किरियापरिहीण, अंधस्स पदीवकोडीवि ॥ १ ॥" व्यतिरेकमाह–

अप्पंपि सुयमहीयं पगासयं होइ चरणजुत्तस्स । एक्कोऽवि जह पईवो, सचक्खुयस्सा पयासेइ ॥ ९९ ॥

अल्पमपि श्रुतमधीतं 'चरणयुक्तस्य' सावद्येतरयोगनिवृत्तिपरिणामरूपचरणलक्षणचक्षुष्मतः प्रकाशकं भवति–हेयोपादेयार्थप्राप्तिपरिहारप्रदर्शकमुपजायते, चरणानुगतयथावस्थितशुद्धपरिणामरूपचक्षुरुपेतत्त्वाद्, तत्रैव दृष्टान्तमाह–एकोऽपि यथा प्रदीप सचक्षुष्कस्य प्रकाशयति ॥ आह–नन्वित्थ सति चरणरहिताना ज्ञानसम्पत् सुगतिफलापेक्षया निरर्थिका प्राप्नोति, सत्यमेवमेतत्, इष्यते एव निरर्थिका, यत आह–

जहा खरो चंदणभारवाही, भारस्स भागी नहु चंदणस्स ।
एवं खु नाणी चरणेण हीणो, नाणस्स भागी नहु सुग्गईए ॥ १०० ॥

यथा खरश्चन्दनभारवाही सन् भारस्य भागी—चन्दनकाष्ठभारमुद्वहन् तज्जनितश्रमादिकष्टभागी, न तु चन्दनस्य-चन्दनरसक्रियमाणविलेपनादेर्भागी, एवमेव, खुशब्दोऽवधारणे, ज्ञानी चरणेन हीनः सन् ज्ञानस्य—ज्ञानपठनपरावर्त्तनचिन्तनादिजन्यक्लेशपरम्परकस्य भागी, नतु सुदेवत्वसुमानुषत्वसिद्धिलक्षणायाः सुगते, उक्त च—"नहि नाण विफल भिय किलेसफलयंपि चरणरहियस्स। निप्फलपरिवहणातो चंदणभारो खरस्सेव ॥१॥" (वि०११५७) सम्प्रति मा भूद्विनेयस्य एकान्तेनैव ज्ञानेऽनादरः क्रियाया च तच्छून्याया पक्षपात इति द्वयोरपि केवलयोरिष्टफलासाधकत्वमुपदर्शयति—

हयं नाण कियाहीण, हया अन्नाणओ किया। पासंतो पंगुलो दड्ढो, धावमाणो य अंधओ ॥ १०१ ॥

अत्राक्षरार्थः प्रतीत एव, भावार्थः तदुदाहरणादवसेयः, तच्चेदम्—एगम्मि महानगरे पलीवण संवुत्तं, तंमि य अणाहा दुवे जणा, तंजहा—पंगुलो अंधलो य, ते य नगरलोए जलणभयसमुब्भंतलोयणे पलायमाणे सते पंगुलतो गमणकिरियावियलो जाणतोवि पलायणमग्ग कमागएण अगणिणा दड्ढो, अंधोऽवि गमणकिरियाजुत्तो पलायणमग्गमजाणंतो तुरियं जलणाभिमुह चेव गंतु पयट्टो, ततो अगणिभरियाए खाणीए पडितो, दड्ढो य, एष दृष्टान्तः, अयमर्थोपनयः—ज्ञान्यपि क्रियारहितो न कर्माग्नेः पलायितु समर्थ, नापीतरः समर्थो, ज्ञानविकलत्वात्, अत्र प्रयोगो—ज्ञानमेव विशिष्टफलसाधकं न भवति, सत्क्रियायोगशून्यत्वात्, नगरदाहे पङ्गुलपलायनविज्ञानवत्, नापि क्रियैव विशिष्टफलप्रसाधिका सज्ज्ञानरहितत्वात्, नगरदाह एवान्धस्य पलायनक्रियावत्, नन्वेवं समुदितयोरपि ज्ञानक्रिययोर्निर्वाणप्रसाधकसामर्थ्यानुपपत्ति, प्रत्येकमभावात्, सिकतातैलवत्, आह च—"पत्तेयमभावाओ, निव्वाणं समुदियासुऽवि न जुत्तं। नाणकिरियासु वोत्तुं सिक-

तत आह—चरणगुणै विविधम्—अनेकप्रकारं प्रकर्षेण हीनश्चरणगुणविप्रहीणः, ततः सुवह्वपि जानन् निमज्जति, अथवा निश्चयनयदर्शनेनासावप्यज्ञ एव, ज्ञानफलशून्यत्वाद्, अतो निमज्जतीति प्रकृतमेवार्थं समर्थयमान आह—

सुवहुपि सुयमहीय किं काही चरणविप्पहीणस्स ? । अंधस्स जह पलित्ता दीवसयसहस्सकोडीवि ॥ ९८ ॥

सुवह्वपि श्रुतमधीत चरणविप्रहीणस्य निश्चयतोऽज्ञानमेव, तत्फलाभावात्, ततस्तत्सदपि किं करिष्यति ?, न किञ्चिदपि, अकिञ्चित्करमेवेति भाव, अत्रैव दृष्टान्तमाह—अन्धस्य यथा दीपशतसहस्रकोट्यपि, प्रदीप्ताना दीपाना शतसहस्राणि तेषा कोटी, अपिशब्दात् तद्व्यादिकोटयोऽपि, आह च भाष्यकृत्—"सतपि तमण्णाण नाणफलाभावओ सुवहुयपि । सक्किरियापरिहीण, अंधस्स पदीवकोडीवि ॥ १ ॥" व्यतिरेकमाह—

अप्पंपि सुयमहीय पगासय होइ चरणजुत्तस्स । एक्कोऽवि जह पईवो, सचक्खुयस्सा पयासेइ ॥ ९९ ॥

अल्पमपि श्रुतमधीतं 'चरणयुक्तस्य' सावद्येतरयोगनिवृत्तिपरिणामरूपचरणलक्षणचक्षुष्मतः प्रकाशकं भवति—हेयोपादेयार्थप्राप्तिपरिहारप्रदर्शकमुपजायते, चरणानुगतयथावस्थितशुद्धपरिणामरूपचक्षुरुपेतत्वाद्, तत्रैव दृष्टान्तमाह—एकोऽपि यथा प्रदीप· सचक्षुष्कस्य प्रकाशयति ॥ आह—नन्वित्थं सति चरणरहिताना ज्ञानसम्पत् सुगतिफलापेक्षया निरर्थिका प्राप्नोति, सत्यमेवमेतत्, इष्यते एव निरर्थिका, यत आह—

जहा खरो चंदणभारवाही, भारस्स भागी नहु चंदणस्स ।
एव खु नाणी चरणेण हीणो, नाणस्स भागी नहु सुग्गईए ॥ १०० ॥

भणिय–कुतो पुण गच्छामि ?, पंगुणा भणिय–अहंपि-पुरतो अतिदूरे मग्गदेसणे न समत्थो, जतो पंगू, ता म खधे करेह जेण अह कंटगजलणादिअपाए परिहरावितो सुहं त नगर पावयामि, तेण तहत्ति पडिवज्जिय मणुट्ठियं, गया य खेमेण दोवि नगर, एप दृष्टान्त', अयमर्थोपनय –एव ज्ञानक्रियाभ्या समुदिताभ्या सिद्धिपुरमवाप्यते इति, प्रयोगश्चात्र–विशिष्टकारणसयोगोऽभिलपितकार्यप्रसाधक , सम्यक्क्रियोपलब्धिरूपत्वादन्धपङ्ग्वोरिव नगरावाप्ते', य' पुनरभिलपितफलसाधको न भवति स सम्यक्क्रियोपलब्धिरूपोऽपि न भवति, इष्टगमनादिक्रियाविकलविघटितैकचक्ररथवदिति व्यतिरेक , ननु ज्ञानक्रिययो' सहकारित्वे सति कि केन स्वभावेनोपकुरुते ?, किमविशेषेण शिबिकोद्वाहकवत्, उत भिन्नस्वभावतया गमनक्रियाया नयनचरणादिवत्, उच्यते, भिन्नस्वभावतया, यत आह—

नाण पयासयं सोहओ तवो सजमो य गुत्तिकरो । तिण्हंपि समाओगे मोक्खो जिणसासणे भणिओ ॥१०३॥

इह यथा किञ्चिदुद्घाटद्वार बहुवातायनजालकरूपच्छिद्रं वाताकृष्टादिप्रचुररेणुकचवरपूरित शून्यगृह, तत्र चैव वस्तुकामः कोऽपि तत् शुशोधयिषुर्द्वारवातायनजालकानि सर्वाण्यपि बाह्यरेणुकचवरप्रवेशनिषेधार्थं स्थगयति, मध्ये च प्रदीप प्रज्वलयति, पुरुष च कचवराद्याकर्षणाय व्यापारयति, तत्र प्रदीपो रेण्वादिमलप्रकाशनव्यापारेणोपकुरुते, द्वारादिस्थगन बाह्यरेण्वादिप्रवेशनिषेधेन, पुरुषस्तु रेण्वाद्याकर्षणात् तच्छोधनेन, एवमिहापि जीवापवरक उद्घाटितास्रवद्वार· सद्गुणशून्यो मिथ्यात्वादिहेत्वाकृष्टकर्मकचवरापूरितो मुक्तिसुखनिवासहेतो· शोधनीयो वर्त्तते, तत्र ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञान, तच्च प्रकाशयतीति प्रकाशकं, ज्ञानं प्रकाशकत्वेनोपकुरुते, तत्स्वभावत्वात्, गृहमलापनयने प्रदीपवदिति

तासमुदायतेल्ल व ॥१॥ (वि ११६३)" नैष दोष., समुदायसामर्थ्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, तथाहि—ज्ञानक्रियाभ्या कटादिकार्य-
सिद्धय उपलभ्यन्ते एव, नतु सिकतासु तैलं, न च दृष्टमपह्नोतु शक्यते, एवमाभ्यामदृष्टकार्यसिद्धिरप्यविरुद्धेति न कश्चि-
द्दोषः, किञ्च—न सर्वथैवानयो. प्रत्येक निर्वाणप्रसाधकसामर्थ्यायोग , देशोपकारित्वाभ्युपगमात्, तथा हि तदेव देशोप-
कारित्व समुदाये समग्रत्वादिष्टफलप्रसाधक भवति, केवलं तु सामग्रीविकलतयेतरसापेक्षत्वादसाधकमिति केवलयो.
सामर्थ्यायोग., उक्तं च—"वीसुं न सव्वह च्चिय सिकतातेल्ल व साहणाभावो । देसोवगारिया जा सा समुदायंमि सपुण्णा
॥ १ ॥ (वि ११६५) एतदेवाह—

सजोगसिद्धीइ फलं वयंति, नहु एगचक्केण रहो पयाइ ।
अधो य पंगू य वणे समिच्चा, ते संपउत्ता नगरं पविट्ठा ॥ १०२ ॥

ज्ञानक्रिययो सयोगनिष्पत्तावेव मोक्षलक्षणं फल वदन्ति—व्याचक्षते भगवन्तस्तीर्थकराः, न हि लोकेऽप्येकचक्रेण
रथ प्रवर्त्तते, एवमन्यदपि सामग्रीजन्यं कार्यं सर्वमवगन्तव्यम्, अत्रैव दृष्टान्तमाह—अन्धश्च पङ्गुश्च वने समेत्य—
मिलित्वा तौ सम्प्रयुक्तौ नगर प्रविष्टौ, समेत्येत्युक्तेऽपि तौ सम्प्रयुक्ताविति पुनरभिधानमात्यन्तिकसम्प्रयोगप्रदर्शना-
र्थम्, अत्र उदाहरण—एगम्मि रण्णे रायभएण नगरातो उव्वसिय लोगो ठिओ, पुणोवि धाडिभएण पवहणाणि उज्झिय
पलातो, तत्थ दुवे अणाहा उज्झिया, गयाए धाडीए लोगग्गिणा वायपलीविएण वणदवो लग्गो, ते य भीया, तत्थ अधो
छुट्टकच्छो अयाणत्तणतो अग्गिसमुह च्चेव पलायइ, ततो पगुणा भणिय—मा इतो नास, जत्तो इतो च्चेव अग्गी, तेण

भणियं–कुतो पुण गच्छामि?, पंगुणा भणियं–अहंपि-पुरतो अतिदूरे मग्गदेसणे न समत्थो, जतो पंगू, ता मं खंधे करेह जेण अहं कंटगजलणादिअपाए परिहरावेंतो सुहं तं नगरं पावयामि, तेण तहत्ति पडिवज्जिय मणुट्ठियं, गया य खेमेण दोवि नगरं, एष दृष्टान्तः, अयमर्थोपनयः–एवं ज्ञानक्रियाभ्यां समुदिताभ्यां सिद्धिपुरमवाप्यते इति, प्रयोगश्चात्र–विशिष्टकारणसंयोगोऽभिलषितकार्यप्रसाधकः, सम्यक्क्रियोपलब्धिरूपत्वादन्धपङ्ग्वोरिव नगरावाप्तेः, यः पुनरभिलषितफलसाधको न भवति स सम्यक्क्रियोपलब्धिरूपोऽपि न भवति, इष्टगमनादिक्रियाविकलविघटितैकचक्ररथवदिति व्यतिरेकः, ननु ज्ञानक्रिययोः सहकारित्वे सति किं केन स्वभावेनोपकुरुते?, किमविशेषेण शिबिकोद्वाहकवत्, उत भिन्नस्वभावतया गमनक्रियायां नयनचरणादिवत्, उच्यते, भिन्नस्वभावतया, यत आह—

नाणं पयासयं सोहओ तवो संजमो य गुत्तिकरो। तिण्हंपि समाओगे मोक्खो जिणसासणे भणिओ॥१०३॥

इह यथा किञ्चिदुद्घाटद्वारं बहुवातायनजालकरूपच्छिद्रं वाताकृष्टादिप्रचुररेणुकचवरपूरितं शून्यगृहं, तत्र चैव वस्तुकामः कोऽपि तत् शुशोधयिषुर्द्वारवातायनजालकानि सर्वाण्यपि बाह्यरेणुकचवरप्रवेशनिषेधार्थं स्थगयति, मध्ये च प्रदीपं प्रज्वलयति, पुरुषं च कचवराद्याकर्षणाय व्यापारयति, तत्र प्रदीपो रेण्वादिमलप्रकाशनव्यापारेणोपकुरुते, द्वारादिस्थगनं बाह्यरेण्वादिप्रवेशनिषेधेन, पुरुषस्तु रेण्वाद्याकर्षणात् तच्छोधनेन, एवमिहापि जीवापवरकः उद्घाटितास्रवद्वारः सद्गुणशून्यो मिथ्यात्वादिहेत्वाकृष्टकर्मकचवरापूरितो मुक्तिसुखनिवासहेतोः शोधनीयो वर्त्तते, तत्र ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं, तच्च प्रकाशयतीति प्रकाशकं, ज्ञानं प्रकाशकत्वेनोपकुरुते, तत्स्वभावत्वात्, गृहमलापनयने प्रदीपवदिति

भाव', क्रिया तु तपःसंयमरूपत्वादित्थमुपकुरुते, शोधयतीति शोधक, किन्तदित्याह—तापयत्यनेकभवोपात्तमष्टप्रकार
कर्मेति तप., तत् शोधकत्वेनोपकुरुते, तत्स्वभावत्वात्, गृहकचवरोज्झनक्रियया तच्छोधने कर्मकरपुरुषवत्, तथा सयमन
सयम, भावेऽल्प्रत्यय, आश्रवद्वारविरमणमितियावत्, चशब्द. पृथग्ज्ञानादीना प्रक्रान्तफलसिद्धौ भिन्नोपकारकर्तृत्वा-
वधारणार्थ., गोपन गुप्ति, स्त्रिया क्तिप्रत्यय, आगन्तुककर्म्मकचवरनिरोध इति हृदय, गुप्तिकरणशीलो गुप्तिकरो, हेतु-
तच्छीलानुकूलेष्वित्यादिना टप्रत्ययः, किमुक्त भवति ?—सयमोऽप्यपूर्वकर्म्मकचवरागमननिरोधेनोपकुरुते, तत्स्वभाव-
त्वात्, गृहशोधने पवनप्रेरितकचवरागमननिरोधेन वातायनादिस्थगनवत्, एव च त्रयाणामेव, अपिशब्दोऽवधारणे,
अथवा सम्भावने, किं सम्भावयति ?—त्रयाणामपि ज्ञानादीना, किंविशिष्टानाम् ?—निश्चयत क्षायिकाणा, न तु क्षायोप-
शमिकानामपि, समायोगे—संयोगे मोक्षः—सर्वथा अष्टविधकर्ममलवियोगलक्षण. जिनाना शासन जिनशासन तस्मिन्
'भणितः' उक्तः, नन्वेवं सति 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग' इत्यागमो विरुध्यते, सम्यग्दर्शनमन्तरेणोक्तलक्षण-
ज्ञानादित्रयादेव मोक्षप्रतिपादनाद्, नैप दोप', ज्ञानग्रहणेन तस्यापि ग्रहणाद्, अन्यथा ज्ञानत्वायोगात्, अत एवान्यत्र
चतुष्टयमुक्त—"ज्ञान सुमार्गदीप सम्यक्त्वं तदपराङ्मुखत्वाय। चारित्रमाश्रवघ्न क्षपयति कर्म्माणि तु तपोऽग्नि ॥ १ ॥"
इति। इह यत् प्राग्निर्युक्तिकृताऽभ्यधायि—श्रुतज्ञानेऽपि जीवो वर्त्तमान सन् न प्राप्नोति मोक्षमिति, तत्प्रतिज्ञागाथासूत्र,
तत्रैव सूत्रसूचित. खल्वयं हेतुरवगन्तव्य', कुत. ?, तस्य क्षायोपशमिकत्वात्, दृष्टान्तोऽपि सूत्रसूचितोऽयमवधिज्ञान-
वदिति, क्षायिकज्ञानाद्यवाप्तौ च मोक्षावाप्तिरिति तत्त्व, तत श्रुतस्यैव क्षायोपशमिकभावमुपदर्शयति—

भावे खओवसमिए दुवालसगंपि होइ सुयनाणं । केवलियनाणलंभो नण्णत्थ खए कसायाणं ॥ १०४ ॥

भवन भावो भवतीति वा भावस्तस्मिन्, स च औदयिकाद्यनेकभेदस्तत आह–क्षायोपशमिके, द्वादशाङ्गानि यत्र तत् द्वादशाङ्गम्, अपिशब्दादङ्गबाह्यमपि, भवति श्रुतज्ञानम्, उपलक्षणमेतत्, मत्यादिज्ञानत्रयमपि सामायिकचतुष्टयमपि, तथा केवलस्य भावः कैवल्य–घातिकर्मवियोग इत्यर्थः तस्मिन् ज्ञान कैवल्यज्ञानं, कैवल्ये सति ज्ञानग्रहणेन इह यो 'बुद्ध्य-ध्यवसितमर्थं पुरुपश्चेतयते' इति वचनात् प्रकृतिविमुक्तस्य बुद्ध्यभावात् ज्ञानाभाव इति प्रतिपन्नस्तस्य प्रकृतिमुक्ताज्ञा-निपुरुपप्रतिपादनपरकुनयमतव्यवच्छेदमाह, तस्य लाभः–प्राप्तिः, कथ ?–कषायाणा–क्रोधादीना क्षये सति, नान्यत्र, तृतीयार्थे सप्तमी, नान्येन प्रकारेण, छद्मस्थवीतरागावस्थाया कषायक्षये सत्यप्यक्षेपेण कैवल्यज्ञानाभावे ज्ञानावरणक्षया-नन्तर चावश्यभावे कषायक्षयग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थं, कषायक्षय एव सति निर्वाणं, नान्यथा, कषायक्षय एव सति त्रयाणामपि सम्यक्त्वादीना क्षायिकत्वसिद्धेः, नन्वेवं तर्हि यदादावुक्तं श्रुतज्ञानेऽपि वर्त्तमानः सन् जीवो न प्राप्नोति मोक्षं, यस्तप.संयमात्मकयोगशून्य इति विशेषणं तदनर्थक, श्रुतेऽपि सति तपःसंयमात्मकसहिष्णोरपि मोक्षाभावात्, सत्यमेतत्, केवलं क्षायोपशमिकसम्यक्त्वश्रुतचारित्राणामपि समुदिताना क्षायिकसम्यक्त्वादिनिबन्धनत्वेन परम्परया मोक्षहेतुत्वमस्तीत्यदोष । आह–प्रतिपन्नमस्माभिर्मोक्षकारणकारणं श्रुतादि, पर तस्यैव कथमलाभो लाभो वेति ?, उच्यते—

अट्ठण्हं पयडीणं उक्कोसट्ठिईऍ वट्टमाणो उ । जीवो न लहइ सामाइयं चउण्हंपि एगयरं ॥ १०५ ॥

अष्टाना प्रकृतीना–ज्ञानावरणीयादिकर्म्मप्रकृतीनाम् उत्कृष्टा चासौ स्थितिश्च उत्कृष्टस्थितिस्तस्या वर्त्तमानो जीवो न लभ-

भाव , क्रिया तु तपःसयमरूपत्वादित्थमुपकुरुते, शोधयतीति शोधकं, किन्तदित्याह—तापयत्यनेकभवोपात्तमष्टप्रकार
कर्मेति तप , तत् शोधकत्वेनोपकुरुते, तत्स्वभावत्वात्, गृहकचवरोज्झनक्रियया तच्छोधने कर्मकरपुरुषवत्, तथा सयमन
सयम., भावेऽल्प्रत्यय , आश्रवद्वारविरमणमितियावत्, चशब्दः पृथग्ज्ञानादीना प्रक्रान्तफलसिद्धौ भिन्नोपकारकर्तृत्वा-
वधारणार्थ , गोपन गुप्ति , स्त्रिया क्तिप्रत्ययः, आगन्तुककर्मकचवरनिरोध इति हृदय, गुप्तिकरणशीलो गुप्तिकरो, हेतु-
तच्छीलानुकूलेष्वित्यादिना टप्रत्यय., किमुक्त भवति ?—सयमोऽप्यपूर्वकर्मकचवरागमननिरोधेनोपकुरुते, तत्स्वभाव-
त्वात्, गृहशोधने पवनप्रेरितकचवरागमननिरोधेन वातायनादिस्थगनवत्, एवं च त्रयाणामेव, अपिशब्दोऽवधारणे,
अथवा सम्भावने, किं सम्भावयति ?—त्रयाणामपि ज्ञानादीना, किविशिष्टानाम् ?—निश्चयतः क्षायिकाणा, न तु क्षायोप-
शमिकानामपि, समायोगे—संयोगे मोक्ष —सर्वथा अष्टविधकर्ममलवियोगलक्षणः जिनाना शासन जिनशासन तस्मिन्
'भणितः' उक्त , नन्वेवं सति 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग' इत्यागमो विरुध्यते, सम्यग्दर्शनमन्तरेणोक्तलक्षण-
ज्ञानादित्रयादेव मोक्षप्रतिपादनाद्, नैष दोष , ज्ञानग्रहणेन तस्यापि ग्रहणाद् , अन्यथा ज्ञानत्वायोगात्, अत एवान्यत्र
चतुष्टयमुक्त—"ज्ञान सुमार्गदीप सम्यक्त्व तदपराङ्मुखत्वाय । चारित्रमास्रवघ्न क्षपयति कर्माणि तु तपोऽग्नि ॥ १ ॥"
इति। इह यत् प्राग्नियुक्तिकृताऽभ्यधायि—श्रुतज्ञानेऽपि जीवो वर्त्तमान सन् न प्राप्नोति मोक्षमिति, तत्प्रतिज्ञागाथासूत्र,
तत्रैव सूत्रसूचित. खल्वय हेतुरवगन्तव्य , कुत ?, तस्य क्षायोपशमिकत्वात्, दृष्टान्तोऽपि सूत्रसूचितोऽयमवधिज्ञान-
वदिति, क्षायिकज्ञानाद्यवाप्तौ च मोक्षावाप्तिरिति तत्त्व, ततः श्रुतस्यैव क्षायोपशमिकभावमुपदर्शयति—

मपि षण्णामुत्कृष्टेव स्थात., आयुषस्तु उत्कृष्टा वा मध्यमा वा, न तु जघन्या, मोहनीयरहिताना तु शेषप्रकृतीनामन्यतमस्या उत्कृष्टस्थितिसद्भावे मोहनीयस्य शेषाणा च उत्कृष्टा वा मध्यमा वा, न तु जघन्येति, उक्तं च—"मोहस्सुक्कोसाए ठिईएँ सेसाण छण्हमुक्कोसा । आउस्सुक्कोसा वा मज्झमिया वा न उ जहण्णा ॥ १ ॥ मोहविवज्जुक्कोसट्ठिईएँ मोहस्स सेसियाण च । उक्कोस मज्झिमा वा कस्सइ न जहण्णिया होज्जा ॥ २ ॥ (वि ११८९–९०)" तदेवमुक्त सम्यक्त्वादीनामलाभकारणम्, अधुना लाभकारणमाह—

सत्तण्ह पयडीणं अब्भितरओ उ कोडिकोडीए । काऊण सागराणं जइ लहइ चउण्हमण्णयरं ॥ १०६ ॥

सप्तानामायुर्वर्जाना कर्मप्रकृतीना या पर्यन्तवर्त्तिनी स्थितिस्तामङ्गीकृत्य सागरोपमाणा कोटाकोटी तस्या अभ्यन्तर एव–मध्य एव, तुशब्दोऽवधारणार्थः, कृत्वा आत्मानमिति गम्यते, यदि लभते–यदि प्राप्नोति चतुर्णां–श्रुतसामायिकादीनामन्यतमत्, तत एव लभते नान्यथा, पाठान्तर 'काऊण सागराणं ठिइं लभइ चउण्हमण्णयरं' तत्र सागरोपमाणा कोटीकोट्या अभ्यन्तरतो–मध्ये कृत्वा स्थिति लभते चतुर्णामन्यतमत्, एष गाथाक्षरार्थ , इयमत्र भावना–आयुर्वर्जाना सप्ताना कर्मप्रकृतीना यदा स्थिति पर्यन्तवर्त्तिनी पल्योपमासङ्ख्येयभागहीनसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणा अवतिष्ठते तदा घनरागद्वेषपरिणामरूपोऽत्यन्तदुर्भेददारुग्रन्थिवत्कर्मग्रन्थिर्भवति, उक्त च–"अंतिमकोडाकोडीएँ, सव्वकम्माण आउवज्जाण । पलियासखेज्जइमे भागे खीणे हवइ गठी ॥१॥ गंठित्ति सुदुब्भेदो कक्खडघणरूढगूढगंठिव्व । जीवस्स कम्मजणितो घणरागद्दोसपरिणामो ॥२॥"(वि ११९४-५)तस्मिश्च कर्मग्रन्थावपूर्वकरणनामविशेषविशुद्धिकुठारधारया भिन्ने परमपदहेतु·

ते-न प्राप्नोति,किन्तदित्याह-सामायिक, किं तदित्याह-चतुर्णां-सम्यक्त्वसामायिकश्रुतसामायिकदेशविरतिसामायिकसर्वविरतिसामायिकानामेकतरम्-अन्यतमद्, अपिशब्दात् मतिज्ञानादि च न लभते, न केवलमेतानि न लभते, पूर्वप्रतिपन्नोऽप्यायुर्वर्जकर्मोत्कृष्टस्थितौ न भवति, यतोऽवाप्तसम्यक्त्वस्तत्परित्यागेऽपि न भूयो ग्रन्थिमुलङ्घ्योत्कृष्टस्थितीः कर्म्मप्रकृतीर्बध्नाति, 'बंधेण न वोलइ कयाई'ति वचनात्, एष सिद्धान्तिकाभिप्राय., कर्म्मग्रन्थिकास्तु भिन्नग्रन्थेरप्युत्कृष्टस्थितिबन्धो भवतीति प्रतिपन्ना., आयुषस्तूत्कृष्टस्थितौ वर्त्तमानः सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोरनुत्तरसुर उपपातकाले पूर्वप्रतिपन्नो न प्रतिपद्यमानक., पूर्वमवश्यं प्रतिपन्नत्वात्, आयुषस्तु जघन्यस्थितौ वर्त्तमानो न पूर्वप्रतिपन्नो नापि प्रतिपद्यमानक., आयुर्जघन्यस्थितिःक्षुल्लकभवग्रहणप्रमाणा, सा च वनस्पतिषु, न च वनस्पतिषु सम्यक्त्वस्यापि पूर्वप्रतिपन्नो नापि प्रतिपद्यमानकः, सास्वादनसम्यक्त्वसहितस्यापि तेष्वनुत्पादात्, 'उभयाभावो पुढवाइएसु' इति वचनात्, प्रकृतीनां चोत्कृष्टेतरभेदभिन्ना स्थितिरियं-ज्ञानावरणदर्शनावरणवेदनीयान्तरायाणां उत्कृष्टा स्थितिस्त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्य. सप्ततिर्मोहनीयस्य नामगोत्रयोर्विंशति त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुष्कस्येति, जघन्या तु द्वादश मुहूर्त्ता वेदनीयस्य नामगोत्रयोरष्टौ शेषाणामन्तर्मुहूर्त्तमिति, उक्तं च-"वीसमयरोवमाण कोडाकोडीउ नामगोयाण। सयरी मोहस्स ठिई सेसाणं तीस उक्कोसा ॥१॥ आउस्स सागराइं तेत्तीस अवरतो मुहुत्ततो। अट्ठ उ नामागोए वेयणिए बारस मुहुत्ता ॥२॥"(वि ११८७-८) नन्वेताः कर्म्मप्रकृतयः किं युगपदेवोत्कृष्टा स्थितिमासादयन्ति उत एकस्यामुत्कृष्टस्थितिमापन्नाया सत्यामन्या अपि नियमत उत्कृष्टस्थितयो जायन्ते, आहोस्विदन्यथा वैचित्र्यमिति ?. उच्यते [illegible]

मपि षण्णामुत्कृष्टैव स्थिति॰, आयुषस्तु उत्कृष्टा वा मध्यमा वा, न तु जघन्या, मोहनीयरहिताना तु शेषप्रकृतीनामन्यतमस्या उत्कृष्टस्थितिसद्भावे मोहनीयस्य शेषाणा च उत्कृष्टा वा मध्यमा वा, न तु जघन्येति, उक्त च—"मोहस्सुक्कोसाए ठिईएँ सेसाण छण्हमुक्कोसा । आउस्सुक्कोसा वा मज्झमिया वा न उ जहण्णा ॥ १ ॥ मोहविवज्जुक्कोसट्ठिईएँ मोहस्स सेसियाण च । उक्कोस मज्झिमा वा कस्सइ न जहण्णिया होज्जा ॥ २ ॥ (वि ११८९–९०)" तदेवमुक्त सम्यक्त्वादीनामलाभकारणम्, अधुना लाभकारणमाह—

सत्तण्ह पयडीणं अब्भितरओ उ कोडिकोडीए । काऊण सागराणं जइ लहइ चउण्हमण्णयरं ॥ १०६ ॥

सप्तानामायुवर्जाना कर्मप्रकृतीना या पर्यन्तवर्त्तिनी स्थितिस्तामङ्गीकृत्य सागरोपमाणा कोटाकोटी तस्या अभ्यन्तर एव–मध्य एव, तुशब्दोऽवधारणार्थ॰, कृत्वा आत्मानमिति गम्यते, यदि लभते–यदि प्राप्नोति चतुर्णां–श्रुतसामायिकादीनामन्यतमत्, तत एव लभते नान्यथा, पाठान्तर 'काऊण सागराणं ठिइं लभइ चउण्हमण्णयर' तत्र सागरोपमाणा कोटीकोट्या अभ्यन्तरतो–मध्ये कृत्वा स्थिति लभते चतुर्णामन्यतमत्, एष गाथाक्षरार्थ , इयमत्र भावना–आयुर्वर्जाना सप्ताना कर्मप्रकृतीना यदा स्थिति॰ पर्यन्तवर्त्तिनी पल्योपमासङ्ख्येयभागहीनसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणा अवतिष्ठते तदा घनरागद्वेषपरिणामरूपोऽत्यन्तदुर्भेददारुग्रन्थिवत्कर्मग्रन्थिर्भवति, उक्त च–"अंतिमकोडाकोडीएँ, सव्वकम्माण आउवज्जाण । पलियासंखेज्जइमे भागे खीणे हवइ गठी ॥१॥ गंठित्ति सुदुब्भेदो कक्खडघणरूढगूढगठिव्व । जीवस्स कम्मजणितो घणरागद्दोसपरिणामो ॥२॥"(वि ११९४-५)तस्मिश्च कर्मग्रन्थावपूर्वकरणनामविशेषविशुद्धिकुठारधारया भिन्ने परमपदहेतु॰

सम्यक्त्वलाभ उपजायते, केवल कर्म्मग्रन्थेर्भेद एव मनोविघातपरिश्रमादिभिर्दु साध॰, तथाहि—स जीव कर्मरिपुमध्यगतस्त्र प्राप्य विघातयन्नतीव परिश्राम्यति, प्रभूतकर्म्मारातिसैन्यान्तकारितया सञ्जातखेदत्वात्, महासमरशिरसि दुर्जयापाकृतानेकशत्रुगण॰ सुभट इव, उक्त च—"भिन्नमि तंमि लाभो समत्ताईण मोक्खहेऊण । सो य दुलभो परिस्समचित्तविघायाइविग्घेहिं ॥ १ ॥(वि ११९६)" अपरस्त्वाह—ननु किं तेन कर्मग्रन्थिना भिन्नेन ? किं वा सम्यक्त्वादिना अवाप्तेन ? यावता यथाऽतिदीर्घा कर्म्मस्थितिः सम्यक्त्वादिगुणरहितेनैव क्षपिता एवं कर्म्मशेषमपि गुणरहित एव क्षपयित्वा विवक्षितफलभाग् भविष्यतीति, उच्यते, स हि तस्यामवस्थाया प्रवर्त्तमानोऽनासादितगुणान्तरो न शेषक्षपणया विशिष्टफलप्रसाधनायाल, चित्तविघातादिप्रचुरविघ्नसङ्कुलत्वात्, विशिष्टायाश्चाप्राप्तपूर्वफलप्राप्ते प्रागभ्यस्तक्रिययाऽवाप्तुमशक्यत्वात्, अनेकसंवत्सरानुपालिताचाम्लादिपुरश्चरणक्रियाऽऽसादितगुणान्तरसहायक्रियारहितविद्यासाधकवत्, उक्त च—"कम्मठिई सुदीहा खविया जइ निग्गुणेण सेसंपि । खवेउ निग्गुणच्चिय किं थ पुणो दंसणाईहिं ? ॥१॥ आचार्य आह—"पाएण पुव्वसेवा परिमउई साहणमि गुरुतरिया । होइ महाविजाए किरिया पाय सविग्घा य ॥ २॥ तह कम्मट्ठिइखवणे परिमउई मोक्खसाहणे गुरुई । इह दसणाइकिरिया, दुलहा पाय सविग्घा य ॥३॥(वि ११९७–२००) अथवा यत एव बह्वी कर्म्मस्थितिरनेनोन्मूलिता अत एवापचीयमानदोषस्य सम्यक्त्वादिगुणलाभ सञ्जायते, अशेषकर्म्मपरिक्षये सिद्धत्ववत्, तत एव च मोक्ष॰, ततो न शेषमपि कर्म्म गुणरहित एवापाकृत्य मोक्ष प्रसाधयति, आह च—"अहव जउज्झिअ सुबहुं खविअं तो निग्गुणो न सेसंपि । इ खवेइ अओ कयण कम्मखयुप्पाइगुणलाभ ॥ २ ॥ (वि १२०२)" इति। सम्प्रति सम्यक्त्वादिगुणा-

वाप्तिविधिरुच्यते, इह जीवा द्विविधा भवन्ति, तद्यथा—भव्याश्च अभव्याश्च, तत्र भव्याना करणत्रयं भवति, करणं नाम सम्यक्त्वाद्यनुगुणो विशुद्धरूप परिणामविशेष., तद्यथा—यथाप्रवृत्तकरणमपूर्वकरणमनिवर्त्तिकरणं, तत्र यथैव—अनादिससिद्धेनैव प्रकारेण प्रवृत्त यथाप्रवृत्त क्रियते कर्म्मक्षपणमनेनेति करणं यथाप्रवृत्त च तत्करण च यथाप्रवृत्तकरणम्—अनादिकालात्कर्म्मक्षपणाय प्रवृत्तो गिरिसरिदुपलघोलना[न्यायेन] कल्पोऽध्यवसायविशेषो यथाप्रवृत्तकरणमिति, तथा अप्राप्तपूर्वमपूर्व स्थितिघातरसघाताद्यपूर्वार्थनिर्वर्त्तकं वा अपूर्वक, तच्च तत्करण च अपूर्वकरणं, निवर्त्तनशील निवर्त्ति न निवर्त्ति अनिवर्त्ति—आसम्यग्दर्शनलाभान्न निवर्त्तत इत्यर्थ , ततः प्राग्वत्करणशब्देन सह विशेषणसमास', एतानि त्रीण्यपि यथोत्तर विशुद्धविशुद्धतराध्यवसायरूपाणि भवन्ति भव्यानाम्, अभव्याना त्वाद्यमेव करणं, तत्र अनादिकालादारभ्य यावद् ग्रन्थिस्थानं तावदाद्यं, ग्रन्थि तु समतिक्रामतो द्वितीयं, प्राक्तनात् विशुद्धतराध्यवसायरूपेण तेन ग्रन्थेर्भेदकरणात् सम्यग्दर्शनलाभाभिमुखस्य तृतीयम्, उक्तं च—"करणं अहापवत्तं अपुव्वमनियट्टिमेव भव्वाण। इयरेसि पढमं चिय भन्नइ करण तु परिणामो ॥ १ ॥ जा गंठी ता पढमं गंठिं समइच्छतो हवइ बीय । अनियट्टीकरणं पुण सम्मत्तपुरक्खडे जीवे ॥२॥" (वि १२०२-३) सम्यक्त्वं पुरस्कृतम्—अभिमुखं कृतं येन स सम्यक्त्वपुरस्कृतोऽभिमुखसम्यक्त्व इत्यर्थः तस्मिन जीवे सम्प्रति करणत्रयमङ्गीकृत्य सामायिकलाभदृष्टान्तानभिधित्सुराह—

पल्लगगिरिसरिओवल—पिवीलिया—पुरिस—पह—जरग्गहिया ।
कोद्दव—जल—वत्थाणि य सामाइयलाभदिट्ठंता ॥ १०७ ॥

सम्यक्त्वलाभ उपजायते, केवलं कर्म्मग्रन्थेर्भेद एव मनोविघातपरिश्रमादिभिर्दुःसाध , तथाहि—स जीव कर्मरिपुमध्यगतस्त्र प्राप्य विघातयन्नतीव परिश्राम्यति, प्रभूतकर्म्मारातिसैन्यान्तकारितया सञ्जातखेदत्वात्, महासमरशिरसि दुर्जयापाकृतानेकशत्रुगण सुभट इव, उक्तं च—“भिन्नंमि तंमि लाभो समत्ताईण मोक्खहेऊण । सो य दुलभो परिस्समचित्तविघायाइविग्घेहिं ॥ २ ॥(वि ११९६)” अपरस्त्वाह—ननु किं तेन कर्मग्रन्थिना भिन्नेन ? किं वा सम्यक्त्वादिना अवाप्तेन ? यावता यथाऽतिदीर्घा कर्म्मस्थिति· सम्यक्त्वादिगुणरहितेनैव क्षपिता एव कर्म्मशेषमपि गुणरहित एव क्षपयित्वा विवक्षितफलभाग् भविष्यतीति, उच्यते, स हि तस्यामवस्थाया प्रवर्त्तमानोऽनासादितगुणान्तरो न शेपक्षपणया विशिष्टफलप्रसाधनायाल, चित्तविघातादिप्रचुरविघ्नसङ्कुलत्वात्, विशिष्टायाश्चाप्राप्तपूर्वफलप्राप्ते प्रागभ्यस्तक्रिययाऽवाप्तुमशक्यत्वाच, अनेकसंवत्सरानुपालिताचाम्लादिपुरश्चरणक्रियाऽऽसादितगुणान्तरसहायक्रियारहितविद्यासाधकवत्, उक्तं च—“कम्मट्ठिई सुदीहा खविया जइ निग्गुणेण सेसंपि । खवेउ निग्गुणच्चिय किं थ पुणो दसणाईहिं ? ॥१॥ आचार्य आह—“पाएण पुव्वसेवा परिमउई साहणंमि गुरुतरिया । होइ महाविज्जाए किरिया पाय सविग्घा य ॥ २॥ तह कम्मट्ठिइखवणे परिमउई मोक्खसाहणे गुरुई । इह दसणाइकिरिया, दुलहा पायं सविग्घा य ॥३॥(वि ११९७–२००) अथवा यत एव बह्वी कर्म्मस्थितिरनेनोन्मूलिता अत एवापचीयमानदोषस्य सम्यक्त्वादिगुणलाभ सञ्जायते, अशेषकर्म्मपरिक्षये सिद्धस्यवत्, तत एव च मोक्ष , ततो न शेषमपि कर्म्म गुणरहित एवामाकृत्य मोक्ष प्रसाधयति, आह च—“अहव जउच्चिअ सुबहुं खविअं तो निग्गुणो न सेसंपि । स खवेइ जओ कयय सम्मत्ताइगुणलाभं ॥ १ ॥ (वि १२०२)” इति । सम्प्रति सम्यक्त्वादिगुणा-

एवमेव, ततो न कश्चिद्दोषः, उक्तं च–"एयमिह ओघविसयं भणियं सवे न एवमेवत्ति । अस्संजतो य एवं पडुच्च ओसन्नभाव तु ॥ १ ॥" (श्राव ३८) अथैतदेव कथमवसीयते यथेद सूत्र वाहुल्यविषय न पुन• सर्व एवासयत एवमेव बध्नातीति, उच्यते, अन्यथा बन्धाभावप्रसङ्गात्, तथाहि–यदि सर्व एवासंयत सूत्रोक्तप्रकारेण कर्मपुद्गलोपादानमादत्ते तत• कालान्तरे प्रतिदिवस पुरुपसहस्रदशकेन रूप्यकपञ्चकग्रहणे एकरूप्यकमोक्षे च (ऽर्ध) दिवसत्रयमध्ये लक्षस्य व्यवच्छेद इव सर्वपुद्गलाना जीवैर्ग्रहणतोऽभाव• प्राप्नोति, तदभावे च बन्धाभावः, बन्धयोग्यकर्म्मपुद्गलासम्भवात्, आह च–"पावइ बधाभावो अन्नहा पोग्गलाणऽभावातो । इयवुड्ढिगहणतो ते सवे जीवेहि जुज्जंति ॥ १ ॥" (श्राव ३९) अथ मन्येथाः–गृहीतपुद्गलानामसङ्ख्येयकालादूर्ध्वमवश्यं मोक्षः, पुद्गलानामुत्कर्षतोऽप्यसङ्ख्येयकालस्थितिकत्वात्, ते च मुच्यमाना• प्रतिसमय सर्वजीवेभ्योऽप्यनन्तगुणा , तत• कथ पुद्गलानामसम्भवतो बन्धाभावप्रसङ्ग• ?, उक्त च—"मोक्खु असंखेज्जातो, कालातो ते य ज जिएहितो । भणियाणतगुणा खलु न एस दोसो ततो जुत्तो ॥ १ ॥" (श्राव ४०) तदेतदयुक्तम्, मोक्षो हि गृहीताना कियत्कालातिक्रमे भवति, ग्रहणं त्ववश्यं प्रतिसमय प्रतिजीव च सर्वजीवेभ्योऽनन्तगुणाना, तत कथं प्राक्प्रसञ्जितदोपानवकाश इति, आह च–"गहणमणंताण न किं जायइ समएण ता कहमदोसो ?" ॥ (श्राव ४०॥) इति, अथ ब्रुवीथा –एवरूपस्तावदागमो विजृम्भते 'जाव ण एस जीवे एयइ वेयइ चलइ फंदइ घट्टइ खुब्भइ उदीरइ त त भावं परिणमइ ताव सत्तविहबधए वा अट्ठविहबंधए वा छव्विहबधए वा एगविहबंधए वा, नो चेव ण अबधए सिया' (व्याख्या• सू) इति, तथा ससारोऽपि प्रतिसमय-

इह सामायिकलाभे नव दृष्टान्ता', तद्यथा–प्रथम' पल्यकदृष्टान्तः १ द्वितीयो गिरिसरिदुपलदृष्टान्त· २ तृतीय' पिपीलिकादृष्टान्त· ३ चतुर्थ· पुरुषदृष्टान्त ४ पञ्चमः पथदृष्टान्त' ५ षष्ठो ज्वरगृहीतदृष्टान्तः ६ सप्तम कोद्रवदृष्टान्त ७ अष्टमो जलदृष्टान्त ८ नवमो वस्त्ररूप ९। तत्र प्रथमपल्यकदृष्टान्तभावना–पल्यको नाम लाटदेशे धान्यालय·, तत्र यथा कश्चित् महापल्ये धान्य स्वल्पं स्वल्पतर प्रक्षिपति, प्रचुर प्रचुरतरं तत आदत्ते, तत एव ग्रहणनिक्षेपकरणे कालान्तरेण स रिक्तीभवति, एव कर्म्मधान्यपल्ये जीवोऽनाभोगप्रवृत्तेन यथाप्रवृत्तकरणेन स्वल्पं स्वल्पतरमुपचिन्वन् प्रभूत प्रभूततरमपचिन्वन् गच्छता कालेन ग्रन्थिमासादयति, पुनस्त भिन्दानस्यापूर्वकरण सम्यग्दर्शनलाभाभिमुखस्यानिवर्त्तीति, एप पल्यकदृष्टान्त , उक्त च–"जो पल्लेऽइमहल्ले धन्नं पक्खिवइ थोवथोवतर। सोहेइ बहुबहुतर झिज्जइ थोवेण कालेण॥१॥ तह कम्मधन्नपल्ले, जीवोऽणाभोगतो बहुतरागं। सोहंतो थोवतर, गिण्हतो पावए गंठिं॥२॥" (वि १२०५–६) अत्र पर आह–नन्वेष दृष्टान्तोऽनुपपन्नो, यत'–ससारिणो योगवतः प्रतिसमयं चयापचयावुक्तौ, तत्रासयतस्य बहुतरस्य चयोऽल्पतरस्यापचय·, अत आगम –पल्ले महइमहल्ले, कुभं पक्खिवइ सोहई नालि। अस्सजए अविरए बहु बधइ निज्जरइ थोव ॥ १ ॥ पल्ले महइमहल्ले, कुभ सोहेइ पक्खिवे नालि। जे सजए पमत्ते बहुनिज्जर बधए थोव ॥ २ ॥ पल्ले महइमहल्ले कुभ सोहेइ पक्खिव न किंचि। जे सजएऽपमत्ते, बहु निज्जर बधइ न किंचि ॥ ३ ॥ (श्राव ३५–३६–३७) ततो नाम पूर्वमसयतस्य मिथ्यादृष्टेरतिप्रभूततरकर्म्मबन्धस्य कुतो ग्रन्थिदेशप्राप्तिसम्भवो ? यत सम्यक्त्वावाप्तिरिति, तद-युक्तमभिप्रायापरिज्ञानात्, इद हि सूत्र बाहुल्यमङ्गीकृत्य प्रवृत्त, प्रायेणासयत उक्तप्रकारेण बध्नाति, ननु सर्व एवासंयत

एवमेव, ततो न कश्चिद्दोष , उक्त च–“एयमिह ओघविसय भणिय सवे न एवमेवत्ति । अस्संजतो य एवं पडुच्च ओसन्नभाव तु ॥ १ ॥” (श्राव ३८) अथैतदेव कथमवसीयते यथेद सूत्र वाहुल्यविषयं न पुन सर्व एवासयत एवमेव वध्नातीति, उच्यते, अन्यथा बन्धाभावप्रसङ्गात्, तथाहि–यदि सर्व एवासयत. सूत्रोक्तप्रकारेण कर्मपुद्गलोपादानमादत्ते ततः कालान्तरे प्रतिदिवस पुरुपसहस्रदशकेन रूप्यकपञ्चकग्रहणे एकरूप्यकमोक्षे च (ऽर्ध) दिवसत्रयमध्ये लक्षस्य व्यवच्छेद इव सर्वपुद्गलाना जीवैर्ग्रहणतोऽभाव. प्राप्नोति, तदभावे च बन्धाभावः, बन्धयोग्यकर्म्मपुद्गलासम्भवात्, आह च–“पावइ बंधाभावो अन्नहा पोग्गलाणऽभावातो । इयवुद्धिगहणतो ते सवे जीवेहि जुज्जंति ॥ १ ॥” (श्राव ३९) अथ मन्येथाः–गृहीतपुद्लानामसङ्ख्येयकालादूर्ध्वमवश्यं मोक्षः, पुद्गलानामुत्कर्षतोऽप्यसङ्ख्येयकालस्थितिकत्वात्, ते च मुच्यमाना प्रतिसमय सर्वजीवेभ्योऽप्यनन्तगुणा , तत. कथं पुद्गलानामसम्भवतो बन्धाभावप्रसङ्ग ?, उक्तं च—“मोक्खु असखेज्जातो, कालातो ते य ज जिएहितो । भणियाणतगुणा खलु न एस दोसो ततो जुत्तो ॥ १ ॥” (श्राव ४०) तदेतदयुक्तम्, मोक्षो हि गृहीताना कियत्कालातिक्रमे भवति, ग्रहणं त्ववश्यं प्रतिसमय प्रतिजीव च सर्वजीवेभ्योऽनन्तगुणाना, तत. कथं प्राक्प्रसञ्जितदोपानवकाश इति, आह च–“गहणमणंताण न किं जायइ समएण ता कहमदोसो ?” ॥ (श्राव ४०॥) इति, अथ ब्रुवीथाः–एवंरूपस्तावदागमो विजृम्भते ‘जाव ण एस जीवे एयइ वेयइ चलइ फदइ घट्टइ खुब्भइ उदीरइ त त भावं परिणमइ ताव सत्तविहवधए वा अट्ठविहवंधए वा छव्विहवधए वा एगविहवंधए वा, नो चेव णं अवधए सिया’ (व्याख्या सू) इति, तथा ससारोऽपि प्रतिसमय-

बन्धकसत्त्वसस्रुतिरूपः प्रत्यक्षत एवोपलभ्यते, तत आगमप्रामाण्यात्संसारदर्शनाच्च न तथा भूयसामनन्ताना पुद्गलाना ग्रहण यथा वन्धयोग्यकर्म्मपुद्गलासम्भवतो वन्धाभावप्रसङ्ग इति, उक्तं च–"आगमसंसारातो, न तहाणंताण गहणं तु।" (श्राव ४१) इति, ननु यद्येवं सम्यक्त्वादेरपि प्रतिपादक आगमो वर्त्तते, "सम्मत्तंमि उ लद्धे पलियपुहुत्तेण सावतो होइ। चरणोवसमखयाण सागर संखंतरा होंति ॥१॥ एवं अप्परिवडिए सम्मत्ते देवमणुयजम्मेसु। अन्नयरसेढिवज्जं एगभवेण च सवाइ ॥२॥"(वि १२२२–३) तथा मोक्षोऽपि सम्यक्त्वादिगुणघातिना कर्मपुद्गलानां सिद्ध एव, सम्यक्त्वादिगुणाना स्वगताना स्वसवेदनत. परगताना त्वनुमानतो दर्शनात्, ततो आगमतो मोक्षाच्च प्राचीनमेव सूत्रमोघविपयं कि नाभ्युपगम्यते ?, एवं ह्यनिष्टकल्पनापरिहारः पूर्वसूरिकृतव्याख्यानबहुमानं (च) तद्बहुमाने च सर्वज्ञाज्ञाराधनं, तस्मात्तदेव व्याख्यान समीचीनमिति घटते ग्रन्थिदेशप्राप्तिरिति न कश्चिद्दोषः, उक्तं च—"आगममोक्खाउ न किंचि विसेसविसयत्तणेण सुत्तस्स। तो जाविहऽसपत्ती न घडइ तम्हा अदोसो उ ॥ १ ॥" (श्राव ४२) इति भावित. पल्यकदृष्टान्त, कथ पुनरनाभोगत प्रचुरतरकर्मक्षय इति गिरिसरिदुपलदृष्टान्त उच्यते–गिरे. सरिद्गिरिसरित्तस्यामुपलाः–पाषाणा गिरिसरिदुपलास्तद्वत्, इयमत्र भावना–यथा गिरिसरिदुपला परस्परसन्निकर्षेणोपयोगशून्या अपि विचित्राकृतयो जायन्ते एव यथाप्रवृत्तकरणतो जीवास्तथाविधविचित्रकर्म्मस्थितिका विचित्रा इति यथाप्रवृत्तकरणतो ग्रन्थिदेशप्राप्तिः, उक्तं च—"गिरिनइवत्तणिपत्थरघडणोवम्मेण पढमकरणेणं। जा गंठी कम्मठिइक्खवणमणाभोगतो तस्स ॥ १ ॥ (वि १२०७)" अधुना पिपीलिकादृष्टान्त, पिपीलिका नाम कीटिका., तासा क्षितौ गमनं स्वभावतो भवति, कासाचित् स्वभावत एव

स्थाण्वारोहणमपरासां च सञ्जातपक्षाणां तस्मादप्युत्पतनमन्यासां स्थाणुबुध्नेऽवस्थानं कासाञ्चित् स्थाणुबुध्नात् प्रत्यवसर्प्पणम्, एवमिह जीवानां कीटिकानां क्षितौ स्वभावगमनमिव यथाप्रवृत्तकरणं, स्थाण्वारोहणसदृशमप्राप्तपूर्वत्वादपूर्वकरणं, ततः कीलकादुत्पतनमिव जीवानामनिवर्त्तिकरणम्, अनिवर्त्तिकरणबलेन मिथ्यादृष्टिगुणस्थानकादुत्प्लुत्य सम्यग्दृष्टिगुणस्थानगमनात्, स्थाणुबुध्नावस्थानसदृशं ग्रन्थाववस्थानं, स्थाणुबुध्नादवसर्पणसदृशं ग्रन्थिदेशात्पुनर्व्यावर्त्तनेन दीर्घकर्म्मस्थितिकरणम्, उक्तं च–"खितिसाहावियगमणं, थाणूसरणं तओ समुप्पयणं । ठाणं थाणुसिरे वा ओरुहणं वा मुइगाणं ॥ १ ॥ अत्र 'थाणुसिरे वा' इति स्थाणुबुध्ने इति द्रष्टव्यं, बुध्नप्रदेश एव भूतलसम्बद्धो निमग्नस्थाणुप्रदेशापेक्षया शिर इव शिरो विवक्षितम्, "खितिगमणंपिव पढमं थाणूसरणं व करणमप्पुव्वं । उप्पयणंपिव तत्तो, जीवाणं करणमनियट्टी ॥ २ ॥ थाणुव्व गंठिदेसो गंठियसत्तस्स तत्थऽवत्थाणं । ओयरणंपिव तत्तो पुणोवि कम्मट्ठितिविवड्ढी ॥ ३ ॥"(वि०१२०८-१०) अत्र 'थाणुव्व' इति स्थाणुबुध्नमिवेत्यर्थः । सम्प्रति पुरुषदृष्टान्तः–यथा केचन त्रयः पुरुषाः महानगरयियासया महाटवीं प्रपन्नाः सुदीर्घमध्वानमतिक्रामन्तः कालातिपातभीरवो भयस्थानमाढौकमानाः शीघ्रतरगतयो गच्छन्तः पुरस्तादुभयतः समुत्खातकरवालपाणी द्वौ तस्करावालोक्य तेषामेकः प्रतीपमनुप्रयातः अपरस्तु ताभ्यामेव गृहीतः अन्यस्तु तौ द्वावप्यतिक्रम्येष्टं नगरमनुप्राप्त इत्येष दृष्टान्तः, अयमुपनयः–इह संसाराटव्यां पुरुषास्त्रयः संसारिणः कल्प्यन्ते, पन्थाः कर्म्मस्थितिरतिदीर्घा, भयस्थानं ग्रन्थिदेशः, द्वौ तस्करौ रागद्वेषौ, तत्र प्रतीपगामी यो यथाप्रवृत्तिकरणेन ग्रन्थिदेशमासाद्य पुनरनिष्टपरिणामः सन् कर्मस्थितिमुत्कृष्टामासादयति, तस्करद्वयावरुद्धः प्रबलरागद्वेषोदयो ग्रन्थिकसत्त्वः, अभिलषितनगरानु-

बन्धकसत्त्वसंसृतिरूपः प्रत्यक्षत एवोपलभ्यते, तत आगमप्रामाण्यात्संसारदर्शनाच्च न तथा भूयसामनन्तानां पुद्गलाना ग्रहण यथा बन्धयोग्यकर्म्मपुद्गलासम्भवतो बन्धाभावप्रसङ्ग इति, उक्तं च–"आगमसंसारातो, न तहाणंताण गहणं तु ।" (श्राव ४१) इति, ननु यद्येवं सम्यक्त्वादेरपि प्रतिपादक आगमो वर्त्तते, "सम्मत्तंमि उ लद्धे पलियपुहुत्तेण सावतो होइ । चरणोवसमखयाण सागर संखंतरा होंति ॥१॥ एवं अप्परिवडिए सम्मत्ते देवमणुयजम्मेसु । अन्नयरसेढिवज्जं एग-भवेण च सवाइ ॥२॥"(वि १२२२–३) तथा मोक्षोऽपि सम्यक्त्वादिगुणघातिना कर्मपुद्गलाना सिद्ध एव, सम्यक्त्वादि-गुणाना स्वगताना स्वसंवेदनत परगताना त्वनुमानतो दर्शनात्, ततो आगमतो मोक्षाच्च प्राचीनमेव सूत्रमोघविषयं किं नाभ्युपगम्यते ?, एवं ह्यनिष्टकल्पनापरिहारः पूर्वसूरिकृतव्याख्यानबहुमानं (च) तद्बहुमाने च सर्वज्ञाज्ञाराधनं, तस्माच्चे-देत्र व्याख्यान समीचीनमिति घटते ग्रन्थिदेशप्राप्तिरिति न कश्चिद्दोषः, उक्तं च—"आगममोक्खाउ न किंचि विसेसवि-सयत्तणेण सुत्तस्स । तो जाविहऽसपत्ती न घडइ तम्हा अदोसो उ ॥ १ ॥" (श्राव ४२) इति भावितः पल्यकदृष्टान्तः, कथ पुनरनाभोगत' प्रचुरतरकर्मक्षय इति गिरिसरिदुपलदृष्टान्त उच्यते–गिरेः सरिद्गिरिसरित्तस्यामुपलाः–पाषाणा गिरि-सरिदुपलास्तद्वत्, इयमत्र भावना–यथा गिरिसरिदुपला• परस्परसन्निकर्षेणोपयोगशून्या अपि विचित्राकृतयो जायन्ते एवं यथाप्रवृत्तकरणतो जीवास्तथाविधविचित्रकर्म्मस्थितिका विचित्रा इति यथाप्रवृत्तकरणतो ग्रन्थिदेशप्राप्तिः, उक्तं च— "गिरिनइवत्तणिपत्थरघडणोवम्मेण पढमकरणेण । जा गंठी कम्मठिइक्खवणमणाभोगतो तस्स ॥ १ ॥ (वि १२०७)" अधुना पिपीलिकादृष्टान्तः, पिपीलिका नाम कीटिकाः, तासा क्षितौ गमनं स्वभावतो भवति, कासाञ्चित् स्वभावत एव

स्थाण्वारोहणमपरासां च सञ्जातपक्षाणां तस्मादप्युत्पतनमन्यासां स्थाणुबुध्नेऽवस्थानं कासाञ्चित् स्थाणुबुध्नात् प्रत्यवसर्प्पणम्, एवमिह जीवानां कीटिकानां क्षितौ स्वभावगमनमिव यथाप्रवृत्तकरणं, स्थाण्वारोहणसदृशमप्राप्तपूर्वत्वादपूर्वकरणं, तत कीलकादुत्पतनमिव जीवानामनिवर्त्तिकरणम्, अनिवर्त्तिकरणबलेन मिथ्यादृष्टिगुणस्थानकादुत्प्लुत्य सम्यग्दृष्टिगुणस्थानगमनात्, स्थाणुबुध्नावस्थानसदृशं ग्रन्थाववस्थानं, स्थाणुबुध्नादवसर्पणसदृश ग्रन्थिदेशात्पुनर्व्यावर्त्तनेन दीर्घकर्म्मस्थितिकरणम्, उक्त च–"खितिसाहावियगमणं, थाणूसरण ततो समुप्पयण । ठाण थाणुसिरे वा ओरुहण वा मुइगाण ॥ १ ॥ अत्र 'थाणुसिरे वा' इति स्थाणुबुध्ने इति द्रष्टव्यं, बुध्नप्रदेश एव भूतलसम्बद्धो निमग्नस्थाणुप्रदेशापेक्षया शिर इव शिरो विवक्षितम्, "खितिगमणपिव पढम थाणूसरण व करणमप्पुव । उप्पयणंपिव तत्तो, जीवाण करणमनियट्टी ॥ २ ॥ थाणुव्व गंठिदेसो गंठियसत्तस्स तत्थऽवत्थाणं । ओयरणंपिव तत्तो पुणोवि कम्मट्ठितिविवड्ढी ॥ ३ ॥" (वि०१२०८-१०) अत्र 'थाणुव्व' इति स्थाणुबुध्नमिवेत्यर्थ. । सम्प्रति पुरुषदृष्टान्त.–यथा केचन त्रय. पुरुषा. महानगरयियासया महाटवीं प्रपन्नाः सुदीर्घमध्वानमतिक्रामन्त कालातिपातभीरवो भयस्थानमाढौकमानाः शीघ्रतरगतयो गच्छन्तः पुरस्तादुभयतः समुत्खातकरवालपाणी द्वौ तस्करावालोक्य तेषामेकः प्रतीपमनुप्रयात. अपरस्तु ताभ्यामेव गृहीत· अन्यस्तु तौ द्वावप्यतिक्रम्येष्ट नगरमनुप्राप्त इत्येष दृष्टान्त., अयमुपनय.–इह ससाराटव्यां पुरुषास्त्रय. ससारिणः कल्प्यन्ते, पन्थाः कर्म्मस्थितिरतिदीर्घा, भयस्थान ग्रन्थिदेशः, द्वौ तस्करौ रागद्वेषौ, तत्र प्रतीपगामी यो यथाप्रवृत्तिकरणेन ग्रन्थिदेशमासाद्य पुनरनिष्टपरिणामः सन् कर्मस्थितिमुत्कृष्टामासादयति, तस्करद्वयावरुद्धः प्रबलरागद्वेषोदयो ग्रन्थिकसत्त्वः, अभिलषितनगरानु-

प्राप्तोऽपूर्वकरणतो रागद्वेषचौरावपाकृत्यानिवर्त्तिकरणेनावाप्तसम्यग्दर्शनः, उक्तं च—"जह वा तिण्णि मणूसा जंतऽडविपहं सभावगमणेण । वेलाइक्कमभीया तुरति पत्ता य दो चोरा ॥ १॥ दट्ठु मग्गतडत्थे, ते एगो मग्गतो पडिनियत्तो । बितिओ गहितो तइतो समइक्कंतो पुरं पत्तो ॥ २ ॥ अडवी भवो मणूसा जीवा कम्मट्ठिई पहो दीहो । गंठी य भयट्ठाणं रागद्दोसा य दो चोरा ॥३॥ भग्गो ठिइपरिवुड्ढी, गहितो पुण गंठिओ गतो तइतो । सम्मत्तपुरं एवं जोइज्जा तिण्णि करणाणि ॥४॥" (वि १२११-४) अत्र पर आह—ननु ग्रन्थिभेदं कृत्वा सम्यग्दर्शनमुपदेशतो लभते उतानुपदेशत. ?, उच्यते, उभयथापि लभते, कथं ?, पथ. परिभ्रष्टपुरुषत्रयवत्, तथाहि—यथा कश्चित्पथ. परिभ्रष्टपुरुष उपदेशमन्तरेणैव परिभ्रमन् स्वय पन्थानमासादयति, कश्चित्तु परोपदेशेन, अपरस्तु नासादयत्येव, एवमिहाप्यत्यन्तप्रनष्टसत्पथो जीवो यथाप्रवृत्तकरणत ससाराटव्यां परिभ्रमन् कश्चित् ग्रन्थिमासाद्यापूर्वकरणेन तमतिक्रम्यानिवर्त्तिकरणमनुप्राप्य स्वयमेव सम्यग्दर्शनादिरूप निर्वाणपुरपन्थानं लभते, कश्चित्परोपदेशाद्, अपरस्तु प्रतीपगामी ग्रन्थिकसत्त्वो वा नैव लभते इति । सम्प्रति ज्वरदृष्टान्त , यथा ज्वर कश्चित्स्वयमेवापैति कश्चिद् भेषजोपयोगेन कश्चिन्नैवापैति, एवमिहापि मिथ्यादर्शनमहाज्वरोऽपि कश्चित्स्वयमेवापैति, कश्चिदर्हद्वचनभेषजोपयोगाद्, अपरस्तु तदौषधोपयोगेऽपि नापैति । कोद्रवदृष्टान्त , यथा केषाञ्चित् कोद्रवाणा मदनभाव स्वयमेव कालान्तरतोऽपैति, केषाञ्चिद् गोमयादिपरिकर्म्मतोऽपरेषा तथापरिकर्म्मणायामपि नापैति, एवं मिथ्यादर्शनभावोऽपि केषाञ्चित्स्वयमेव विनाशमुपयाति, अपरेषामुपदेशपरिकर्म्मत , अन्येषा तु न सर्वथाऽपैति, योऽपि च स्वयमुपदेशपरिकर्म्मणातो वाऽपैति सोऽप्यपूर्वकरणबलेन, तथाहि—स जीवोऽपूर्वकरणेन शुद्धार्धशुद्धाशुद्धमदनकोद्रवनिदर्श-

नेन मिथ्यात्व मिथ्यादर्शनसम्यग्मिथ्यादर्शनसम्यग्दर्शनभेदेन त्रिधा विभजते, तथा चोक्तम्–"मयणा दरनिव्वलिया निव्वलिआ य जह कोद्दवा तिविहा। तह मिच्छत्तं तिविहं परिणामवसेण सो कुणइ ॥१॥" (वि १२२०) ततोऽनिवर्त्तिकरणविशेषात् सम्यक्त्व प्राप्नोति, एवं करणत्रययोगवतो भव्यस्य सम्यग्दर्शनप्राप्तिः, अभव्यस्यापि कस्यचिद्यथाप्रवृत्तिकरणतो ग्रन्थिमासाद्यार्हदादिविभूतिसन्दर्शनत प्रयोजनान्तरतो वा प्रवर्त्तमानस्य श्रुतसामायिकलाभो भवति, न शेषसामायिकलाभः, उक्तं च–"नासेइ सयं व परिकम्मतो व जह कोद्दवाण मयभावो। नासइ तह मिच्छमओ, सयं व परिकम्मणाए वा ॥ १ ॥ अप्पुव्वेण तिपुंज, मिच्छत्त कुणइ कोद्दवोवमया। अनियट्टीकरणेण उ सो सम्मद्दसण लहइ ॥ २ ॥ तित्थकराइपूयं, दट्ठु अण्णेण वावि कज्जेण। सुयसामाइयलभो होज्ज अभव्वस्स गंथिमि ॥३॥" (वि १२१५-७) सम्प्रति जलदृष्टान्त, यथाहि–जल मलिनमर्द्धविशुद्धं शुद्धं चेति त्रिधा भवति, एवं दर्शनमपि मिथ्यादर्शनादिभेदेन अपूर्वकरणतस्त्रिधा करोति, एव वस्त्रदृष्टान्तेऽपि भावना कार्या, आह च–"जह वेह किंचि मलिणं, दरसुद्ध सुद्धमंबु वत्थ वा। एवं परिणामवसा, करेइ सो दंसण तिविहं॥१॥" (वि १२२१) सम्प्रति प्रासङ्गिकमुच्यते-एवं सम्यग्दर्शनलाभोत्तरकालमवशेषकर्म्मणः पल्योपमपृथक्त्वस्थितिपरिक्षयोत्तरकाल देशविरतिरवाप्यते, पुन. शेषायाः सङ्ख्येयेषु सागरोपमेषु स्थितेरपगतेषु सर्वविरतिः, तदनन्तरमवशेषस्थितेरपि सङ्ख्येयेष्वेव सागरोपमेषु क्षीणेषु उपशमश्रेणिः, तदनन्तरं भूयोऽप्यवशिष्टस्थितेः सङ्ख्येयेषु सागरोपमेष्वपगतेषु क्षपकश्रेणिरिति, इयं च देशविरत्यादिप्राप्तिरेतावत्कालतो देवमनुष्येषूत्पद्यमानस्याप्रतिपतितस्योत्कर्षतो द्रष्टव्या, अन्यथा अन्यतरश्रेणिरहितस्य सम्यक्त्वादिगुणप्राप्तिरेकभवेनाप्यविरुद्धेति, भणितमानुषङ्गिकमिदानी यदुदयात् सम्यक्त्वसामा-

प्राप्तोऽपूर्वकरणतो रागद्वेषचौरावपाकृत्यानिवर्त्तिकरणेनावाप्तसम्यग्दर्शनः, उक्तं च–"जह वा तिण्णि मणूसा जंतऽडविपहं सभावगमणेण। वेलाइक्कमभीया तुरंति पत्ता य दो चोरा ॥ १ ॥ दट्ठु मग्गतडत्थे, ते एगो मग्गतो पडिनियत्तो। बितितो गहितो तइतो समइक्कतो पुरं पत्तो ॥ २ ॥ अडवी भवो मणूसा जीवा कम्मट्ठिई पहो दीहो। गंठी य भयट्ठाणं राग-दोसा य दो चोरा ॥३॥ भग्गो ठिइपरिवुड्ढी, गहितो पुण गंठिओ गतो तइतो। सम्मत्तपुरं एवं जोइज्जा तिण्णि करणाणि ॥४॥"(वि १२११-४) अत्र पर आह–ननु ग्रन्थिभेदं कृत्वा सम्यग्दर्शनमुपदेशतो लभते उतानुपदेशतः ?, उच्यते, उभयथापि लभते, कथं ?, पथः परिभ्रष्टपुरुषत्रयवत्, तथाहि—यथा कश्चित्पथः परिभ्रष्टपुरुष उपदेशमन्तरेणैव परिभ्रमन् स्वयं पन्थानमासादयति, कश्चित्तु परोपदेशेन, अपरस्तु नासादयत्येव, एवमिहाप्यत्यन्तप्रनष्टसत्पथो जीवो यथाप्रवृत्तकरणतः संसाराटव्यां परिभ्रमन् कश्चित् ग्रन्थिमासाद्यापूर्वकरणेन तमतिक्रम्यानिवर्त्तिकरणमनुप्राप्य स्वयमेव सम्यग्दर्शनादिरूपं निर्वाणपुरपन्थानं लभते, कश्चित्परोपदेशाद्, अपरस्तु प्रतीपगामी ग्रन्थिकसत्त्वो वा नैव लभते इति। सम्प्रति ज्वरदृष्टान्तः, यथा ज्वरः कश्चित्स्वयमेवापैति कश्चिद् भेषजोपयोगेन कश्चिन्नैवापैति, एवमिहापि मिथ्यादर्शनमहाज्वरोऽपि कश्चित्स्वयमेवापैति, कश्चिद्दर्हद्वचनभेषजोपयोगाद्, अपरस्तु तदौषधोपयोगेऽपि नापैति। कोद्रवदृष्टान्तः, यथा केषाञ्चित् कोद्रवाणां मदनभावः स्वयमेव कालान्तरतोऽपैति, केषाञ्चिद् गोमयादिपरिकर्मतोऽपरेषां तथापरिकर्मणायामपि नापैति, एवं मिथ्यादर्शनभावोऽपि केषाञ्चित्स्वयमेव विनाशमुपयाति, अपरेषामुपदेशपरिकर्मतः, अन्येषां तु न सर्वथाऽपैति, योऽपि च स्वयमुपदेशपरिकर्मणातो वाऽपैति सोऽप्यपूर्वकरणबलेन, तथाहि—स जीवोऽपूर्वकरणेन शुद्धार्धशुद्धाशुद्धमदनकोद्रवनिदर्श-

नेन मिथ्यात्वं मिथ्यादर्शनसम्यग्मिथ्यादर्शनसम्यग्दर्शनभेदेन त्रिधा विभजते, तथा चोक्तम्–"मयणा दरनिवलिया निघलिआ य जह कोद्दवा तिविहा। तह मिच्छत्त तिविह परिणामवसेण सो कुणइ ॥१॥"(वि १२२०) ततोऽनिवर्त्तिकरण-विशेपात् सम्यक्त्व प्राप्नोति, एवं करणत्रययोगवतो भव्यस्य सम्यग्दर्शनप्राप्ति, अभव्यस्यापि कस्यचिद्यथाप्रवृत्तिकरणतो ग्रन्थिमासाद्यार्हदादिविभूतिसन्दर्शनत॰ प्रयोजनान्तरतो वा प्रवर्त्तमानस्य श्रुतसामायिकलाभो भवति, न शेपसामायिकलाभः, उक्त च–"नासेइ सयं व परिकम्मतो व जह कोद्दवाण मयभावो। नासइ तह मिच्छमओ, सयं व परिकम्मणाए वा ॥ १ ॥ अप्पुव्वेण तिपुजं, मिच्छत्त कुणइ कोद्दवोवमया। अनियट्टीकरणेण उ सो सम्मद्दंसणं लहइ ॥ २ ॥ तित्थ-कराइपूय, दट्ठु अण्णेण वावि कज्जेण। सुयसामाइयलंभो होज्ज अभव्वस्स गंथिमि ॥३॥" (वि १२१५-७) सम्प्रति जलदृष्टान्त॰, यथाहि–जल मलिनमर्द्धविशुद्धं शुद्ध चेति त्रिधा भवति, एवं दर्शनमपि मिथ्यादर्शनादिभेदेन अपूर्वकरणतस्त्रिधा करोति, एवं वस्त्रदृष्टान्तेऽपि भावना कार्या, आह च–"जह वेह किंचि मलिण, दरसुद्धं सुद्धमवु वत्थ वा। एवं परिणामवसा, करेइ सो दंसण तिविह॥१॥"(वि १२२१)सम्प्रति प्रासङ्गिकमुच्यते-एवं सम्यग्दर्शनलाभोत्तरकालमवशेपकर्म्मण॰ पल्योपमपृथक्त्व-स्थितिपरिक्षयोत्तरकाल देशविरतिरवाप्यते, पुन॰ शेपायाः सङ्ख्येयेषु सागरोपमेषु स्थितेरपगतेषु सर्वविरति॰, तदनन्तरमव-शेपस्थितेरपि सङ्ख्येयेष्वेव सागरोपमेषु क्षीणेषु उपशमश्रेणिः, तदनन्तर भूयोऽप्यवशिष्टस्थितेः सङ्ख्येयेषु सागरोपमेष्वपगतेषु क्षपकश्रेणिरिति, इयं च देशविरत्यादिप्राप्तिरेतावत्कालतो देवमनुष्येषूत्पद्यमानस्याप्रतिपतितस्योत्कर्षतो द्रष्टव्या, अन्यथा अन्यतरश्रेणिरहितस्य सम्यक्त्वादिगुणप्राप्तिरेकभवेनाप्यविरुद्धेति, भणितमानुषङ्गिकमिदानी यदुदयात् सम्यक्त्वसामा-

यिकादिलाभो न भवति सञ्जातो वाऽपैति तानिह आवरणरूपान् कषायान् प्रतिपादयन्नाह, यदिवा यदुक्तं 'कैवल्यज्ञा-
नलाभो नान्यत्र कषायक्षयादि'ति, ते कषाया के? किसञ्ज्ञाका वा? को वा कस्य सम्यक्त्वादिसामायिकस्यावरण?
को या खलु कस्योपशमादिक्रम? इत्यमुमर्थमभिधित्सुराह–

पढमिल्लुआण उदए नियमा सजोयणाकसायाणं। सम्मद्दंसणलभ भवसिद्धीयावि न लहंति ॥ १०८ ॥

प्रथमा एव प्रथमेल्लुकाः, देशीवचनमेतत्, यथा 'पढमेल्ला एत्थ घरे'त्यादि, तेषा प्रथमेल्लुकानाम्–अनन्तानुबन्धिना क्रोधादीना, तेषा प्राथम्यं सम्यक्त्वाख्यप्रथमगुणविघातित्वात् क्षपणक्रमाद्वा, उदयः–उदयावलिकाप्रविष्टाना तत्पुद्गलानामुद्भूतसामर्थ्यता तस्मिन्नुदये, नियमेन अस्य पदस्य व्यवहितपदेन सह सम्बन्ध तं च दर्शयिष्यामः, सम्प्रति पुन प्रथमेल्लुका एव विशेष्यन्ते, किंविशिष्टाना प्रथमेल्लुकानाम् ?–कर्म्मणा तत्फलभूतेन वा ससारेण सह सयोजयन्ति जीवमिति सयोजना', उक्त च–"खवण पडुच्च पढमा पढमगुणविघाइणोत्ति से (वा) जम्हा। संजोयणा कसाया भवादिसंजोयणातो य॥१॥" (वि १२२६) ते च कषायाश्च सयोजनाकषाया , 'कषाया' इति कषन्ति–परस्पर हिंसन्ति प्राणिनोऽस्मिन्निति कष –ससार कर्म्म वा तत. कष –कर्म्म भवो वा तस्य आयो–लाभो येभ्यस्ते कषाया', अथवा कष–ससारमाययन्ति–गमयन्तीति कषाया., आह च–"कम्म कसो भवो वा कसमातो सि जतो कसाया तो। कसमाययंति व जतो गमयंति कस कसायत्ति ॥ १ ॥" (वि १२२७) तेषा प्रथमेल्लुकाना सयोजनकषायाणामुदये किम् ?–नियमेन सम्यक्–अविपरीतं दर्शन सम्यग्दर्शन तस्य लाभः–प्राप्तिः सम्यग्दर्शनलाभ त, भवे सिद्धिर्येषा ते भवसिद्धिकाः, सर्वेषामेव भवे सति सिद्धिर्भवति ततः किं

भवग्रहणेन ?, सत्यमेतत्, केवल भवग्रहणादिह तद्भवो गृह्यते, तद्भवसिद्धिका अपि न लभन्ते, किं पुन· परीत्तससा
रिण अभव्या वेति ॥ उक्ताः सम्यक्त्वस्यावरणभूताः कषायाः, सम्प्रति देशविरत्यावरणभूतान् तान् प्रतिपादयति—

बीयकसायाणुदए, अपच्चक्खाणनामधेज्जाणं । सम्मदंसणलंभं, विरयाविरइं न उ लहंति ॥ १०९ ॥

द्वितीयाश्च ते कषायाश्च द्वितीयकषायास्तेषा, द्वितीयता देशविरतिलक्षणद्वितीयगुणविघातित्वात् क्षपणक्रमाद्वा
उदये, 'प्रत्याख्याननामधेयाना' न विद्यते देशत· सर्वतो वा प्रत्याख्यानं येषूदयप्राप्तेषु तेऽप्रत्याख्याना·, सर्वनिषेधवाच
नञ्, आह च—"सव्वं देसो व जतो, पच्चक्खाणं न जेसिमुदएणं । ते अप्पच्चक्खाणा सव्वनिसेहे मतोऽकारो ॥ १ ॥" (वि
१२३२) अप्रत्याख्याना इति नामधेयं येषा तेऽप्रत्याख्याननामधेयास्तेषामुदये, सम्यग्दर्शनलाभं, भव्या लभन्त इति वाक्य-
शेष·, अयं च वाक्यशेषो विरताविरतिविशेषकतुशब्दससूचितो द्रष्टव्यः, आह च—"सम्मद्दसणलभं, लहिति भविअत्ति
वक्कसेसोऽय । विरयाविरइविसेसणतुसद्दसलक्खितोऽयं च ॥ १ ॥" (वि १२३३) तथा विरमणं विरतं तथा न विरतिर·
विरतिर्विरत चाविरतिश्च विरताविरतिर्देशविरतिरित्यर्थ· ता नतु लभते, तुशब्दात् सम्यग्दर्शनं तु लभंते इति भावः ॥
अथ तृतीयस्य सर्वविरतिगुणस्यावारकान् तृतीयकषायानाह—

तइयकसायाणुदए, पच्चक्खाणावरणनामधेज्जाणं । देसिक्कदेसविरइं, चरित्तलंभं न उ लहंति ॥ ११० ॥

सर्वविरतिलक्षणतृतीयगुणविघातित्वात् क्षपणक्रमाद्वा तृतीयास्ते च ते कषायाश्च तृतीयकषायास्तेषामुदये, किंविशि·
ष्टानामित्याह—आवृण्वन्तीत्यावरणा, 'कृद्बहुल'मिति कर्त्तर्यनट्, प्रत्याख्यानं—सर्वविरतिलक्षणं तस्यावरणा· प्रत्याख्यानाव·

रणा प्रत्याख्यानावरणा इति नामधेयं येषा ते प्रत्याख्यानावरणनामधेया' तेषा, नन्वप्रत्याख्याननामधेयानामुदये प्रत्याख्यान नास्तीत्युक्तं, नञा प्रतिषिद्धत्वात्, इहापि चावरणशब्देन प्रत्याख्यानप्रतिषेध एवाभिधीयते, ततः क एषा प्रतिविशेष ?, उच्यते, तत्र नञ् सर्वनिषेधवचन , इह पुनराङ्मर्यादायामीषदर्थे वेति, ईषन्मर्यादया वाऽऽवृण्वन्तीत्यावरणास्तत· सर्वविरतिनिषेध एवायमावरणशब्दो वर्त्तते, न देशविरतिनिषेधे इति महान् विशेष', आह च–"सव्वं पच्चक्खाण, वरेंति ते जं न देसमेएणं । पच्चक्खाणावरणा आमज्जादीसदत्थेसु ॥ १ ॥" (वि १२३५) देशश्च एकदेशश्च देशैकदेशौ, तत्र देशः–स्थूरप्राणातिपातादि· एकदेशस्तु–तस्यैव हश्यवनस्पतिकायाद्यतिपात· तयोर्देशैकदेशयोर्विरति –निवृत्तिस्तां, लभंते इति वाक्यशेष., अत्रापि वाक्यशेष· 'चरित्तलभ नउ लहती'त्यत्र तुशब्दोपदानाल्लभ्यते, यत आह–'चरित्ते'त्यादि, 'चर गतिभक्षणयो.' चरन्ति–गच्छन्त्यनिन्दितमनेनेति चरित्रं, 'खनसहलूधूवर्त्तै'रिति इत्रप्रत्यय', चरित्रमेव चारित्रं, किमुक्तं भवति ?–अन्यजन्मोपात्ताष्टविधकर्म्मसञ्चयापचयाय चरण–सर्वसावद्ययोगनिवृत्तिरूपं चारित्रमिति तस्य लाभश्चारित्रलाभस्त न तु लभन्ते, तुशब्दात् देशैकदेशविरतिं तु लभन्ते एवेति ॥ अमुमेवार्थं सङ्गृह्य विभणिषुस्तथा चतुर्थकषायाणा यथाख्यातचारित्रादिविघातित्वं च दिदर्शयिषुराह–

मूलगुणाण लंभं, न लहइ मूलगुणघाइणो उदए । संजलणाण उदए न लहइ चरणं अहक्खाय ॥ १११ ॥

इह सम्यक्त्व महाव्रतान्यणुव्रतानि च मूलभूता गुणा मूलगुणा , उत्तरगुणाधारा इत्यर्थ , तेषा मूलगुणाना लाभं न लभते–न प्राप्नोति, कदेत्याह–मूलगुणान् घातयितु शील येषा ते मूलगुणघातिन तेषा मूलगुणघातिनाम्–अनन्तानुब-

न्ध्यप्रत्याख्यानकषायप्रत्याख्यानावरणाना द्वादशाना कषायाणामुदये, तथा सम्–ईषत्परीषहादिसम्पाते चारित्रिणमपि ज्वलयन्तीति सञ्ज्वलना क्रोधादयस्तेषामुदये न लभते चरण–चारित्रं, किं सर्वमेव ?, नेत्याह–'यथाख्यातं' यथैव तीर्थकरगणधरैराख्यातमकषाय भवति चारित्रमिति तथैव यत् तद् यथाख्यातम्, अकषायमित्यर्थः, सकषायं तु लभते एव ॥ न च यथाख्यातचारित्रमात्रोपघातिन एव सञ्ज्वलनाः, किन्तु शेषचारित्रदेशोपघातिनोऽपि, तदुदये शेषचारित्रस्यापि देशतोऽतिचारसम्भवात्, तथा चाह–

सव्वेवि य अइयारा संजलणाण तु उदयओ होंति । मूलच्छेज्जं पुण होइ बारसण्हं कसायाणं ॥ ११२ ॥

सर्वेऽपि आलोचनादिच्छेदपर्यन्तप्रायश्चित्तशोध्या अपिशब्दात् कियन्तोऽपि अतिचरणान्यतिचाराः–चारित्रस्खलनविशेषा सञ्ज्वलनानामेवोदयतो भवन्ति, तुशब्द एवकारार्थः, द्वादशाना पुनः कषायाणामुदयतो मूलच्छेद्य भवति, मूलेन–अष्टमस्थानवर्त्तिना प्रायश्चित्तेन छिद्यते–अपनीयते यत् दोषजातं तत् मूलच्छेद्यम्, अशेषचारित्रोच्छेदकारीति भाव., पुन शब्द. प्रक्रान्तार्थविशेषक एव, भवति द्वादशानामनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणलक्षणाना कषायाणामुदये, अथवा मूलच्छेद्य दोषजातं यथासम्भवतो योज्यते, तद्यथा–प्रत्याख्यानावरणकषायचतुष्टयोदये सर्वविरतिरूपस्य चारित्रस्य मूलच्छेद्य–सर्वनाशरूप दोषजात भवति, अप्रत्याख्यानकषायचतुष्टयोदये देशविरतिचारित्रस्य, अनन्तानुबन्धिकषायचतुष्टयोदये तु सम्यक्त्वस्येति ॥ यतश्चैवमत.–

बारसविहे कसाए, खइए उवसामिए व जोगेहिं । लब्भइ चरित्तलंभो, तस्स विसेसा इमे पंच ॥ ११३ ॥

रणा प्रत्याख्यानावरणा इति नामधेयं येषा ते प्रत्याख्यानावरणनामधेया' तेषा, नन्वप्रत्याख्याननामधेयानामुदये प्रत्याख्यान नास्तीत्युक्तं, नञा प्रतिषिद्धत्वात्, इहापि चावरणशब्देन प्रत्याख्यानप्रतिषेध एवाभिधीयते, तत क एषा प्रतिविशेष. ?, उच्यते, तत्र नञ् सर्वनिषेधवचन , इह पुनराङ्मर्यादायामीषदर्थे वेति, ईषन्मर्यादया वाऽऽवृण्वन्तीत्यावरणास्तत सर्वविरतिनिषेध एवायमावरणशब्दो वर्त्तते, न देशविरतिनिषेधे इति महान् विशेषः, आह च–"सव्व पच्चक्खाणं, वरेंति ते जं न देसमेएणं। पच्चक्खाणावरणा आमज्जादीसदत्थेसु ॥ १ ॥" (वि १२३५) देशश्च एकदेशश्च देशैकदेशौ, तत्र देशः–स्थूरप्राणातिपातादिः एकदेशस्तु–तस्यैव इत्यवनस्पतिकायाद्यतिपात. तयोर्देशैकदेशयोर्विरति –निवृत्तिस्तां, लभते इति वाक्यशेष., अत्रापि वाक्यशेष' 'चरित्तलंभ नउ लहती'त्यत्र तुशब्दोपदानाल्लभ्यते, यत आह–'चरित्ते'त्यादि, 'चर गतिभक्षणयो.' चरन्ति–गच्छन्त्यनिन्दितमनेनेति चरित्रं, 'खनसहलूधूवर्त्ते'रिति इत्रप्रत्यय', चरित्रमेव चारित्रं, किमुक्तं भवति ?–अन्यजन्मोपात्ताष्टविधकर्मसञ्चयापचयाय चरण–सर्वसावद्ययोगनिवृत्तिरूपं चारित्रमिति तस्य लाभश्चारित्रलाभस्त न तु लभन्ते, तुशब्दात् देशैकदेशविरतिं तु लभन्ते एवेति ॥ अमुमेवार्थं सङ्गृह्य बिभणिषुस्तथा चतुर्थकषायाणा यथाख्यातचारित्रादिविघातित्वं च दिदर्शयिषुराह–

मूलगुणाण लंभ, न लहइ मूलगुणघाइणो उदए । संजलणाण उदए न लहइ चरणं अहक्खायं ॥ १११ ॥

इह सम्यक्त्वं महाव्रतान्यणुव्रतानि च मूलभूता गुणा मूलगुणा , उत्तरगुणाधारा इत्यर्थ , तेषा मूलगुणाना लाभं न लभते–न प्राप्नोति, कदेत्याह–मूलगुणान् घातयितु शील येषा ते मूलगुणघातिन तेषा मूलगुणघातिनाम्–अनन्तानुब-

विदेहतीर्थकरतीर्थेषु भरतैरावतभाविमध्यद्वाविंशतितीर्थकरतीर्थेषु च साधूनामवसेयं, तेषामुपस्थापनाया अभावात्, उक्तं च—"सव्वमिणं सामाइय छेयाइविसेसओ पुणो भिन्नं । अविसेसियं सामाइय ठियमिह सामन्नसन्नाए ॥१॥ सावज्जजोगविरइत्ति तत्थ सामाइय दुहा तं च । इत्तरमावकहंतिय पढमं पढमंतिमजिणाणं ॥२॥ तित्थेसु अणारोवियवयस्स सेहस्स थेवकालीयं । सेसाणमावकहियं तित्थेसु विदेहयाणं च ॥३॥"(वि १२६२-४) ननु चेत्वरमपि सामायिकं 'करोमि भदन्त ! सामायिकं यावज्जीवं' मित्येव यावदायुरागृहीतं, तत उपस्थापनाकाले तत्परित्यजतः कथं न प्रतिज्ञाभङ्गः ?, आह च—"ननु जावज्जीवाए इत्तरियंपि गहियं मुयंतस्स । होइ पइण्णालोवो, जहावकहियं मुयतस्स ॥१॥" (वि १२६५) उच्यते—ननु प्रागेवोक्त-सर्वमेवेदं चारित्रमविशेषतः सामायिकं, सर्वत्रापि सर्वसावद्ययोगविरतिसद्भावात्, केवलं छेदादिविशुद्धिविशेषैर्विशेष्यमाणमर्थतः शब्दान्तरतश्च नानात्वं भजते, ततो यथा यावत्कथिकं सामायिकं छेदोपस्थापनं वा परमविशुद्धिविशेषरूपसूक्ष्मसम्परायादिचारित्रावाप्तौ न भङ्गमास्कन्दति तथेत्वरमपि सामायिकं विशुद्धिविशेषरूपच्छेदोपस्थापनावाप्तौ, यदि हि प्रव्रज्या परित्यज्यते तर्हि तद्भङ्ग आपद्यते, न तु तस्यैव विशुद्धिविशेषच्छेदोपस्थापनावाप्तौ, उक्तं च—"ननु भणियं सव्वं चिय, सामाइयमिणं विसुद्धितो भिन्नं । सावज्जविरइमइयं को वयलोवो विसुद्धीए ? ॥१॥ उन्निक्खमतो भंगो जो पुण तं चिय करेइ सुद्धयरं। सन्नामेत्तविसिट्ठं सुहुमंपि व तस्स को भङ्गो ?॥२॥"(वि १२६६-७) तथा छेदोपस्थापनं भवेत् द्वितीयं, तत्र छेदः पूर्वपर्यायस्य उपस्थापना च महाव्रतेषु यस्मिन् चारित्रे तत् छेदोपस्थापनं, तच्च द्विधा—सातिचारं निरतिचारं च, तत्र निरतिचारं यत् इत्वरसामायिकवतः शैक्षस्यारोप्यते, तीर्थान्तरसङ्क्रान्तौ वा, यथा पार्श्वनाथतीर्थाद्वर्द्धमानस्वामितीर्थं सङ्क्रामतः पञ्चयामधर्मप्रतिपत्तौ, सातिचारं यन्मूलगुण-

द्वादशविधे–द्वादशप्रकारेऽनन्तानुबन्ध्यादिभेदभिन्ने कषाये–क्रोधादिरूपे ‘क्षपिते’ विध्याताग्नितुल्यतां नीते ‘उपशमिते’ भस्मच्छन्नाग्निकल्पता प्रापिते वाशब्दात् क्षायोपशमिके च–अर्द्धविध्यातज्वलनसमतामुपनीते योगै –मनोवाक्कायलक्षणैः प्रशस्तैर्हेतुभूतैः, किं ?–लभ्यते चारित्रलाभ, तत्र क्षयत उपशमत क्षयोपशमतश्चाद्यानि त्रीणि लभ्यन्ते, सूक्ष्मसम्परायथाख्यातचारित्रे पुन क्षयत उपशमतो वा, न तु क्षयोपशमत., उक्त च–“खयतो वा समतो वा, खतोवसमतो व तिण्णि लब्भन्ति । सुहुमाहक्खायाइ खयतो समतो व नन्नत्तो ॥ १ ॥” (वि १२५७) ‘तस्य’ चारित्रस्य सामान्यरूपस्य, न तु द्वादशविधकषायक्षयादिजन्यस्यैव, विशेषा–भेदा इमे–वक्ष्यमाणा पञ्च ॥ तानेवाह–

सामाइय त्थ पढमं, छेओवट्ठावणं भवे बीयं । परिहारविसुद्धीअं, सुहुमं तह संपरायं च ॥ ११४ ॥

तत्तो [illegible] अहक्खायं, खाय सव्वंमि जीवलोयम्मि । जं चरिऊण सुविहिया, वच्चंतऽयरामरं ठाणं ॥ ११५ ॥

समो रागद्वेषरहितत्वात् अयो–गमन समाय , एष चान्यासामपि साधुक्रियाणामुपलक्षण, सर्वासामपि साधुक्रियाणा रागद्वेषरहितत्वात्, समायेन निर्वृत्त समाये भव वा सामायिकं, यद्वा समाना–ज्ञानदर्शनचारित्राणामायो–लाभ. समाय. समाय एव सामायिकं, विनयादेराकृतिगणतया ‘विनयादिभ्य’ इति स्वार्थे इकण्, तच्च सर्वसावद्यविरतिरूपं, यद्यपि च सर्वमपि चारित्रमविशेषत सामायिक तथापि छेदादिविशेषैर्विशेष्यमाणमर्थतः शब्दान्तरतश्च नानात्वं भजते, प्रथम पुनरविशेषणात् सामान्यशब्द एवावतिष्ठति, तच्च द्विधा–इत्वर यावत्कथिक च, तत्रेत्वरं भरतैरावतेषु प्रथमपश्चिमतीर्थकरतीर्थेषु अनारोपितमहाव्रतस्य शैक्षकस्य विज्ञेय, यावत्कथिक प्रव्रज्याप्रतिपत्तिकालादारभ्याप्राणोपरमात्. तच्च महा-

चारित्रद्वार ३ तीर्थद्वार ४ पर्याप्तद्वारं ५ आगमद्वार ६ वेदद्वार ७ कल्पद्वार ८ लिङ्गद्वार ९ लेश्याद्वार १० ध्यानद्वार ११ गणनाद्वार १२ अभिग्रहद्वार १३ प्रव्रज्याद्वार १४ मुण्डापनद्वार १५ प्रायश्चित्तद्वार १६ कारणद्वार १७ निष्प्रतिकर्मताद्वार १८ भिक्षाद्वार १९ पथद्वार २०, तत्र क्षेत्रे द्विधा मार्गणा–जन्मत सद्भावतश्च, तत्र यत्र क्षेत्रे जातस्तत्र जन्मतो मार्गणा, यत्र च कल्पे स्थितो वर्त्तते तत्र सद्भावत, उक्तं च–"खेत्ते दुहेह मग्गण जम्मणतो चेव सतिभावे य। जम्मणतो जहि जातो संतीभावो य जहि कप्पे॥१॥" (पंच १४८५) तत्र जन्मत॰ सद्भावतश्च पञ्चसु भरतेषु पञ्चस्वैरवतेषु, न तु महाविदेहेषु, न चैतेषा संहरणमस्ति, येन जिनकल्पिका इव संहरणत॰ सर्वासु कर्म्मभूमिषु अकर्मभूमिषु वा प्राप्येरन्, उक्तं च—"खेत्ते भरहेरवएसु होंति संहरणवज्जिया नियमा।"(पं १५२९) कालद्वारेऽवसर्प्पिण्या तृतीये चतुर्थे वा अरके जन्म सद्भाव॰ पञ्चमेऽपि, उत्सर्प्पिण्या द्वितीये तृतीये चतुर्थे वा जन्म, सद्भावतः पुनः तृतीये चतुर्थे वा, उक्त च–"ओसप्पिणीए दोसु, जम्मणतो तीसु सतिभावेणं। उसप्पिणि विवरीतो, जम्मणतो संतिभावे य॥१॥" (पंच १४८७) नोत्सर्प्पिण्यवसर्प्पिणीरूपे चतुर्थारकप्रतिभागे काले न सम्भवन्ति, महाविदेहक्षेत्रेषु तेषामसम्भवात्, चारित्रद्वारे सयमस्थानद्वारेण मार्गणा, तत्र सामायिकस्य छेदोपस्थापनस्य च चारित्रस्य यानि जघन्यानि संयमस्थानानि तानि परस्परतुल्यानि, समानपरिणामत्वात्, ततोऽसङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणानि संयमस्थानान्यतिक्रम्योर्ध्वं यानि संयमस्थानानि तानि परिहारविशुद्धिकयोग्यानि, तान्यपि च केवलिप्रज्ञया परिभाव्यमानान्यसङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणानि, तानि प्रथमद्वितीयचारित्राविरोधीनि, तेष्वपि सम्भवात्, तत॰ ऊर्ध्वं यानि सङ्ख्यातीतानि संयमस्थानानि तानि सूक्ष्मसम्परायययथाख्यातचारित्रयोग्यानि, उक्तं च–

घातिन पुनर्व्रतोच्चारण, उक्त च—"सेहस्स निरइयारं तित्थंतरसंकमे व तं होज्जा। मूलगुणघाइणो साइयारमुभयं च ठियकप्पे ॥ १ ॥" (वि १२६९) 'उभयं चे'ति सातिचारं निरतिचारं च स्थितकल्पे—प्रथमपश्चिमतीर्थकरतीर्थे, तथा परिहरणं परिहार — तपोविशेषस्तेन विशुद्धिर्यस्मिन् चारित्रे तत्परिहारविशुद्धि , तच्च द्विधा—निर्विशमानक निर्विष्टकायक च, तत्र निर्विशमानका— विवक्षितचारित्रसेवका निर्विष्टकायिका—आसेवितविवक्षितचारित्रकाया', तदव्यतिरेकाच्चारित्रमेवमुच्यते, इह नवको गण- श्चत्वारो निर्विशमानकाश्चत्वारश्चानुचारिण एकः कल्पस्थितो वाचनाचार्यः, यद्यपि च सर्वेऽपि श्रुतातिशयसम्पन्नास्तथापि कल्पत्वात्तेषामेक कश्चित्कल्पस्थितोऽवस्थाप्यते, निर्विशमानकाना चाय परिहार —"परिहारियाण उ तवो जहन्न मज्झो तहेव उक्कोसो। सीउण्हवासकाले भणितो धीरेहि पत्तेयं ॥१॥ तत्थ जहन्नो गिम्हे चउत्थ छट्ठ तु होइ मज्झिमओ। अट्ठममिह उक्कोसो एत्तो सिसिरे पवक्खामि ॥२॥ सिसिरे उ जहन्नाई, छट्ठाई दसमचरिमगो होइ। वासासु अट्ठमाई बारसपज्जतगो नेओ ॥ ३ ॥ पारणगे आयाम, पंचसु गहु दोसऽभिग्गहो भिक्खे। कप्पट्ठियाइ पइदिण करेंति एमेव आयाम ॥ ४ ॥ एवं छम्मा- सतव चरिउ परिहारगा अणुचरंति। अणुचरगे परिहारियपयट्ठिए जाव छम्मासा ॥५॥ कप्पट्ठितोवि एव छम्मासतव करेइ सेसा उ। अणुपरिहारगभाव वयंति कप्पठियत्त वा ॥ ६ ॥ एवेसो अट्ठारसमासपमाणो उ वन्नितो कप्पो। सखेवतो विसेसो विसेससु- त्ताउ नायव्वो ॥७॥ कप्पसमत्तीएँ तय जिणकप्प वा उवेंति गच्छ वा। पडिवज्जमाणगा पुण, जिणस्सगासे पवज्जंति ॥ ८ ॥ तित्थ- यरसमीवासेवगस्स पासे व नो [illegible] अन्नस्स। एएसिं ज चरण परिहारविसुद्धिय त तु ॥ ९ ॥" (पंचव०) अथैते परिहारविशु- द्धिका कस्मिन् क्षेत्रे काले वा भवन्ति ?, उच्यते, इह क्षेत्रादिनिरूपणार्थं विंशतिर्द्वाराणि, तद्यथा—क्षेत्रद्वारं १ कालद्वारं २

चारित्रद्वार ३ तीर्थद्वार ४ पर्यायद्वारं ५ आगमद्वार ६ वेदद्वार ७ कल्पद्वार ८ लिङ्गद्वार ९ लेश्याद्वार १० ध्यानद्वार ११ गणनाद्वार १२ अभिग्रहद्वार १३ प्रव्रज्याद्वार १४ मुण्डापनद्वार १५ प्रायश्चित्तद्वार १६ कारणद्वार १७ निष्प्रतिकर्मताद्वार १८ भिक्षाद्वार १९ पथद्वार २०, तत्र क्षेत्रे द्विधा मार्गणा–जन्मत सद्भावतश्च, तत्र यत्र क्षेत्रे जातस्तत्र जन्मतो मार्गणा, यत्र च कल्पे स्थितो वर्तते तत्र सद्भावत., उक्त च–"खेत्ते दुहेह मग्गण जम्मणतो चेव सतिभावे य। जम्मणतो जहि जातो संतीभावो य जहि कप्पे ॥१॥" (पच १४८५) तत्र जन्मतः सद्भावतश्च पञ्चसु भरतेषु पञ्चस्वैरवतेषु, न तु महाविदेहेषु, न चैतेषा सहरणमस्ति, येन जिनकल्पिका इव सहरणत सर्वासु कर्म्मभूमिषु अकर्मभूमिषु वा प्राप्येरन्, उक्तं च—"खेत्ते भरहेरवएसु होंति सहरणवज्जिया नियमा।"(प १५२९) कालद्वारेऽवसर्प्पिण्या तृतीये चतुर्थे वा अरके जन्म सद्भाव पञ्चमेऽपि, उत्सर्प्पिण्या द्वितीये तृतीये चतुर्थे वा जन्म, सद्भावत पुनः तृतीये चतुर्थे वा, उक्त च–"ओसप्पिणीए दोसु, जम्मणतो तीसु सतिभावेणं। उसप्पिणि विवरीतो, जम्मणतो सतिभावे य॥ १ ॥" (पच १४८७) नोत्सर्प्पिण्यवसर्प्पिणीरूपे चतुर्थारकप्रतिभागे काले न सम्भवन्ति, महाविदेहक्षेत्रेषु तेषामसम्भवात्, चारित्रद्वारे सयमस्थानद्वारेण मार्गणा, तत्र सामायिकस्य छेदोपस्थापनस्य च चारित्रस्य यानि जघन्यानि संयमस्थानानि तानि परस्परतुल्यानि, समानपरिणामत्वात्, ततोऽसङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणानि संयमस्थानान्यतिक्रम्योर्ध्वं यानि सयमस्थानानि तानि परिहारविशुद्धिकयोग्यानि, तान्यपि च केवलिप्रज्ञया परिभाव्यमानान्यसङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणानि, तानि प्रथमद्वितीयचारित्राविरोधीनि, तेष्वपि सम्भवात्, तत. ऊर्ध्वं यानि सङ्ख्यातीतानि सयमस्थानानि तानि सूक्ष्मसम्पराययथाख्यातचारित्रयोग्यानि, उक्तं च–

"तुल्ला जहन्नठाणा संजमठाणाण पढमबीयाण । तत्तो असंखलोगे गतु परिहारियट्ठाणा ॥ १ ॥ तेवि असखा लोगा, अविरुद्धा चेव पढमवीयाण । उवरिपि ततोऽसखा संजमठाणा उ दोण्हपि ॥ २ ॥" (पंच.१५३०-१) तत्र परिहारविशुद्धिककल्पप्रतिपत्ति. स्वकीयेष्वेव सयमस्थानेषु वर्त्तमानस्य भवति, न शेषेषु, यदा त्वतीतनयमधिकृत्य पूर्वप्रतिपन्नो विवक्ष्यते तदा शेषेष्वपि संयमस्थानेषु भवेत्, परिहारविशुद्धिहेतुकल्पसमाप्त्यनन्तरमन्येष्वपि चारित्रेषु सम्भवात्, तेष्वपि च वर्त्तमानस्यातीतनयमपेक्ष्य पूर्वप्रतिपन्नत्वाविरोधात्, उक्तं च–"सट्ठाणे पडिवत्ती अन्नेसुवि होज्ज पुव्वपडिवन्नो । तेसुवि वट्टतो सो, तीयनय पप्प वितीए ऊ ॥१॥" (पंच १५३२) तीर्थद्वारे परिहारविशुद्धिको नियमात्तीर्थे प्रवर्त्तमान एव सति भवति, न तूच्छेदे नानुपपत्त्या वा, तदभावे जातिस्मरणादिना, उक्त च–"तित्थत्ति नियमतो च्चिय होइ स तित्थमि न उण तदभावे । विगएऽणुप्पन्ने वा जाइस्सरणाइएहि तु ॥ १ ॥" (पंच १४९१) पर्यायद्वारे पर्यायो द्विधा–गृहस्थपर्यायो यतिपर्यायश्च, एकैकोऽपि द्विधा–जघन्य उत्कृष्टश्च, तत्र गृहस्थपर्यायो जघन्य एकोनत्रिंशद्वर्षाणि यतिपर्यायो विंशति·, द्वावपि चोत्कर्षतो देशोनपूर्वकोटीप्रमाणौ, उक्त च–"एयस्स एस नेओ गिहिपरियातो जहन्न गुणतीसो । जतिपरियातो वीसा दोसुवि उक्कोस देसूणा ॥१॥" (पच १४९४) आगमद्वार अपूर्वमागमं स नाधीते, यस्माच्च कल्पमधिकृत्योचितयोगाराधनत एव स कृतकृत्यता भजते, पूर्वाधीतं तु विश्रोतसिकाक्षयनिमित्त नित्यमेवैकाग्रमना· सम्यक् प्रायोऽनुसरति, आह च–"अप्पुव्व नाहिज्जइ, आगममेसो पडुच्च त कप्प । जमुचियपगहितजोगाराहणतो चेव कयकिच्चो ॥१॥ पुव्वाहीय तु तय पायं अणुसरइ निच्चमेवेसो । एगग्गमणो सम्मं विस्सोयसिगाइखयहेऊ ॥ २ ॥" (पच १४९५-६) वेदद्वारे–प्रवृत्तिकाले वेद पुरुषवेदो वा भवेत् नपुंसकवेदो वा, न स्त्रीवेदः, स्त्रियां

परिहारविशुद्धिककल्पप्रतिपत्त्यसम्भवाद्, अतीतनयमधिकृत्य पुन पूर्वप्रतिपन्नश्चिन्त्यमान सवेदो वा भवेदवेदो वा, तत्र सवेद• श्रेणिप्रतिपत्त्यभावे, उपशमश्रेणिप्रतिपत्तौ क्षपकश्रेणिप्रतिपत्तौ वा त्ववेद इति, उक्त च—“वेदो पवित्तिकाले इत्थी-वज्जो य होइ एगयरो।पुवपडिवन्नगो पुण, होज्ज सवेदो अवेदो वा॥१॥ (पचव १४९७)” कल्पद्वारे स्थितकल्प एवाय, नास्थितकल्पे, ‘ठियकप्पमि य नियमा’इति वचनात्, तत्र ‘आचेलकु १ हेसिय २ सिज्जायर ३ रायपिड ४ किइकम्मे ५। वय ६ जेट्ठ ७ पडिक्कमणे ८ मासं ९ पज्जोसवणकप्पे १० ॥ १ ॥’ (पंच १५००) इत्येवरूपेषु दशसु स्थानेषु ये स्थिता• साधवस्तेषा कल्प• स्थितकल्पः, ये पुन•—“सेज्जायरपिडमी चाउज्जामे य पुरिसजेट्ठे य। किइकम्मस्स य करणे चत्तारि अवट्ठिया कप्पा ॥ १ ॥”। इत्येवरूपेषु चतुर्ष्ववस्थितेषु कल्पेषु स्थिताः शेषेषु चाचेलक्यादिषु षट्सु अस्थितास्तत्कल्पोऽस्थितकल्प• उक्त च—“ठिय अट्ठितो य कप्पो, आचेलक्काइएसु ठाणेसु। सवेसु ठिया पढमो चउठिय छसु अट्ठिया बीओ ॥ १ ॥” (पंच १४९९) लिङ्गद्वारे नियमतो द्विविधेऽपि लिङ्गे भवति, तद्यथा–द्रव्यलिङ्गे भावलिङ्गे च, एकेनापि विना विवक्षितकल्पोचितसामाचार्ययोगात्, लेश्याद्वारे तेजःप्रभृतिकासु उत्तरासु तिसृषु विशुद्धासु लेश्यासु परिहारविशुद्धिकं कल्प प्रतिपद्यन्ते, पूर्वप्रतिपन्न• पुन• कथञ्चित्सर्वास्वपि लेश्यासु भवति, तत्रापीतरासु अविशुद्धासु लेश्यासु नात्यन्त सङ्क्लिष्टासु वर्त्तते, तथाभूतासु च तासु वर्त्तमानो न प्रभूतं कालमवतिष्ठते, किन्तु स्तोक, यतः स्ववीर्यवशात् झटित्येव ताभ्यो व्यावर्त्तते, अथ प्रथमत एव कस्मात्प्रवर्त्तते?, उच्यते–कर्मवशात्, उक्तं च—“लेसासु विसुद्धासु य पडिवज्जइ तीसु न उण सेसासु। पुवपडिवन्नतो पुण होज्जा सवासुवि कहंचि ॥ १ ॥ नऽच्चंतसकिलिट्ठासु थोवकालं च हंदि इयरासु। चित्ता

"तुल्ला जहन्नठाणा संजमठाणाण पढमबीयाणं । तत्तो असंखलोगे गतु परिहारियट्ठाणा ॥ १ ॥ तेवि असंखा लोगा, अविरुद्धा चेव पढमबीयाण । उवरिपि ततोऽसखा संजमठाणा उ दोण्हंपि ॥ २ ॥" (पंच १५२०-१) तत्र परिहारविशुद्धिककल्पप्रतिपत्ति स्वकीयेष्वेव सयमस्थानेषु वर्त्तमानस्य भवति, न शेषेषु, यदा त्वतीतनयमधिकृत्य पूर्वप्रतिपन्नो विवक्ष्यते तदा शेषेष्वपि सयमस्थानेषु भवेत्, परिहारविशुद्धिहेतुकल्पसमाप्त्यनन्तरमन्येष्वपि चारित्रेषु सम्भवात्, तेष्वपि च वर्त्तमानस्यातीतनयमपेक्ष्य पूर्वप्रतिपन्नत्वाविरोधात्, उक्त च-"सट्ठाणे पडिवत्ती अन्नेसुवि होज्ज पुव्वपडिवन्नो । तेसुवि वट्टतो सो, तीयनय पप्प वितीए ऊ ॥१॥" (पंच १५२२) तीर्थद्वारे परिहारविशुद्धिको नियमात्तीर्थे प्रवर्त्तमान एव सति भवति, न तूच्छेदे नानुपपत्त्या वा, तदभावे जातिस्मरणादिना, उक्तं च-"तित्थत्ति नियमतो च्चिय होइ स तित्थमि न उण तदभावे । विगएऽणुप्पन्ने वा जाइस्सरणाइएहि तु ॥ १ ॥" (पच.१४९१) पर्यायद्वारे पर्यायो द्विधा-गृहस्थपर्यायो यतिपर्यायश्च, एकैकोऽपि द्विधा-जघन्य उत्कृष्टश्च,तत्र गृहस्थपर्यायो जघन्य एकोनत्रिंशद्वर्षाणि यतिपर्यायो विंशति ,द्वावपि चोत्कर्षतो देशोनपूर्वकोटीप्रमाणौ, उक्त च-"एयस्स एस नेओ गिहिपरियातो जहन्न गुणतीसो । जतिपरियातो वीसा दोसुवि उक्कोस देसूणा ॥१॥" (पच १४९४) आगमद्वार अपूर्वमागमं स नाधीते, यस्मात्त कल्पमधिकृत्योचितयोगाराधनत एव स कृतकृत्यता भजते, पूर्वाधीत तु विस्रोतसिकाक्षयनिमित्त नित्यमेवैकाग्रमना सम्यक् प्रायोऽनुसरति, आह च-"अप्पुव्व नाहिज्जइ, आगममेसो पडुच्च त कप्प । जमुचियपगहितजोगाराहणतो चेव कयकिच्चो ॥१॥पुव्वाहीय तु तय पाय अणुसरइ निच्चमेवेसो । एगग्गमणो सम्म विस्सोयसिगाइखयहेऊ ॥ २ ॥" (पच १४९५-६) वेदद्वारे-प्रवृत्तिकाले वेद पुरुषवेदो वा भवेत् नपुंसकवेदो वा, न स्त्रीवेदः, स्त्रियां

परिहारविशुद्धिककल्पप्रतिपत्त्यसम्भवाद्, अतीतनयमधिकृत्य पुन॰ पूर्वप्रतिपन्नश्चिन्त्यमान सवेदो वा भवेदवेदो वा, तत्र सवेद श्रेणिप्रतिपत्त्यभावे, उपशमश्रेणिप्रतिपत्तौ क्षपकश्रेणिप्रतिपत्तौ वा त्ववेद इति, उक्त च—"वेदो पवित्तिकाले इत्थी-वज्जो य होइ एगयरो। पुव्वपडिवन्नगो पुण, होज्ज सवेदो अवेदो वा॥१॥ (पचव १४९७)" कल्पद्वारे स्थितकल्प एवाय, नास्थितकल्पे, 'ठियकप्पमि य नियमा' इति वचनात्, तत्र 'आचेलकु १ देसिय २ सिज्जायर ३ रायपिड ४ किइकम्मे ५। वय ६ जेट्ठ ७ पडिक्कमणे ८ मास ९ पज्जोसवणकप्पे १० ॥ १ ॥' (पच १५००) इत्येवरूपेषु दशसु स्थानेषु ये स्थिता साधवस्तेषा कल्प स्थितकल्प॰, ये पुन॰—"सेज्जायरपिडमी चाउज्जामे य पुरिसजेट्ठे य। किइकम्मस्स य करणे चत्तारि अवट्ठिया कप्पा ॥ १ ॥"। इत्येवरूपेषु चतुर्ष्ववस्थितेषु कल्पेषु स्थिता॰ शेषेषु चाचेलक्यादिषु षट्सु अस्थितास्तत्कल्पोऽस्थितकल्पः उक्त च—"ठिय अट्ठितो य कप्पो, आचेलकाइएसु ठाणेसु। सव्वेसु ठिया पढमो चउठिय छसु अट्ठिया बीओ ॥ १ ॥" (पंच १४९९) लिङ्गद्वारे नियमतो द्विविधेऽपि लिङ्गे भवति, तद्यथा—द्रव्यलिङ्गे भावलिङ्गे च, एकेनापि विना विवक्षितकल्पोचितसामाचार्ययोगात्, लेश्याद्वारे तेजःप्रभृतिकासु उत्तरासु तिसृषु विशुद्धासु लेश्यासु परिहारविशुद्धिक कल्प प्रतिपद्यन्ते, पूर्वप्रतिपन्न॰ पुन॰ कथञ्चित्सर्वास्वपि लेश्यासु भवति, तत्रापीतरासु अविशुद्धासु लेश्यासु नात्यन्त सङ्क्लिष्टासु वर्त्तते, तथाभूतासु च तासु वर्त्तमानो न प्रभूतं कालमवतिष्ठते, किन्तु स्तोक, यत॰ स्ववीर्यवशात् झटित्येव ताभ्यो व्यावर्त्तते, अथ प्रथमत एव कस्मात्प्रवर्त्तते ?, उच्यते—कर्मवशात्, उक्तं च—"लेसासु विसुद्धासु य पडिवज्जइ तीसु न उण सेसासु। पुव्वपडिवन्नतो पुण होज्जा सव्वासुवि कहंचि ॥ १ ॥ नऽच्चंतसकिलिट्ठासु थोवकालं च हंदि इयरासु। चित्ता

कम्माण गई तहावि विरिया फल देइ ॥ २॥" (पंच. १५०३–४) ध्यानद्वारे धर्म्मध्यानेन प्रवर्द्धमानेन परिहारिक कल्प प्रतिपद्यते, पूर्वप्रतिपन्नः पुनरार्त्तरौद्रयोरपि भवति, केवलं प्रायेण निरनुबन्धः, आह च–"झाणमिवि नियमेणं पडिवज्जइ सो पवड्ढमाणेण । इयरेसुऽवि झाणेसु पुव्वपवन्नो न पडिसिद्धो ॥ १ ॥ एव च कुसलजोगे उद्दामे तिव्वकम्मपरिणामो । रोद्दट्टेसुऽवि भावो, इमस्स पाय निरणुवन्धो ॥ २ ॥" (पंच. १५०५–६) गणनाद्वारे जघन्यतस्त्रयो गणा. प्रतिपद्यन्ते, उत्कर्षतः शतसङ्ख्याः, पूर्वप्रतिपन्ना जघन्यत उत्कर्षतो वा शतशः, पुरुषगणनया जघन्यतः प्रतिपद्यमानाः सप्तविंशतिरुत्कर्षतः सहस्र, पूर्वप्रतिपन्नकाः पुनर्जघन्यतः शतशः उत्कर्षतः सहस्रशः, आह च—"गणतो तिन्नेव गणा जहन्न पडिवत्ति सयस उक्कोसा । उक्कोस जहन्नेण सयसोच्चिय पुव्वपडिवन्ना ॥१॥ सत्तावीस जहन्ना, सहस्समुक्कोसतो य पडिवत्ती । सयसो सहस्ससो वा, पडिवन्न जहन्न उक्कोसा ॥२॥" (पंच. १५३४–५) अन्यच्च—यदा पूर्वप्रतिपन्नकल्पमध्यादेको निर्गच्छति अन्यः प्रविशति तदोनप्रक्षेपे प्रतिपत्तौ कदाचिदेकोऽपि भवति पृथक्त्वं वा, पूर्वप्रतिपन्नोऽप्येव भजनया कदाचिदेक प्राप्यते पृथक्त्वं वा, उक्त च–"पडिवज्जमाण भयणाएँ होज्ज एकोऽवि ऊणपक्खेवे । पुव्वपडिवन्नयावि य, भइया एक्को पुहुत्तं वा ॥ १ ॥" (पंच. १५३६) अभिग्रहद्वारे अभिग्रहाश्चतुर्विधाः, तद्यथा–द्रव्याभिग्रहा क्षेत्राभिग्रहा कालाभिग्रहा भावाभिग्रहाश्च, एते चान्यत्र चर्चिता इति न भूयश्चर्च्यन्ते, तत्र परिहारविशुद्धिकस्यैतेऽभिग्रहा न भवन्ति, यस्मादेतस्य कल्प एव यथोदितरूपोऽभिग्रहो वर्त्तते, उक्त च–"दव्वाईया अभिग्गह, विचित्तरूवा न होंति पुण केई । एयस्स जाव कप्पो कप्पोच्चियऽभिग्गहो जेण ॥ १ ॥ एयम्मि गोयराई नियया नियमेण निरववादा य । तप्पालणं च्चिय पर एयस्स विसु-

ड्ढिठाण'तु ॥ २ ॥" (पं १५०९–११) प्रव्रज्याद्वारे नासावन्यं प्रव्राजयति कल्पस्थितिरेषेतिकृत्वा, आह च—"पव्वावेइ न एसो अन्नं कप्पट्ठिइत्ति काऊणं।" (प १५१०) उपदेशं पुनर्यथाशक्ति प्रयच्छति, मुण्डापनाद्वारेऽपि नासावन्यं मुण्डयति, अथ प्रवज्यानन्तरं नियमतो मुण्डनमिति प्रव्रज्याग्रहणेनैव गृहीतमत किमर्थमिदं पृथग् द्वारं ?, तदयुक्तं, प्रव्रज्यानन्तर नियमतो मुण्डापनस्यासम्भवाइ, अयोग्यस्य कथञ्चिद्दत्तायामपि प्रव्रज्याया पुनरयोग्यतापरिज्ञाने मुण्डापनाऽयोगात्, तत पृथगिदं द्वारमिति। प्रायश्चित्तविधिद्वारे मनसाऽपि सूक्ष्ममप्यतिचारं प्राप्तस्य नियमतश्चतुर्गुरुक प्रायश्चित्त, यतोऽस्य कल्प एकाग्रताप्रधानस्ततस्तद्भङ्गे गुरुतरो दोष इति। कारणद्वारे—कारणं नाम आलम्बन, तत्पुन सुपरिशुद्धं ज्ञानादिकं, तच्चास्य न विद्यते येन तदाश्रित्यापवादपदसेविता स्यात्, एष हि सर्वत्र निरपेक्ष क्लिष्टकर्म्मक्षयनिमित्त प्रारब्धमेव स्व कल्प यथोक्तविधिना समापयन् महात्मा वर्त्तते, उक्तं च—"कारणमालंबणमो तं पुण नाणाइय सुपरिसुद्ध। एयस्स त न विज्जइ उचियंतपसाहणा पायं ॥ १ ॥ सव्वत्थ निरवइक्खो, आढत्तं चिय दढं समाणितो। वट्टइ एस महप्पा, किलिट्ठकम्मक्खयनिमित्तं ॥ २ ॥ (पं १५१७–८)" निष्प्रतिकर्म्मताद्वारे एष महात्मा निष्प्रतिकर्म्मशरीरोऽक्षिमलादिकमपि कदाचिन्नापनयति, न च प्राणान्तिकेऽपि समापतिते व्यसने द्वितीयपदमासेवते, उक्तं च—"निप्पडिकम्मसरीरो अच्छिमलाईवि नावणेइ सया। पाणतिएवि य तहा वसणंमि न वट्टए वीए ॥ १ ॥ अप्पबहुत्तालोयणविसयातीतो उ होइ एसत्ति। अहवा सुहभावातो बहुग एयच्चिय इमस्स ॥ २ ॥ (पं. १५१९–२०)" भिक्षाद्वारे पथद्वारे च भिक्षा विहारक्रमश्चास्य तृतीयस्या पौरुष्या भवति, शेषासु च पौरुषीषु कायोत्सर्गो, निद्राऽपि चास्याल्पा द्रष्टव्या,

कम्माण गई तहावि विरियं फल देइ ॥ २ ॥" (पच १५०३–४) ध्यानद्वारे धर्म्मध्यानेन प्रवर्द्धमानेन परिहारिक कल्प प्रतिपद्यते, पूर्वप्रतिपन्नः पुनरार्त्तरौद्रयोरपि भवति, केवल प्रायेण निरनुबन्धः, आह च—"झाणमिवि नियमेणं पडिवज्जइ सो पवड्ढमाणेण । इयरेसुऽवि झाणेसु पुव्वपवन्नो न पडिसिद्धो ॥ १ ॥ एव च कुसलजोगे उद्दामे तिव्वकम्मपरिणामो । रोद्दट्टेसुऽवि भावो, इमस्स पाय निरणुबन्धो ॥ २ ॥" (पच. १५०५–६) गणनाद्वारे जघन्यतस्त्रयो गणा· प्रतिपद्यन्ते, उत्कर्षतः शतसङ्ख्याः, पूर्वप्रतिपन्ना जघन्यत उत्कर्षतो वा शतश , पुरुषगणनया जघन्यतः प्रतिपद्यमानाः सप्तविंशतिरुत्कर्षत· सहस्र, पूर्वप्रतिपन्नकाः पुनर्जघन्यतः शतशः उत्कर्षतः सहस्रशः, आह च—"गणतो तिन्नेव गणा जहन्न पडिवत्ति सयस उक्कोसा । उक्कोस जहन्नेण सयसोच्चिय पुव्वपडिवन्ना ॥१॥ सत्तावीस जहन्ना, सहस्समुक्कोसतो य पडिवत्ती । सयसो सहस्ससो वा, पडिवन्न जहन्न उक्कोसा ॥२॥" (पच १५३४–५) अन्यच्च—यदा पूर्वप्रतिपन्नकल्पमध्यादेको निर्गच्छति अन्यः प्रविशति तदोनप्रक्षेपे प्रतिपत्तौ कदाचिदेकोऽपि भवति पृथक्त्व वा, पूर्वप्रतिपन्नोऽप्येव भजनया कदाचिदेक प्राप्यते पृथक्त्वं वा, उक्त च—"पडिवज्जमाण भयणाएँ होज्ज एकोऽवि ऊणपक्खेवे । पुव्वपडिवन्नयावि य, भइया एको पुहुत्त वा ॥ १ ॥" (पच. १५३६) अभिग्रहद्वारे अभिग्रहाश्चतुर्विधाः, तद्यथा—द्रव्याभिग्रहा क्षेत्राभिग्रहा· कालाभिग्रहा भावाभिग्रहाश्च, एते चान्यत्र चर्चिता इति न भूयश्चर्च्यन्ते, तत्र परिहारविशुद्धिकस्यैतेऽभिग्रहा न भवन्ति, यस्मादेतस्य कल्प एव यथोदितरूपोऽभिग्रहो वर्त्तते, उक्त च—"दव्वाईया अभिग्गह, विचित्तरूवा न होंति पुण केई । एयस्स जाव कप्पो कप्पोच्चियऽभिग्गहो जेण ॥ १ ॥ एयम्मि गोयराई निथया नियमेण निरववाया य । तप्पालणं च्चिय पर एयस्स विसु-

द्धिठाण'तु ॥ २ ॥" (पं १५०९–११) प्रव्रज्याद्वारे नासावन्य प्रव्राजयति कल्पस्थितिरेषेतिकृत्वा, आह च—"पव्वावेइ न एसो अन्नं कप्पट्ठिइत्ति काऊणं।" (प १५१०) उपदेश पुनर्यथाशक्ति प्रयच्छति, मुण्डापनाद्वारेऽपि नासावन्यं मुण्डयति, अथ प्रव्रज्यानन्तर नियमतो मुण्डनमिति प्रव्रज्याग्रहणेनैव गृहीतमत॰ किमर्थमिदं पृथग् द्वार ?, तदयुक्तं, प्रव्रज्यानन्तर नियमतो मुण्डापनस्यासम्भवाद्, अयोग्यस्य कथञ्चिद्दत्तायामपि प्रव्रज्याया पुनरयोग्यतापरिज्ञाने मुण्डापनाऽयोगात्, तत॰ पृथगिदं द्वारमिति। प्रायश्चित्तविधिद्वारे मनसाऽपि सूक्ष्ममप्यतिचारं प्राप्तस्य नियमतश्चतुर्गुरुक प्रायश्चित्त, यतोऽस्य कल्प एकाग्रताप्रधानस्ततस्तद्भङ्गे गुरुतरो दोप इति। कारणद्वारे—कारणं नाम आलम्बन, तत्पुन॰ सुपरिशुद्धं ज्ञानादिकं, तच्चास्य न विद्यते येन तदाश्रित्यापवादपदसेविता स्यात्, एप हि सर्वत्र निरपेक्ष॰ क्लिष्टकर्म्मक्षयनिमित्त प्रारब्धमेव स्व कल्प यथोक्तविधिना समापयन् महात्मा वर्त्तते, उक्तं च—"कारणमालंवणमो तं पुण नाणाइय सुपरिसुद्ध। एयस्स त न विज्जइ उचियंतपसाहणा पायं ॥ १ ॥ सव्वत्थ निरवइक्खो, आढत्तं चिय दढं समाणितो। वट्टइ एस महप्पा, किलिट्ठकम्मक्खयनिमित्तं ॥ २ ॥ (पं १५१७–८)" निष्प्रतिकर्म्मताद्वारे एप महात्मा निष्प्रतिकर्म्मशरीरोऽक्षिमलादिकमपि कदाचिन्नापनयति, न च प्राणान्तिकेऽपि समापतिते व्यसने द्वितीयपदमासेवते, उक्तं च—"निप्पडिकम्मसरीरो अच्छिमलाईवि नावणेइ सया। पाणतिएवि य तहा वसणंमि न वट्टए बीए ॥ १ ॥ अप्पबहुत्तालोयणविसयातीतो उ होइ एसत्ति। अहवा सुहभावातो बहुग एयचिय इमस्स ॥ २ ॥ (पं. १५१९–२०)" भिक्षाद्वारे पथद्वारे च भिक्षा विहारक्रमश्चास्य तृतीयस्या पौरुष्या भवति, शेपासु च पौरुषीपु कायोत्सर्गो, निद्राऽपि चास्याल्पा द्रष्टव्या,

यदि पुनः कथमपि जङ्घाबलमस्य परिक्षीण भवति तथाप्येपोऽविहरन्नपि महाभागो न द्वितीयपदमापद्यते, किन्तु तत्रैव यथाकल्पमात्मीययोग विदधातीति, उक्त च—"तइयाए पोरिसीए भिक्खाकालो विहारकालो उ। सेसासु उ उस्सग्गो पाय अप्पा य निद्देति ॥१॥ जघाबलमि खीणे अविहरमाणो उ न वीअमावज्जे। तत्थेव अहाकप्प कुणइ य जोग महाभागो ॥२॥" (प १५२१-२) एते च परिहारविशुद्धिका द्विविधा, तद्यथा—इत्वरा यावत्कथिकाश्च, तत्र ये कल्पसमाप्त्यनन्तर तमेव कल्प गच्छ वा समुपयास्यन्ति ते इत्वराः, ये पुन कल्पसमाप्त्यनन्तरमव्यवधानेन जिनकल्पं प्रतिपत्स्यन्ते ते यावत्कथिका, उक्त च—"इत्तरिय थेरकप्पे, जिणकप्पे आवकहियत्ति।" (प १५२३) अत्र स्थविरकल्पमुपलक्षण स्वकल्पे चेति द्रष्टव्य, तत्रेत्वराणा कल्पप्रभावादेव देवमनुष्यतिर्यग्योनिककृता उपसर्गा सद्योघातिन• आतङ्का अतीवाविपह्याश्चातीव वेदना न प्रादुष्पन्ति, यावत्कथिकाना पुनः सम्भवेयुरपि, ते हि जिनकल्प प्रतिपत्स्यमाना जिनकल्पभावमनुविदधति, जिनकल्पिकाना चोपसर्गादयः सम्भवन्तीति, उक्त च—"इत्तरियाणुवसग्गा आयका वेयणा य न हवति। आवकहियाण-भइया" इति॥(प १५२६) 'सुहुम तह सपराय चे'ति 'तथे'त्यानन्तर्ये गाथाभङ्गभयाद् व्यवहितस्योपन्यास', सूक्ष्ममित्यनु स्वारोऽप्यलाक्षणिक., सूक्ष्मसम्पराय चतुर्थं चारित्रं, तत्र सपर्येति ससारमनेनेति सम्पराय –कषायोदय• सूक्ष्मो–लोभाशावशेषः सम्परायो यत्र तत् सूक्ष्मसम्परायं, तच्च द्विधा–विशुद्ध्यमानक सङ्क्लिश्यमानक च, तत्र विशुद्ध्यमानक क्षपकश्रेणिमुपशमश्रेणिं वा समारोहत, सङ्क्लिश्यमानक तूपशमश्रेणित प्रच्यवमानस्य, उक्त च—"सेढि विलग्गतो तं विसुज्झमाण ततो चयतस्स। तह सकिलिस्समाण परिणामवसेण विन्नेय ॥१॥" (वि १२७८)'तत्तो अ अहक्खाय'मित्यादि, ततश्च—सूक्ष्म-

सम्परायान्तर 'अथाख्यातम्' अथशब्दो यथार्थे आङ् अभिविधौ याथातथ्येन अभिविधिना च यत् ख्यातं—कथितम-कषाय चारित्रमिति तत् अथाख्यात, उक्त च—"अहसद्दो जाहऽत्थे आङाभिविहीएँ कहियमक्खायं । चरणमकसायमुदित तमहक्खायं जहक्खायं ॥१॥" (वि १२७९) यथाख्यातमिति द्वितीयं नाम, तस्यायमन्वर्थ.—यथा सर्वस्मिन् जीवलोके ख्यात—प्रसिद्धमकषायं भवति चारित्रमिति तथैव यत् तद्यथाख्यात, तथा चाह—ख्यात—प्रसिद्ध सर्वस्मिन् जीवलोके, यत् कथभूतमित्याह—यच्चरित्वा—आसेव्य शोभन विहितम्—अनुष्ठानं येषा ते सुविहिता.—सुसाधवो व्रजन्त्यजरामर—न विद्यते जरा यत्र तदजर न म्रियते प्राणी यत्र तदमरम्, अच्प्रत्ययो बाहुलकात्, अजरं च तदमर च अजरामरं—मोक्षलक्षणं स्थान, इदं च द्विधा, तद्यथा—छाद्मस्थिक कैवलिक च, तत्र छाद्मस्थिकमुपशान्तमोहगुणस्थाने क्षीणमोहगुणस्थानके वा, कैवलिक सयोगिकेवलिभव अयोगिकेवलिभवं च । इह सूक्ष्मसम्पराय यथाख्यातचारित्रं च उपशमक्षयलभ्यमत. कर्मोपशमक्रमप्रदर्शनार्थमाह—

अण—दंस—नपुंसि—त्थीवेय—छक्कं च पुरिसवेयं च । दो दो एगंतरिए, सरिसे सरिसं उवसमेइ ॥ ११६ ॥

इह उपशमश्रेणिप्रारम्भको भवत्यप्रमत्तसयत एव, अन्ये त्वविरतदेशविरतप्रमत्तसयताप्रमत्तसयतानामन्यतम इति, उपशमश्रेणिपर्यवसाने त्वप्रमत्तसयतप्रमत्तसयतदेशविरताविरतानामन्यतम., उक्त च—"उवसामगसेढीए पट्ठवगो अप्पमत्तविरतो उ । पज्जवसाणे सो वा होइ पमत्तो अविरतो वा ॥ १ ॥ अंन्ने भणंति अविरयदेसपमत्तापमत्तविरयाणं । अन्नयरो पडिवज्जइ दसणसमणम्मि उ नियट्टी ॥२॥ (वि १२८५-६) स चेत्थमुपशमश्रेणिमारभते—'अण'त्ति 'अणरणे'त्यादि

दण्डकधातु , अणन्तीव–अविकलहेतुत्वेनासातवेद्यं नरकाद्यायुष्क च शब्दयन्त्याकारयन्तीत्यणा'–आद्या॰ क्रोधादयश्च-त्वारः कषायाः, अथवा 'पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद् अण' इत्यनन्तानुबन्धिन इति द्रष्टव्य, तत्रासौ प्रतिपत्ता प्रशस्तेष्वध्यवसायेषु वर्त्तमान' प्रथमं युगपदन्तर्मुहूर्त्तमात्रेण कालेनानन्तानुबन्धिनः क्रोधादीनुपशमयति, ततो दर्शन दर्शस्त–दर्शन, तच्च त्रिविध, तद्यथा—मिथ्यादर्शनं सम्यग्मिथ्यादर्शन सम्यग्दर्शनञ्च, एतानि त्रीण्यपि युगपदन्तर्मुहूर्त्त-मात्रेणोपशमयति, एव सर्वत्र युगपदुपशमकालोऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाण एव द्रष्टव्यः, यदि पुरुष प्रारम्भकः ततो 'नपुंस'त्ति अनुदीर्णमपि नपुसकवेदमन्तर्मुहूर्त्तेनोपशमयति, तत स्त्रीवेद, तदनन्तर हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सालक्षण हास्यषट्क, तत॰ पुरुषवेदम्, अथ स्त्रीप्रारम्भिका तत॰ प्रथम नपुसकवेदमुपशमयति, पश्चात् पुरुषवेदं तदनन्तर हास्यादिषट्कं अथ नपुंसकः प्रारम्भकस्ततोऽसावनुदीर्णमपि प्रथम स्त्रीवेदमुपशमयति ततः पुरुषवेद तदनन्तर स्त्रीवेदम्, ततः हास्यादिषट्कं ततो नपुसकवेदमिति, 'दो दो एगतरिए' इत्यादि, इत ऊर्द्ध्वं द्वौ द्वौ–क्रोधाद्यौ एकान्तरितौ–सज्वलनक्रोधान्तरितौ सदृशौ–क्रोधादितया परस्परं तुल्यौ सदृशं युगपदेव प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तेनोपशमयति, एतदुक्तं भवति–अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानाव-रणक्रोधौ क्रोधत्वेन सदृशौ युगपदन्तर्मुहूर्त्तमात्रेणोपशमयति, तत॰ सञ्ज्वलनक्रोधमेकाकिनमेवान्तर्मुहूर्त्तमात्रेणोपशम-यति, ततोऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणमानौ युगपदेव तत॰ सञ्ज्वलनमानमेकाकिनमेव, ततोऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावर-णमाये युगपत् तत सञ्ज्वलमायामेकाकिनीं, ततोऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणलोभौ ततः सञ्ज्वलनलोभ, त चोपशम-यन् त्रिधा करोति, तत्र द्वौ भागौ युगपदुपशमयति, तृतीयभाग सङ्ख्येयानि खण्डानि करोति, तान्यपि पृथक्पृथक्का-

लभेदेनोपशमयति, तत एतेषां सङ्ख्येयानां खण्डानां यच्चरमं खण्डं तदसङ्ख्येयानि खण्डानि करोति, ततः समये समये एकैकं खण्डमुपशमयति, इह दर्शनसप्तके उपशान्तेऽपूर्वकरणोऽनिवृत्तिबादरो वाऽभिधीयते, स चानिवृत्तिबादरस्तावद् यावत् सङ्ख्येयान्तिमचरमखण्ड। ननूपशमश्रेणिप्रस्थापकोऽप्रमत्तसंयत एव 'उवसामगसेढीए पट्ठवगो अप्पमत्तविरतो य' इति वचनात्, अप्रमत्तसंयतश्च अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणमिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वानामुपशमाद् भवति, अन्यथा तेषामुदये सम्यक्त्वादिलाभायोगात्, तथा चाभिहितं प्राक्—'पढमेल्लुयाण उदये'इत्यादि, ततः कथमिदानीं तेषामुपशमो भण्यते ? इति, तदसत्, सम्यक् सिद्धान्तापरिज्ञानात्, पूर्वं हि तेषां क्षयोपशम एवासीत्, नोपशमः, इदानीं तूपशमः क्रियते। ननु क्षयोपशमोऽप्युदिते कर्मांशे क्षीणेऽनुदिते च उपशान्ते भवति, उपशमोऽपि चेत्थंभूत एव, ततः कोऽनयोः प्रतिविशेषो येनैवमुच्यते—पूर्वं क्षयोपशम आसीत् इदानीं तूपशमः क्रियते इति, उच्यते, इह क्षयोपशमे तदावारकस्य कर्मणः प्रदेशतोऽनुभवोऽस्ति, उपशमे तु स न भवतीति प्रतिविशेषः, आह च भाष्यकृत्—"वेएइ संतकम्मं खओवसमिएसु नाणुभावं सो। उवसंतकसाओ पुण, वेएइ न संतकम्मंपि ॥१॥" (वि. १२९३) ननु यदि सत्यपि क्षयोपशमेऽनन्तानुबन्ध्यादिकषायमिथ्यात्वानां प्रदेशतोऽनुभवोऽस्ति तर्हि कथं न सम्यक्त्वादिगुणविघात उपजायते ?, तदुदये ह्यवश्यं सम्यक्त्वादिगुणलाभः सन्नप्यपगच्छति, यथा सास्वादनसम्यग्दृष्टेरिति, नैष दोषः, प्रदेशतोऽनुभवस्य मन्दानुभावत्वात्, मन्दानुभावो ह्युदयो न स्वावार्यगुणविघातमाधातुमलं, यथा चतुर्ज्ञानिनो मतिज्ञानावरणादीनां विपाकतोऽप्युदयः, तथाहि—मतिज्ञानावरणादिकं कर्म ध्रुवोदयं ध्रुवोदयत्वाच्चावश्यं सर्वदा विपाकतोऽनुभवनीयं, विपाकानुभवापेक्षयैव ध्रुवोद-

दण्डकधातु, अणन्तीव–अविकलहेतुत्वेनासातवेद्यं नरकाद्यायुष्क च शब्दयन्त्याकारयन्तीत्यणा.–आद्याः क्रोधादयश्चत्वारः कषाया., अथवा 'पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद् अण' इत्यनन्तानुबन्धिन इति द्रष्टव्य, तत्रासौ प्रतिपत्ता प्रशस्तेष्वध्यवसायेषु वर्त्तमान प्रथम युगपदन्तर्मुहूर्त्तमात्रेण कालेनानन्तानुबन्धिनः क्रोधादीनुपशमयति, ततो दर्शन दर्शस्तं–दर्शन, तच्च त्रिविध, तद्यथा—मिथ्यादर्शनं सम्यग्मिथ्यादर्शन सम्यग्दर्शनश्च, एतानि त्रीण्यपि युगपदन्तर्मुहूर्त्तमात्रेणोपशमयति, एव सर्वत्र युगपदुपशमकालोऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाण एव द्रष्टव्य., यदि पुरुष प्रारम्भकः ततो 'नपुस'त्ति अनुदीर्णमपि नपुसकवेदमन्तर्मुहूर्त्तेनोपशमयति, ततः स्त्रीवेद, तदनन्तर हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सालक्षण हास्यषट्क, ततः पुरुषवेदम्, अथ स्त्रीप्रारम्भिका तत. प्रथम नपुसकवेदमुपशमयति, पश्चात् पुरुषवेदं तदनन्तर हास्यादिषट्क अथ नपुंसक. प्रारम्भकस्ततोऽसावनुदीर्णमपि प्रथम स्त्रीवेदमुपशमयति ततः पुरुष वेद तदनन्तर स्त्रीवेदम्, तत. हास्यादिषट्क ततो नपुंसकवेदमिति, 'दो दो एगतरिए' इत्यादि, इत ऊर्ध्वं द्वौ द्वौ–क्रोधाद्यौ एकान्तरितौ–सज्वलनक्रोधान्तरितौ सदृशौ–क्रोधादितया परस्परं तुल्यौ सदृश युगपदेव प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तेनोपशमयति, एतदुक्त भवति–अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणक्रोधौ क्रोधत्वेन सदृशौ युगपदन्तर्मुहूर्त्तमात्रेणोपशमयति, ततः सञ्ज्वलनक्रोधमेकाकिनमेवान्तर्मुहूर्त्तमात्रेणोपशमयति, ततोऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणमानौ युगपदेव तत. सञ्ज्वलनमानमेकाकिनमेव, ततोऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणमाये युगपत् तत सञ्ज्वलमायामेकाकिनीं, ततोऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणलोभौ ततः सञ्ज्वलनलोभ, त चोपशमयन् त्रिधा करोति, तत्र द्वौ भागौ युगपदुपशमयति, तृतीयभाग सङ्ख्येयानि खण्डानि करोति, तान्यपि पृथक्पृथक्का-

पसतमोहो मुहुत्तमेत्तद्ध । उदितकसाओ नियमा नियत्तए सेढिपडिलोम ॥२(वि १३०३-४) ॥ तथा च एतदेव दुरन्त
कपायसामर्थ्यमुत्कीर्त्तयन्नाह—

उवसाम उवणीया, गुणमहया जिणचरित्तसरिसपि । पडिवायंति कसाया, किं पुण सेसे सरागत्थे? ॥११८॥

उपशमनमुपशम तम्, अपिशब्दात् क्षयोपशममपि, उपनीताः, केनेत्याह—गुणैर्महान् गुणमहान् तेन गुणमहता-
उपशमकेन, प्रतिपातयन्ति कपाया संसारे, कम्?–तमेवोपशमकं, कथम्भूतमित्याह–'जिनचारित्रसदृशमपि' जिनस्य-
केवलिनश्चारित्रेण कृत्वा सदृशः–तुल्यो जिनचारित्रसदृशो, द्वयोरपि कपायोदयरहितचारित्रयुक्तत्वात्, तमेवभूतमपि
प्रतिपातयन्ति, किं पुनः शेषान् सरागस्थान्?, तान् सुतरा प्रतिपातयन्ति, अथोपशान्ताः सन्तः कपाया कथं स्वस्वरूपमुप-
दर्शयन्ति?, उच्यते, इह यथा भस्मच्छन्नोऽग्निः स्वरूपेणाद्यापि सत्त्वात् पवनादिसहकारिकारणान्तरमासाद्य पुनः स्व स्वरू-
पमुपदर्शयति यथा वा अञ्जनद्रुमो वनदवध्मातोऽप्यतः सारस्य अद्यापि सचेतनत्वाद् उदकसेकादिकारणसामग्रीमवाप्य
पुनरपि अङ्कुरपुष्पपत्रप्रवालादिरूप निजस्वरूपमुपदर्शयति एवमुपशान्ता अपि कपायाः स्वरूपेणाद्यापि सन्त इति तथाविधं
किञ्चिन्निमित्तमासाद्य स्वस्वरूप प्रकटन्ति, ततोऽन्तर्मुहूर्त्तान्नियमेन प्रतिपतति, उक्तं च—“दवदूमियंजणदुमो छारच्छन्ना-
गणिध पच्चयतो। दावेइ जह सरूव तह स कसातोदयो भुज्जो ॥१॥”(वि १३०७) प्रतिपतितश्च ससार पर्यटति, तथाहि—स
तावद् तद्भव एव निर्वाण न लभते, उत्कर्षतस्तु देशोनमर्द्धपुद्गलपरावर्त्तमपि ससारमनुबध्नाति, उक्तं च—“तंमि भवे

यत्वाभिधानात्, अथ च तत् सकलचतुर्ज्ञानिनो गौतमादेरिव न मत्यादिज्ञानविघातकृत् भवति, तदनुभवस्य मन्दानुभावत्वात्, तद्यदि विपाकतोऽप्यनुभूयमान मन्दानुभावोदयत्वान्न स्वावार्यगुणविघाताय प्रभवति तत. प्रदेशतोऽनुभूयमानमनन्तानुबन्ध्यादि सुतरा न प्रभविष्यति, तदुदयस्यातीव मन्दानुभावत्वाद्, आह च भाष्यकृत्—“किह दसणाइघातो न होइ सजोयणाइ वेदयतो ?। मंदाणुभावयाए जहाणुभावमिचि कहंचि॥१॥ निच्चोदिण्णपि जहा, सगलचउण्णाणिणो तदावरण।न विघाइ मदयाए पएसकम्मं तहा नेय॥२॥” (वि १२९७ ८) इह सङ्ख्येयानि लोभखण्डानि उपशमयन् बादरसम्पराय उच्यते, चरमस्य तु सङ्ख्येयखण्डस्यासङ्ख्येयानि खण्डानि, प्रतिसमयमेकैकखण्डमुपशमन् सूक्ष्मसम्पराय ॥ तथा चाह—

लोभाणू वेयंतो जो खलु उवसामओ व खवओ वा। सो सुहुमसंपराओ अहखाया ऊणओ किंचि ॥ ११७ ॥

लोभस्य–सञ्ज्वलनलोभस्य अणून्–सङ्ख्येयतमस्य खण्डस्यासङ्ख्येयानि खण्डानि वेदयमान.–अनुभवन् उपशमक. क्षपको वा भवति, सोऽन्तर्मुहूर्त्तं काल यावत्सूक्ष्मसम्परायो भण्यते, अयं च यथाख्यातात्किञ्चिदून , किमुक्त भवति ?–सूक्ष्मसम्परायावस्थामन्तर्मुहूर्त्तमात्रकालमानामनुभूय उपशमकनिर्ग्रन्थो यथाख्यातचारित्री भविष्यतीति, इह यदि बद्धायुरुपशमश्रेणिप्रतिपन्न श्रेणिमध्यगतगुणस्थानानुवर्त्ती उपशान्तमोहो वा भूत्वा कालं करोति तदा नियमेनानुत्तरसुरेषूत्पद्यते, श्रेणिप्रतिपतितस्य तु कालकरणेऽनियम., नानामतित्वेन नानास्थानगमनात्, अथाबद्धायुस्ता प्रतिपन्न तदाऽन्तर्मुहूर्त्तमुपशान्तमोहो भूत्वा नियमत' पुनरप्युदितकषाय कार्त्स्न्येन श्रेणिप्रतिलोममावर्त्तते, उक्त च—“बद्धाऊ पडिवन्नो सेढिगतो वा पसतमोहो वा। जइ कुणइ कोइ काल वच्चइ तोऽणुत्तरसुरेसु ॥ १ ॥ अनिबद्धाऊ होव

सम्यग्दृष्टिदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानामन्यतमः, आह च–“पडिवत्तीए अविरयदेसपमत्तापमत्तविरयाण। अन्नयरो पडिवज्जइ सुद्धज्झाणोवगयचित्तो ॥१॥” (वि १३१४) केवल यद्यप्रमत्तसंयत• पूर्ववित् तत• शुक्लध्यानोपगत• श्रेणिमारभते, शेषस्तु धर्मध्यानोपगतः, तत्र क्षपकश्रेणिमारोहन् स प्रथममनन्तानुबन्धिनश्चतुरोऽपि क्रोधादीनन्तर्मुहूर्त्तेन युगपत् क्षपयति, तदनन्तभागं तु मिथ्यात्वे प्रक्षिप्य मिथ्यात्व सहैव तेन युगपत् क्षपयति, यथा ह्यतिसम्भृतो दवानलः खल्वर्द्धदग्धेन्धन एवेन्धनान्तरमासाद्य उभयमपि दहति, एवमसावपि क्षपकस्तीव्रशुभपरिणामत्वादवशेषमन्यत्र प्रक्षिप्य क्षपयति, तदनन्तरं तथैव सम्यग्मिथ्यात्व तदनन्तरमेव च सम्यक्त्वम्, इह यदि बद्धायुः क्षपकश्रेणिमारभते अनन्तानुबन्धिक्षयानन्तर च मरणसम्भवतो व्युपरमते तत• कदाचिन्मिथ्यादर्शनोदयात् भूयोऽप्यनन्तानुबन्धिन उपचिनोति, तद्बीजस्य मिथ्यात्वस्याविनाशात्, क्षीणमिथ्यादर्शनस्तु न उपचिनोति, बीजाभावात्, क्षीणसप्तकस्त्वप्रतिपतितपरिणामोऽवश्य त्रिदशेषु मध्ये समुत्पद्यते, प्रतिपतितपरिणामस्तु नानामतिसम्भवात् यथापरिणाम सर्वगतिभाग् भवति, उक्तं च—“बद्धाऊ पडिवन्नो, पढमकसायक्खए जइ मरेज्जा। ता मिच्छत्तोदयतो चिणिज्ज भूतो न खीणमि ॥ १ ॥ तंमि मतो जाइ दिव तप्परिणामो य सत्तए खीणे। उवरयपरिणामो पुण पच्छा नाणामइगइओ ॥ २ ॥” (वि १३१६–७) बद्धायुः कोऽपि यदि तदानीं काल न करोति तथापि सप्तके क्षीणे नियमादवतिष्ठते, न चारित्रमोहक्षपणाय यत्नमादधाति, आह च—“बद्धाऊ पडिवन्नो नियमा खीणंमि सत्तए ठाए।” अत्राह–ननु यदि दर्शनत्रिकमपि क्षयमुपनीतं तत• किमसौ सम्यग्दृष्टिरुतासम्यग्दृष्टिः?, उच्यते, सम्यग्दृष्टिः, सम्यग्दर्शनाभावे सम्यग्दृष्टित्वमनुपपन्नमिति चेत्, तदसद्, अभिप्रा-

निघाण न लभइ उक्कोसतो य ससार। पोग्गलपरियट्टद्धं, देसूणं कोइ हिडेज्जा ॥१॥" (वि १३०८) यत एवं तीर्थकरोपदेशोऽत औपदेशिक गाथाद्वयमाह—

जइ उवसंतकसातो लहइ अणंतं पुणोऽवि पडिवायं। न हु भे वीससियवं थेवेऽवि कसायसेसम्मि ॥११९॥
अणथोवं वणथोवं अग्गीथोवं कसायथोवं च। न हु भे वीससियवं थेवंपि हु तं बहुं होइ ॥ १२० ॥

यद्युपशान्तकपायोऽप्यनन्त भूयोऽपि प्रतिपातं लभते तत. स्तोकेऽपि कषायशेषे 'न हु' नैव 'भे' भवद्भिर्विश्वसितव्यम्, अमुमेवार्थं सदृष्टान्त भावयति—'अणथोव'मित्यादि, ऋणस्य स्तोकं ऋणस्तोक व्रणस्तोकमग्निस्तोकं कषायस्तोकं च दृष्ट्वा 'न हु' नैव भवद्भिर्विश्वसितव्य, यत स्तोकमपि तत्—ऋणादि बहु—प्रभूत भवति, तथा चानेकदोषसम्भवः, तथाहि—ऋण प्रवर्द्धमान गच्छता कालेनातिप्रभूत सद्दासत्वमुपनयति, यथा वणिग्दुहितु' साधुभगिन्या., व्रणश्च विसर्पन् अतिप्रभूतो भूत्वा स्तोककालेन मरण, वह्निर्वातादिसामग्रीवशादतिप्रसरमधिरोहन् सर्वस्यापि ग्रामनगरादेर्दाहं, कषायाः पुन. प्रवर्द्धमाना भवमनन्तमिति, उक्त च—"दासत्त देइ अण अचिरा मरण वणो विसप्पतो। सवस्स दाहमग्गी देंति कसाया भवमणत ॥१॥" (वि १३११) उक्तमौपशमिक चारित्रमिदानीं क्षायिकमाह, अथवा सूक्ष्मसम्पराययथाख्यातचारित्रे उपशमश्रेण्यङ्गीकरणेनोक्ते, सम्प्रति क्षपकश्रेण्यङ्गीकरणत प्रतिपादयति—

अण–मिच्छ–मीस–सम्म, अट्ठ नपुंसित्थिवेय–छक्कं च। पुमवेय च खवेइ कोहाईए य संजलणे ॥ १२१ ॥

इह यः क्षपकश्रेणिप्रस्थापक सोऽवश्य मनुष्यो वर्षाष्टकाचोपरि वर्तमान [illegible]

तिनाम त्रीन्द्रियजातिनाम चतुरिन्द्रियजातिनाम इति, च समुच्चये, तथा आतपनाम उद्योतनाम स्थावरनाम सूक्ष्मनाम
साधारणनाम अपर्याप्तकनाम निद्रानिद्रा प्रचलाप्रचला स्त्यानर्द्धि च, एताश्च षोडशापि कर्मप्रकृतीः क्षपयित्वा तदनन्तर यदष्टाना कषायाणा शेष तत् क्षपयति, सर्वमिदमन्तर्मुहूर्त्तमात्रेण, ततो नपुंसकवेद तत. स्त्रीवेदं ततो हास्यादिषट्कं, तत. पुरुषवेदस्य खण्डत्रय कृत्वा खण्डद्वय युगपत् क्षपयति, तृतीय तु खण्ड सञ्ज्वलनक्रोधे प्रक्षिपति, पुरुषे प्रतिपत्तर्ययं क्रमः, नपुसकादौ प्रतिपत्तर्युपशमश्रेणिन्यायो वक्तव्य, ततः क्रोधादीन् चतुर. सञ्ज्वलनान् प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तमात्रेण क्षपयति, क्षपण चैषा खण्डत्रयादिकरणक्रमेण पुरुषवेदवत् वाच्य, क्रोधसत्क च तृतीयं खण्ड माने प्रक्षिपति, मानसत्क मायाया मायासत्क लोभे, क्षपणकालश्च प्रत्येक सर्वत्रान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणो मन्तव्य, श्रेणिरपि सर्वा अन्तर्मुहूर्त्तमाना, एकस्मिन्नप्यन्तर्मुहूर्त्ते लघुतराणामन्तर्मुहूर्त्तानामसङ्ख्येयाना भावात्, लोभस्य तु चरमं तृतीय खण्डं सङ्ख्येयानि खण्डानि करोति, तानि च खण्डानि पृथक् पृथक् कालभेदेन क्षपयति, तेषामपि च सङ्ख्याततम चरम खण्डमसङ्ख्येयानि खण्डानि करोति, तानि तु समये समये एकैकश क्षपयति। इह च क्षीणदर्शनसप्तको निवृत्तिबादर उच्यते, तत ऊर्ध्वमनिवृत्तिबादरो यावत् सङ्ख्याततमं चरमं लोभखण्ड, तत ऊर्ध्वमसङ्ख्येयानि लोभखण्डानि प्रतिसमयमेकैक क्षपयन् सूक्ष्मसम्परायो यावच्चरमलोभांशक्षय, अत ऊर्ध्वं यथाख्यातचारित्री भवति, उक्त च—"दंसणमोहक्खवणे, नियट्टि अनियट्टिबादरो परतो। जाव उ सेसो सजलणलोभमसंखेज्जभागोत्ति॥१॥ तदसखेज्जयभाग समये समये खवेइ एक्केकं। एत्थ य सुहुमसरागो लोभाणू जाव इक्कोऽवि॥ २॥ (वि १३३०-१)" स च महासमुद्रप्रतरणपरिश्रान्तवत् मोहसागरं

यापरिज्ञानात्, इह निमर्दनीकृतमदनकोद्रवकल्पा अपगतमिथ्यात्वभावा मिथ्यात्वपुद्गला एव यत् सम्यग्दर्शनं तदेव क्षीण, यत्पुनरात्मपरिणतिस्वभाव तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षण सम्यग्दर्शनं तन्न क्षीणम्, अपि च–तदतीव श्लक्ष्णशुद्धाभ्रपटलविगमेन मनुष्यस्य दृष्टिरिव शुद्धजलानुगतं शुद्ध वस्त्रमिव वा जलक्षये विशुद्धतरस्वरूप भवति, आह च—"खीणमि दसणतिए कि होइ ततो तिदंसणातीतो ? । भण्णइ सम्मद्दिट्ठी सम्मत्तखए कुतो सम्म ? ॥ १ ॥ निव्वलियमयणकोद्दवरूव मिच्छत्तमेव सम्मत्तं। खीणं न उ जो भावो सद्दहणालक्खणो तस्स ॥२॥ सो तस्स विसुद्धयरो जायइ सम्मत्तपुग्गलक्खयए। दिट्ठिव्व सण्हसुद्धब्भपडलविगमे मणूसस्स ॥ ३ ॥ जह सुद्धजलाणुगय वत्थ सुद्धं जलक्खए सुतर । सम्मत्तसुद्धपोग्गलपरिक्खए दसण एवं ॥४॥" (वि १३१८–२१) यदि पुनरबद्धायु• क्षपकश्रेणिमारभते तत सप्तके क्षीणे नियमादनुपरतपरिणाम एव चारित्रमोहक्षपणाय यत्नमारभते, यदाह—"इयरो अणुवरतो च्चिय, सयल सेढिं समाणेइ ।" तत्क्षपणक्रमश्चाय–सम्यक्त्वस्य क्षपितशेषेऽवतिष्ठमान एवाप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणकषायाष्टक समकमेव क्षपयितुमारभते, एतेषु चार्द्धक्षपितेष्वन्या• षोडश प्रकृतीः क्षपयति, तत्प्रतिपादकमिद गाथाद्वयम्–

गइआणुपुव्वि दो दो जाती नामं च जाव चउरिंदी । आयाव उज्जोयं, थावरनामं च सुहुम च ॥ १२२ ॥

साहारमप्पजत्तं निद्दानिद्द च पयलपयलं च । थीणं खवेइ ताहे अवसेसं जं च अट्ठण्ह ॥ १२३ ॥

गतिश्च आनुपूर्वी च गत्यानुपूर्व्यौ द्वे द्वे, तद्यथा–नरकगतिनाम नरकानुपूर्वीनाम तिर्यग्गतिनाम तिर्यगानुपूर्वीनाम, तथा जातिनाम एकेन्द्रियादिजातिनाम यावच्चतुरिन्द्रिया , किमुक्त भवति?–एकेन्द्रियजातिनाम द्वीन्द्रियजा-

तिनाम त्रीन्द्रियजातिनाम चतुरिन्द्रियजातिनाम इति, च. समुच्चये, तथा आतपनाम उद्योतनाम स्थावरनाम सूक्ष्मनाम साधारणनाम अपर्याप्तकनाम निद्रानिद्रा प्रचलाप्रचला स्त्यानर्द्धि च, एताश्च षोडशापि कर्मप्रकृतीः क्षपयित्वा तदनन्तर यदष्टाना कषायाणा शेष तत् क्षपयति, सर्वमिदमन्तर्मुहूर्त्तमात्रेण, ततो नपुसकवेद तत. स्त्रीवेदं ततो हास्यादिषट्कं, तत पुरुषवेदस्य खण्डत्रय कृत्वा खण्डद्वय युगपत् क्षपयति, तृतीय तु खण्ड सञ्ज्वलनक्रोधे प्रक्षिपति, पुरुषे प्रतिपत्तर्य्ययं क्रम., नपुसकादौ प्रतिपत्तर्युपशमश्रेणिन्यायो वक्तव्य., तत. क्रोधादीन् चतुर सञ्ज्वलनान् प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तमात्रेण क्षपयति, क्षपण चैषा खण्डत्रयादिकरणक्रमेण पुरुषवेदवत् वाच्य, क्रोधसत्कं च तृतीयं खण्ड माने प्रक्षिपति, मानसत्क मायाया मायासत्क लोभे, क्षपणकालश्च प्रत्येक सर्वत्रान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणो मन्तव्य., श्रेणिरपि सर्वा अन्तर्मुहूर्त्तमाना, एकस्मिन्नप्यन्तर्मुहूर्त्ते लघुतराणामन्तर्मुहूर्त्तानामसङ्ख्येयाना भावात्, लोभस्य तु चरमं तृतीय खण्ड सङ्ख्येयानि खण्डानि करोति, तानि च खण्डानि पृथक् पृथक् कालभेदेन क्षपयति, तेषामपि च सङ्ख्याततम चरम खण्डमसङ्ख्येयानि खण्डानि करोति, तानि तु समये समये एकैकश. क्षपयति । इह च क्षीणदर्शनसप्तको निवृत्तिबादर उच्यते, तत ऊर्द्ध्वमनिवृत्तिबादरो यावत् सङ्ख्याततम चरमं लोभखण्ड, तत ऊर्द्ध्वमसङ्ख्येयानि लोभखण्डानि प्रतिसमयमेकैकं क्षपयन् सूक्ष्मसम्परायो यावच्चरमलोभांशक्षय., अत ऊर्द्ध्वं यथाख्यातचारित्री भवति, उक्त च—"दंसणमोहक्खवणे, नियट्टि अनियट्टिबादरो परतो । जाव उ सेसो सजलणलोभमसंखेज्जभागोत्ति ॥१॥ तदसखेज्जयभागं समये समये खवेइ एक्केक्कं । एत्थ य सुहुमसरागो लोभाणू जाव इक्कोऽवि ॥ २ ॥ (वि १३३०-१)" स च महासमुद्रप्रतरणपरिश्रान्तवत् मोहसागरं

तीर्त्वा अनाभोगनिर्वर्त्तितेन करणेन विश्राम्यति, ततः छद्मस्थवीतरागत्वद्विचरमसमययो प्रथमे समये निद्राप्रचले क्षपयति चरमसमये पञ्चविध ज्ञानावरण चतुर्विधं दर्शनावरण पञ्चविधमन्तरायमिति चतुर्दश प्रकृतीर्युगपत् क्षपयित्वा अनन्तरसमये केवलज्ञान केवलदर्शन चोत्पादयति, आह च चूर्णिकृत्–"ज सखेज्जइम लोभस्स खड त असखेज्जे भागे करेइ, तेवि कमेण खवेइ, तत्थ खवओ सुहुमसपराओ, जाहे तपि खविअ होइ ताहे खवगनियठो लब्भइ, इत्थतरा वीसमइ अणाभोगनिव्वत्तिएणं करणोवाएण, जहा कोइ महासमुद्द तरिऊण जाहे अणेण थाहो लद्धो हवइ ताहे अतोमुहुत्तं अच्छिऊण सेसं तरइ, एव सो अणेगभवसचिय कम्म खविऊण ताहे मुहुत्तंतर आसत्थो, एत्थतरे जाव अच्छइ ताहे नियंठो लब्भइ जाव दोहि समएहि सेसेहिं केवलनाण उप्पज्जिस्सइत्ति ताहे जो एगो समओ तत्थ निद्दं पयलं च खवेइ, जो चरमसमयो तत्थ पचविहं नाणावरणिज्ज चउविह दरिसणावरणिज्ज पचविहमतराय एताओ चउद्दस कम्मपगडीओ जुगव खवित्ता अणत केवलनाणं दसणं उप्पाडेइ" इति, भाष्यकारोऽप्याह–"खीणे खवगनियठो, वीसमए मोहसागर तरिउं । अतोमुहुत्तमुदहि, तरिउ थाहे जहा पुरिसो ॥ १ ॥ छउमत्थकालदुचरमसमए निद्द खवेइ पयल च । चरमे केवललाभो, खीणावरणंतरायस्स ॥ २ ॥ (वि १३३२–२)" इह चरमे समये क्षीणावरणान्तरायस्य–क्षीणज्ञानावरणपञ्चकदर्शनावरणचतुष्टयान्तरायपञ्चकस्यानन्तरसमये केवललाभ इति प्रतिपत्तव्यम्, अन्ये त्वेवमभिदधति–द्विचरमे समये क्षीणमोहो निद्रा प्रचला च क्षपयति, नामश्चेमा· प्रकृतीस्तद्यथा—देवगतिदेवानुपूर्व्यौ वैक्रियद्विक प्रथमवर्जानि पञ्च सहननानि उदितवर्जानि पञ्च सस्थानानि आहारकनाम तीर्थकर-

नाम च यद्यस्यातीर्थकर· प्रतिपत्ता इति, अत्रार्थे च तन्मतेन तिस्रोऽन्यकर्तृका इमा गाथा·—“वीसमिऊण नियठो दोहि उ समएहि केवले सेसे। पढम निद्द पयल नामस्स इमाउ पयडीतो ॥ १ ॥ देवगइआणुपुवी वेउबियसघयणपढमवज्जाइ। अन्नयर सठाण तित्थयराहारनामं च ॥ २ ॥ चरमे नाणावरण पचविह दसणं चउविकप्प । पंचविहमतराय खवइत्ता केवली होइ ॥ ३ ॥” एतच्च मतमसमीचीनं, चूर्णिकृतो भाष्यकृत· सर्वेषा च कर्म्मग्रन्थकाराणामसम्मतत्वात्, केवल वृत्तिकृता केनाप्यभिप्रायेण लिखितमिति, सूत्रेऽप्येता गाथा· प्रवाहपतिताः, निर्युक्तिकारकृतास्त्वेता न भवन्ति, चूर्णौ भाष्ये चाग्रहणादिति, उत्पन्नकेवलज्ञानकेवलदर्शनश्च भगवान् सर्व वस्तु जानाति ॥ तथा चाह निर्युक्तिकारः—

सभिन्न पासंतो लोगमलोग च सवओ सवं । तं नत्थि ज न पासइ भूयं भव भविस्सं च ॥ १२४ ॥

सम्–एकीभावेन भिन्न सम्भिन्नं, यथा वहिस्तथा मध्येऽपीत्यर्थ·, अथवा द्रव्यक्षेत्रकालभावलक्षणं सर्वमपि ज्ञेय विषयत्वेन दर्शनीय, तत्र सम्भिन्नमिति द्रव्य विशेष्यं सूचितं, कालभावौ तद्विशेषकौ, कालभावौ हि द्रव्यस्य पर्यायौ, ततस्ताभ्या समन्ताद्भिन्न द्रव्यमिति सम्भिन्नग्रहणेन त्रितयमपि सूचितम्, एतत्पश्यन्–उपलभमानो लोकं–धर्माद्याधारभूतं क्षेत्रमलोक च–तद्विपरीत क्षेत्रम्, अनेन क्षेत्र प्रतिपादितम्, एतावदेव चतुर्विध ज्ञेय, नान्यदिति, किमेकया दिशा पश्यन्नित्याह–सर्वत –सर्वासु दिक्षु, तास्वपि कि कियदपि द्रव्यादि उत नेत्याह–‘सर्व’ निरवशेष, अमुमेवार्थं स्पष्टयन्नाह—

१ निर्युक्तीना सर्वासा चूर्ण्यादावग्रहात् न युक्तमिद, क्षपकोपशमकते प्रकृते मोहमाश्रित्येति न नामविचारश्चूर्ण्यादौ, मतभेदस्तु नासभवीति ता गाथा वृत्तौ व्याख्याता

तन्नास्ति किमपि ज्ञेय भूतम्–अतीत भवतीति भव्य–वर्त्तमानं भविष्यच्च यन्न पश्यति केवलीति, इत्य तावदुपोद्घातनिर्युक्तौ प्रसूताया प्रसङ्गतो यदुक्तम् ' तपोनियमज्ञानवृक्षमारूढ. केवली'ति अयमसौ केवली निदर्शित, एतस्मात् सामायिकादिश्रुतमाचार्यपारम्पर्येणायातम्, एतस्माच्च जिनप्रवचनप्रसूतिरित्यादि, सर्वं प्रासङ्गिक निर्युक्तिसमुत्थानप्रसङ्गेनोक्त, साम्प्रतमपिच केयं जिनप्रवचनोत्पत्ति ? कियदभिधान चेद जिनप्रवचनं ? को चाऽस्याभिधानविभाग? इत्येतत् प्रासङ्गिकशेषं शेपद्वारसंग्रहं चाभिधित्सुराह—

जिणपवयणउप्पत्ती पवयणएगट्ठिया विभागो य । दारविही य नयविही वक्खाणविही य अणुओगो ॥ १२५॥

जिनप्रवचनोत्पत्तिः प्रवचनैकार्थिकानि एकार्थिकविभागश्चेति त्रितयमपि प्रसङ्गशेप, द्वाराणि–उद्देशनिर्देशादीनि तेषा विधिः–प्ररूपण द्वारविधि', अयमुपोद्घातोऽभिधीयते, नयविधिस्तूपक्रमादीना मूलानुयोगद्वाराणा चतुर्थमनुयोगद्वार, तथा व्याख्यानस्य विधिर्व्याख्यानविधि –शिष्याचार्यपरीक्षाभिधानम्, अनुयोग.–सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्ति सूत्रानुगमश्चेति समुदायार्थः । आह–चतुर्थमनुयोगद्वार नयविधिमभिधाय पुनस्तृतीयानुयोगद्वाराख्यानुयोगाभिधान किमर्थम् ?, उच्यते, नयानुगमयो. सहचरभावप्रदर्शनार्थं, तथाहि–नयानुगमौ प्रतिसूत्र युगपदनुगच्छत', नयमतशून्यस्यानुगमस्याभावात्, यदि युगपन्नयानुगमौ गच्छतस्तर्ह्येतदुपन्यासोऽपि युगपदेवास्तु, किमर्थमनुयोगद्वारचतुष्टयोपन्यासे नयानामन्ते उपन्यास. ?, उच्यते, युगपद्वक्तुमशक्यत्वात्, आह च मूलटीकाकृत्–"अनुयोगद्वारचतुष्टयोपन्यासे तु नयानामन्तेऽभिधान युगपद्वक्तुमशक्यत्वा"दिति । अपरस्त्वाह–चतुरनुयोगद्वारात्मक शास्त्र, ततश्चतुरनुयोगद्वारातिरिक्तस्य

व्याख्यानविधेरुपन्यासो निरर्थक , तदयुक्तम्, अनुगमाङ्गतया निरर्थकत्वायोगात्, अनुगमाङ्गता च व्याख्याङ्गत्वादिति, तत्र जिनप्रवचनोत्पत्तिर्निर्युक्तिसमुत्थानप्रसङ्गतोऽभिहिता, अर्हद्वचनत्वात् प्रवचनस्य, आह च 'सुयमिह जिणप्पवयण तस्सुप्पत्ती पसगतोऽभिहिया' इति ॥ सम्प्रति प्रवचनैकार्थिकानि तद्विभाग च प्रतिपादयन्नाह–(ग्रन्थाग्र ५०००)

एगट्ठियाणि तिन्नि उ पवयण सुत्त तहेव अत्थो य । एक्केक्कस्स य एत्तो नामा एगट्ठिया पच ॥ १२६ ॥

एकोऽर्थो येषा तान्येकार्थिकानि त्रीण्येव, कानि पुनस्तानीत्यत आह–प्रवचनम्–उक्तशब्दार्थं सूचनात्सूत्रं अर्यते इत्यर्थ –अभिधेय, च समुच्चये, अत ऊर्ध्व एकैकस्य–प्रवचनस्य सूत्रस्य अर्थस्य च नामान्येकार्थिकानि पञ्च, इह प्रवचनं सामान्य श्रुतज्ञान, सूत्रार्थौ तु तद्विशेषौ, उक्त च—"जमिह पगय पसत्थ पहाणवयणं च पवयण त च। सामन्न सुयनाणं विसेसतो सुत्तमत्थो य ॥ १ ॥ (वि १३६७)" आह–सूत्रार्थयोः प्रवचनेन सहैकार्थता युक्ता, तयोस्तद्विषयत्वात्, सूत्रार्थौ च परस्परविभिन्नौ, तथाहि–सूत्र व्याख्येयमर्थस्तु तद्व्याख्यानमिति, अथवा त्रयाणामप्येषा भिन्नार्थतैव युक्त्युपपन्ना, प्रत्येकमेकार्थिकविभागसद्भावात्, घटपटशकटवद्, अन्यथा एकार्थतायां सत्यां भेदेनैकार्थिकाभिधानमयुक्त, घटकुम्भयोरिवेति, अत्रोच्यते, इह यथा मुकुलविकसितयोः पद्मविशेषयोः सङ्कोचविकाशरूपपर्यायभेदेऽपि कमलसामान्यरूपत्वेनाभेदः तथा सूत्रार्थयोरपि प्रवचनापेक्षया परस्परतश्चाभेदः, तथाहि–अविवृतं मुकुलतुल्यं सूत्र, तदेव विवृतं प्रबोधित विकचकल्पमर्थ., प्रवचनं तूभयमपि, यथा च तेषा कमलसङ्कोचविकाशानामेकार्थिकविभाग उपलभ्यते, कमलमरविन्दं पङ्कजमित्यादि पद्मैकार्थिकानि तथा मुकुल वृत सङ्कुचितमित्यादीनि मुकुलैकार्थिकानि तथा विकचं फुल्लं विबुद्धमित्यादीनि

विकसितैकार्थिकानि, तथा प्रवचनसूत्रार्थानामपि पद्ममुकुलविकसितकल्पानामेकार्थिकविभागो न विरुद्ध इति, अथवा अन्यथा व्याख्यायते-एकार्थिकानि त्रीण्येवाश्रित्य वक्तव्यानि, तद्यथा—प्रवचनमेकार्थिकगोचरस्तथा सूत्रमर्थश्च, शेष पूर्ववत्, आह-यद्येव द्वारगाथाया यदुक्त प्रवचनैकार्थिकानि इति तद् व्याहन्यते, सूत्रार्थयोरप्येकार्थिकाभिधानात्, नैष दोष., प्रवचनस्य सामान्यविशेषरूपतया सूत्रार्थयोरपि प्रवचनविशेषरूपत्वेन प्रवचनत्वोपपत्ते, आह—यद्येव तर्हि विभागश्चेति पृथग्द्वाराभिधानमनर्थक, तदसम्यक्, विभागश्चेति किमुक्त भवति ?—नाविशेषेण सामान्यविशेषरूपस्य प्रवचनस्य पञ्चदशैकार्थिकानीति, कि तर्हि ?—विभागश्च वक्तव्य , विशेषगोचराभिधानपर्यायाणा सामान्यगोचराभिधानपर्यायत्वानुपपत्ते , नहि चूतसहकारादयो वृक्षादिशब्दपर्याया भवन्ति, लोके तथा व्यवहाराभावादिति ॥ तत्र प्रवचनसूत्रयोस्तावत् पञ्च पञ्च एकार्थिकान्याह—

सुयधम्म तित्थ मग्गो पावयण पवयण च एगट्ठा । सुत्त तंत गथो पाढो सत्थं च एगट्ठा ॥ १२७ ॥

श्रुतस्य धर्म -स्वभाव श्रुतधर्म , श्रुतस्य बोधस्वभावात् श्रुतस्य धर्मो बोधो बोद्धव्य., अथवा श्रुत च तत् धर्मश्च सुगतिधारणात् श्रुतधर्म्म', यदिवा जीवपर्यायत्वात् श्रुतस्य श्रुत च तत् धर्म्म. श्रुतधर्म , उक्त च—"बोहो सुयस्स धम्मो, सुय व धम्मो स जीवपज्जातो। सुगईए सजमम्मि य धरणातो वा सुयं धम्मो ॥१॥" (वि १३७९) तथा तीर्यते ससारसमुद्रोऽनेनेति तीर्थं, तच्च सङ्घ इत्युक्तम्, इह तु तदुपयोगानन्यत्वात् प्रवचन तीर्थमुच्यते, आह च—"तित्थति पुव्वभणिय, सघो जो नाणचरणसघातो। इह पवयणपि तित्थ, तत्तोऽणत्थतर जेण ॥ १॥" (वि १३८०) तथा मृज्यते-शोध्यतेऽनेनात्मा इति

मार्ग मार्गण वा मार्ग., शिवस्यान्वेपणमिति भाव., उक्त च—“मज्जिज्जइ सोहिज्जइ, जेणत्ता पवयण तओ मग्गो। अहवा सिवस्स मग्गो, मग्गणमन्नेसणं पथो ॥१॥”(वि १३८१)इति, तथा प्रगतमभिविधिना जीवादिषु पदार्थेषु वचन प्रावचन,प्रवचनमुक्तशब्दार्थम्, उक्तानि पञ्च प्रवचनैकार्थिकानि, सम्प्रति पञ्च सूत्रैकार्थिकान्याह—‘सुत्त’मित्यादि, सूचनात् सूत्र, तन्यतेऽनेन अस्मादस्मिन्निति वा तन्त्र ग्रथ्यतेऽनेन अस्मादस्मिन्निति वा अर्थ इति ग्रन्थ , ग्रथ्यते इति वा ग्रन्थः, पठन पाठः पठ्यते वा तदिति पाठ , पठ्यते-व्यक्त क्रियतेऽनेन अस्मादस्मिन्नभिधेयमिति वा पाठ., तथा शिष्यतेऽनेनास्मादस्मिन्निति वा ज्ञेयमात्मा वा इति शास्त्रम्, एकार्थिकानीति पुनरभिधानं सामान्यविशेपयो. कथञ्चिद्भेदख्यापनार्थमिति । अथ अर्थैकार्थिकानि वक्तव्यानि, तत्र अर्थो व्याख्यानमनुयोग इत्यनर्थान्तरम् , अतोऽनुयोगैकार्थिकानि बिभणिषुराह—

अणुओगो य निओगो, भास विभासा य वत्तिय चेव । एए अणुओगस्स उ, नामा एगट्ठिया पच ॥ १२८ ॥

सूत्रस्यार्थेन सहानुकूलं योजनमनुयोग अथवाऽभिधेये व्यापार सूत्रस्य योगः अनुकूलोऽनुरूपो वा योगोऽनुयोगः, यथा घटशब्देन घटस्य प्रतिपादनमिति, उक्तं च—“अनुयोजणमणुजोगो सुयस्स नियएण जमभिधेएणं । वावारो वा जोगो, जो अणुरूवोऽणुकूलो वा ॥१॥”(वि १३८६)तथा नियतो निश्चितो वा योग.—सम्बन्धो नियोग., यथा घटशब्देन घटस्यैव प्रतिपादन न पटादेरिति, तथा भाषण भाषा व्यक्तीकरणमित्यर्थ., यथा घटनात् घट., चेष्टावानर्थो घट इति, तथा विविधा भाषा विभाषा—पर्यायशब्दै स्वरूपकथन यथा घट कुट. कुम्भ इति, वार्त्तिक त्वशेपपर्यायकथनमिति, एतान्यनुयोगस्य नामान्येकार्थिकानि पञ्च, एष गाथासमुदायार्थोऽवयवार्थ तु प्रतिद्वार वक्ष्यति, तत्र यद्यपि

प्रवचनादीनामेकार्थिकाभिधानप्रक्रमस्तथाप्यनुयोगस्यानुयोगादीनामेकार्थिकाना मेदोपन्यासेनान्वाख्यानमर्थगरीयस्त्वख्यापनार्थम्, उक्तं च–"सुत्तहरा अत्थहरो अत्थहरा होइ तदुभयधरो उ।" इत्यादि, तत्रानुयोगाख्यप्रथमद्वारस्वरूप व्याचिख्यासुराह–

नामं ठवणा दविए, खित्ते काले वयण–भावे य । एसो अणुओगस्सा, निक्खेवो होइ सत्तविरो ॥ १२९ ॥

नामानुयोगो यस्य जीवादेरनुयोग इति नाम क्रियते, नाम्नो वा अनुयोगो नामानुयोगो–नामव्याख्या, यदिवा नाम्नाऽनुरूपो योगो नामानुयोगः, उक्तं च–"नामस्स जोऽणुयोगो, अहवा जस्साभिहाणमणुयोगो। नामेण व जो जोग्गो जोगो नामाणुजोगो सो॥ १॥" (वि १३८९) स्थापना–अक्षनिक्षेपादिरूपा, तत्र योऽनुयोगं कुर्वन् स्थाप्यते सोऽनुयोगानुयोगवतोरभेदोपचारात् स्थापनानुयोगः, स्थापना चासावनुयोगश्च स्थापनानुयोग., यदिवा स्थापनाया अनुयोगो–व्याख्या स्थापनानुयोगः अथवा यः स्थापनाया अनुकूलो योगः–सम्बन्ध., किमुक्त भवति ?–यस्य स्थापना स्थाप्यमाना देशकालाद्यपेक्षया युक्ता प्रतिभासते इति स स्थापनानुयोग , उक्त च–"ठवणाए जोऽणुयोगोऽणुयोग इति वा ठवेजए ज उ। जा वेह जस्स ठवणा जोग्गा ठवणाणुजोगो सो ॥ १ ॥" द्रव्यानुयोगो द्विधा–आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतोऽनुयोगपदार्थज्ञाता तत्र चानुपयुक्त , 'अनुपयोगो द्रव्य'मिति वचनात्, नोआगमतस्त्रिधा, तद्यथा–ज्ञशरीरद्रव्यानुयोगो भव्यशरीरद्रव्यानुयोगस्तद्व्यतिरिक्तश्च, तत्र ज्ञशरीरभव्यशरीरे प्रसिद्धे, तद्व्यतिरिक्तस्त्वनेकधा–द्रव्यस्य द्रव्याणा द्रव्येण द्रव्यैर्द्रव्ये द्रव्येषु वा अनुयोगो द्रव्यानुयोग , एव क्षेत्रादिष्वपि षड्भेदयोजना कार्या, तत्र द्रव्यस्यानुयोगो

द्विधा, तद्यथा—जीवद्रव्यस्यानुयोगोऽजीवद्रव्यस्यानुयोगश्च, एकैकोऽपि चतुर्धा, तद्यथा—द्रव्यत॰ क्षेत्रत॰ कालतो भावतश्च, उक्त च—"दव्वस्स उ अणुयोगो, जीवद्दव्वस्स वा अजीवस्स। एक्केक्कंमि य एत्तो, हवति दवाइया चउरो॥ १॥" (वि १२९२) तत्र द्रव्यतो जीव एक द्रव्य क्षेत्रतोऽसङ्ख्येयप्रदेशावगाढः कालतोऽनाद्यपर्यवसित भावतोऽनन्तज्ञानानन्तदर्शनचारित्र-देशचारित्राचारित्रागुरुलघुपर्यायवान्, एष जीवद्रव्यस्य द्रव्यादिभेदाच्चतुर्द्धाऽनुयोग॰, अजीवद्रव्याणि परमाण्वादीनि, तत्राजीवद्रव्यस्य द्रव्यादिभेदाच्चतुर्द्धाऽनुयोग एव—द्रव्यत॰ परमाणुरेक द्रव्य क्षेत्रतो एकप्रदेशावगाढ॰ कालतो जघन्येनैक समय द्वौ वा उत्कर्षतस्त्वसङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिणीर्यावत् भावतस्त्वेकरस एकवर्ण एकगन्धो द्विस्पर्श इति, एतेषा स्वस्थानेऽनन्ता रसादिपर्याया एकगुणतिक्तादिभेदेन द्रष्टव्याः, एव द्व्यणुकादीनामपि अनन्ताणुकस्कन्धावसानाना स्वरूपं द्रष्टव्यम्। उक्तो द्रव्यस्यानुयोग, साम्प्रत द्रव्याणामनुयोगोऽभिधीयते, सोऽपि द्विधा—जीवद्रव्याणामजीवद्रव्याणा च, एकैकोऽपि चतुर्धा, तद्यथा—द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च, तत्र अनन्तानि जीवद्रव्याणि इति द्रव्यत॰, जीवद्रव्याणि सर्वलोकापन्नानीति क्षेत्रत॰, अनाद्यनिधनानि जीवद्रव्याणि इति कालत॰, तथा अनन्तानि परमाण्वादीन्यजीवद्रव्याणि इति द्रव्यत तानि समस्तलोकाश्रितानीति क्षेत्रत॰ तत्तत्सामग्रीवशात् तथा २ सादिपर्यवसानानि अनाद्यनिधनानि धर्मास्तिकायादिनीति वा कालतः, भावतोऽनुयोगो जीवद्रव्याणामजीवद्रव्याणा च यथा प्रज्ञापनाया, तथा च तत्र सूत्रम्—"कइविहा ण भंते! पज्जवा पन्नत्ता?, गोयमा! दुविहा पन्नत्ता, तजहा—जीवपज्जवा य अजीवपज्जवा य, जीवपज्जवा ण भंते! कि सखेज्जा असखेज्जा अणता?, गोयमा! नो सखेज्जा नो असखेज्जा अणंता, एव-

मजीवपज्जवावि अणता"इत्यादि, उक्तो द्रव्याणामनुयोग., सम्प्रति द्रव्येण द्रव्यैर्वा द्रव्ये द्रव्येषु वा अनुयोगो भाव्यते, तत्र एकया खटिकया एकेन प्रलेपेनैकेनाक्षादिना वा कृत्वा योऽनुयोगः क्रियते स द्रव्येणानुयोग., यस्तु बहुभिरक्षादिभि स द्रव्यैरनुयोग, यस्तु द्रव्ये फलकादावुपविष्टेनानुयोग. क्रियते स द्रव्येऽनुयोग, यस्तु बहुषु फलकेषु प्रभूतासु वा निष-द्यासूपविष्टेन स द्रव्येष्वनुयोग, तथा क्षेत्रस्यैकस्य जम्बूद्वीपादेरनुयोगो यथा जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः, तस्या जम्बूद्वीपलक्षणै-कक्षेत्रव्याख्यानरूपत्वात्, बहूना क्षेत्राणामनुयोगो यथा द्वीपसागरप्रज्ञप्ति, बहूना द्वीपसमुद्राणा तया व्याख्यानात्, क्षेत्रेणानुयोगो यथा पृथिवीकायिकादिसङ्ख्याव्याख्यान जम्बूद्वीपं प्रस्थकं कृत्वा, उक्त च—"जंबुद्दीवपमाणा, पुढविजि-याण तु पत्थय काउं। एवं मविज्जमाणा हवंति लोगा असखेज्जा ॥ १ ॥" (वि १४००) क्षेत्रैरनुयोगो यथा बहुद्वीपसमुद्रप्रमाण प्रस्थक कृत्वा पृथिवीकायादिसङ्ख्याभणनम्, उक्त च—"खेत्तेहि बहुदीवेहि पुढविजियाणं तु पत्थय काउ। एव मवि-ज्जमाणा हवति लोगा असखेज्जा ॥१॥" (१४०२) क्षेत्रेऽनुयोगस्तिर्यग्लोके भरतादौ वा क्षेत्रेष्वनुयोगोऽर्द्धतृतीयेषु द्वीपसमुद्रेषु, कालस्यानुयोगो यथा समयस्यानुयोगद्वारेषु प्ररूपणा, कालानामनुयोग प्रभूताना समयावलिकादीना प्ररूपणा, कालेना-नुयोगो यथा बादरवायुकायिकाना वैक्रियशरीराणि अद्धापल्योपमस्यासङ्ख्येयभागमात्रेणापह्रियन्ते, कालैरनुयोगो यथा प्रत्युत्पन्नास्त्रसकायिका प्रतिसमयमेकैकापहारेणापह्रियमाणा असङ्ख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपह्रियन्ते इति, कालेऽनु-योगो द्वितीयपौरुष्या, कालेषु अनुयोगो यथा अवसर्पिण्या तृतीयचतुर्थपञ्चमेष्वारकेषु, तद्यथा—सुषमाचरमभागे दुष्ष-मसुषमाया दुष्षमाया चेति, उत्सर्पिण्या कालद्वये—दुष्षमसुषमाया सुषमदुष्षमाया। वचनस्यानुयोगो यथा इत्थम्भूत-

मेकवचन द्विवचन बहुवचन वा, वचनानामनुयोगो यथा इत्थभूतान्येकवचनद्विवचनबहुवचनानि, यदिवा षोडशाना वचनानामनुयोग, तानि च षोडश वचनान्यमूनि—"लिगतिय वयणतिय कालतियं तह परोक्ख पच्चक्खं । उवणयऽवणयचउक्क अज्झत्थ होइ सोलसम ॥ १ ॥ अस्या अक्षरगमनिका—लिङ्गत्रिक इयं स्त्री अयं पुरुष. इद नपुंसकमिति, वचनत्रिक एकवचनं द्विवचन बहुवचनमिति, कालत्रिकमकरोत् करोति करिष्यतीति, परोक्षवचनं यथा स इति, प्रत्यक्षवचनं यथा अयमिति, उपनय.—स्तुतिरपनयो—निन्दा तयोर्वचनचतुष्क, यथा—रूपवती स्त्रीत्युपनयवचनं, कुरूपा स्त्रीत्यपनयवचनं, रूपवती स्त्री किन्तु कुशीलेत्युपनयापनयवचनं, कुरूपा स्त्री किन्तु सुशीलेत्यपनयोपनयवचनमिति, तथा अन्यच्चेतसि निधाय विप्रतारकबुद्ध्या अन्यद्विभणिषुरपि सहसा यच्चेतसि तदेव वक्ति यत् तत्षोडशमध्यात्मवचन, वचनेनानुयोगो यथा कश्चिदाचार्यः साध्वादिभिरभ्यर्थित एकेनापि वचनेनानुयोगं करोति, वचनैरनुयोगो यथा स एव बहुभिर्वचनैरभ्यर्थितस्त करोति, क्षायोपशमिके तु वचने स्थितस्यानुयोगो वचनेऽनुयोग., वचनेष्वनुयोगो व्यक्तिविवक्षया बहुषु क्षायोपशमिकेषु वचनेषु स्थितस्य, अन्ये तु प्रतिपादयन्ति—वचनेषु नास्त्यनुयोग., वचनस्य क्षायोपशमिकत्वेनैकतया बहुत्वासम्भवात्, भावानुयोगो द्विधा—आगमतो नोआगमतश्च, तत्रागमतो ज्ञाता उपयुक्तः, नोआगमतो भावस्यानुयोगोऽन्यतमस्यौदयिकादेर्व्याख्यानं, भावानामनुयोगो नाम बहूनामौदयिकादीना भावाना व्याख्यान, भावेनानुयोग सङ्ग्रहादीना पञ्चानामध्यवसायानामन्यतरेणाध्यवसायेन योऽनुयोगः, सङ्ग्रहादय. पञ्चामी—'पञ्चहि ठाणेहिं सुय वाएज्जा, तंजहा—संगहट्ठयाए १ उवग्गहट्ठयाए २ निज्जरट्ठयाए ३ सुअपज्जवजाएण ४ अवोच्छित्तीए ५'

अस्य स्थानाङ्गसूत्रस्यायमर्थः—कथं नु नामैते शिष्याः सूत्रार्थसङ्ग्राहका• सम्पत्स्यन्ते इति सङ्ग्रहार्थता, कथं नु नाम गीतार्था भूत्वा वस्त्राद्युत्पादनेन गच्छस्योपग्रहकरा भविष्यन्तीत्युपग्रहार्थता, ममाप्येतान् वाचयतः कर्मनिर्जरा विपुला भविष्यतीति कर्म्मनिर्जरार्थता, तथा श्रुतपर्यवजात—श्रुतपर्यायराशिर्ममापि वृद्धिं यास्यतीति श्रुतपर्यवजातं चतुर्थं कारण, श्रुतस्य शिष्यप्रशिष्यपरम्परागततया अव्यवच्छित्तिर्भूयादिति पञ्चममव्यवच्छित्ति कारण, एतैः पञ्चभिरभिप्रायैः श्रुत सूत्रतोऽर्थतश्च वाचयेदिति, एषामेव सङ्ग्रहादिभावाना मध्यात् द्वित्रादिभिर्भावैः सर्वैर्वाऽनुयोग कुर्वतो भावैरनुयोग, क्षायोपशमिके भावे स्थितस्य व्याख्या कुर्वतो भावेऽनुयोग, भावेषु पुनर्नास्त्यनुयोग, क्षायोपशमिकभावस्य एकत्वात्, अथवा एकोऽपि क्षायोपशमिको भाव आचारादिशास्त्रलक्षणविषयभेदादनेकधा भिद्यते तदाऽऽचारादिशास्त्रविषयभेद-भिन्नेषु बहुषु क्षायोपशमिकेषु भावेषु बुद्ध्या व्यवस्थितस्य व्याख्या कुर्वतो भावेष्वनुयोग इत्यप्यविरुद्धमिति, अथवा प्रतिक्षणमन्यथाऽन्यथा परिणमिते क्षायोपशमिकभावेऽपि ततः प्रतिक्षणमन्यस्मिन् अन्यस्मिन् परिणममाने क्षायोपशमिके भावेऽवस्थितस्य व्याख्या कुर्वतो घटते भावेष्वनुयोग इति॥ अथ तेषु द्रव्यक्षेत्रकालभावानुयोगेषु कस्य कुत्र समावेश ?, उच्यते, इह द्रव्ये नियमाद्भावः, पर्यायरहितस्य द्रव्यस्यासम्भवात्, द्रव्यपर्यायौ च क्षेत्रकालाविनाभाविनौ, ततो द्रव्या-नुयोगे भावानुयोगस्य कालानुयोगस्य क्षेत्रानुयोगस्य चावतारो भवति, क्षेत्रे तु द्रव्यकालभावानुयोगाना भजना, तथाहि—यदि क्षेत्रं लोकरूपं विवक्ष्यते तर्हि तत्र द्रव्याणि धर्मास्तिकायादीनि सन्ति कालश्च वर्तनादिलक्षणः समयाव-लिकादिरूपो वा भावास्तु गुरुलघवोऽगुरुलघवो वा वर्णादिरूपाश्च, ततः क्षेत्रानुयोगे लोकक्षेत्रविषये विवक्षिते द्रव्यानुयोगः

कालानुयोगो भावानुयोगश्च यथाविवक्ष सम्भवति, अथालोकरूपस्य क्षेत्रस्यानुयोगविवक्षा तर्हि न तत्रान्यानि द्रव्याणि सन्ति, येऽप्यगुरुलघुपर्यायास्तेऽपि प्रतीता एव, अमूर्तत्वादलोकाकाशस्य, कालश्च तत्र सन्नपि वर्त्तनादिरूपो न विवक्ष्यते, व्यवहाराभावात्, तदभावश्चानाद्यनिधनतया प्रतीतत्वात्, ततोऽलोकरूपक्षेत्रानुयोगे न द्रव्यानुयोगस्य न कालानुयोगस्य नापि भावानुयोगस्य सम्भव इति क्षेत्रानुयोगे द्रव्यकालभावानुयोगाना भजना, कालानुयोग॰ पुनर्द्रव्यक्षेत्रभावानुयोगेषु भजनया, कालो हि नाम द्विधा भवति—वर्त्तनादिरूप समयावलिकादिरूपश्च, तत्र यदि वर्त्तनादिलक्षणो विवक्ष्यते तत॰ समस्तद्रव्यक्षेत्रभावव्यापीति द्रव्यानुयोगे क्षेत्रानुयोगे भावानुयोगे च कालानुयोगस्य सम्भव॰, अथ समयावलिकादिरूपस्य विवक्षा तर्हि (स) समयक्षेत्र एव नान्यत्रेति समयक्षेत्रगतद्रव्यक्षेत्रभावानुयोगेषु तदनुयोगस्य सम्भवो, न तद्बहिर्द्रव्यक्षेत्रभावानुयोगेष्विति, उक्तं च—"दव्वे नियमा भावो न विणा ते यावि खेत्तकालेहिं । खेत्ते तिण्हवि भयणा कालो भयणाएँ तीसुपि ॥ १ ॥" (वि १४०८) उक्तोऽनुयोग , एतद्विपरीतोऽननुयोग , साम्प्रतमनुयोगाननुयोगप्रतिपादकदृष्टान्तप्रतिपादनार्थमाह—

वच्छगगोणी खुज्जा सज्झाए चेव बहिरउल्लावो । गामेल्लए य वयणे सत्तेव य होंति भावम्मि ॥ १३० ॥

इह यथा नामादिभेदात् सप्तविधोऽनुयोगो वर्णितस्तथाऽननुयोगोऽपि यथासम्भव वर्णयितव्य॰, तत्र नामस्थापने सुगमे, द्रव्याननुयोगे तत्प्रसङ्गतो द्रव्यानुयोगे वत्सगावावुदाहरणं, क्षेत्राननुयोगानुयोगयो॰ कुब्जा उदाहरण, कालाननुयोगानुयोगयो स्वाध्यायः, वचनाननुयोगानुयोगयोरुदाहरणद्वयं, तद्यथा—बधिरोल्लापो ग्रामेयकश्च, भावे तु उदाहरणानि सप्त वक्ष्यमाणानि । तत्र वत्सगोदृष्टान्तभावना इयम्—"जइ गोदोहतो जो पाडलाए वच्छगो त बहुलाए मुयइ बाहुलेयं वा

अस्य स्थानाङ्गसूत्रस्यायमर्थः–कथं नु नामैते शिष्याः सूत्रार्थसङ्ग्राहका सम्पत्स्यन्ते इति सङ्ग्रहार्थता, कथ नु नाम गीतार्था भूत्वा वस्त्राद्युत्पादनेन गच्छस्योपग्रहकरा भविष्यन्तीत्युपग्रहार्थता, ममाप्येतान् वाचयतः कर्मनिर्जरा विपुला भविष्यतीति कर्म्मनिर्जरार्थता, तथा श्रुतपर्यवजात–श्रुतपर्यायराशिर्ममापि वृद्धिं यास्यतीति श्रुतपर्यवजातं चतुर्थं कारण, श्रुतस्य शिष्यप्रशिष्यपरम्परागततया अव्यवच्छित्तिर्भूयादिति पञ्चममव्यवच्छित्तिः कारण, एतैः पञ्चभिरभिप्रायैः श्रुत सूत्रतोऽर्थतश्च वाचयेदिति, एषामेव सङ्ग्रहादिभावाना मध्यात् द्वित्रादिभिर्भावैः सर्वैर्वाऽनुयोग कुर्वतो भावैरनुयोग, क्षायोपशमिके भावे स्थितस्य व्याख्या कुर्वतो भावेऽनुयोग, भावेषु पुनर्नास्त्यनुयोग, क्षायोपशमिकभावस्य एकत्वात्, अथवा एकोऽपि क्षायोपशमिको भाव आचारादिशास्त्रलक्षणविषयभेदादनेकधा भिद्यते तदाऽऽचारादिशास्त्रविषयभेद-भिन्नेषु बहुषु क्षायोपशमिकेषु भावेषु बुद्ध्या व्यवस्थितस्य व्याख्या कुर्वतो भावेष्वनुयोग इत्यप्यविरुद्धमिति, अथवा प्रतिक्षणमन्यथाऽन्यथा परिणमिते क्षायोपशमिकभावेऽपि ततः प्रतिक्षणमन्यस्मिन् अन्यस्मिन् परिणममाने क्षायोपशमिके भावेऽवस्थितस्य व्याख्या कुर्वतो घटते भावेष्वनुयोग इति॥ अथ तेषु द्रव्यक्षेत्रकालभावानुयोगेषु कस्य कुत्र समावेश ?, उच्यते, इह द्रव्ये नियमाद्भावः, पर्यायरहितस्य द्रव्यस्यासम्भवात्, द्रव्यपर्यायौ च क्षेत्रकालाविनाभाविनौ, ततो द्रव्या-नुयोगे भावानुयोगस्य कालानुयोगस्य क्षेत्रानुयोगस्य चावतारो भवति, क्षेत्रे तु द्रव्यकालभावानुयोगाना भजना, तथाहि–यदि क्षेत्र लोकरूपं विवक्ष्यते तर्हि तत्र द्रव्याणि धर्मास्तिकायादीनि सन्ति कालश्च वर्त्तनादिलक्षण समयाव-लिकादिरूपो वा भावास्तु गुरुलघवोऽगुरुलघवो वा वर्णादिरूपाश्च, ततः क्षेत्रानुयोगे लोकक्षेत्रविषये विवक्षिते द्रव्यानुयोगः

कालानुयोगो भावानुयोगश्च यथाविवक्ष सम्भवति, अथालोकरूपस्य क्षेत्रस्यानुयोगविवक्षा तर्हि न तत्रान्यानि द्रव्याणि सन्ति, येऽप्यगुरुलघुपर्यायास्तेऽपि प्रतीता एव, अमूर्तत्वादलोकाकाशस्य, कालश्च तत्र सन्नपि वर्त्तनादिरूपो न विवक्ष्यते, व्यवहाराभावात्, तदभावश्चानाद्यनिधनतया प्रतीतत्वात्, ततोऽलोकरूपक्षेत्रानुयोगे न द्रव्यानुयोगस्य न कालानुयोगस्य नापि भावानुयोगस्य सम्भव इति क्षेत्रानुयोगे द्रव्यकालभावानुयोगाना भजना, कालानुयोगः पुनर्द्रव्यक्षेत्रभावानुयोगेषु भजनया, कालो हि नाम द्विधा भवति—वर्त्तनादिरूप• समयावलिकादिरूपश्च, तत्र यदि वर्त्तनादिलक्षणो विवक्ष्यते तत• समस्तद्रव्यक्षेत्रभावव्यापीति द्रव्यानुयोगे क्षेत्रानुयोगे भावानुयोगे च कालानुयोगस्य सम्भव , अथ समयावलिकादिरूपस्य विवक्षा तर्हि (स) समयक्षेत्र एव नान्यत्रेति समयक्षेत्रगतद्रव्यक्षेत्रभावानुयोगेषु तदनुयोगस्य सम्भवो, न तद्बहिर्द्रव्यक्षेत्रभावानुयोगेष्विति, उक्त च—"दधे नियमा भावो न विणा ते यावि खेत्तकालेहि । खेत्ते तिण्हवि भयणा कालो भयणाएँ तीसुपि ॥ १ ॥" (वि १४०८) उक्तोऽनुयोग•, एतद्विपरीतोऽननुयोग', साम्प्रतमनुयोगाननुयोगप्रतिपादकदृष्टान्तप्रतिपादनार्थमाह—

वच्छगगोणी खुज्जा सज्झाए चेव बहिरउल्लावो । गामेल्लुए य वयणे सत्तेव य होंति भावम्मि ॥ १३० ॥

इह यथा नामादिभेदात् सप्तविधोऽनुयोगो वर्णितस्तथाऽननुयोगोऽपि यथासम्भव वर्णयितव्य•, तत्र नामस्थापने सुगमे, द्रव्याननुयोगे तत्प्रसङ्गतो द्रव्यानुयोगे वत्सगावावुदाहरणं, क्षेत्राननुयोगानुयोगयोः कुब्जा उदाहरणं, कालाननुयोगानुयोगयो• स्वाध्यायः, वचनाननुयोगानुयोगयोरुदाहरणद्वयं, तद्यथा—बधिरोल्लापो ग्रामेयकश्च, भावे तु उदाहरणानि सप्त वक्ष्यमाणानि । तत्र वत्सगोदृष्टान्तभावना इयम्—"जइ गोदोहतो जो पाडलाए वच्छगो तं वहुलाए मुयइ बाहुलेयं वा

घच्छग पाडलाए मुयइ तोऽणणुयोगो दुद्धकज्जस्स य अप्पसिद्धी, जइ पुण जो जाए त ताए चेव मुयइ तो अणुयोगो तो दुद्धकज्जस्स य निप्फत्ती, एवमिहावि जइ जीवलक्खणेणमजीव परूवेइ अजीवलक्खणेणं वा जीव तो अणणुओगो भवइ, ततो वितहपरूवणेण विसवयतेण अत्थो विसवयइ, अत्थेण विसवयतेण चरणं विसवयइ, चरणविणासे मोक्खा-भावो, मोक्खाभावे दिक्खा निरत्थिगा, अह पुण जीवलक्खणेण जीवं परूवेइ अजीवलक्खणेण अजीव तो अनुयोगो, ततो कज्जसिद्धी, अविगलो अत्थावगमो होइ, ततो चरणवुड्ढी ततो मोक्खो इति, उक्तो द्रव्यानुयोगानुयोगयोर्वत्सगो-दृष्टान्त'। सम्प्रति क्षेत्राननुयोगानुयोगयो कुब्जोदाहरण भाव्यते—पइट्ठाणे नगरे सालिवाहणो राया, सो वरिसे वरिसे भरुयच्छे नयरे नहवाहण रायाण रोहेइ, जाहे य वरिसारत्तो पत्तो हवइ ताहे सनगर पइ जाइ, एवं कालो वच्चइ। अन्नया तेण रोहएण गएल्लएणमत्थाणमडवियाए निट्ठूत, तस्स य पडिग्गहधारिणी खुज्जा, सा चितेइ—नूण राया जातुकामो तेण एसा अपरिभोगा सभाविया, तीसे य राउलतो जाणसालितो परिचितो, तीए तस्स सिट्ठं, सो (तेण) पए जाणगाणि पमक्खिउं पयट्टा-वियाणि य, त दट्ठूण सेसतो खधावारो पट्ठितो, राया रहसि एकल्लो धूलादिभया गच्छिस्सामित्ति पयट्टो जाव सव्वो खधावारो पट्ठितो दिट्ठो, राया चितेइ—न मए कस्सइ कहिय, कहमेएहिं नायं?, गविट्ठ परंपरएण जाव खुज्जत्ति, ततो पुच्छिया खुज्जा, ताए तहेवमक्खाय, एत्थ खुज्जाए अपरिभोग खेत्त जायंति पण्णवतीए अणुओगो, अन्नहा पुण अणणुओगो, एवं निप्प-एसमेगतनिच्चमेकमागास पडिवज्जावतस्स अणणुओगो, सप्पदेसाइ पुण पडिवज्जावितस्स अणुयोगो। कालाननुयोगानु-योगयो स्वाध्यायोदाहरणभावना—एगो साहू पादोसिय परियट्टतो रहसेण काल न याणइ, सम्मद्दिट्ठिगा य देवया त

हियट्ठाए बोहेइ मिच्छदिट्ठिगाइ भएण, सा तक्कस्स घड भरेऊण महया महया सद्देण घोसेइ-महिय महिय विकाइ इति, सो तीसे उवकण्णारोडगमसहतो भणइ—अहो तक्कवेलत्ति, सा भणइ—जहा तुब्भ सज्झायवेला तहा ममवि तक्कवेलत्ति, ततो साहू उवउजिऊण मिच्छादुक्कडति भणइ, देवयाए अणुसासिओ-मा पुणोवि एव काहिसि, मा मिच्छादिट्ठियाए छलिज्जिहिसि, तस्स अकाले सज्झायतस्स अणणुयोगो, देवयाए काल साहतीए अणुयोगो । इदानी वचनविषये बधिरोल्लापोदाहरणभावना—एगमि गामे बहिरकुडुब परिवसइ, थेरो थेरी य ताण पुत्तो तस्स भज्जा, सो पुत्तो हल वाहेइ, अन्नया पथे वच्चतो पथएहि पथे पुच्छिते भणइ—घरजायगा एए मज्झ वइल्ला, ततो खेत्तं गतो, भज्जाए तस्स भत्तमाणिय, तीसे कहेइ—जहा एए मज्झ वइल्ला सिंगिया, सा भणइ—लोणियं वा अलोणिय वा तव मायाए रद्ध, नाह जाणामि, तीए घरे आगतूण सासुयाए कहियं, सा कत्तती चिट्ठइ, ततो सा भणइ—थुल्ल वा वरड वा भवउ मे सुत्त, थेरस्स पोत्त होहिइ, ततो थेरो आगतो, सो किर तिलरक्खगो आसि, ततो थेरीए भणिय—जहा एव ते वहू भणति, ततो मए भणिय—थुल्ल वा वरडं वा भवतु, थेरस्स पोत्तं होहिइत्ति, थेरो भणइ—पाउ ते जिएण एगपि तिलं न खामि, एत्थ तेसि त वयण अन्नहा कहंताणमणणुजोगो, तहेव कहताण पुण अणुजोगो, एव जइ एगवयणं परूवियव्वं दुवयण परूवेइ दुवयणे वा एगवयणं तो अणणुयोगो, अह तहेव परूवेइ तो अणुयोगो । इदानी ग्रामेयकोदाहरण भाव्यते—एगमि नगरे एगा महिला, सा भत्तारे मए कट्ठाईणिवि ता विइक्कीयाणि, घिच्छामोत्ति ता जीवमाणी खुड्डुग पुत्त घेत्तु गाम गया, सो दारतो वड्ढतो मायरं पुच्छइ—कहि मम पिया ?, तीए सिट्ठ—जहा मतो इति, ततो सो पुणो पुच्छइ—केण पगारेण सो जीवियाइतो ?, सा भणइ—ओ-

पच्छा पाडलाए मुयइ तोऽणणुयोगो दुद्धकज्जस्स य अप्पसिद्धी, जइ पुण जो जाए त ताए चेव मुयइ तो अणुयोगो
तो दुद्धकज्जस्स य निप्फत्ती, एवमिहावि जइ जीवलक्खणेणमजीव परूवेइ अजीवलक्खणेणं वा जीव तो अणणुओगो
भवइ, ततो वितहपरूवणेण विसवयतेण अत्थो विसवयइ, अत्थेण विसवयतेण चरणं विसवयइ, चरणविणासे मोक्खा-
भावो, मोक्खाभावे दिक्खा निरत्थिगा, अह पुण जीवलक्खणेण जीव परूवेइ अजीवलक्खणेण अजीवं तो अनुयोगो,
ततो कज्जसिद्धी, अविगलो अत्थावगमो होइ, ततो चरणवुड्ढी ततो मोक्खो इति, उक्तो द्रव्याननुयोगानुयोगयोर्वत्सगो-
दृष्टान्तः । सम्प्रति क्षेत्राननुयोगानुयोगयो कुब्जोदाहरण भाव्यते—पइट्ठाणे नगरे सालिवाहणो राया, सो वरिसे वरिसे
भरुयच्छे नयरे नहवाहण रायाण रोहेइ, जाहे य वरिसारत्तो पत्तो हवइ ताहे सनगर पइ जाइ, एवं कालो वच्चइ । अन्नया
तेण रोहएण गएल्लएणमत्थाणमंडवियाए निट्ठूतं, तस्स य पडिग्गहधारिणी खुज्जा, सा चिंतेइ—नूण राया जातुकामो तेण एसा
अपरिभोगा सभाविया, तीसे य राउलतो जाणसालितो परिचितो, तीए तस्स सिट्ठं, सो (तेण) पए जाणगाणि पमक्खिउ पयट्टा-
वियाणि य, त दट्ठूण सेसतो खधावारो पट्ठितो, राया रहसि एकल्लो धूलादिभया गच्छिस्सामित्ति पयट्टो जाव सबो खधावारो
पट्ठितो दिट्ठो, राया चिंतेइ—न मए कस्सइ कहिय, कहमेएहि नाय?, गविट्ठ परंपरएण जाव खुज्जत्ति, ततो पुच्छिया खुज्जा,
ताए तहेवमक्खाय, एत्थ खुज्जाए अपरिभोग खेत्त जायंति पण्णवंतीए अणुओगो, अन्नहा पुण अणणुओगो, एवं निप्प-
एसमेगतनिच्चमेकगागास पडिवुज्जावतस्स अणणुओगो, सप्पदेसाइ पुण पडिवज्जावितस्स अणुयोगो । कालाननुयोगानु-
योगयो. स्वाध्यायोदाहरणभावना—एगो साहू पादोसिय परियट्टतो रहसेण काउ न याणइ, सम्मद्दिट्ठिगा य देवया त

पिट्टितो य, सब्भावे कहिते मुक्को, भणितो य—एरिसे कज्जे एव भणिज्जासि—एयातो भे लहु मुक्खो हवउत्ति, ततो गच्छतो एगत्थ केइ मिचा सघाडय करिते पिच्छइ, तत्थ भणइ—एयातो भे लहु मोक्खो भवउ, तत्थवि पिट्टिओ, सब्भावे कहिए मुक्को, गतो नगरे, तत्थ एगस्स दडिकुलपुत्तगस्स अल्लीणो, सो सेवतो अच्छइ, अन्नया दुब्भिक्खे तस्स कुलपुत्तस्स अविखल्लिया सिद्धिल्लिया, तस्स भज्जाए सो भण्णति—जाहि महाजणमज्झातो सद्दावेहि जेण भुजइ, सीयला अपाओग्गा भविस्सइ, तेण गंतु महायणमज्झे वड्डेणं सद्देणं भणितो—एहि एहि सीयली किर होइ अवखल्लिया, सो लज्जितो, घर गएण अब्बाडितो, भणितो य—एरिसे कज्जे नीयमागतूणं कण्णे कहिज्जइ, अन्नया घरं पलित्त, तस्स भज्जाए भणितो—लहु सद्दावेह ठकुरति, ततो सो तत्थ गतो सणियं सणिय आसन्न होऊण कण्णे कहेइ, जाव सो तत्थ गच्चा सणिय सणिय आसन्न होऊण अक्खाउ पयट्टो ताव घर सब झामिय, तत्थवि अवाडितो, भणितो य—एरिसे कज्जे न आगम्मइ, नवि अक्खाइज्जइ, किंतु अप्पणा चेव पाणिय वा गोमुत्त वा आदि काउ गोरसपि छुब्भइ ताव जाव विज्झाइ, अन्नया तस्स दडिपुत्तगस्स ण्हाइऊण धूवितस्स धूमो निग्गच्छइत्ति गोमुत्त छूढ गोमुत्ताइय च । एव जो अन्नमि कहियव्वे अन्न कहेइ तो अणणुयोगो भवति, सम्म कहेज्जमाणे अणुयोगो' इति, द्वितीय च वचनाननुयोगानुयोगविषयमुदाहरण वचनानुयोगस्य गरीयस्त्वख्यापनार्थम् ॥ यदुक्तम्—'सप्तैव भवन्ति भावाननुयोगानुयोगविषयाण्युदाहरणानि' तानि प्रतिपादयति—

सावगभज्जा सत्तवईए य कोंकणगदारए नउले । कमलामेला सबस्स साहस सेणिए कोवो ॥ १३१ ॥

प्रथममुदाहरण श्रावकभार्या १ द्वितीय साप्तपदिक• पुरुषः २ तृतीय कोङ्कणदारकः ३ चतुर्थ नकुल• ४ पञ्चमं

लग्गाए, तो खाइं अहपि ओलग्गामि, सा भणइ—न जाणिहिसि ओलग्गिउं, ततो पुच्छइ—कह ओलग्गिज्जइ?, भणितो—विणय करेज्जासि, केरिसो विणतो?, भणइ—जोक्कारो कायव्वो नीय चकमियव्व छंदाणुवत्तिणा होयव्व, ततो सो नगर पहावितो, अतरा अणेण वाहा मयाण गहणत्थं निलुक्का दिट्ठा, ततो सो वड्डेण सद्देण तेसिं जोक्कारोत्ति भणइ, तेण सद्देण मया पलाया, ततो तेहिं रुट्ठेहिं सो घेत्तु पहतो, सब्भावो णेण कहितो, ततो तेहिं भणिय—जया एरिस पेच्छेज्जासि तया निलुक्कतेहि नीय आगंतव्व, न य उल्लविज्जइ, सणियं वा, ततो अग्गे गच्छतेण रयगा दिट्ठा, ततो निलुक्कतो सणिय सणिय एइ, तेसिं च रयगाण पोत्तगा हीरंति, ते थाण बंधिऊण रक्खति, सो निलुक्कतो एइ, एस चोरोत्ति तेहि गहितो बंधितो पिट्टितो य, सब्भावे कहिते मुक्को, तेहि भणिय—एव भणिज्जासि—सुद्ध नीरय निम्मल च भवतु, ऊस च पडउ, ततो सो नयरसमुहं एइ, एगत्थ बीयाणि वाविज्जंति, तेण भणिय—भट्टि! सुद्ध नीरय भवतु, ऊसो य पडउ, ततो तेहि किमकारणवेरिओ एवं भासइत्ति गहितो बंधितो पिट्टितो य, सब्भावे कहिते मुक्को, भणितो य—एरिसे कज्जे एव भण्णइ—बहु एरिस भवतु, भंडि भरेह एयस्स, ततो पुणो नगरसम्मुहं एति, एगत्थ मडय नीणिज्जत दट्ठु भणति—बहु एरिस भवतु, भंडि भरेह एयस्स, तत्थवि गहितो पिट्टितो य, सब्भावे कहिते मुक्को, भणितो य—एरिसे कज्जे एव वुच्चइ—एरिसेण अच्चतवियोगो भवतु, अन्नत्थ विवाहे भणइ—अच्चतविओगो भवउ, तत्थवि पिट्टिओ, सब्भावे कहिए मुक्को, भणितो य—एरिसे कज्जे एव भण्णइ—निच्च एरिसयाणि पेच्छतया होह, सासय च एय हवतु, ततो गच्छतो एगत्थ नियलबद्ध दंडिय दट्ठूण एव भणति—निच्च एरिसयाणि पेच्छतया होह, सासय च भे एयं हवउ, तत्थवि गहितो

पयट्टा साहुणो अन्नत्थ विहरिउ, तेण अणुवइया, ततो सीमापज्जंते धम्मो कहितो, सो भणइ—भयवं! इत्थ न किंचि मूलगुण उत्तरगुण मज्जमहुमसविरइ वा घेत्तु तीरइ, पच्छा साहूहि सत्तवइय वय दिन्न, मारेउकामेण जावइएण कालेण सत्त पया ओसक्किज्जति एवइय काल पडिक्खिउ मारेयव, सबुज्झिस्सइत्तिकाउ, गया साहुणो। अन्नया सो चोरियाए गतो, अवसउणेण नियत्तो रत्ति सणिय घर एइ, तद्दिवस च तस्स भगिणी आगतेल्लिया, सा पुरिसनेवत्थ काऊण भाउजायाए सम नडपेक्खिया गया, चिरेण आगया, निद्दकंताओ तहेव एक्कमि चेव सयणे सइयातो, इयरो य आगतो, ततो पेच्छइ, परपुरिसोत्ति असिं करिसित्ता आहणामित्ति, वयं सुमरिय, ठितो सत्तपयतर, एयंमि अतरे तस्स भगिणीए वाहा भज्जाए अक्कतिया, तीए दुक्खाविज्जतीए भणिय—हला अवणेहि वाहातो मे सीसं, तेण सरेण नाया—भगिणी मे एस पुरिसनेवत्थिया इति, लज्जितो जातो, अहो मए मणागेण अकज्जं न कयंति, उवणतो जहा सावगभज्जादिट्ठंते, सो सबुद्धो पवइतो। कोंकणकदारकोदाहरणमिदम्—कोकणगविसए एक्को दारगो, तस्स माया मता, पिया से अन्नमहलिय न लहइ, सवत्तिपुत्तो अच्छइ इति, अन्नया सपुत्तगो कट्ठाणं गतो, ताहे अणेण चितियं—जाव एसो जीवइ ताव महिल न लभामि, तो मारेमि एयमिति कंड पक्खित्तं, आणत्तो—वच्च कंड आणेहि, सो पहावितो, अन्नेण कडेण विद्धो, चेडेण भणिय—कि तए कंडं खित्त ?, विद्धोमित्ति, पुणोवि खित्तं, रडतो मारितो, पुव्वमयाणतेण विद्धोमित्ति अणणुयोगो, मारिज्जामित्ति एवं नाए अणुयोगो, अहवा सारक्खणिज्ज मारेमित्ति अणणुयोगो, सारक्खतस्स अणुयोगो, एवं अन्न परूवेयव्व अन्न परूवेंतस्स अणणुयोगो, जहाभूत परूवेमाणस्स अणुयोगो। नकुलोदाहरणमिदम्—एगा चार-

कमलामेला ५ पष्ठ शाबस्य साहसं ६ सप्तमं श्रेणिकस्य पष्ठीसप्तम्योरर्थं प्रत्यभेदात् कोपः ७। तत्र श्रावकभार्योदाहरणमिदम्–सावगेण नियभज्जाए वयसिया उब्भडरूवा आभरणालंकारविभूसिया दिट्ठा, अज्झोववन्नो, एय चिय सुमरिउ दुब्बलो भवइ, महिलाए पुच्छितो न कहेइ, निब्बधे सिट्ठ, तीए भणियं–आणेमि, ताहे सझासमए तेहिं चेव वत्थाभरणेहि अप्पाण नेवत्थित्ता अधकारे अल्लीणा संवुत्था, पच्छा वितियदिवसे अद्धिइ पगतो वय खडियति, ततो ताए भणिय–वय न खडियं, अहं चेवागया, साभिन्नाण पत्तियावितो, एवं जो ससमयवत्तवय परसमयवत्तव्वय भणइ, परसमयवत्तवय वा ससमयवत्तव्वय, उदइयभावलक्खणेण उवसमिय भाव परूवेइ उवसमियभावलक्खणेण वा ओदइय, ताहे अणणुयोगो, सम्मं परूविज्जमाणे अणुयोगो। तथा सप्तभि पदैर्व्यवहरतीति साप्तपदिक, तदुदाहरणमिदं—एगमि पच्चतगामे पगो ओलग्गयमणूसो साहुमाहणाईण न सुणेइ, न वा समीवमल्लियइ, नावि सेज्जं देइ, मा मम धम्म कहेहिंति, माऽहं धम्म सोच्चा सड्ढओ होहामित्ति, अन्नया त गामं साहुणो आगता, पडिस्सयं मग्गति, ताहे गोट्ठिलएहिं सो न देइत्ति सोवि एएहि पवचितो होउ इति तस्स घर दसिय, जहा एरिसो तारिसो तुब्भ भत्तो सावगोत्ति एयस्स घर जाह, ताहे साहुणो त घर गया, दिट्ठो सो, पर न चेव आढाइ, तत्थ एक्केण साहुणा भणिय—जह न चेव सो एसो, अहवा पवचियामोत्ति, तं सोऊण तेण ते साहूणो पुच्छिता, कहिय जहा अम्ह कहिय एरिसो तारिसो वा सावगोत्ति, सो चिंतेइ-अहो अकज्जं, मम ताव पवचतु, तो कि साहुणो पवचतित्ति, ताहे मा तेसिमसारया होउत्ति भणइ—देमि पडिस्सयं एकाए ववत्थाए, जइ मम धम्म न कहेह, साहूहिं भणिय—एवं होउत्ति, दिन्न घर, वरसारत्ते निवत्ते आपुच्छति–अम्हे विहरामो, ताहे

पयट्टा साहुणो अन्नत्थ विहरिउ, तेण अणुवइया, ततो सीमापज्जंते धम्मो कहितो, सो भणइ—भयवं! इत्थ न किंचि मूलगुण उत्तरगुण मज्जमहुमसविरइ वा घेत्तुं तीरइ, पच्छा साहूहि सत्तवइय वय दिन्न, मारेउकामेण जावइएण कालेणं सत्त पया ओसक्किज्जति एवइय काल पडिक्खिउ मारेयव्व, सबुज्झिस्सइत्तिकाउ, गया साहुणो। अन्नया सो चोरियाए गतो, अवसउणेण नियत्तो रत्ति सणियं घर एइ, तद्दिवस च तस्स भगिणी आगतेल्लिया, सा पुरिसनेवत्थ काऊण भाउजायाए सम नडपेक्खिया गया, चिरेण आगया, निद्दक्कताओ तहेव एक्कमि चेव सयणे सइयातो, इयरो य आगतो, ततो पेच्छइ, परपुरिसोत्ति असिं करिसित्ता आहणामित्ति, वयं सुमरिय, ठितो सत्तपयतर, एयंमि अंतरे तस्स भगिणीए बाहा भज्जाए अक्कतिया, तीए दुक्खाविज्जतीए भणिय—हला अवणेहि बाहातो मे सीसं, तेण सरेण नाया—भगिणी मे एस पुरिसनेवत्थिया इति, लज्जितो जातो, अहो मए मणागेण अकज्जं न कयति, उवणतो जहा सावगभज्जादिट्ठंते, सो सबुद्धो पवइतो। कोंकणकदारकोदाहरणमिदम्—कोकणगविसए एक्को दारगो, तस्स माया मता, पिया से अन्नमहलिय न लहइ, सवत्तिपुत्तो अच्छइ इति, अन्नया सपुत्तगो कट्ठाण गतो, ताहे अणेण चितिय—जाव एसो जीवइ ताव महिल न लभामि, तो मारेमि एयमिति कंड पक्खित्तं, आणत्तो—वच्च कंड आणेहि, सो पहावितो, अन्नेण कडेण विद्धो, चेडेण भणिय—कि तए कड खित्तं?, विद्धोमित्ति, पुणोवि खित्तं, रडतो मारितो, पुत्तमयाणतेण विद्धोमित्ति अणणुयोगो, मारिज्जामित्ति एव नाए अणुयोगो, अहवा सारक्खणिज्ज मारेमित्ति अणणुयोगो, सारक्खतस्स अणुयोगो, एव अन्न परूवेयव्व अन्न परूवेतस्स अणणुयोगो, जहाभूत परूवेमाणस्स अणुयोगो। नकुलोदाहरणमिदम्—एगा चार-

भडिया गब्भिणी जाया, अन्नावि नउलिया गब्भिणी चेव, तत्थ एगाए एव रत्तीए समग ताओ पसूयातो, ततो घारभडीए चिंतिय–मम पुत्तस्स रमणतो भविस्सइ, तस्सवि नउलस्स पीहय खीर च देइ, अन्नया तीसे अविरइयाए कडतीए जत्थ मचुल्लियाए सो दिक्करओ उयारितो तत्थ सप्पेण चडित्ता खइतो मतो, नउलेण मचुलियाए ओयरतो दिट्ठो, ततो तेण खडाखडीकतो, ताहे सो तेण रुहिरलित्तेण तुडेण तीसे अविरइयाए मूल गंतूण चाडु करेइ, ताहे नाय–एएण मम पुत्तो खइतो, मुसलेण आहणित्ता मारितो, ताहे धावंती गया पुत्तस्स मूल, जाव सप्पं खडाखडीकय पासइ, ताहे दुगुणतर अद्धिइं पगता, तीसे अविरइयाए पुब्वि अणणुयोगो पच्छा अणुओगो, एव जो अन्न परूवेयव्व अन्न परूवेइ तस्स अणणुयोगो, जो पुण तं चेव परूवेइ तस्स अणुयोगो । कमलामेलोदाहरण—बारवईए बलदेवपुत्तस्स निसढस्स पुत्तो सागरचदो रूवेणमुक्किट्ठो, सब्बेसि सवाईणं इट्ठो, तत्थ य बारवतीए वत्थव्वस्स चेव अन्नस्स रण्णो कमलामेला नाम धूया, उक्किट्ठसरीरा, सा य उग्गसेणनत्तुयस्स धणदेवस्स वरेल्लिया, इतो य नारदो सागरचदस्स घरे समागतो, अब्भुट्ठितो य सागरचदेण, ततो उवविट्ठ समाण सागरचंदो नारय पुच्छइ–भयव ! दिट्ठ किंचि अच्छेरय ?, सो भणइ–आम दिट्ठ, कहिं ?, इहेव बारवतीए कमलामेला नाम दारिगा, सागरचदो पुच्छइ–कस्सइ सा दिण्णिया ?, नारदो भणइ—आम, ततो सो भणइ–कह मम ताए सम सपओगो हुज्जा ?, नारदो न याणामित्ति भणिय गतो, सो य सागरचदो तं सोऊण नवि आसणे नवि सयणे धिइ लभइ, त दारिय फलए लिहतो नाम च गेण्हतो अच्छइ, नारदोवि कमलामेलाए अतिय गतो, ताए पुच्छितो—दिट्ठ किंचि अदिट्ठपुव्वमच्छेरयति ?, सो भणइ–दुवे दिट्ठाणि–रूवेण ...

चदो विरूवत्तणेण धणदेवो, ततो सागरचदे मुच्छिता धणदेवे विरत्ता, नारएण समासासिया, तेण गतुमक्खिय सागरचंदस्स जहा तुम सा इच्छतित्ति, ताहे सागरचदस्स माया अन्ने य कुमारा आदन्ना—मरइ नूण सागरचंदोत्ति, सबो आगतो जाव पेच्छइ सागरचद विलवमाण ताहे अणेण पच्छतो ठाइऊण अच्छीणि दोहिवि हत्थेहि पच्छाइयाणि, सागरचदेण भणिय—कमलामेला इति, सवेण भणिय—नाह कमलामेला, किंतु अह कमलामेलो, ततो सागरचंदेण भणियं—आमं तुम चेव मम विमलकमलदललोललोयणि कमलामेल मेलेहिसि, ताहे तेहि कुमारेहि सबो मज्ज पायइत्ता अब्भुवगच्छावितो, विगतमदो चिंतेइ—अहो मए आलो अब्भुवगतो, इयाणि कि सक्का काउ !, निव्वहियव्वति पज्जुन्नं पन्नत्ति विज्ज पाडिहारिय मग्गइ, तेण दिन्ना, ततो कमलामेलाए विवाहदिवसे सविज्जाए पडिरूव विउविऊणमवहरिया कमलामेला, रेवते उज्जाणे तीए सह विवाह काऊण सबे मिलिया उवललता अच्छति, विज्जापडिरूवपि विवाहे वट्टमाणे अट्टट्टहास काऊण उप्पइय, ततो जातो खोभो, न णज्जइ केणइ हरियत्ति, नारदो पुच्छितो भणइ—रेवइए उज्जाणे दिट्ठा, केणवि विज्जाहरेण अवहरिया इति, ततो सबलवाहणो निग्गतो कण्हो, सबो विज्जाहररूवं काऊण सपलग्गो जुज्झिउं, सबे सेसा राइणो पराइया, ततो कण्हेण सद्धि लग्गो, ततो जाहे अणेण नातो रुट्ठो तातोत्ति ततो से चलणेसु पडितो, ततो संवेण भणिय—एसा अम्हेण गवक्खेण अप्पाण मुयती दिट्ठा, ततो कण्हेण उग्गसेणो अणुगमितो, पच्छा इमाणि भोगे भुजमाणाणि विहरंति, अन्नया भयव अरिट्ठनेमिसामी समोसरितो, ततो सागरचंदो कमलामेला य सामिसगासे धम्मं सोऊण गहियाणुव्वयाणि सावगाणि सवुत्ताणि, ततो सागरचंदो अट्ठमिचउद्दसीसु सुन्नघरेसु वा सुसाणेसु वा एगराइय पडिम ठाइ,

भडिया गब्भिणी जाया, अन्नावि नउलिया गब्भिणी चेव, तत्थ एगाए एव रत्तीए समग ताओ पसूयातो, ततो चारभडीए चिंतिय–मम पुत्तस्स रमणतो भविस्सइ, तस्सवि नउलस्स पीहय खीर च देइ, अन्नया तीसे अविरइयाए कडतीए जत्थ मचुल्लियाए सो दिक्करओ उयारितो तत्थ सप्पेण चडित्ता खइतो मतो, नउलेण मचुल्लियाए ओयरतो दिट्ठो, ततो तेण खडाखडीकतो, ताहे सो तेण रुहिरलित्तेण तुडेण तीसे अविरइयाए मूल गंतूण चाडु करेइ, ताहे नाय–एएण मम पुत्तो खइतो, मुसलेण आहणित्ता मारितो, ताहे धावंती गया पुत्तस्स मूल, जाव सप्प खडाखंडीकय पासइ, ताहे दुगुणतर अद्धिइ पगता, तीसे अविरइयाए पुव्वि अणणुयोगो पच्छा अणुओगो, एव जो अन्न परूवेयव्व अन्न परूवेइ तस्स अणणुयोगो, जो पुण तं चेव परूवेइ तस्स अणुयोगो। कमलामेलोदाहरण—बारवईए बलदेवपुत्तस्स निसढस्स पुत्तो सागरचदो रूवेणमुक्किट्ठो, सब्बेसि सबाईण इट्ठो, तत्थ य वारवतीए वत्थव्वस्स चेव अन्नस्स रण्णो कमलामेला नाम धूया, उक्किट्ठसरीरा, सा य उग्गसेणनत्तुयस्स धणदेवस्स वरेल्लिया, इतो य नारदो सागरचदस्स घरे समागतो, अब्भुट्ठितो य सागरचदेण, ततो उवविट्ठ समाण सागरचंदो नारय पुच्छइ–भयव! दिट्ठ किंचि अच्छेरय?, सो भणइ–आम दिट्ठ, कहि?, इहेव वारवतीए कमलामेला नाम दारिगा, सागरचदो पुच्छइ–कस्सइ सा दिण्णिया?, नारदो भणइ—आम, ततो सो भणइ–कह मम ताए सम सपओगो हुज्जा?, नारदो न याणामित्ति भणिय गतो, सो य सागरचदो त सोऊण नवि आसणे नवि सयणे धिइ लभइ, त दारिय फलए लिहतो नाम च गेण्हतो अच्छइ, नारदोवि कमलामेलाए अतिय गतो, ताए पुच्छितो—दिट्ठ किंचि अदिट्ठपुव्वमच्छेरयति?, सो भणइ–दुवे दिट्ठाणि–रूवेण सागर-

रायगिहे नयरे सेणिको राया, चेल्लणा तस्स भज्जा, सा वद्धमाणसामिमपच्छिमतित्थयर वंदित्ता वेयालियवेलाए माहमासे नयर पविसइ, अंतरापहे य साहू पडिमापडिवन्नतो दिट्ठो, तीए रत्तिं सुत्तियाए किहवि हत्थो लंबितो, जया सीएण गहितो तया चेतिय, हत्थो सउडिमज्झे पवेसितो, तस्स हत्थस्स तणएण सव्व सरीर सीएण गहिय, पच्छा ताए भणिय—स तवस्सी कि करिस्सइ संपय ?, पच्छा सेणिएण चिंतिय—सगारदिन्नतो कोई, रुट्ठेण पभाए अभयो भणितो—सिग्घमतेउर पलीवेहि, सेणिको गतो सामिसगास, अभएण हत्थिसाला पलीविया, सेणिको सामि पुच्छइ—कि चेल्लणा एगपत्ती अणेगपत्ती ?, सामिणा भणिय—एगपत्ती, ताहे मा डज्झिहिति तुरियं निग्गतो, अभयो य निप्फिडइ, सेणिएण भणिय—पलीविय ?, अभयो भणति—आमं, सेणितो भणइ—तुम कि न पडितो ?, भणइ—अहं सामिमूले पव्वइस्सामि, कि मम अग्गिणा ?, ताहे अभएण चिंतियं—मा विणस्सिहिइ, पच्छा भणियं—न डज्झइ, सेणियस्स चेल्लणाए पुव्वि अणणुयोगो, पुच्छिए अणुयोगो, एव विवरीयपरूवणे अणणुयोगो, जहाभावे परूविए अणुओगो, ॥ एव तावदनुयोग. सप्रतिपक्ष. प्रपञ्चेनोक्तो, नियोगोऽपि प्राक्प्रतिपादितस्वरूपमात्रः सोदाहरणोऽनुयोगवदवसेयः, साम्प्रत प्रागुपन्यस्तभाषादिस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

कट्ठे पोत्थे चित्ते सिरिघरिए बोड देसिए चेव । भासग विभासए वा वित्तीकरणे य आहरणा ॥ १३२ ॥

काष्ठ इति काष्ठविषयो दृष्टान्तः, यथा काष्ठे कश्चित् रूपकारः स्वल्पाकारमात्रं करोति, कश्चित् स्थूलावयवनिष्पत्तिं, कश्चित्पुनरशेषाङ्गोपाङ्गाद्यवयवनिष्पत्ति, एवं काष्ठकल्पं सामायिकादिसूत्रं, तत्र भाषक. परिस्थूरमर्थमात्रमभिधत्ते

धणदेवेण एय नाऊण तवियातो सूइतो घडावियातो, ततो सुन्नघरे पडिम ठियस्स वीससुवि अंगुलीनहेसु अक्खोडियातो, ततो सम्ममहियासेमाणो वेयणाभिभूतो कालगतो देवो जातो, ततो विइयदिवसे गवेसतेहिं दिट्ठो अक्कंदो जातो, गवेसतेहि सूईतो दिट्ठातो, तंवकुट्टगसगासे उवलद्ध—धणदेवेण कारावियाओ, रुसिया कुमारा धणदेव मग्गति, दोण्हवि वलाण युद्ध सपलग्ग, ताहे सागरचंदो देवो अंतरे ठाऊण उवसामेइ, पच्छा कमलामेला भयतो सगासे पव्वइया, एत्तियं पसंगेण भणियं, एत्थ सागरचंदस्स सवकुमार कमलामेल मग्गमाणस्स अणणुयोगो, नाहं कमलामेलत्ति भणिए अणुयोगो, एवं जो विवरीय परूवेइ तस्स अणणुयोगो, जहाभावं परूवेमाणस्स अणुयोगो। संबस्स साहसमुदाहरण—जबवती कण्हं भणइ—एक्कावि मए पुत्तस्स अणाडिया न दिट्ठा, कण्हेण भणिय—अज्ज दाएमि, ताहे कण्हेण जववईए आभीरीरूव कयं, सय आभीरो जातो, दोवि तक्कं घेत्तु बारवइमज्झमोइण्णाणि महिय विक्किणंति, सबेण दिट्ठाणि, आभीरी भणिया—एहि महियं किणामित्ति, सा अणुगच्छइ, आभीरो मग्गेण एइ, सो एक्किलयं देउलियमि पविसेइ, सा आभीरी भणइ—नाह पविसामि, किंतु मोल्ल देहि, जइ इच्छा तो एत्थ चेव ट्ठितो तक्कं गेण्हाहि, सो भणइ—अवस्सं पइसियव, सा नेच्छइ, ताहे हत्थे लग्गो, आभीरो उद्धाइतो, सबेण सम संपलग्गो, सबो जुज्झमहिट्ठितो, आभीरो वासुदेवो जातो, इयरीवि जववती, ततो सबो पियर मायर च पासिऊण लज्जितो अगुट्ठिं काऊण पलाइतो, बिइयदिवसे मज्झाए आणिज्जंतो खीलगं घडेइ, वासुदेवेण पुच्छितो—किं एयं घडेहिसि?, सो भणइ—जो पारियासिय बोल्ल कहेहि तस्स मुहे खोडिज्जिहिइ, एत्थ पढममणणुयोगो, नाए अणुयोगो, एव जो विवरीय परूवेइ तस्स अणणुयोगो, इयरस्स अणुयोगो २ श्रेणिककोपोदाहरणम्—

रायगिहे नयरे सेणिको राया, चेल्लणा तस्स भज्जा, सा वद्धमाणसामिमपच्छिमतित्थयरं वंदित्ता वेयालियवेलाए माहमासे नयर पविसइ, अतरापहे य साहू पडिमापडिवन्नतो दिट्ठो, तीए रत्तिं सुत्तियाए किहवि हत्थो लंबितो, जया सीएण गहितो तया चेतिय, हत्थो सउडिमज्झे पवेसितो, तस्स हत्थस्स तणएण सव्वं सरीर सीएण गहिय, पच्छा ताए भणिय—स तवस्सी किं करिस्सइ सपयं ?, पच्छा सेणिएण चितिय—सगारदिन्नतो कोई, रुट्ठेण पभाए अभयो भणितो—सिग्घमतेउर पलीवेहि, सेणिको गतो सामिसगासं, अभएणं हत्थिसाला पलीविया, सेणिको सामिं पुच्छइ—किं चेल्लणा एगपत्ती अणेगपत्ती ?, सामिणा भणिय—एगपत्ती, ताहे मा डज्झिहिचि तुरियं निग्गतो, अभयो च निप्फिडइ, सेणिएण भणिय—पलीविय ?, अभयो भणति—आम, सेणितो भणइ—तुमं किं न पडितो ?, भणइ—अह सामिमूले पव्वइस्सामि, किं मम अग्गिणा ?, ताहे अभएण चितियं—मा विणस्सिहिइ, पच्छा भणिय—न डज्झइ, सेणियस्स चेल्लणाए पुव्विं अणणुयोगो, पुच्छिए अणुयोगो, एव विवरीयपरूवणे अणणुयोगो, जहाभावे परूविए अणुओगो, ॥ एव तावदनुयोग समतिपक्ष प्रपञ्चेनोक्तो, नियोगोऽपि प्राक्प्रतिपादितस्वरूपमात्रः सोदाहरणोऽनुयोगवदवसेयः, साम्प्रत प्रागुपन्यस्तभाषादिस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

कट्ठे पोत्थे चित्ते सिरिघरिए बोंड देसिए चेव । भासग विभासए वा वित्तीकरणे य आहरणा ॥ १३२ ॥

काष्ठ इति काष्ठविषयो दृष्टान्तः, यथा काष्ठे कश्चित् रूपकारः स्वल्पाकारमात्रं करोति, कश्चित् स्थूलावयवनिष्पत्तिं, कश्चित्पुनरशेषाङ्गोपाङ्गाद्यवयवनिष्पत्तिं, एवं काष्ठकल्प सामायिकादिसूत्रं, तत्र भाषकः परिस्थूरमर्थमात्रमभिधत्ते

यथा समभाव सामायिकमिति, विभापकस्तु तस्यैवानेकधा अर्थमभिधत्ते, यथा समभाव॰ सामायिक, समाना या ज्ञानदर्शनचारित्राणा वाऽऽय॰ समाय समाय एव सामायिक, स्वार्थे इकणप्रत्यय इत्यादि, तथा व्यक्तिकरणशीलो व्यक्तिकर, य खलु निरवशेषव्युत्पत्तिअतिचारानतिचारफलादिभेदभिन्नमर्थं भापते स व्यक्तिकर इति भाव, स च निश्चयत चतुर्दशपूर्वधर एव, इह भापकादिस्वरूपान्वाख्यानात् भापादय एव प्रतिपादिता द्रष्टव्या॰, भापादीना तत्प्रभवत्वात्, उक्त च– 'पढमो रूवागार थूलावयवोवदंसण बीओ । तइतो सव्वावयवो निद्दोसो सव्वहा कुणइ ॥ १ ॥ कट्ठसमाण सुत्त तदत्थरूवेगभासणं भासा । थूलट्ठाण विभासा सव्वेसि वत्तियं नेय ॥ २॥ (वि १४२६-७) सम्प्रति पुस्तविपयो दृष्टान्त॰, यथा पुस्ते कश्चिदाकारमात्र करोति, कश्चित्परिस्थूलावयवनिष्पत्तिं, कश्चित्त्वशेषावयवनिष्पत्तिमिति, दार्ष्टान्तिकयोजना प्राग्वत् । इदानीं चित्रविपयो दृष्टान्त', यथा चित्रकर्मणि कश्चिद्वर्तिकाभिराकारमात्र करोति, कश्चित् हरितालादिवर्णोद्भेद, कश्चित्त्वशेषपर्यायैर्निष्पादयति, दार्ष्टान्तिकयोजना पूर्ववत् । श्रीगृहिकोदाहरणम्–श्रीगृह–भाण्डागार तदस्यास्तीति 'अतोऽनेकस्वरा'दिति इकप्रत्यय, तद्दृष्टान्तभावना इयम्–कश्चिद्रत्नाना भाजनमेव वेत्ति, इह भाजने रत्नानि सन्तीति, कश्चिज्जातिमानादि, कश्चित्पुनर्गुणानपि, एव प्रथमद्वितीयतृतीयकल्पा भापकादयो द्रष्टव्याः । तथा 'बोण्ड'मिति पद्म, तद्यथा ईपद्भिन्नमर्द्धभिन्न विकसितरूपमिति त्रिधा भवति, एव भाषाद्यपि क्रमेण योजनीयम् । इदानीं देशिकविपयमुदाहरण, देशन देशः—कथनमित्यर्थ सोऽस्यास्तीति देशिक, यथा कश्चिद्देशिक पन्थान पृष्ट सन् दिग्मात्रमेव कथयति, कश्चित्तद्व्यवस्थितग्रामनगरादिभेदेन, कश्चित्पुनस्तद्गुणदोषभेदेन कथयति, एव भाषादयोऽपि क्रमेण

योजनीया । तदेव तावद्विभाग उक्तः, सम्प्रति द्वारविधिमवसरप्राप्तमपि विहाय व्याख्यानविधिः प्रतिपाद्यते, अथ चतुरनुयोगद्वारानधिकृत एव व्याख्यानविधिस्ततः किमर्थं प्रतिपाद्यते इति ?, उच्यते, शिष्याचार्ययो सुखश्रवणसुखव्याख्यानप्रवृत्त्या शास्त्रोपकारार्थम्, अथवा चतुरनुयोगद्वाराधिकृत एव व्याख्यानविधि., अनुगमेऽन्तर्भावाद्, अन्तर्भावश्च व्याख्याङ्गत्वादित्यभिहितमेतत् प्रागपि, आह—यद्यसावनुगमाङ्ग ततः किमवतार्य द्वारविधे प्राक् प्रतिपाद्यते ?, उच्यते, इह द्वारविधिरपि बहुवक्तव्यस्ततो मा भूदिहापि व्याख्यानविधिविपर्यय इत्यत्रैवाचार्यशिष्ययोर्गुणदोषा प्रतिपाद्यन्ते, येनाचार्यो गुणवते शिष्यायानुयोग करोति, शिष्योऽपि गुणवदाचार्यसन्निधावेव शृणोतीति, ननु यदि व्याख्यानविधिरनुगमाङ्गत्वादिहावतार्य प्रोच्यते तर्हि द्वारगाथायामप्येव कस्मान्नोपन्यस्त ?, उच्यते, सूत्रव्याख्यानस्य गुरुत्वख्यापनार्थं, यथा विशेषत. सूत्रव्याख्यायामाचार्य. शिष्यो वा गुणवान् अन्वेष्टव्य, इत्यलं विस्तरेण । व्याख्यानविधि प्रतिपादयति—

गोणी चंदणकथा चेडीओ सावए बहिरगोहे । टंकणओ ववहारो पडिवक्खे आयरिय–सीसे ॥ १३३ ॥

आचार्यशिष्ययोर्योग्यायोग्यविचारे गौणी—गौस्तदुदाहरण वक्तव्यम्, तथा चन्दनकन्था तथा चेट्यौ—जीर्णाभिनवश्रेष्ठिपुत्रिके, तथा श्रावक. तथा बधिरगोह.—बधिरपुरुषः तथा टङ्कणव्यवहार. षष्ठ उदाहरणम्, एतेषु षट्सूदाहरणेषु शिष्याचार्ययो. साक्षादयोग्यत्वमभिधाय तत. प्रतिपक्षे योग्यत्व योजनीय, योग्यत्व वा साक्षादभिधाय तत. प्रतिपक्षेऽयोग्यत्वमायोज्यम्, अथवा एषा षण्णामुदाहरणाना मध्ये योग्यत्वायोग्यत्वयो. क्रमेणैकमुदाहरणमाचार्यस्य एक शिष्य-

यथा समभावः सामायिकमिति, विभाषकस्तु तस्यैवानेकधा अर्थमभिधत्ते, यथा समभावः सामायिक, समाना वा ज्ञानदर्शनचारित्राणा वाऽऽय समाय. समाय एव सामायिक, स्वार्थे इकणप्रत्यय इत्यादि, तथा व्यकिकरणशीलो व्यकिकर., य खलु निरवशेषव्युत्पत्तिअतिचारानतिचारफलादिभेदभिन्नमर्थ भाषते स व्यकिकर इति भाव, स च निश्चयत. चतुर्दशपूर्वधर एव, इह भाषकादिस्वरूपान्वाख्यानात् भाषादय एव प्रतिपादिता द्रष्टव्या, भाषादीना तत्प्रभवत्वात्, उक्त च– 'पढमो रूवागार थूलावयवोवदंसणं बीओ । तइतो सव्वावयवो निद्दोसो सघहा कुणइ ॥ १ ॥ कट्ठसमाण सुत्त तदत्थरूवेगभासणं भासा । थूलट्ठाण विभासा सव्वेसि वत्तियं नेय ॥ २॥ (वि १४२६-७) सम्प्रति पुस्तविषयो दृष्टान्त, यथा पुस्ते कश्चिदाकारमात्र करोति, कश्चित्परिस्थूलावयवनिष्पत्ति, कश्चित्स्वशेषावयवनिष्पत्तिमिति, दार्ष्टान्तिकयोजना प्राग्वत् । इदानीं चित्रविषयो दृष्टान्तः, यथा चित्रकर्म्मणि कश्चिद्वर्त्तिकाभिराकारमात्र करोति, कश्चित् हरितालादिवर्णोद्भेद, कश्चित्त्वशेषपर्यायैर्निष्पादयति, दार्ष्टान्तिकयोजना पूर्ववत् । श्रीगृहिकोदाहरणम्–श्रीगृह–भाण्डागार तदस्यास्तीति 'अतोऽनेकस्वरा'दिति इकप्रत्यय, तद्दृष्टान्तभावना इयम्–कश्चिद्रत्नाना भाजनमेव वेत्ति, इह भाजने रत्नानि सन्तीति, कश्चिज्जातिमानादि, कश्चित्पुनर्गुणानपि, एव प्रथमद्वितीयतृतीयकल्पा भाषकादयो द्रष्टव्याः । तथा 'पोण्ड'मिति पद्म, तद्यथा ईषद्भिन्नमर्द्धभिन्न विकसितरूपमिति त्रिधा भवति, एव भाषाद्यपि क्रमेण योजनीयम् । इदानीं देशिकविषयमुदाहरण, देशन देशः—कथनमित्यर्थ सोऽस्यास्तीति देशिक, यथा कश्चिद्देशिक पन्थान पृष्ट सन् दिग्मात्रमेव कथयति, कश्चित्तद्व्यवस्थितग्रामनगरादिभेदेन, कश्चित्पुनस्तदुत्थगुणदोषभेदेन कथयति, एव भाषादयोऽपि क्रमेण

गहाय पहावितो, सो य वदुरापालएण नातो, तेण कूविय—जहा आसो हीरइ, ततो कुमारा रायाणो अ निग्गया, ते देवेण हयविप्पहया काऊण धाडिया, वासुदेवो निग्गतो, भणइ—कीस मम आसरयण हरसि ?, एसो मम आसो तुब्भ न होइ, देवो भणइ-इमं जुज्झे पराजिणिऊण गिण्हाहि, वासुदेवेण भणिय—बाढ, किह जुज्झामो ? तुम भूमीए अहं च रहेण तो रह गेण्ह, देवो भणइ—अल मे रहेण, एवं आसो हत्थी पडिसिद्धो, बायाजुद्धाइयाइ सबाइं पडिसेहेइ, तो खाइ केण जुज्झेण जुज्झियवं ?, देवो भणइ— अहिट्ठाणजुद्धेण, वासुदेवेण भणित—पराजितोऽहं, नेहि आसरयणं, नाहं नीय-जुद्धेण जुज्झामि, ततो देवो तुट्ठो समाणो भणाति—वरेहि वर कि ते देमि ?, वासुदेवेण भणिय—असिवोवसमणिं भेरिं देहि, तेण दिन्ना, एसा तीसे भेरीए उप्पत्ती । ताहे सा छण्ह छण्हं मासाणंते वाइज्जइ, तत्थ जो सद्दं सुणेइ तस्स पुव्वु-प्पन्ना रोगा उवसमति, नवगावि छम्मासे न उप्पज्जंति, तत्थऽन्नया कयाइ आगतुको वाणियगो आयातो, सो य अतीव दाहज्जरेणाभिभूतो, तं भेरीपालगं भणइ—गेण्ह तुम सयसहस्सं मम एत्तो पलमेत्तं देहि, तेण लोभेण दिन्ना, तत्थऽन्ना चदणथिग्गलिया दिन्ना, एवमन्नेणवि अन्नेणवि मग्गितो दिन्न च, सा सबा चंदणकंथा जाता, सा अन्नया कयाइ असिवे वासुदेवेण तालाविया, जाव तं चेव सभ पूरेइ, तेण भणियं—जोएह मा भेरी विणासिया होज्जा, ताहे जोइया दिट्ठा कंथी-कया, हा भेरी सबा विणासिया, तओ सो भेरीपालो ववरोवितो, अन्ना भेरी अट्ठमभत्तेण आराहइत्ता लद्धा, अन्नो भेरीपालो कतो, सो आयरेण रक्खइ, सो पूइतो । एवं य. शिष्य. सूत्रमर्थं वा परमतेन स्वकीयग्रन्थान्तरेण वा मिश्र-यित्वा कन्था करोति अथवा विस्मृतं सूत्रमर्थं वा सुशिक्षितः स्वयमेवाह नान्य कञ्चित्कदाचित्किमपि पृच्छामीत्यहंकारेण

स्येत्येव योजना कार्या, तत्राय गोदृष्टान्तः–एगम्मि नयरे एगेण कस्सइ धुत्तस्स सगासे गावी रोगिया उट्ठिउंपि असमत्था निविट्ठा चेव पकिणिया, सो त पडिविक्किणइ, ततो कयगा भणंति–पेच्छामो से गइपयार दुद्धं च जोएमि ता किणीहामि, सो भणइ–मए एवविहा उवविट्ठा चेव गहिता, जइ पडिहाइ तुम्हेवि एवमेव गिण्हह, इयरे भणंति–जइ तुम वोद्दहो ता किं अम्हेवि वोद्दहा, वय न गेण्हामो, एव जो आयरिओ पुच्छितो परिहारं दाउमसमत्थो भणइ–मएवि एवं सुयं, तुम्हेवि एव सुणहत्ति, तस्स सगासे न सोयव, ससइयपयंमि मिच्छत्तसभवातो, जो पुण अविकडगोविक्किणगो इव अक्खेवनिण्णयपसगपारगामी तस्स सगासे सोयव, सीसोवि अविचारियगाही पढमगोविक्किणगोव सो य अजोग्गो, इयरो अ जोग्गोत्ति । चन्दनकन्थोदाहरणम्–बारवईए वासुदेवस्स तिन्नि भेरीओ, तजहा–सगामिया अब्भुइया कोमुइया, तत्र प्रथमा सङ्ग्रामकाले समुपस्थिते सामन्तादीना ज्ञापनार्थं वाद्यते, द्वितीया पुनरागन्तुके कस्मिंश्चित्प्रयोजने समुत्पन्ने लोकाना सामन्तादीना च परिज्ञापनाय, तृतीया कौमुदीमहोत्सवाद्युत्सवज्ञापनार्थं, तातो तिण्णिवि गोसीसचंदणमइतो देवतापरिग्गहियातो, तस्स चउत्थी भेरी असिवप्पसमणी, तीसे उप्पत्ती कहिज्जइ–तेणं कालेणं तेणं समएणं सक्को देविंदो, सो तत्थ देवलोगे सुरमज्झे वासुदेवस्स गुणकित्तण करेइ–अहो उत्तमपुरिसा एए अवगुणं न गिण्हंति, नीएण य जुद्धेण न जुज्झति, तत्थ एगो देवो असद्दहंतो आगतो, वासुदेवोऽवि जिणसगास वंदगो पट्ठितो, सो अंतरा कालसुणयरूव मयय विउवइ दुब्भिगंध, तस्स गंधेण सबो लोगो पराभग्गो, वासुदेवेण दिट्ठो, भणियं चऽणेण–अहो इमस्स कालसुणयस्स पंडुरा दता मरगयभायणनिहित्तमुत्तावलीव रेहंति, देवो चिंतेइ–सच्च गुणग्गाही, तत्तो वासुदेवस्स आसरयणं

परमतादिभिरपि मिश्रयित्वा सम्पूर्णं विदधाति सोऽनुयोगश्रवणस्य न योग्य', एव कन्धीकृतसूत्रार्थो गुरुरपि नानु-
योगभा.णस्य योग्य , उक्तं च-"जो सीसो सुत्तत्थ चदणकंथं व परमयाईहिं। मीसेइ गळियमहवा सिक्खियमाणेण स न जोग्गो
॥१॥ कंथीकयसुत्तत्थो, गुरुवि जोग्गो न भासियव्वस। अविणासियसुत्तत्था, सीसायरिया विणिद्दिट्ठा॥२॥" (वि १४३८-९)
अत्र 'सिक्खियमाणेण' इति सुशिक्षितोऽह स्वयमेव नान्यं पृच्छामीति मानेन, गलित-विस्मृत सम्पूर्णं करोति इत्यर्थ.,
शेर सुगमम्। सम्प्रति चेटीदृष्टान्त उच्यते-वसतपुरे नयरे जुण्णसेट्ठिधूया अभिनवसेट्ठिधूया य, तार्सि परोप्पर पीई, तहवि
से जुण्णसेट्ठिधूयाए अत्थि वेसो, जहा-अम्हे एएहि उवट्टियाणि, ताओ अन्नया कयाइ मज्जिउ गयातो, तत्थ जा सा
नवगस्स सेट्ठिस्स धूया सा तिलगचोद्दसगेण अलकारेण अलंकिया, सा आभरणाणि तडे ठवित्ता ओइन्ना, जुन्नसेट्ठि-
धूया ताणि गहाय पहाविता, इयरा जाणइ-खेड्ड करेइ इति, तीए जुण्णसेट्ठिधूयाए मायापिऊण सिट्ठ, ताणि भणति-
तुण्हिक्का अच्छाहि, नवगसेट्ठिधूया ण्हाइत्ता नियय घरं गया, पिउमाऊण कहिय, तेहिं मग्गिते न दिंति, अम्हे उवट्टि-
याणित्ति परिभूताइ, कि आभरणाणिवि अम्हाणं नत्थि ?, रायकुले ववहारो जातो, नत्थि सक्खी, तत्थ कारणिगा
भणति-चेडितो वाहिज्जतु, वाहित्ता भणिया-जइ तुब्भच्चय ता आविद्ध, ताहे सा जुण्णसेट्ठिधूया ज हत्थे त पाए
आविंधेइ, ज पाए त हत्थे, न याणेइ, त च से असिलिट्ठ जायं, ताहे तेहिं नाय, जहा-एतीए न होंति, ताहे इयरी
भणिया-तुम आविंध, ताए कमेण आविद्ध, सिलिट्ठ च से जाय, भणिया य-मेलेहि, ताहे तहेव निच्च आमुचतीए परि-
वाडीए मुक्क, ताहे सो जुण्णसेट्ठी दडितो, जहा सो एगभविय मरण पत्तो एवमायरिओऽवि ज अन्नत्थ तमन्नहिं